

10
11

TEORIJA IN PRAKSA

LETNIK XXVII

1990

REVIIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA, LET. XXVII, št. 10–11, STR. 1177–1416,
OKTOBER–NOVEMBER 1990, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja
v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne
skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Božidar Debenjak, Mladen Dolar, Sonja Lokar, Boris Majer, Franc
Pernek, Ciril Ribičič, Marija Švajncer, Maks Tajnikar, Mara Žlebnik (delegati univerz in
širše družbene skupnosti); Anton Bebler, Adolf Bibič, Stane Južnič, Bogdan Kavčič,
Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš,
Mirjana Ule, France Vreg, Marko Vrhunec

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Miroslav Glas, Ivan Hvala, Albin Igličar, Maca Jogan, Stane Južnič, Andrej
Kirn, Peter Klinar, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko
Splichal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA

za 2. polletje 1990: za študente in dijake 150 din, za druge individualne naročnike
200 din, za delovne organizacije in ustanove 300 din, za tujino 500 din

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 70 din

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana,
za revijo Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka – Gospodarska banka
Ljubljana (ključ) 3189/5

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

USTAVNE SPREMEMBE IN PREUREDITEV JUGOSLAVIJE

Uvodni zapis	1179
PETER JAMBREK: Ustavna izvedba načela delitve oblasti	1179
MATEVŽ KRIVIC: Parlamentarni sistem z reprezentativno vlogo šefa države in s stabilno vlado (sistem »konstruktivne nezaupnice«)	1185
MARJAN BREZOVŠEK: Politična dimenzija ustavotvornosti	1191
MILAN GASPARI: Kaj je to moderna ustava?	1195
FRANC GRAD: Uvajanje parlamentarnega sistema v novo slovensko ustavno ureditev	1200
PETER HEDŽET: Politični sistem in ustavne spremembe	1204
ALBIN IGLIČAR: Ustavna opredelitev zakonodajne dejavnosti	1208
IGOR KAUCIČ: Sprejemanje nove slovenske ustave	1211
BOŠTJAN MARKIČ: Preambula k slovenski ustavi – med izvirnostjo in posnemanjem	1215
DIMITAR MIRČEV: Kako do postsocialistične in postkapitalistične ustave?	1219
TONE PERŠAK: Temelje podirajo, mar ne...?	1222
CIRIL RIBIČIČ: Temeljno soglasje in pomembne razlike	1224
BRANKO SMERDEL: Nekateri ustavnopravni problemi uresničenja ideje konfederacije	1227
JANEZ ŠMIDOVNIK: Lokalna samouprava v novi slovenski ustavi	1231
MAKS TAJNIKAR: Gospodarska suverenost Slovenije – problem iz ekonomike blaginje	1240
VIKTOR ŽAKELJ: Bomo z novo ustavo ubežali strahovom preteklosti?	1246

OKROGLA MIZA: INTEGRACIJSKI PROCESI V EVROPI

Uvodni zapis	1251
BOŠTJAN MARKIČ	1252
NIKO TOŠ: Univerza v evropskih integracijah	1252
STANE JUŽNIČ: Nekaj nastavkov za razpravo	1253
ZDRAVKO MLINAR: Sociološki pogled na integracijske procese v Evropi	1254
PETER KLINAR: Nekaj tez o migracijskih procesih v Evropi	1256
SLAVKO SPLICHAL: Ambivalentna narava informacijske tehnologije	1258
EMIL MILAN PINTAR: Pota evropskega razvoja	1259
ANTON BEBLER: Integracijski in dezintegracijski procesi v Evropi	1261
PREDRAG SIMIČ: Od bipolarne h kontinentalni Evropi	1263
RUDI ČAČINOVIČ: Slovenci v presnovi Jugoslavije in Evrope	1271
JANEZ STANIČ: Lahko shaja Vzhodna Evropa brez lastne identitete?	1273
ANTON RUPNIK: Smo obsedeni s to »Evropo zdaj«?	1275
BOGDAN KAVČIČ: Nekatere tehnološke determinante vstopa v Evropo	1277
METKA DOVIDIJA: Nova strategija ES za Sredozemlje	1278
PETER KLINAR: Dve različni migracijski politiki	1280
ALBIN IGLIČAR: Pravni vidik evropske integracije	1281
ANDREJ KIRN: Ekološko sporočilo ekonomsko-tehnoloških integracij	1282
BOJKO BUČAR: O dveh poteh Slovenije v Evropo	1285
VLADO BENKO: Simbioza ekonomskih in političnih ciljev integracije	1289
MARJAN BREZOVŠEK: Ideja evropskega federalizma	1292
ANDREJ KUMAR: Evropski procesi integriranja – zakaj in kako?	1296
RANKO PETKOVIČ: Jugoslavija in Evropa – presežene dileme	1300
RUDI RIZMAN: Sestavljenost evropske zgodbe	1303
LOJZE SOČAN: Prilagajanje Slovenije Evropi	1306
DANILO TÜRK: O nekaterih (pravnih) vidikih evropskih integracij	1311

RADOVAN VUKADINOVIĆ: Evropski scenariji prihodnosti	1315
---	------

ČLANKI, RAZRPAVE

NAJDAN PAŠIĆ: Zgodovinska usoda sodobnih teleokratskih sistemov	1321
RADO BOHINC: Temeljni pristop k lastninski reformi	1338
MIROSLAV ODAR: Prometne značilnosti in javne funkcije transportne infrastrukture	1345

POGLEDI, KOMENTARJI

MARIJA CIGALE: Ženske in volitve 1990	1357
ANTON GRIZOLD: Nekateri pogledi na militarizacijo in militarizem	1364
ANDREJ BERGANT: Usoda nepodjetnih ustvarjalnih ljudi	1370

MALI INTERVJU:

NADEŽDA ČETKOVIĆ, LUCIANNA CASTELINA: Za pravico do različnosti	1372
---	------

NAŠ PREVOD

EISHI FUJITA: Proces dela in upravljanje dela	1376
---	------

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

BREDA LUTHAR: AIERI 1990	1382
IDA HOJNIK-ZUPANC: Inovacije v družbenih dejavnostih	1385

PRIKAZI, RECENZIJ

KLAUS VON BEYME (ur): O stanju v politične znanosti v ZR Nemčiji (Adolf Bibič)	1388
RUDI KOCJANČIČ: Delo kot mit in kot stvarnost (Bogomir Novak)	1391
MITJA HAFNER-FINK: Ideologija in zavest družbenih slojev v Sloveniji (Alojzija Židan)	1392
JURIJ PEROVŠEK: Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923 (Milan Zver)	1394
ĐURO KOVAČEVIĆ: Rekviem za socializem (Dubravka Stajić)	1395
BOGOMIL FERFILA: Jugoslovensko društvo od utopije ka realnosti (Marjan Brezovšek)	1397
JANOS KORNAI: Contradictions and Dilemmas (Nadežda Četković)	1398
NICOLE-CLAUDE MATHIEU et al: Pregled žensk (Nadežda Četković)	1400
RUDOLF BAHRO: Prihodnost demokracije (Milan Zver)	1400
EDGAR MORIN: Kako misliti Evropo? (Braco Kovačević)	1402
Prihodnost Evrope: razprava (Marjan Brezovšek)	1404
IRVING GOFFMAN: Exploring the Interaction Order (Zdenka Šadl)	1406

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV

IZ DOMAČIH REVIJ	1410
AVTORSKI SINOPSIS	1412
	1414

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja
letnik XXVII, št. 10–11, str. 1177–1416
Ljubljana, oktober–november 1990

Uvodni zapis

Revija Teorija in praksa je že doslej posvečala pomembno teoretično in publicistično pozornost problematiki naših ustavnih sprememb in preoblikovanju političnega sistema. Sedanji čas, ko smo očitno pred globljo in dalekosežno preureditvijo Jugoslavije in ko se odpirajo različne izbire novega položaja Slovenije, je še posebej izziven za vse družboslovce, pa tudi za vse tiste premišljevalce, ki se kot predstavniki političnih strank, poslanci v našem parlamentu ali sicer kot priznani javni delavci kvalificirano ukvarjajo z ustavnimi spremembami in našim političnim sistemom.

Revija je povabila večje število uglednih poznavalcev našega političnega sistema, da na njenih straneh spregovore o svojem videnju dilem, ki jih odpira preureditev Jugoslavije in na novo oblikovana državnost Slovenije. Tiste avtorje, ki so se uspeli odzvati vabilu revije Teorija in praksa do zaključka redakcije, objavljamo v pričujoči številki. Več prispevkov naših sodelavcev pa smo prejeli že po zaključku redakcije, nekatere pa še z zadovoljstvom pričakujemo in jih bomo objavili v naslednji številki naše revije.

Prispevke v tej številki objavljamo po abecednem redu avtorjev. Izjemi sta prispevka dr. Petra Jambreka in mag. Matevža Krivica, ki ju zaradi njunih teoretičnih soočenj objavljamo posebej enega za drugim.

V tej številki sodelujejo sledeči avtorji: mag. Marjan Brezovšek, asistent na FSPN; mag. Milan Gaspari, samostojni referent na Ustavnem sodišču Slovenije; dr. France Grad, univ. prof. na Pravni fakulteti v Ljubljani; Peter Hedžet, poslanec Skupščine SFRJ; dr. Albin Igličar, univ. prof. na Pravni fakulteti; dr. Peter Jambrek, univ. prof. na Pravni fakulteti in sodnik Ustavnega sodišča republike Slovenije; mag. Igor Kaučič, asistent na Pravni fakulteti; mag. Matevž Krivic, univ. prof. na Višji upravni šoli v Ljubljani; dr. Boštjan Markič, univ. prof. na FSPN; dr. Dimitar Mirčev, raziskovalni svetnik, Center za raziskovanje upravljanja in dela v Ljubljani; Tone Peršak, univerzitetni docent na AGRFT in podpredsednik družbenopolitičnega zbora Skupščine Slovenije; dr. Ciril Ribičič, univ. prof. na Pravni fakulteti; dr. Branko Smerdel, univ. prof. na Pravni fakulteti v Zagrebu; Janez Šmidovnik, univ. prof. na Višji upravni šoli v Ljubljani; dr. Maks Tajnikar, univ. prof. na Ekonomski fakulteti v Ljubljani; Viktor Žakelj, predsednik Socialistične stranke Slovenije.

PETER JAMBREK

Ustavna izvedba načela delitve oblasti

Ena od bistvenih novosti delovnega osnutka slovenske ustave v primerjavi z dosedanjo (1974) ustavo je prehod od načela enotnosti oblasti na načelo delitve

oblasti.*Enotno oblast je po dosedanji ustavni ureditvi predstavljala skupščina (parlament), ki ji je (bila) vlada (izvršni svet) podrejena in politično odgovorna. Podobno je (bilo) tudi sodstvo v načelu odvisno od predstavnškega telesa (skupščine). Načelo enotnosti oblasti operacionalizira torej skupščinski sistem.

Sedanji delovni osnutek slovenske ustave izhaja nasprotno od načela delitve oblasti na zakonodajno, izvršilno in sodno.

V svetu obstojijo številne konkretne ustavne izvedbe tega načela. Vendar vsaka predstavlja posebno kombinacijo prvih dveh »čistih« modelov: predsedniškega in parlamentarnega.

V predsedniškem sistemu (katerega značilni predstavnik je ustavna ureditev ZDA) so glavne tri veje državne oblasti med seboj ločene in neodvisne. Zakonodajno oblast izvaja parlament, izvršno predsednik (ki opravlja hkrati funkcije predsednika vlade in šefa države), sodno pa sodišča (s poudarjeno vlogo Vrhovnega sodišča v ZDA). Legitimnost vsake od treh vej oblasti izvira neposredno od temelja suverenosti, to je od ljudstva. Tako sta predsednik in parlament voljena neposredno (oziroma preko posebnega elektorskega sistema), sodniki pa različno. Vendar pa tudi v primerih, ko sodnike imenuje kak drug organ države, slednjim različni mehanizmi (vpliv na financiranje, stalnost sodniške funkcije, in dr.) dajejo visoko stopnjo neodvisnosti. Predsedniški sistem predstavlja najbolj dosledno izvedbo načela delitve oblasti, vzpostavlja pa tudi zapleten sistem vzajemne kontrole sicer neodvisnih zakonodajnih, izvršilnih in sodnih organov (»checks and balances«).

Parlamentarn sistem (katerega klasično izvedbo predstavlja britanska ustavna ureditev) predpostavlja sicer posebne nosilce posameznih vej oblasti, ki pa med seboj sodelujejo in so vzajemno odvisni. Tako vlada za svoje delo odgovarja parlamentu, zato pa ga lahko tudi razpusti, če so izpolnjeni določeni pogoji.

Večina ustavnih ureditev v svetu prevzema enega od obeh modelov in ga kombinira z določenimi prviniami drugega. Značilni primer hibridnega sistema predstavlja francoska peta republika, ki v skoraj enaki meri kombinira prvine predsedniškega in parlamentarnega sistema delitve oblasti.

Predloženi delovni osnutek slovenske ustave razporeja vrhovne državne pristojnosti med pet glavnih ustanov državnega sistema. Priložena skica ponazarja vzajemna razmerja med osrednimi prviniami ustavnega sistema.

Te so: državni zbor (parlament), vlada, predsednik republike, ustavno sodišče in sodišča. Ker je vloga ustavnega sodišča in sodišč opisana in pojasnjena na drugem mestu te razlage, se tukaj omejujemo le na razlago razmerij med izvršno in zakonodajno vejo oblasti, s posebnim oziroma na vlogo predsednika republike.

Delovni osnutek ponuja dve varianti rešitve. Zaradi večje preglednosti lahko eno pogojno imenujemo »parlamentarni model«, drugo pa »kombinirani predsedniško-parlamentarni model«. Ključni kriterij za razlikovanje obeh modelov vsebuje variantno formulirana določba o potrebni večini za izglasovanje nezaupnice vladi v državnem zboru. Parlamentarna varianta določa za ta primer »večino glasov vseh poslancev«, predsedniško-parlamentarna pa »dvotretjinsko večino glasov navzočih poslancev.«

* Z dovoljenjem avtorjev (dr. Petra Jambreka in mag. Matevža Krivica) objavljamo njuna prispevka; napisana sta bila kot del strokovne razlage besedila delovnega osnutka ustave Republike Slovenije, ki ga je pripravila strokovna skupina Komisije za ustavna vprašanja (gradivo z dne 31. 8. 1990). Ker se prispevka obeh avtorjev nanašata na nekatere člene tega delovnega osnutka, objavljamo zaradi lažjega razumevanja vprašanj, ki jih teksta načenjata, na koncu prispevka M. Krivica tudi te člene delovnega osnutka (člene 110–111 b variante A in člene 110–111 ter 106 in 109 variante B). Delovni osnutek je pripravila strokovna skupina v sestavi dr. Franc Grad, dr. Tine Hribar, dr. Peter Jambreč (koordinator skupine), mag. Tone Jerovšek, mag. Matevž Krivic in dr. Anton Perenič.

Naslednji ključni kriterij predstavlja način volitev predsednika republike. Parlamentarna varianta predvideva, da ga izvoli državni zbor z večino glasov vseh poslancev, predsedniško-parlamentarna pa neposredne volitve predsednika.

Kakšne so politične posledice in vsebina parlamentarnega v primerjavi s predsedniško-parlamentarnim modelom (varianto)?

Po parlamentarnem modelu ima prevladujoč vpliv na oblikovanje vlade (na njeno imenovanje in razrešitev) državni zbor (parlament).

Predsednik republike formalno imenuje mandatarja vlade in v tem primeru opravi le svojo »protokolarno dolžnost«. Vlada torej politično odgovarja državnemu zboru, ali natančneje, večinskemu bloku poslancev.

Po predsedniško-parlamentarnem modelu pa ima prevladujoč vpliv na formiranje vlade (na njeno imenovanje in razrešitev) neposredno izvoljeni predsednik republike. Domnevamo, da bo le izjemoma državni zbor uspel z dvotretjinsko večino izglasovati nezaupnico predsednikovemu mandatarju oziroma vladi in prav tako z dvotretjinsko večino vsiliti predsedniku republike svojega mandatarja, s tem pa tudi vlado. Državni zbor bi imel le kontrolni vpliv na oblikovanje vlade. Predsednik republike pa ne bi uspel v razmerju do državnega zbora le v primeru večjega nasprotja med njim in državnim zborom glede sestave vlade (če bi, na primer, predlagal državnemu zboru mandatarja, ki ne bi bil sprejemljiv za večinski poslanski blok in za vsaj del parlamentarne opozicije).

Poskušajmo predvideti še nekaj glavnih političnih prednosti in slabosti parlamentarnega v primerjavi s predsedniško-parlamentarnim modelom (varianto).

1. V slovenski politični kulturi so se neposredne volitve predsednika republike uveljavile kot povsem nesporen način preverjanja njegove politične legitimnosti. Na vprašanje »Kdo naj bi po vašem mnenju volil predsednika R Slovenije«, se odgovori razporejajo takole: »Volili naj bi ga ljudje neposredno« – 86.7%; »Volila naj bi ga republiška skupščina« – 4.4%; »Volile naj bi ga občinske skupščine« – 4.1%; in »Ne vem« – 4.8% (SJM 1989, junij 1989).

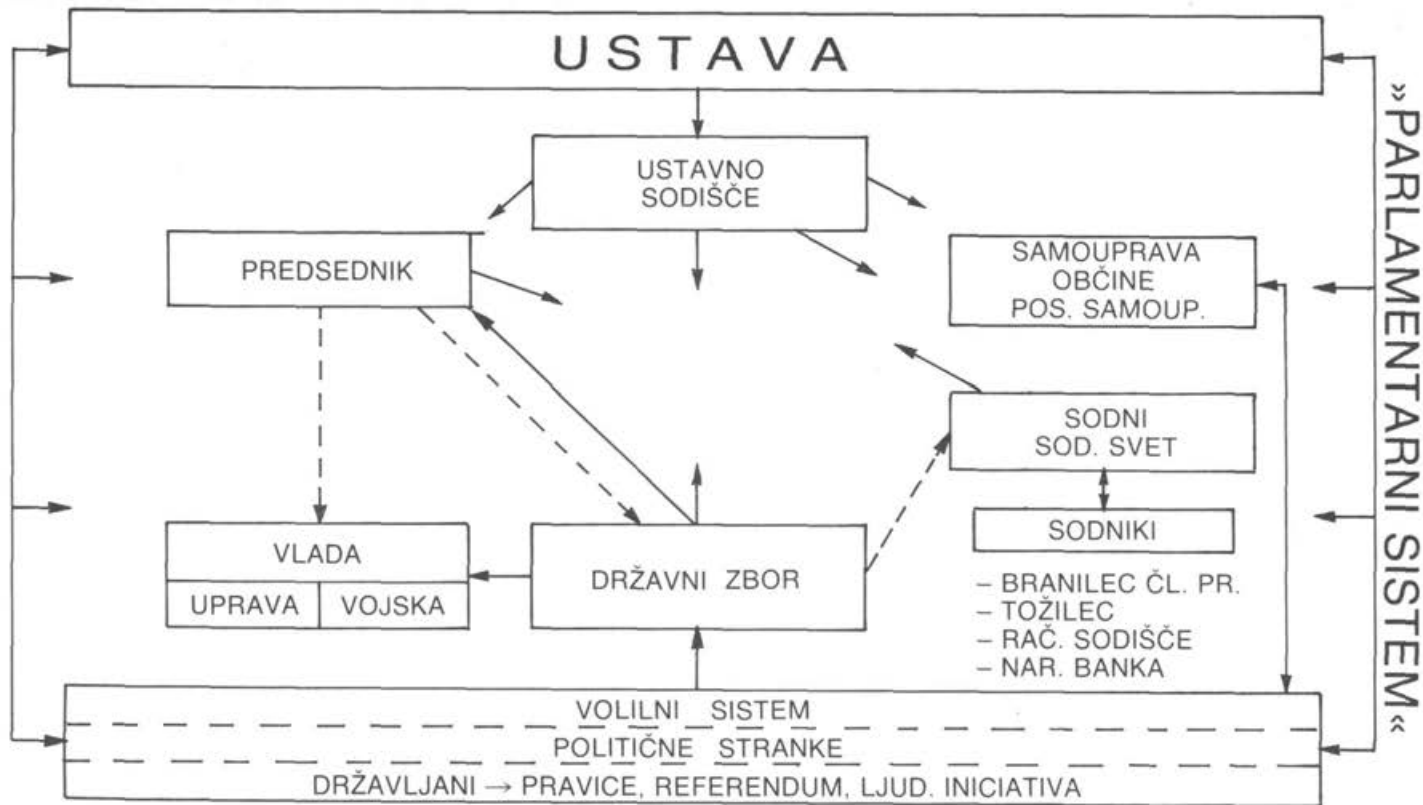
Se pravi, da si ljudje želijo ohraniti možnost neposrednega vpliva na izbor predsednika republike. Taka politična volja ljudstva pa je v nasprotju z zgolj reprezentativno in protokolarno funkcijo šefa države v parlamentarnih sistemih. Neposredne volitve predsednika države so potrebne le tam in takrat, ko ima večja, zlasti vladna pooblastila. Pomen neposrednih volitev predsednika z realno politično močjo je ravno v tem, da si volilci zagotovijo svoj neposredni vpliv na izbor osebnosti, ki so ji pripravljeni zaupati vpliv na vlado. Na ta način pa je omogočen neposredni demokratski vpliv in nadzor na izvajanje izvršne funkcije oblasti.

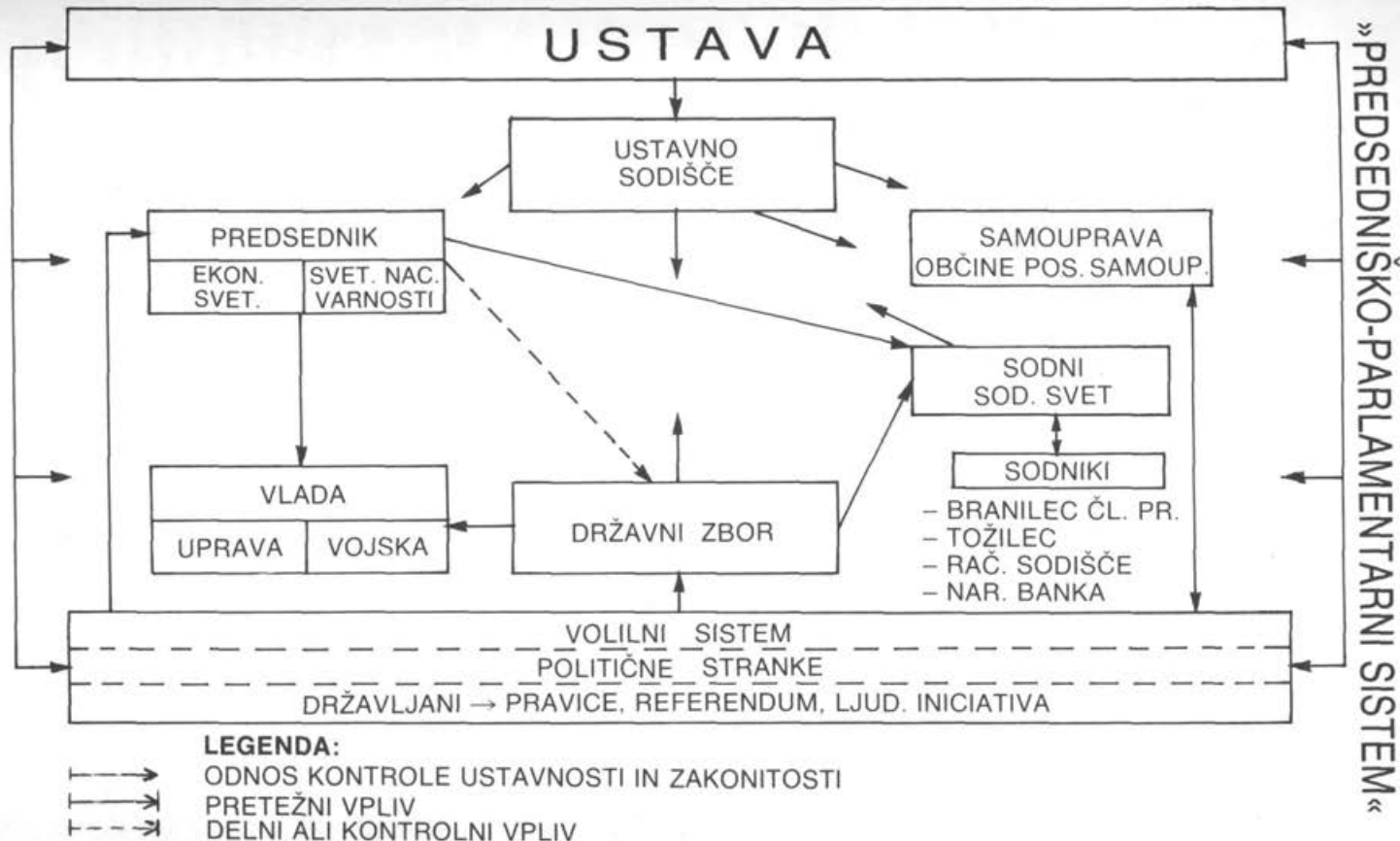
Povsem možno je torej interpretirati eksplicitno željo slovenskih volilcev, da bi neposredno volili predsednika republike, tudi kot njihovo implicitno (do sedaj neupravičeno) pričakovanje, da bi tako izvoljeni predsednik imel tudi »realna«, torej izvršilna pooblastila, da bi bil torej »pravi« in ne samo reprezentativni in protokolarni šef države.

Vsekakor pa bi bilo treba v javni razpravi na različne načine empirično preveriti, koliko zgornje domneve res držijo. Volilce bi bilo treba vprašati, ali si z novo ustavno ureditvijo želijo pridobiti preko predsedniških volitev tudi neposreden vpliv na oblikovanje vlade, ali pa se strinjajo s tem, da imajo na oblikovanje vlade le posreden vpliv (preko političnih strank in poslancev v državnem zboru), tako kot sedaj. Volilcem bi bilo treba tudi jasno povedati, da neposredne volitve predsednika zgubijo velik del pomena v primeru, če je slednji le protokolarni šef države.

2. Posebnost parlamentarnega modela je v tem, da ima vsakokratna parlamentarna večina tudi odločilni vpliv na oblikovanje in delovanje vlade. Vsa zakono-

PRIKAZ VARIANTNIH IZVEDB NAČELA DELITVE OBLASTI

dajna in izvršilna moč je torej osredotočena znotraj istega političnega (poslanskega) bloka. Vlada v senci le kritizira in oponira vladi in čaka bodisi na nove volitve, bodisi na dezintegracijo vladne strankarske koalicije.

Predsedniško-parlamentarni model dopušča oboje: prevladujoč vpliv neposredno izvoljenega predsednika in kontrolni vpliv državnega zbora. Omogoča torej doslednejšo izvedbo načela delitve oblasti oziroma neodvisnosti in vzajemne kontrole zakonodajne in izvršilne veje oblasti. Onemogoča ali vsaj dodatno otežuje pa koncentracijo zakonodajne in izvršilne oblasti v rokah istega političnega bloka, ker predsednika republike ne bo (vedno) izvolila ista koalicija volilcev, ki je izvolila parlamentarno večino (že zaradi časovnega zamika predsedniških in parlamentarnih volitev).

3. Izjemno pomembna družbena in politična determinanta ustavnega sistema, in še posebej sistema razmerij med zakonodajno in izvršilno oblastjo, je volilni sistem. Ni sporno, da politična stabilnost in demokratična uspešnost ameriškega predsedniškega in britanskega parlamentarnega sistema temeljita na večinskem volilnem sistemu. Številne južnoameriške izvedbe predsedniškega sistema in kontinentalno evropske izvedbe parlamentarnega sistema predstavljajo oziroma so predstavljale karikature svojih ustavnih vzorov prav zaradi tega, ker so zanemarile ustrezne volilne determinizme.

Britanski parlamentarni sistem je takšen, kakršen je, predvsem zato, ker po dolgoletni tradiciji temelji na večinskem sistemu volitev, ki, kot znano, proizvaja praviloma dvostrankarski sistem. Dvostrankarski sistem pa ima za posledico gravitiranje obeh velikih strank proti sredini političnega prostora.

V Sloveniji so prisotne močne težnje političnih strank po proporcionalnem sistemu volitev, ki proizvaja praviloma strankarsko fragmentiran parlament. Večstrankarski parlament ima za posledico nujnost koalicijskih povezav med strankami, od katerih nobena ni sposobna sama formirati vlade. Se pravi, da so koalicijske vlade nujna posledica proporcionalnega sistema. In spet ni sporno, da so koalicijske vlade, tako kot njihova koalicijska baza sama, nestabilne, šibke in bolj ali manj kratkotrajne. Praviloma niso sposobne vztrajati do konca parlamentarnega mandata.

Variantno predlagani predsedniško-parlamentarni sistem bi se izognil neugodnim posledicam večstrankarskega parlamenta na stabilnost vlade.

Če bi se za državni zbor ohranil tudi v bodoče kot prevladujoč proporcionalni sistem – z večstrankarsko fragmentacijo kot svojo posledico – bi večstrankarstvo učinkovalo le na zakonodajno funkcijo. Domnevamo, da je »mavrična« struktuiranost političnega prostora funkcionalna zlasti pri določanju zakonov države kot temeljnih političnih usmeritev republike.

Neposredne volitve predsednika republike pa skoraj nujno strukturirajo volilni prostor na bipolarni način. Le močna strankarska koalicija ima realno možnost zmagati na predsedniških volitvah. Bipolarnost praviloma moderira politična stališča vodilnih kandidatov oziroma jih poriva proti sredini političnega prostora. Predvidljivi proizvod tega procesa je izvoljeni predsednik republike, ki odraža večinsko soglasje volilnega telesa. Zdi se funkcionalno glede na naravo izvršilne funkcije, da se njeni nosilci izbirajo na način in v skladu z neposredno izraženimi interesi politične sredine, vendar ob zagotovljeni kontroli strankarskih grupacij v parlamentu. Prav tako razmerje in ravnotežje političnih sil v procesu oblikovanja vlade omogoča variantno predlagani predsedniško-parlamentarni sistem.

4. Stabilnost in moč vlade je tem bolj sprejemljiva, v čim večji meri izraža večinska, ne pa ekstremna ali pa na improviziran način kombinirana manjšinska

(parcialna) stališča. Taka močna, stabilna in sredinska sestava nosilcev izvršilne funkcije (ki jo, domnevamo, pogojuje prevladujoč vpliv neposredno izvoljenega predsednika na njeno imenovanje in razrešitev) pa utegne postati pomembna ustavno-politična vrednota zlasti v naslednjih primerih:

a. V času težje socialne in ekonomske krize, ki bi imela za posledico konfliktno konfrontacijo med strankami v državnem zboru;

b. V času težje krize nacionalne varnosti, ki bi nastala zaradi nestabilnega mednarodnega okolja slovenske države (balkanizacija Jugoslavije kot problem prvega reda).

c. V situaciji fragmentacije strankarskega sistema v državi, konfliktnosti razmerij med strankami in njihovimi vodstvi, nerazvitosti politične kulture, tolerantnosti in dialoga ter odsotnosti stabilnih in tradicionalno spoštovanih ustanov državne ureditve.

5. Strokovna skupina ni vključila v pričujoči delovni osnutek ustave »državnega sveta«, ki naj bi odseval družbeno strukturiranost, s funkcijo svetovanja in intervencije v zakonodajnih zadevah, vendar brez pravice glasovanja. Zlasti težavno se ji je zdelo določiti sestavo in volilno osnovo takega telesa.

V določeni meri pa bi lahko opravljal predvidene funkcije državnega sveta predsednik republike, ki bi bil neposredno izvoljen in bi torej tudi izražal interese volilnega telesa. V osnutku je predvideno, da predsednik republike daje državnemu zboru mnenja o posameznih vprašanjih iz njegove pristojnosti. Predsednik republike lahko še pred razglasitvijo zakona zahteva, da državni zbor o njem še enkrat razpravlja, vendar mora svoj predlog utemeljiti.

Tudi (ne pa samo) za opravljanje teh dveh funkcij (dajanje mnenj državnemu zboru, suspenzivni veto na zakone) pa sta predsedniku v pomoč dve z varianto določeni posvetovalni telesi, ki ju sklicuje in jima predseduje. To je Ekonomski svet in Svet nacionalne varnosti. Zlasti prvi pa naj po svoji sestavi odseva tudi družbeno strukturiranost; njegove člane namreč imenuje predsednik izmed znanstvenikov, predstavnikov delodajalcev, delavskih sindikatov in gospodarstvenikov.

MATEVŽ KRIVIC

Parlamentarni sistem z reprezentativno vlogo šefa države in s stabilno vlado (sistem »konstruktivne nezaupnice«)

(ustavna izvedba načela delitve oblasti – varianta A)

Zahteva po delitvi oblasti se je pojavila kot kritika absolutizma oziroma koncentracije vse oblasti v rokah absolutnega monarha v 17. stoletju v Angliji (Locke) in v 18. stoletju v Franciji (Montesquieu). Njena praktična realizacija je bil sistem ustavne monarhije: monarh ima izvršilno oblast preko samostojnega imenovanja vlade, ki je odgovorna njemu, s pravico veta pa ima monarh tudi vpliv na zakono-

dajo, ki sicer pripada parlamentu; sodno oblast imajo od obeh neodvisna sodišča. Povsem dosledna torej delitev oblasti na tri med seboj ločene veje tudi tu ni bila. Podobno je v predsedniškem sistemu, nastalem s prvo ustavo ZDA, uveljavljeno 1789. leta, le da tam monarha nadomesti kot šef države neposredno voljeni predsednik republike, ki ima pri zakonodaji namesto absolutnega le suspenzivni veto (parlament ga lahko z dvotretjinsko večino glasov zavrne), za izvajanje izvršilne oblasti je pa praktično parlamentu prav tako neodgovoren kot ustavni monarh (le zaradi zlorabe oblasti bi ga parlament v postopku »impeachmenta« lahko odstavil, kar pa se v 200-letni ustavni zgodovini ZDA še ni zgodilo – le Nixon se je temu sam izognil z odstopom).

V 19. in 20. stoletju se je v Evropi (oziroma v Angliji že v 18. stoletju) postopoma razvil parlamentarni sistem, kjer pa parlament (v monarhijah in v republikah) kot izvoljeni predstavnik ljudstva in odraz njegove politične volje dobi kontrolo nad vlado, in je ta za svoje delo odgovorna njemu, ne več šefu države. Ta korak naprej v demokratizaciji državne oblasti (izvršna oblast pride pod kontrolo ljudskega predstavnštva) seveda zmanjša poprejšnjo doslednejšo ločitev izvršilne oblasti od zakonodajne, ker pride izvršna oblast (vlada) v roke parlamentarne večine, ki ima dejansko tudi zakonodajno oblast. Šef države le še formalno obdrži pravico imenovati mandatarja za sestavo vlade, ker ga mora imenovati iz vrst parlamentarne večine, drugače vlada ne dobi zaupnice parlamenta in mora odstopiti. Ministri so praviloma hkrati tudi poslanci – člani parlamenta. Kljub temu se tudi parlamentarni sistem šteje za sistem, ki v osnovi temelji na načelu delitve oblasti, ker je vlada vendarle relativno neodvisna od parlamenta (v primeru konflikta z njim lahko zahteva razpustitev parlamenta in nove volitve, da bi se s tem obdržala na oblasti, če bo izid volitev zanj ugoden). Problem samostojnosti posameznega od nosilcev treh vej oblasti se v praksi, kot je znano, bolj kot glede vlade zastavlja glede parlamenta kot samostojnega nosilca zakonodajne oblasti (v praksi marsikje nima parlamentarna večina pod kontrolo vlade, ampak ima dejansko vlada pod kontrolo parlamentarno večino – parlament kot »glasovalni stroj« za izglasovanje vladnih predlogov). Problem se rešuje z demokratizacijo znotrajstrankarskih razmerij in pa z demokratičnimi pravicami parlamentarne manjšine (opozicije) in »backbencherjev« (poslancev iz zadnjih klopi): poslanska vprašanja, interpelacije, proporcionalna sestava parlamentarnih komisij, preiskovalne komisije (nujnost njihove ustanovitve tudi na zahtevo opozicije oziroma manjšine) itd.

Parlamentarni sistem je z gledišča kontrole nad vlado nedvomno bolj demokratičen kot predsedniški (ni namreč vseeno, ali je vsa kontrola nad ministri in sploh vsa »vladna« oblast v rokah enega samega človeka, pa čeprav je ta neposredno izvoljen, ali je kontrola nad vlado v rokah širokega ljudskega predstavnštva, ki odraža njegove različne politične usmeritve in poglede), njegov glavni problem pa je nevarnost nestabilnih vlad v primeru velike strankarske razcepljenosti parlamenta in šibkih koalicij. Kljub temu razen Francije nobena zahodnoevropska država ni opustila temeljnih postavk parlamentarnega sistema o razmerjih med parlamentom, vlado in šefom države, ampak iščejo in so nekatere že našle drugačna, s parlamentarnim sistemom skladna sredstva za zagotavljanje politične stabilnosti. Najbolj znan je nemški sistem »konstruktivne nezaupnice«, kjer parlament ne more zrušiti vlade oziroma kanclerja (predsednika vlade), če istočasno že ne izvoli novega kanclerja. S tem so avtomatično preprečene dolgotrajne in nevarne vladne krize, znane zlasti iz Francije pred de Gaulleom in iz Italije.

Varianta A delovnega osnutka, opirajoč se tudi na opredelitve v 5. točki inicialnega predloga Predsedstva republike (»Vsa državna ureditev naj temelji na par-

lamentarni obliki oblasti») in na podobne opredelitve v programih večine političnih strank, zato ponuja parlamentarni sistem razmerij med nosilci oblasti, torej sistem »parlamentarne vlade« (parlamentu odgovorne vlade), po nemškem vzoru zavarovane pred nevarnostjo nepremišljenih in »nekonstruktivnih« rušenj z mehanizmom »konstruktivne nezaupnice«, opredeljenim v členu 111. a.

Zaradi prilagoditve našim potrebam pa se naš model od nemškega tudi delno razlikuje in sicer v naslednjem:

1. Nemškega kanclerja po izvolitvi v parlamentu še formalno imenuje na ta položaj predsednik republike in ga po izglasovanju »konstruktivni« nezaupnici prav tako mora še on formalno odpustiti (razrešiti), k čemur vsemu pa je po ustavi obvezan in nima pri tem nikakršne samostojne vloge. Gre zgolj za ostanek tradicije. Naš predlog to formalnost kot nepotrebno opušča in določa, da predsednika vlade voli in razrešuje državni zbor sam, le imenovanje in razreševanje ministrov še vedno (formalno) prepušča predsedniku republike, ki pa je pri tem vezan na predlog predsednika vlade. Švedski model (po najnovejši ustavi iz sedemdesetih let) je še preprostejši (ministre imenuje sam predsednik vlade) in bi ga morda kazalo uporabiti tudi pri nas, zlasti če bomo kljub uvedbi parlamentarnega sistema obdržali neposredne volitve predsednika republike; tradicionalni model bi namreč utegnil v javnosti spet povzročati nepotrebne nejasnosti, češ, zakaj šef države ne bi smel vplivati na izbor ministrov in bi moral samo formalno potrjevati predloge predsednika vlade, saj je bil sam vendar neposredno izvoljen itd.

2. Pač pa ne vidimo razloga, zakaj v parlamentarni sistem ne bi bilo – zlasti pri nas, kjer nas ne bremeni drugačna tradicija – možno vključiti neke pozitivne pridobitve predsedniškega sistema, namreč možnosti parlamenta, da odkloni po njegovem mnenju neprimerne kandidata za posameznega ministra (na predlog parlamentarne komisije, pristojne za ustrezen resor, kateri se mora kandidat predstaviti in ji odgovarjati na vprašanja).

3. Nemška ustava predsedniku republike po zavrnitvi njegovega predloga za kanclerja ne daje več možnosti za predlaganje drugih kandidatov (to prepušča parlamentu), naš 111. člen, drugi odstavek, pa mu daje možnost, da v drugem krogu volitev ponovno nastopi s svojim kandidatom (istim ali drugim), o katerem se glasuje najprej, nato pa po vrsti še o morebitnih drugih kandidatih. Še večja razlika je pri tretjem krogu volitev: po nemški ustavi je v njem izvoljen za kanclerja tisti kandidat, ki dobi največ glasov – a če s tem ni dosegel večine glasov vseh poslancev, se mora predsednik republike v 7 dneh odločiti, ali ga bo kljub temu imenoval za kanclerja (morda celo manjšinske vlade), ali pa bo razpustil parlament. Naš tretji odstavek 111. člena pa prepušča presojo, ali naj se izvede še tretji krog volitev, samemu državnemu zboru, ki mora o tem odločiti v 48 urah (po neuspešno končanem drugem krogu volitev), v morebitnem, a seveda zelo verjetnem tretjem krogu, pa za izvolitev ni več potrebna večina vseh poslancev, ampak le še večina navzočih (ne zadošča pa največ glasov oziroma relativna večina kot v Nemčiji). Možnost vzpostavitve manjšinske vlade po tem konceptu je torej minimalna (le če bi tako slučajno dobile večino stranke, ki so drugače v parlamentu v manjšini, kar pa je skoraj izključeno) – koncept ob morebitni nemožnosti vzpostavitve večinske vlade določa kot obvezno razpustitev parlamenta in nove volitve, kjer naj bi se poskusila oblikovati večinska koalicija. Razmisliti pa bi bilo treba o tem, da bi pred razpustitvijo državnemu zboru vendarle dali možnost, da se razpustitev prepreči z oblikovanjem nekega kompromisa, ki bi omogočil vsaj začasno delovanje manjšinske vlade. Mislim, da to ne bo možno, če ne

bo sprejet moj predlog k 92. členu za uvedbo »zahodnega« načina glasovanja (le »za« in »proti« – vzdržani se ne štejejo med glasujoče).

Kazalo pa bi natančneje razmisliti tudi o švedskem modelu, katerega bistvo je v tem, da ustava ne določa, koliko glasov je potrebnih za izvolitev predsednika vlade, ampak koliko glasov je potrebnih za zavrnitev predloga – in sicer večine vseh poslancev! Lahko jih je npr. skoraj polovica proti predlaganemu kandidatu in le malo zanj, a če se vsi ostali vzdržijo glasovanja ali so odsotni, je tak manjšinski kandidat kljub temu izvoljen za predsednika vlade (ker jih ni bila večina proti)! Ta način izvolitve je seveda videti paradoksalen, toda v primerjavi z nemškim »tretjim krogom«, kjer zmaga kandidat z največ glasovi, ne glede na to, koliko je bilo med preostalimi glasov proti in koliko vzdržanih od glasovanja, se mi zdi ta način vendarle bistveno boljši.

Nemški manjšinski kandidat z največ glasovi ima namreč lahko vse ali skoraj vse ostale poslance proti sebi in torej njegova vlada ne bo sposobna delovanja, saj ne bo mogla zagotoviti parlamentarne večine za sprejemanje zakonov, proračuna itd. (in ga zato predsednik republike najbrž niti ne bo imenoval, ampak bo razpustil parlament), medtem ko je naslednji kandidat sicer dobil manj glasov »za«, toda morda še manj glasov »proti« ob velikem številu vzdržanih; ti vzdržani bi bili morda pripravljeni omogočiti vsaj začasno delovanje manjšinske vlade (s tem, da bi se tudi ob njenih zakonskih predlogih vzdrževali glasovanja, o čemer se pač sklenejo ustrezni medstrankarski dogovori). Zdi se mi, da bi bila za nas ustrezna rešitev torej v tem, da bi v tretjem krogu volitev veljal »švedski«, ne pa »naš« kriterij za izvolitev (seveda s temu prilagojenim vrstnim redom glasovanj o posameznih kandidatih) – ali pa tako, da bi švedski, morda preblagi kriterij, nekoliko zaostri. Tako naj bi kandidat za izvolitev za predsednika vlade praviloma vendarle potreboval *večino oddanih glasov* (več glasov za kot proti). Le s posebnim sklepom – na podlagi dogovora poslanskih skupin, ki bi določil politične pogoje, pod katerimi bi taka vlada lahko delovala – bi državni zbor lahko proglasil za izvoljenega tudi kandidata, ki ni dobil niti večine oddanih glasov (le da ni večina vseh poslancev glasovala proti njemu).

Do manjšinskih, včasih kar relativno uspešnih vlad je seveda lahko pripeljal tudi klasični parlamentarni sistem (Italija, Portugalska), vendar včasih po zelo dolgih in nevarnih vladnih krizah, medtem ko bi neka primerna kombinacija nemškega in švedskega modela lahko te nevarnosti izločila. Pri presoji ne smemo pozabiti, da je nemški model dolgo deloval v tristrankarskem parlamentu (z dvema močnima strankama), da pa novi švedski model deluje ob petih parlamentarnih strankah, katerih medsebojna razmerja se spreminjajo v razne smeri bolj kot v Nemčiji (podobno kot se utesne zgoditi pri nas).

4. Razlika med nemško in predlagano našo ureditvijo je tudi pri vprašanju, kaj se zgodi, če sama vlada (kadar je v to politično prisiljena) zahteva glasovanje o zaupnici, pa zanjo ne dobi potrebne večine glasov. Po nemški ustavi lahko v tem primeru kancler v 21 dneh zahteva razpustitev parlamenta, ta pa ga lahko prehití z izvolitvijo novega kanclerja – če se ne bi zgodilo ne eno ne drugo, pa bi lahko v nemški ureditvi nastale resne težave. Na položaju bi torej ostala manjšinska vlada, ki ji potem ustava (ob soglasju predsednika republike in Bundesrata) omogoča oklic nekakšnega »zakonodajnega izrednega stanja« (Gesetzgebungsnotstand), v katerem bi lahko s soglasjem Bundesrata proglašala za veljavno sprejete tudi zakone, ki bi jih Bundestag, to je poslanska zbornica, zavrnil! V naših političnih razmerah taka ureditev po mnenju skupine ne bi bila sprejemljiva, zato je v 111. b členu predvidena drugačna rešitev, v duhu tistega, kar je bilo povedano že

ob 111. členu. Seveda bi bilo treba razmisliti, ali ne bi bilo tudi tu koristno omogočiti »švedskega« izhoda s preprosto določbo, da je zaupnica izglasovana, če ni več kot polovica poslancev glasovala proti njej.

Na koncu še splošna pripomba o prednostih variant A in B (glej besedilo členov na koncu prispevka). Na prvi pogled je res videti, da varianta B nudi stabilnejšo vlado, saj parlament najbrž zlepa ne bi zbral dvotretjinske večine za njeno rušenje. Toda zoper njo je poleg temeljnega ugovora z gledišča demokratičnosti (parlament kot ljudsko predstavništvo, kot proporcionalno predstavništvo vseh političnih tendenc ljudstva, ne bi imel kontrole nad vlado kot najpomembnejšim delom državne oblasti) možen in nujen tudi ugovor z gledišča učinkovitosti in stabilnosti političnega sistema kot celote: tak sistem je lahko učinkovit in stabilen samo pod pogojem, da se politična usmeritev neposredno izvoljenega predsednika republike in parlamentarne večine bistveno ne razlikujeta – sicer pa je prav različna politična usmeritev predsednika republike in »njegove« vlade na eni ter zakonodajnega telesa na drugi strani lahko vir in vzrok celo hujše nestabilnosti in neučinkovitosti sistema, kot so to prehitro se menjajoče parlamentarne vlade. Zato npr. v ZDA republikanski predsednik lahko mirno in uspešno sodeluje z demokratsko večino v kongresu, v Čilu je pa tudi predsedniški sistem, neprimeren za nerazvito državo z zaostrenimi razrednimi in političnimi nasprotji, prispeval svoje k Allendejevemu koncu oziroma k težavam njegove vladavine, v katere so se potem lahko vmešali tudi zunanji faktorji. V Franciji so od leta 1959 do danes na srečo morali nekako preživeti le dve leti »kohabitacije« socialističnega predsednika z desničarsko parlamentarno večino – in preživeli so jih tako, da v teh dveh letih predsednik Mitterrand ni niti poskušal formirati kakšne »svoje« vlade, ampak je prepustil njeno formiranje desničarski parlamentarni večini. Vnašanje tako močnih elementov predsedniškega sistema, kot to predvideva varianta B (bistveno močnejših kot v Franciji, kjer za nezaupnico vladi ni potrebna dvotretjinska, ampak le navadna večina), bi po mojem mnenju pomenilo večje tveganje za mlado slovensko demokracijo, kot pa uporaba v Evropi preizkušenih in naši sicer skromni politični kulturi vendarle bolj znanih parlamentarnih modelov, vključno z nekaterimi njihovimi še manj znanimi inovacijami.

VLADA

VARIANTA A: členi 110, 111, 111.a, 111.b

(Parlamentarni sistem z zgolj reprezentativno vlogo šefa države)

110. člen

Vlado sestavljajo predsednik in ministri. Vlada je v okviru svojih pristojnosti samostojna in odgovorna državnemu zboru.

Državni zbor voli predsednika vlade z večino glasov vseh poslancev in s tajnim glasovanjem, ministre pa imenuje in razrešuje predsednik republike na predlog predsednika vlade.

VARIANTNI DODATEK:

Kandidati za ministre se morajo pred imenovanjem predstaviti pristojnim komisijam državnega zbora in morajo odgovarjati na njihova vprašanja. Komisija lahko predlaga državnemu zboru odklonilno mnenje o kandidatu. Če državni zbor z večino glasov vseh poslancev sprejme odklonilno mnenje, predsednik republike takega kandidata ne more imenovati za ministra.

111. člen

Predsednik republike po posvetovanjih z voditelji poslanskih skupin predlaga državnemu zboru kandidata za predsednika vlade.

Če prvi kandidat ne dobi potrebne večine glasov, lahko predsednik republike po ponovnih posvetovanjih predlaga v štirinajstih dneh drugega ali ponovno istega kandidata, prav tako pa lahko predlagajo kandidate tudi poslanske skupine ali najmanj deset poslancev. Če je bilo v tem roku vloženih več predlogov, se glasuje o vsakem posebej in sicer najprej o kandidatu predsednika republike, če pa ta ni izvoljen, še o drugih kandidatih in sicer po vrstnem redu vložitve predlogov.

Če noben kandidat ni izvoljen in državni zbor ne določi dodatnega roka za vlaganje dodatnih ali ponovnih kandidatur, se državni zbor razpusti, razen če v oseminštiridesetih urah z večino glasov navzočih poslancev sklene izvesti volitve predsednika vlade, kjer za izvolitev zadošča večina navzočih poslancev. Na njih se glasuje o posameznih kandidatih po vrstnem redu dobljenih glasov pri prvem glasovanju, nato pa lahko o novih, do volitev vloženih kandidaturah, med katerimi ima spet prednost morebitni kandidat predsednika republike.

Če tudi pri teh volitvah noben kandidat ne dobi potrebne večine glasov, mora predsednik republike razpustiti državni zbor in razpisati nove volitve.

111. a člen

Državni zbor lahko izreče vladi nezaupnico le tako, da z večino glasov vseh poslancev izvoli novega predsednika vlade. S tem je dotedanji predsednik vlade razrešen, mora pa skupaj z ministri opravljati tekoče posle do prisege nove vlade.

Med vložitvijo predloga za izvolitev novega predsednika vlade in volitvami mora poteči najmanj oseminštirideset ur.

111. b člen

Če predlaga glasovanje o zaupnici predsednik vlade in predlog ne dobi večine glasov navzočih poslancev (VARIANTA: večine glasov vseh poslancev), mora državni zbor v tridesetih dneh izvoliti novega predsednika vlade ali dosedanjemu predsedniku pri ponovljenem glasovanju izglasovati zaupnico, drugače predsednik republike državni zbor razpusti in razpiše nove volitve.

Med predlogom za glasovanje o zaupnici in glasovanjem mora poteči najmanj štiriindvajset ur.

Opomba: V primeru sprejetja VARIANTE A je treba črtati 106. člen, (ker so v VARIANTI A ta vprašanja drugače urejena) in 109. člen, ker pri čisti parlamentarni varianti ekonomski svet in svet nacionalne varnosti pri predsedniku republike ne bi bila primerna.

VARIANTA B: člena 110, 111 (ter člena 106 in 109)

(Kombinirani parlamentarno-predsedniški sistem z bistveno močnejšo vlogo šefa države)

110. člen

Vlado sestavljajo predsednik vlade in ministri. Vlada je v okviru svojih pristojnosti samostojna in odgovorna državnemu zboru ter predsedniku republike.

Predsednik republike imenuje predsednika vlade in na njegov predlog ministre. Vlada se mora v desetih dneh po svojem imenovanju s svojim programom predstaviti državnemu zboru. Državni zbor lahko izglasuje nezaupnico vladi z najmanj dvotretjinsko večino glasov navzočih poslancev.

Glasovanje o zaupnici vladi lahko kadarkoli zahteva desetina poslancev ali predsednik vlade. Vlada ne dobi zaupnice, če proti zaupnici glasujeta najmanj dve tretjini navzočih poslancev. Med vložitvijo predloga za glasovanje o zaupnici in glasovanjem mora poteči najmanj oseminštirideset ur.

Če je vladi izglasovana nezaupnica, je dolžna odstopiti. Do imenovanja nove vlade opravlja posle vlada v odstopu.

106. člen

Predsednik republike razpusti (varianta: lahko razpusti) državni zbor na predlog predsednika vlade (varianta: ali na predlog samega državnega zbora).

109. člen

(posvetovalna organa predsednika republike)

Posvetovalna organa pri predsedniku republike sta ekonomski svet in svet nacionalne varnosti. Sveta sklicuje in jima predseduje predsednik republike.

Ekonomski svet sestavlja dvanajst članov, ki jih imenuje predsednik republike izmed uglednih znanstvenikov, predstavnikov delodajalcev, delavskih sindikatov in gospodarstvenikov. Svet za nacionalno varnost sestavljajo po položaju predsednik vlade, predsednik državnega zbora, minister za zunanje zadeve, za obrambo in za notranje zadeve, direktor uprave za državno varnost in trije člani, ki jih imenuje predsednik (VARIANTNI DODATEK: in člani, ki jih imenuje predsednik).

MARJAN BREZOVŠEK

Politična dimenzija ustavotvornosti

(za politološko obravnavo ustavnih sprememb)

»Treba je namreč pomisliti, da ni stvari, za katero se teže zeneš, pri kateri je uspeh dvomljivejši in ki jo je bolj nevarno voditi, kakor imeti prvo besedo pri vpeljavi nove ureditve, kajti temu uvajalcu so sovražniki vsi, ki se s tako ureditvijo okoriščajo, in mlačni branilci vsi, ki jim nova ureditev utegne biti v prid. Ta mlačnost izvira deloma iz strahu pred nasprotniki, ki imajo na svoji strani zakone, deloma pa iz nejevernosti ljudi, ki ne verjamejo v učinkovitost novotarij, če prej dodobra ne ugotove, kako je s to rečjo. Iz tega izhaja, da sovražniki zmeraj, kadar koli imajo priložnost za napad, napadejo z vso strankarsko zagrizenostjo, oni drugi pa se mlačno branijo, tako da hkrati z njimi zabrede v resno nevarnost«.

Niccolo Machiavelli, Vladař¹⁾

1. Navzlic Machiavellijevim svarilom Vladařju, ki se želi lotiti ustavnih sprememb, vmešavanju različnih političnih struktur in spletkarjenju s pravili igre, mnoge države v novejšem času poskušajo dopolniti ali spremeniti svoje ustave. Ustavotvornost je lahko v mnogih pogledih poseben politični proces, vendar pa zagotovo ni redek pojav v sodobnih družbah, saj so politične razprave o pravilih, predpostavkah in institucijah političnih režimov vse pogostejše.² »Sedanje obdobje označuje presenetljiva aktivnost na področju ustavotvornosti«, piše Edward Mc Whinney, kot posledica »kulminacije zgodovinskih trendov liberalizma, nacionalizma in neodvisnosti.«³ In to kljub temu, da daje sodobna politična znanost

¹ N. Machiavelli, Politika in morala, Slovenska Matica, Ljubljana 1990, str. 24.

² Keit G. Banting/Richard Simeon (eds), The Politics of Constitutional Change in Industrial Nations (Redesigning the State), Macmillan, London 1985.

³ E. Mc Whinney, Constitution-making: Principles, Process, Practice, Toronto, University of Toronto Press, 1981, str. 3.

prvenstvo družbenim in ekonomskim silam nad formalnimi pravili pri (pre)oblikovanju političnega življenja.

Čeprav je ustavotvornost najtesneje povezana z zgodovinskimi posebnostmi, strukturo cepitev in kulturo posameznih držav in je zato težko postaviti enovito teorijo komparativnih ustav,⁴ pa se je iz primerjalne analize ustavnih sprememb vendarle mogoče marsikaj naučiti. Vrednost takšnih poskusov izhaja v veliki meri iz samega primata ustavotvornosti. Ustava namreč značilno vpeljuje in določa temeljna pravila politične ureditve in vzpostavlja osnovne politične institucije.⁵ Ustava je notranje soodvisna s temeljnimi vprašanji avtoritete (oblasti), predstavnosti in legitimnosti. Zares je malo drugih področij, kjer bi bila vprašanja utemeljitve in filozofije tako tesno prepletena z nasprotujočimi si interesi, kar daje ustavnim konfliktom posebno pomembnost. Vendar pa je tudi v popolnoma različni intelektualni tradiciji široko sprejeto stališče, da je sporazum med vsemi strankami nujen za vzpostavitev legitimnosti določene ustavne ureditve,⁶ zato je nujno opredeliti pogoje in pot za doseganje tega soglasja.

Ustavne odločitve so, kot pravi Daniel Elazar, eminentno političen problem, s katerim se sooča država; kot takšne so »esenca političnega«.⁷ Vzpostavljanje stabilnega ravnotežja med vladno oblastjo (močjo) in individualnimi svoboščinami torej ni samo formalno-pravno vprašanje, ampak predpostavlja tudi pogajalske in pogodbene aspekte ustavotvorstva.⁸ Gre namreč za situacijo, ki jo označujejo mešani motivi – z možnostjo po vzajemno koristnem sodelovanju in možnostjo konflikta o tem, kako sodelovati. V takšnem primeru strinjanje glede oblike sodelovanja in njeno sprejetje, predpostavlja (zahteva) pogajanja za usklajitev individualnih in skupinskih interesov. Kot odločitev za sodelovanje pa je ustava tudi pogodba (contract)⁹, ki določa pogoje skupnih aktivnosti v prihodnosti.

Kakorkoli so že lahko v ustavotvorno situacijo ali ustavotvorna dejanja vpleteni tudi nepolitični faktorji, pa je to konec koncev vendarle politična izbira. V tem smislu se dinamika ustavotvorstva ukvarja z vprašanji, ki jih je Vincent Ostrom poimenoval kot ustavna izbira.¹⁰ Demokratični proces racionalnega opredeljevanja med realno obstoječimi (relativno zadovoljivimi, oziroma relativno nezadovoljnimi) alternativami in sporazumno urejanje odnosov po notranji logiki pluralističnega političnega sistema, utemeljenega na različnosti interesov ljudi in institucionalnih mehanizmih konstruktivnega razreševanja konfliktov, opozarja, da je bistvo ustavne izbire ne samo v tem, kaj je izbrano, ampak tudi, kdo opravlja izbiro in kako ta poteka. Če je zakone mogoče vsiliti s silo, pa ustava lahko obstaja kot sredstvo samo s privolitvijo (by consent), kar ponovno dokazuje, da

⁴ Leslie Wolf-Philips, *Komparativni ustavi, Pogledi (Split)*, 1/1982, str. 119–135.

⁵ Ivo D. Duchacek jih označuje kot »power maps«, »the official blueprint for the uses of public power«. *Power maps: Comparative Politics of Constitutions*, Santa Barbara, ABC-Clio, 1973, str. 3.

⁶ V. Vanberg/James M. Buchanan, *Interests and Theories in Constitutional Choice*, *Journal of Theoretical Politics*, 1/1989, str. 49–62.

⁷ Daniel J. Elazar, *Constitution-making: The Pre-eminently Political Act*, v Keit G. Banting/Richard Simeon (eds), isto, str. 232.

⁸ G. K. Roberts, *An Introduction to Comparative Politics*, London, Edward Arnold, 1986, poglavje 3: *Constitutions: the rules of the political game* (str. 34–48); G. Smith, *Politics in Western Europe*, 5. izd., London, Gower, 1989, pogl. 5: *Constitutional Balance* (str. 125–153).

⁹ Douglas D. Heckathorn/Steven M. Maser, *Bargaining and Constitutional Contracts*, *Journal of Politics*, 1/87, str. 142–168.

¹⁰ V. Ostrom, *Hobbes, Covenant and Constitution*, *Publish*, 1/1980, str. 83–100, V. Ostrom, *Politična teorija složene republike*, Informator, Zagreb, 1/89.

je ustavotvornost politična dejavnost. Za stvaren pomen in stabilnost ter relativno trajnost ustave je nujna konsenzualna legitimnost.

2. Pojem ustave ima zelo pisano zgodovino, prav tako smo soočeni s celo paleto stališč o njegovem pomenu.¹¹ Lahko bi jih razvrstili v dve glavni skupini: prva vidi v ustavi opredelitev institucionalne organizacije političnega sistema, druga pa mehanizem za omejevanje nosilcev moči v političnem sistemu. Ustava je za svobodo to, kar je slovnica za jezik (Thomas Paine). Kot takšna je ustava tudi politični artefakt;¹² kombinacija znanosti, »umetnosti« in obrti, ki vključuje tako identifikacijo temeljnih znanstvenih načel ustavnega planiranja, umetnost njihovega kombiniranja in adaptacije, pa tudi tehnologijo ustavne obrti (ustavnih pravnikov).

Kot odraz stanja političnih vrednot in sredstvo za oblikovanje drugih političnih odnosov, vsebujejo ustave tako simbolične kot normativne elemente, toda tudi bolj natančno alokacijo avtoritete (oblasti) med političnimi institucijami, med državljani in državo. Ker vloga in oblika ustav varirata, je za samo ustavotvornost nujna razvrstitev različnih ustavnih modelov. Na podlagi odnosov med vsebinami ustavnega dokumenta in osnovnim značajem ali formo, tj. institucionalnim okvirom politike, razlikuje D. Elazar naslednje štiri modele.¹³ Prvi je *zahodnoevropski* model, ki je utemeljen na tradiciji Rechtstaata, kjer ustava predstavlja podroben državni zakonik (code) z natančno določenimi odgovornostmi in postopki. Drugi je *angloameriški*, model, kjer je ustava »ogrodje vlade« (framework of government) in varuh pravic; ta ustava opredeljuje osnovne politične odnose, vendar pušča mnoge elemente neopredeljene; ti se vzpostavljajo s prakso in z neformalnim prilagajanjem. Tretji model identificira avtor kot *»komunističen«* ali sovjetski model (revolucionarni manifest), kjer ustava načrtuje politično, družbeno in ekonomsko rekonstrukcijo na podlagi vodilne revolucionarne mitologije oz. ideološkega programa. Četrty je model *»tretjega sveta«*, kjer poskuša biti ustava idealnotipsko pojasnilo režima (politični ideal), brez resnejših poskusov, da bi ga dosegli, s pogosto izposojenimi institucijami od zahodnih držav in z največkrat neuspešnimi rezultati. Kot peti model bi bilo možno dodati še ustave, ki upoštevajo *starodavno tradicijo*, izvirajočo iz zgodovine ali religije oziroma iz obeh. Takšno moderno prilagoditev predstavljajo npr. ustave Izraela, Irana itd. Poseben primer v tem okviru predstavlja tudi Velika Britanija s svojo *»nepisano ustavo«*.

Seveda pa se je vloga ustav v razvoju posameznih držav tudi spreminjala. Gerhard Lembruch tako navaja usmeritev zahodnih ustav od ohlapnih okvirov k določanju podrobnih elementov; če je bila vrlina ustav v 19. stoletju, da so bile *brève et obscure*, so po 1. svetovni vojni že postale dolge in natančne elaboracije, in sicer kot odgovor na spremembe v političnem življenju, na nove politične subjekte in soodvisnost med institucijami (interlocking politics).¹⁴ Konstitucionalizacija družbene kompleksnosti je vodila k dvema bistveno različnima oblikama ustavotvornosti. Po prvi se ustavotvornost sestoji iz razmejevanja osnovnih političnih odnosov in razmerij med glavnimi političnimi skupinami (struktura države, način

¹¹ GL. Graham Maddox, *Constitution*, v: T. Ball, J. Farr, R. L. Hanson, *Political Innovation and Conceptual Change*, Cambridge, 1989, str. 50–67; in A. Vincent, *Theories of the State*, Basil Blackwell, Oxford, 1987, pogl. 3: *The Constitutional Theory of the State*, str. 77–117.

¹² V. Ostrom, isto.

¹³ D. Elazar, isto.

¹⁴ G. Lembruch, *Constitution – making in Young and Aging Federal Systems*, v Keith G. Banting/Richard Simeon, isto, str. 30–41.

predstavništva, koncepcija družbe in njen institucionalni izraz)¹⁵ Druga oblika ustavnega spreminjanja se nanaša na vlogo ustave kot dokumenta z natančnimi pravili odločanja; gre za modernizacijo oblasti in postopkov, vključno z administrativno racionalizacijo, povečanje kooperativnosti, koordinacije itd. Večina ustavnih sprememb v realsocialističnih sistemih je pomenila takšno – čeprav ne posebej uspešno – institucionalno adaptacijo. Struktura političnega režima je bila namreč nevprašljiva. Po definiciji ustavne spremembe, ki spremljajo kolaps ali transformacijo političnega režima, ne smejo biti zgolj formalne, evolucijske in inkrementalne. Odprava ideološke navlake in osredotočenost na zavarovanje človekovih pravic po mednarodnih standardih, zahtevajo celovito ustavno rekonstrukcijo. Ustava pa mora, če noče biti zgolj mrtva črka, reflektirati tako distribucijo ekonomsko politične moči in tudi moralna načela, ki so temelj političnega sistema (opredeljena v preambuli).¹⁶ Moralna podlaga ustave, s katero se omejuje in usmerja politično vedenje znotraj ustavnega sistema, je podoba politične kulture civilne družbe, ki ji ta ustava služi.

3. Kot nadaljevanje politike z drugimi sredstvi je ustavotvornost utemeljena na razumevanju odnosa med institucijami in določeno vrsto vrednot ter skladnosti med institucijami in vedenjem. V procesu, ki ga označuje konflikt vrednot, interesov in opredelitev politične skupnosti, se rojeva institucionalna reforma, ki vključuje probleme ustrezne vloge države in politike v družbi, etične podlage, legitimnosti oblasti ter prioritete javne politike.¹⁷ V tej preobrazbi – od liberalno-demokratske države k njeni aktivni vlogi v ustvarjanju družbene blaginje – se je na Zahodu izoblikoval model ustavne vladavine, ki bi ga lahko opisali kot »korporativno-pogajalska država«. Zanj je značilen stabilen, institucionaliziran politični proces, zmanjšana vloga parlamenta, ideoloških strank in javnosti; delegiranje avtoritete (oblasti) na vrsto organov (svetov in komisij), v katerih so glavni udeleženci administratorji (birokrati) in organizirani interesi; na dnevnem redu prevladujejo tehnična, ne pa ideološka vprašanja; poudarek je na kompromisu, stopnja konfliktov je nizka. Ni treba posebej podrobno dokazovati, da je ta model v nasprotju tako s suvereno državo kot z institucionalno državo in »državo modela supermarket«.¹⁸ Zdi se, da bo v ustavnih razpravah pri nas in v vzhodnoevropskem svetu sploh glede tega največ razhajanj in nejasnosti.

Glede na preobrazbo sistema v teh deželah je razumljivo, da se zlasti v praksi poskušajo vsiliti različna razumevanja politike in države, ki pa si bodo v končni posledici prizadevala dobiti ustavno sankcijo. Ker pa ustavotvornost ne dovoljuje eksperimentiranja (s tem imamo velike izkušnje!), pa tudi ne enostavnega prevzemanja tujih modelov, je potrebno najti potrebam in možnostim prilagojeno državno ureditev – tudi kar zadeva bodočo obliko državne oblasti. Čeprav je ob izhodiščnem splošnem načelu delitve oblasti na zakonodajno, sodno in upravno, torej za parlamentarni sistem oblasti, že doseženo soglasje v javnosti, pa ne gre zavreči tudi razmišljanj o kombinaciji parlamentarnega in predsedniškega sistema. Prav na tej točki se še posebej izkaže, da ustavotvornost ni zgolj ustavni inženiring. Ustavotvorna razprava mora zajeti tudi druga vprašanja, npr. o državljanstvu in avtonomiji, suverenosti, strukturi parlamenta, lokalni samoupravi in dr.

Ustavotvornost je proces, ki ima več stopenj – od mobilizacije interesov preko

¹⁵ Takšna demokracija je značilna zlasti za novo oblikovane sisteme.

¹⁶ Gl. preambulo k osnutku nove slovenske ustave, ki poudarja svetost življenja in človekovega dostojanstva in zgodovinsko dejstvo slovenske narodne samobitnosti.

¹⁷ James G. March/Johan P. Olsen, *Rediscovering Institutions*, Macmillan, London, 1989, str. 112.

¹⁸ Isto, str. 112–116.

odločanja do ratifikacije oz. legitimacije odločitev (npr. pri nas se prvič predvideva sprejemanje ustave z referendumom). Da je ta proces dolgotrajen in zapleten, dokazuje tudi nastajanje nove slovenske ustave (z začetki v letu 1987), ki hkrati utira pot slovenski samostojnosti. Če je bila dinamika ustavotvornosti v komunističnih državah, kot ugotavlja T. Rakowska-Harmstone,¹⁹ vedno v precepu med partijsko-usmerjenimi in družbeno-usmerjenimi spremembami, pa je z odpravo partijskega monopola presežen tudi predkonstitucijski značaj sistema v zahodnem pomenu tega pojma. Hkrati to omogoča razrešitev treh glavnih sklopov, ki so generirali ustavne konflikte, tj. učinkovitost vladne politike (izvrševanja), razmerje med družbenimi silami in partijsko nomenklaturo ter zahteve po narodni samostojnosti. Ustavotvornost in ustavna izbira potemtakem daleč presegata formalno, statično, legalistično in deskriptivno analizo ustavnih tekstov in predstavljata sestavni del študija politike, ki priznava vlogo institucij v življenju ljudi, pomen zgodovine in kulture v oblikovanju teh institucij, s tem da identificira empirične in bihevioralne razsežnosti ustavotvornih procesov.

MILAN GASPARI

Kaj je to moderna ustava?

Čas in razmere terjajo novo ustavo. Prevrednotenje vrednot, ki se še radikalizirajo in za vse novo teže dojemljivim ali celo zbeganim ljudem vsak dan polni ušesa in oči z novimi, teoretično zahtevnimi, visoko abstraktnimi in pojmovno zapletenimi idejami, načeli in gesli, zahteva novo pravno ureditev »obstajanja bistvenega«. Sicer obširne a vendar samo delne spremembe republiške ustave ustvarjajo ob branju celote vtis utrujajoče nepreglednosti, morda celo zmedenosti, vsekakor pa neskladnosti z nespremenjenimi deli ustave. Te vtise dopolnjuje trenutno še ne povsem jasen odnos do zvezne ustave in do jugoslovanske skupnosti sploh.

Dejstva nam torej narekujejo priznanje, da kljub ustavnim aktom ustava ne obstaja kot konsistentni in koherentni sistem pravnih pravil, ki naj določajo »temelje državne ureditve«, »način politične eksistence nacije«, »temeljni razpored politične moči«, kot je skušal ustavo definirati že Montesquieu v *Duhu zakonov*. Hoteli ali ne, smo torej v razmerah zamegljene in celo arbitrarne »ustavne dinamike«, za katero se sicer nekateri navdušujejo, ne daje pa zadovoljivih zagotovil glede temeljev pravne varnosti ljudi in preprečevanja samovolje oblasti. Vendar ni vzrok le v ustavi. Tako oceno utemeljujejo predvsem razmere po menjavi oblasti, saj parlamentarna večina kljub programsko-volilnemu zavzemanju za pravno državo ne kaže pretirane vneme za spoštovanje ustave, niti ne tistih njenih delov, ki so bili ob zadnjih spremembah deležni posebnega poudarka (temeljne človekove pravice). Prizadeva pa si za čim hitrejšo sprejetje nove ustave Republike Slovenije, saj je v Deklaraciji o suverenosti Republike Slovenije določen rok enega leta za izvedbo postopka njenega sprejetja. Ta, za vsebinsko in postopkovno zah-

¹⁹ T. Rakowska-Harmstone, *Communist Constitutions and Constitutional Change*, v Keith G. Banting/Richard Simeon, isto, str. 203–231.

tevnost sprejemanja nove ustave precejšnja naglica pa ne ustreza niti nestabilnim razmeram, tudi pravno-sistemskim, v katerih se bo ustava rojevala, niti še vedno precej različnim vrednotnim usmeritvam in preferencam v slovenski družbi, če izvzamemo načelno soglasje o najbolj splošnih ustavnih izhodiščih. Odnos do ustave in razmere torej ne dajejo dovolj upanja, da bi lahko v kratkem času in v obliki družbenega konsenza dobili trdnejšo in trajnejšo ustavo, kot je sedanja.

Med stališči, ki jih je bilo v dosedanjih razpravah o ustavnih spremembah pogosto slišati, zlasti kot očitek obstoječi ustavni ureditvi, je bila tudi zahteva po novi »modernej« ustavi. Taka zahteva, če jo razumemo predvsem kot posledico negativne ocene sedanje ustavne ureditve, je bila usmerjena sprva bolj v njene zunanje značilnosti (dolžina, obširnost, nerazumljivost, ideološko-politične opredelitve), šele kasneje pa v njene vsebinske značilnosti (socializem, samoupravljanje, »federativni centralizem«, družbena lastnina, enopartijski sistem). Končno so zahteve po novi »modernej« ustavi dobile bolj oprijemljivo vsebino: ustavna ureditev naj bi se zgledovala po ureditvah v razvitih sodobnih državah, predvsem državah Zahodne Evrope.

Pri nas okoliščine in razmeroma razvidni osnovni interesi ljudi, splošno vprašanje o krizi ustav oziroma vprašanje o vrednosti ustav v naših (revolucionarnih?) časih, kot ga je oblikoval Karel Loewenstein že v začetkih sodobnih »post obdobjih«, zastavljajo nekoliko drugače. Lahko bi trdili, da se (tudi tu?) vračamo v drugje že oddaljene čase, ko je sprejetje ustave pomenilo isto kot sprejetje demokratične ureditve, ko je ustava veljala za sinonim svobode in pravne države, ko je skratka ustava pomenila ne le izključitev oblastne arbitrarnosti, temveč tudi omejitve njene totalitarne vseprisotnosti in vsepristojnosti. Nedvomno so upravičena pričakovanja, naj nova ustava ne bo namenjena ohranjanju obstoječega, očitno prehodnega režima, pa tudi pričakovanja, naj ustava ne bo sredstvo »kamuflaže oblasti ali njen alibi« (M. Jovičić: O ustavu, Savremena administracija, Beograd 1977, str. 310) in tudi ne konzervacija *statusa quo*, trenutnega razmerja političnih sil ali sedanje politične eksistence ljudstva. Če bo nova ustava ustrezala pričakovanjem, ne bo samo ena izmed mnogih, »neizbežen rekvizit vsakega režima« in če bo tudi ustrezno s pravnimi sredstvi varovana, lahko realno pričakujemo spontano priznavanje njene vrednosti, priznavanje, ki tudi zmore povzročiti ugoden razplet sedanje ustavne krize.

Priznavanje nove ustave (najbrž bi bilo nestvarno pričakovati kar splošno identifikacijo z njenimi vrednotnimi, morda celo ideološko-političnimi, in drugimi temeljnimi opredelitvami) pa lahko pričakujemo samo, če bo nova ustava tudi realna, če med njeno vsebino in stvarnim stanjem ustavnosti ne bo preveč razlik, zlasti ne hudo motečih. Razlike med normativnim in stvarnim, ustavno-programiranim in obstoječim, ideološko-politično zaukazanim in uresničenim v polpretekli dobi nas opozarjajo na zapletenost in zahtevnost tega vprašanja in nujnost »mehkega« pristanka nove ustave na trdih in neravnih tleh naše sedanjosti.

Problem realnosti ustave je zapleten in večplasten. Njegovo bistvo je v razmerju med konkretno družbo oziroma državo in vsakokratno ustavo te družbe oziroma države. Splošna ustavnopravna teorija nam glede tega lahko da le osnovna opozorila, ki so v glavnem omejena na ideološko-politične, programske in pravno-normativne značilnosti ustav in podkrepljena z ugotovitvami primerjalnega ustavnega prava. Ta opozorila so vsekakor dragocena, vendar ne dajejo tako oprijemljivih odgovorov, da bi njihovo splošnost dovolj približala posebnim razmeram, zlasti tako zahtevnim, kot so trenutno naše. Splošna podoba, ki jo lahko izluščimo, nam v poenostavljeni obliki lahko pove, da je razlikovanje ustav glede na njihovo

»originalnost« oziroma »derivativnost« v smislu razlikovanja tipičnih ustavnih konceptov po tem, koliko so izvirni, vprašljivo. Težko namreč najdemo ustave, ki se v pomembnih rešitvah niso v ničemer zgledovale po drugih, še zlasti če gre za enake temelje politične ureditve. Zgledovanja (ali celo prevzemanja) je veliko in primerov najbrž ni treba posebej navajati.

Naše razmere to vprašanje še dodatno zapletajo. Vključevanje v Evropo ali vsaj tesno približevanje ureditvam razvitih zahodnoevropskih držav nas bolj ali manj stihijsko usmerjata k ustavnim ureditvam teh držav. To smer še izdatno krepí prevladujoča kritičnost do »nasilne izvirnosti« ustavne ureditve iz leta 1974, vključno s pravnim sistemom kot posledico te ureditve. Posledica tega je, da realne, argumentirane ocene tako slabih kot tudi nekaterih dobrih lastnosti sedanje ustave še nimamo in je tudi v kratkem času ne moremo pričakovati. To pa ne povzroča le nekritičnega presajanja tuje ureditve v naše razmere, temveč tudi pravo prepisovalno epigonstvo, ki trenutno očitno »razsaja« zlasti v nekaterih delih pravnega sistema (gospodarstvo, lastninska razmerja, finančni sistem . . .). Zato so potrebna opozorila, da zanikanje lastne identitete ne more voditi k učinkoviti ureditvi. Slovenija brez lastnega bistva ne more biti država, prav tako kot tudi Slovenci brez lastnega bistva ne moremo biti narod. Nova ustava naj to upošteva, sicer lahko doseže učinke, ki bi bili povsem nasprotni želeni in povsem nepotrebno ob vseh primernih in neprimernih priložnostih izkoriščani suverenosti. Zagledanost v ustavne ureditve drugih držav lahko povzroči sicer prijetno ustavno fasado, ki bi jo lahko izkoristili za trkanje na za nas trenutno še trdno zapahnjena vrata povezav razvitih držav. Za njo pa bi se skrivala precej manj prijetna realnost naših obstoječih razmer, zlasti utrujajoča neciviliziranost spopadov nasprotujočih si političnih sil z vsemi neustavnimi ali mimo ustavnimi »dodatki« ter vsaj začasna nesposobnost naše družbeno-ekonomske strukture, da se tej fasadi prilagodi. Taka ustava bi bila zlahka uvrščena med nominalne ustave, med ustavne deklaracije, od katerih se pričakuje, da bi pridobile svojo normativnost v bodočnosti, njena sedanja realnost pa bi bila v mnogočem odvisna od dobre volje trenutnih nosilcev oblasti.

Vendar pa ni mogoče zanikati potrebe, da se tvorca nove ustave inspirirajo s posameznimi ustavnimi rešitvami od drugod, zlasti s tistimi, ki so se v podobnih razmerah, kot so sedaj pri nas, izkazale kot primerne ali celo uspešne. V primeru da bi nova republiška ustava izražala identiteto Slovenije in Slovencev kot naroda (kar utemeljeno pričakujemo), bi bila celo zaželena inspiracija od drugod vsaj glede tega, da bi ob upoštevanju naše narodne identitete presegli etnocentrično ozkost in omejenost zgolj nacionalne države, v kateri je »sveto« in najvišje merilo vsega in vsakogar »državni« narod. To seveda ne velja samo za Slovence, ampak ob manjših ali večjih razlikah za vse jugoslovanske narode in tudi narodnosti in tudi ne samo zanje.

Pred omenjanjem vprašanja realnosti ustave z vidika njenih ideološko-političnih, programskih in pravnonormativnih značilnosti je treba kratko omeniti tudi vprašanje, ali je ustava le akt države in naj torej ureja le temelje državne ureditve ali je tudi akt, ki ureja družbeno ureditev. Razlog za obravnavanje tega vprašanja ob vprašanju realnosti ustave je razviden: ustava, ki bi se omejila le na urejanje državne ureditve, bi se laže približala realnosti v smislu njene pravne učinkovitosti in pozitivistično-pragmatične razumljivosti. Vendar pa se sodobne ustave ne morejo izogniti značilnostim družbenega akta, vsaj ne v delu, ko omejujejo državno oblast, saj s tem tudi opredeljujejo ravni, okvire in možnosti delovanja avtonomnega družbenega področja. Prav to pa je eno izmed meril, ki ločujejo »moderne« od »nemodernih« ustav.

Vprašanje realnosti ustave se je pri nas najprej in najbolj izrazito izkazovalo s kritiko ideološko-političnih značilnosti ustave iz leta 1974. Kritika tovrstnih izrazitih ambicij dosedanje ustavne ureditve usmerja večinsko javno mnenje k zahtevam, naj bi bila nova ustava ideološko nevtralna; nekoliko karikirano bi lahko celo trdili, da gredo te zahteve celo tako daleč, naj bi pragmatško-pozitivistična jasnost in lapidarnost nove ustave ustrezali »... ideološki inspiraciji, ki bi bila enaka tisti, ki jo ima nek telefonski imenik« (K. Loewenstein v označitvi ustave nemškega cesarstva iz leta 1871). Tovrstnim usmeritvam se pridružuje tudi teorija s predlogi, naj ustave ne vsebujejo »filozofije režima« (G. Burdeau) ali »politične teorije« ali vsebine, ki označuje »... želje, mnenja oziroma cilje« ustavotvorca (K. C. Wheare).

Vendar pa je treba opozoriti, da se tovrstne želje javnosti, pa tudi nekaterih odločujočih dejavnikov pri nas (kolikor je mogoče razbrati iz skopih sporočil sredstev obveščanja) in opozorila teoretikov razlikujejo od stvarnosti. Priznati namreč moramo, da proces ideologizacije ustav ni niti ustavljen, kaj šele odstranjen. Lahko bi celo deloma pritrdili tistim, ki trdijo, da analize vsebin veljavnih ustav ugotavljajo, da ideološko nevtralne ustave ni. Razumljivo je, da skušamo iskati razloge, ki povzročajo tovrstna neskladja.

Prvega lahko iščemo v zaželeni splošni značilnosti ustav. Če se strinjamo s stališčem, naj se te značilnosti izražajo v visoki abstraktnosti, načelnosti in splošnosti (M. Jovičić, op. cit., str. 205), kar tudi ustreza opredeljevanju »temeljev bistvenega«, potem že te značilnosti lahko povzročijo korak v smer ideologizacije. Visoka abstraktnost je zaradi težjega razumevanja že lahko vzrok za tovrstni očitak; še bolj pa to velja za načela, ki jih je že sicer težko ločevati od idej, značilnosti filozofskega načina mišljenja in značilnosti temeljnih politično-teoretičnih izhodišč. Oglejmo si nekaj primerov: v katero kategorijo bi na primer lahko uvrstili naslednje ustavne opredelitve: da je »... republika zasnovana na delu« (ustava republike Italije), da je načelo republike »... vladavina ljudstva, od ljudstva in za ljudstvo« (ustava republike Francije), da je cilj države, da povečuje »... splošno blaginjo« državljanov (ustava švicarske konfederacije) oziroma da država temelji na načelih, ki »... priznavajo vrhovnost Boga in vladavino prava« (ustava Kanade). Od načel bi vsekakor lahko pričakovali večjo jasnost, širšo razumljivost in večjo določnost pri izvajanju.

Drugi razlog je lahko dejstvo, da se spremembe in dopolnitve ustav starejšega datuma sprejetja skušajo izogibati spremembam, ki bi posegale v načelne ustavne opredelitve, kakršnekoli že so, saj žele ohraniti temelje ustav in s tem poudariti njihovo trajnejšo vrednost ter se izogniti veliki rizičnosti prevrednotenja nekdanj nedotakljivih vrednot, rizičnost, ki je lahko izrabljena za ne preveč čedno kovanje trenutnega političnega kapitala odločujočih političnih sil.

Razlog je lahko tudi posledica očitnega neuspeha naivnega optimizma nekdanje liberalne doktrine in njenega racionalistično zasnovanega poskusa, ki naj prek »nevtralnega« uravnovešene ustavne državne zgradbe vsak politični spopad umiri v dostojnih in vzvišenih parlamentarnih tehtanjih, ne da bi vsakokratna politična oblast vsilila celotni družbi svojo posebno ustavno »filozofijo« ali politično »teorijo«. Ta neuspeh pa spodbija razmišljanja, ki naj pojasnijo globlji vzrok, ki je lahko tudi v splošnih značilnostih sedanjih (revolucionarno?) spreminjajočih se razmer, ki povzročajo neskladja med razmeroma hitro se spreminjajočo družbenoekonomsko strukturo in ustavnimi zgradbami. Neskladja te vrste pa je mogoče omiliti tudi z ideološko konzervacijo že preseženega načina politične eksistence ljudi v okviru že več desetletij trajajočih, in splošnem kar uspešnih prizadevanj ohranjanja

bistva obstoječega. V tem smislu je vztrajanje pri ustavi kot splošnem pravnem aktu, »očiščenem« vseh nepravnihi primesi, lahko celo škodljivo, ker nas vodi v pravni pozitivizem, »razbremenjen« vsake povezave z zgodovinskimi in družbenimi znanostmi ter s filozofijo.

Ne glede na to pa nas razmišljanja o ideološko-političnih značilnostih ustav ne smejo zapeljati v enačenje ideoloških in vrednotnih opredelitev. Poleg tega tudi opozorila o smotnosti izogibanja »ideološkemu balastu« ustavnega besedila ne pomenijo pristajanja na tezo o koncu ideologij. Dejstva namreč to tezo prepričljivo zanikajo. Temeljne vrednote, ki v določeni družbi prevladujejo in jih je večina ljudi prostovoljno sprejela, bodisi zaradi tega ker si jih je sama izbrala ali pa subjektivno posvojila, naj bi ustava izražala; s tem pridobi na svoji realnosti, na skladnosti s temelji, kot oblikujejo značilnosti konkretne družbe in jo notranje povezujejo in utrjujejo.

Prav tako je potrebno razlikovanje med ideološko-političnimi in programskimi značilnostmi ustav. Programske norme imajo sicer lahko ideološke značilnosti, prav tako pa tudi značilnosti, ki so potrebne ustavi kot splošnemu pravnemu aktu. Ustavotvorec, ki želi oblikovati ustavo trajnejše veljavnosti, ne bo vanjo vključil samo bistvenega (in tudi vsega bistvenega), temveč bo tudi tovrstne pravne norme oblikoval glede na predvidljivo bodočnost. »Vsaka ustava računa s svojo veljavnostjo v toku določenega časa in mora biti temu prilagojena« (M. Jovičić, op. cit., str. 195). Od ustavotvorca je odvisno, ali bo ustavne norme oblikoval kot programsko-pravne ali kot ideološko-politične. Več kot očitno je, da mora nova slovenska ustava določiti nove temelje državne in družbene ureditve in naj bo torej ustava, ki je izrazito namenjena bodočnosti; zahteva torej programsko vsebino vsaj glede načel organizacije države, položaja gospodarstva ter lastninskih razmerij, deloma pa tudi glede človekovih pravic in svoboščin, če skušamo kratko opredeliti bolj ali manj standardno vsebino ustav. To zahteva realno oceno obstoječega in na tej podlagi predvidevanje smeri spreminjanja družbenoekonomske strukture, ki se lahko razlikuje od tovrstnih sprememb pri naših vzorih, razvitih evropskih državah, če se že ne inspiriramo po kraljevstvih zunaj okvirov evropskega kontinentalnega pravnega sistema (Združeno kraljestvo, ZDA, Kanada), in temu primerno vsebino ustavnih določb, pa tudi določb, ki naj ustrezno opredelijo prehod na novo ustavno ureditev. Naloga torej ni lahka in terja mnogo več kot samo soglasje odločujočih političnih sil.

Med večinsko sprejetimi pričakovanji, naslovljenimi na tvorce nove ustave, so tudi jamstvo človekovih svoboščin in pravic, pravna država, načelo delitve oblasti in neodvisnost sodstva. Vsa ta pričakovanja pomenijo v bistvu omejitve državne oblasti, kar je lahko tudi dolgoročno najbolj delujoči simbol združevanja vseh sil, ki delujejo v Sloveniji; pri tem ne zadošča le omejitev države v odnosu do posameznika, temveč do vseh organizacij, ki so v modernem ali postmodernem pojmovanju del civilne družbe. Tudi načelo delitve oblasti, upravičeno osporavano, ima poleg nesporne pridobitve neodvisnosti sodstva svoje opravičilo samo, če dejansko preprečuje koncentracijo oblasti in če zadovoljivo odgovarja na vprašanje, kdo nadzoruje nadzornike. Tovrstna pričakovanja pa se doslej niso uveljavila. Zato bi bilo skoraj brezupno ponovno preizkušati načelo »zavor in ravnotežja«, prenos mehanike na politiko v obliki harmoničnega izenačenja in uravnovešenja med vlado in parlamentom. Doslej so se taki poskusi izjalovili in spremenili bodisi »... v močno oblast nad parlamentom v škodo odgovornosti javnemu mnenju ali v oblast parlamenta, odvisnega od slabosti parlamentarnih strank« (K. Loewenstein: Razmatranja o vrijednosti ustava u našem revolucionarnom dobu, Problemi

suvremene države, Naprijed, Zagreb 1971, str. 118). Trenutno se to pri nas kaže v močnih vladah, kar ni toliko posledica načelne oziroma systemske odločitve in »volje ljudstva«, temveč predvsem nujnosti razmer, saj je breme gospodarskih in političnih reform dejansko na zveznem in republiških izvršnih svetih, ki so se že spremenili v vlade, skupščine pa se vse bolj očitno spreminjajo v šibke (nebogljenje?) parlamente.

Več možnosti za omejevanje državne oblasti, pa tudi več razvojnih možnosti za to daje uresničevanje načel decentralizacije in samoupravljanja oziroma soupravljanja (vse vrste prostovoljnih združenj, lokalna samouprava, delovno mesto in družbene dejavnosti), temelječih na prostovoljnosti ter na odprtosti sistema, ki naj bi bil previdno naklonjen njenemu širjenju.

Kako naj torej odgovorimo na naslovno vprašanje? Ustava naj bo predvsem splošni pravni akt, ki daje podlago in okvir celotnemu pravnemu sistemu, naj učinkovito omeji državno oblast, vključno z oblastjo parlamenta, jamči svobodo avtonomnega ter odpre možnosti za sodelovanje ljudi pri upravljanju skupnih in javnih zadev. Vsekakor pa ustava, ki ni sredstvo učinkovitega omejevanja državne oblasti, ni le nesodobna, temveč je brez vrednosti, brez pravnega smisla.

FRANC GRAD

Uvajanje parlamentarnega sistema v slovensko ustavno ureditev

(in nekatere dileme)

V predlogu Predsedstva Republike Slovenije, da se začne postopek za sprejem ustave Republike Slovenije junija letos, je predlagano, naj državna ureditev v prihodnje temelji na parlamentarni obliki oblasti. Parlament naj bi se oblikoval na podlagi ustavne pravice do svobode združevanja in na podlagi neposrednih, splošnih in tajnih volitev. Ti dve kratki usmeritvi Predsedstva za pripravo nove ustave sta na eni strani dokaj določni, na drugi strani pa znotraj predlaganega okvira odpirata veliko različnih možnosti za ustavno ureditev.

Gotovo je najenostavnejše vprašanje oblikovanje parlamenta. Ta se po svetu praviloma oblikuje z volitvami. Sedanje ustavne ureditve po svetu praviloma sprejemajo neposredne volitve kot nesporen civilizacijski dosežek, prav tako pa tudi načelo splošne in enake volilne pravice, pri čemer svobodna volilna pravica in tajnost glasovanja zagotavljata zakonitost in legitimnost volitev. Demokratično vsebino takšnim volitvam pa naj bi dajala pravica različnih političnih grupacij (zlasti strank), da na volitvah tekmujejo za naklonjenost volilcev in se potegujejo za njihove glasove. Toda ob upoštevanju teh gesel demokratičnih volitev se vendarle zastavlja vprašanje, ali naj se na volitvah pridobljeni glasovi upoštevajo pri delitvi poslanskih mandatov med subjekte, ki so nastopili na volitvah po načelu večinskega ali proporcionalnega sistema.

Težko je vrednostno presojati način delitve mandatov z vidika večje ali manjše demokratičnosti, saj sodobne demokratične ustavne ureditve poznajo oba sistema

– večinski sistem je uveljavljen v anglosaških državah, v državah torej, ki jih štejejo za zibelko sodobne demokracije, proporcionalni sistem pa v ustavnih ureditvah večine zahodnoevropskih držav. Vendar so iz praktičnega delovanja znane in v teoriji podrobno obravnavane značilnosti obeh volilnih sistemov in njun pomemben vpliv na delovanje državnega mehanizma.

Namen tega sestavka bi bil presežen, če bi podrobneje obravnavali različne učinke obeh sistemov na kandidiranje, na ustreznost razdelitve mandatov volji volilnega telesa itd. Pač pa je volilni sistem v tem sestavku treba obravnavati glede njegovega vpliva na parlamentarni sistem. Volilni sistem namreč dokaj neposredno učinkuje na delovanje državnega mehanizma, zlasti na sestavo in delovanje parlamenta in vlade. Večinski sistem običajno omogoča stabilno delovanje parlamenta in trdno vlado, proporcionalni pa ravno nasprotno – pisano sestavo parlamenta, nezanesljivo večino v parlamentu, odvisno od vsakokratnih strankarskih koalicij, in s tem vlado, katere sestava in možnost delovanja sta odvisni od vsakokratnih pogajanj med strankami.

Volilni sistem tudi pomembno učinkuje na razmerje med parlamentom in vlado. Večinski sistem krepi položaj vlade, ki ima zanesljivo podporo v parlamentu, in s tem tudi nekoliko slabi položaj parlamenta, proporcionalni sistem pa nasprotno običajno povzroča šibko vlado in krepi položaj ter pomen parlamenta nasproti vladi. Z vidika učinkovitosti oblasti kot celote je gotovo, da je oblast praviloma učinkovitejša pri večinskem sistemu kot pri proporcionalnem. Seveda pa ne vpliva na ta razmerja samo volilni sistem, temveč tudi drugi dejavniki, zlasti uveljavljena politična kultura in tradicija. Gotovo ni odveč ob tem omeniti, da večinski sistem dokaj uspešno ovira razmah tako imenovane partitokracije, vladavine strank torej, ki krojijo politiko predvsem v medsebojnih pogajanjih, na katera volilci nimajo pravega vpliva, kar na drugi strani spodbuja ravno proporcionalni sistem.

Seveda se je mogoče odločiti za en ali drugi volilni sistem na ravni ustavnega urejanja tudi izogniti. Mnoge ustave (na primer ustavi Francije in Italije) tega vprašanja ne urejajo v ustavi, temveč ga prepuščajo zakonodaji, kar seveda pomeni, da je ureditev volilnega sistema manj trajna in trdna ter bolj odvisna od vsakokratnega razmerja političnih sil v državi. Nekatere druge države pa to vprašanje urejajo že kar v sami ustavi (ustava Avstrije na primer izrecno določa v 26. paragrafu, da se nacionalni zbor voli po proporcionalnem načelu, enako pa se po 35. paragrafu voli tudi zvezni zbor), kar nedvomno ustvarja stabilnost volilnega sistema, na drugi strani pa otežuje kakršne koli večje spremembe, ker jih je možno sprejeti samo po predpisanem ustavnorevidzijskem postopku.

Vsekakor bi za slovensko ustavno ureditev veljalo, da bi bilo bolj smotno izogniti se prepodrobni ureditvi volitev že v ustavi, zlasti vprašanju večinskega ali proporcionalnega sistema, ker pomanjkanje vsake tradicije in politične kulture na tem področju onemogoča zanesljivo presojo, kakšen naj bo trajni prihodnji sistem razdelitve mandatov. V takem položaju ne bi bilo smotno že v ustavi določiti načina volitev, ki bi se lahko kaj kmalu bistveno spremenil zaradi nadaljnega razvoja političnega življenja v Sloveniji.

Mnogo več različnih možnosti odpira usmeritev v parlamentarno obliko oblasti. Vsekakor takšna oblika oblasti temelji na načelu delitve oblasti – v primerjavi z dosedanjim skupščinskim sistemom, ki je temeljil na načelu enotnosti oblasti. Parlamentarni sistem pomeni manj dosledno izvedbo načela delitve oblasti kot predsedniški sistem. V parlamentarnem sistemu namreč vlada kot nosilec izvršilnoupravne funkcije odgovarja za svoje delo parlamentu, ki ji lahko izreče tudi nezaupnico, toda vlada lahko doseže razpustitev parlamenta in s tem ponovne

volitve ter ponovno oblikovanje parlamenta (in vlade). Znotraj osnovnega modela parlamentarnega sistema pa je veliko različnih možnosti. To še zlasti velja, če je ta sistem kombiniran s predsedniškim sistemom, kot je to vprašanje urejeno po veljavni francoski ustavni ureditvi (5. republika). Dejansko se parlamentarni sistemi v mnogih pomembnih prvinah v sodobnih ustavnih ureditvah dokaj razlikujejo. Razlike se kažejo zlasti v razmerju parlamenta do vlade in do šefa države.

Prvo vprašanje nove ustavne ureditve parlamenta pa se (čeprav ni vezano ravno na parlamentarni sistem) nanaša že na njegovo strukturo, na vprašanje, ali naj bo parlament eno- ali dvodomen. Dvodomna sestava parlamenta je tako rekoč nujna v federativno urejeni državi, v kateri en dom praviloma predstavlja interese državljanov, drugi pa interese federalnih enot. V unitarnih državah tega razloga ni, temveč se dvodomni sistem običajno uvaja zaradi težnje omejiti preveliko oblast neposredno na podlagi splošne volilne pravice izvoljenega predstavniškega telesa, na drugi strani pa tudi zaradi zagotavljanja kontinuitete oblasti in ublažitve prevelikega vpliva strank v splošnem predstavniškem domu.

Tudi v dvodomnem sistemu so možne in znane različne ureditve. Razlike se kažejo zlasti v vprašanju enake ali različne moči obeh domov, pa tudi glede načina oblikovanja drugega doma. Včasih je bilo običajno, da je imel drugi dom celo močnejši položaj, v sodobnih ustavnih ureditvah pa prevladuje težnja po slabitvi njegovega položaja (kar se najbolj jasno vidi ravno v položaju lordske zbornice v Veliki Britaniji), tako da so postale redke tiste ureditve, v katerih sta si oba domova enakovrsta (najbolj značilen primer enakovrnosti domov je italijanski parlament, ki ga sestavljata poslanska zbornica in senat). Prav tako so različni tudi načini oblikovanja drugega doma. V sedanjih ureditvah (razen v lordski zbornici) prevladuje oblikovanje tega doma z volitvami (čeprav pogosto, na primer v Italiji, kombiniran z drugimi načini, kot so imenovanje s strani šefa države, članstvo po položaju itd.), vendar pa se običajno člani drugega zbora ne volijo po istem sistemu kot člani prvega doma. Zlasti pogosto je, da se člani drugega doma volijo posredno (na primer francoski senat) ali pa da je splošna volilna pravica omejena s strožjimi cenzusi, da sta mandatni dobi obeh domov različni, da se načelo enake volilne pravice kombinira s teritorialnim oziroma funkcionalnim predstavništvom itd.

Težko je v sedanjem položaju presoditi, kakšna naj bo sestava parlamenta v prihodnji ustavni ureditvi Slovenije. Gotovo so razlogi, ki govorijo za eno ali drugo možnost. Za dvodomni sistem bi govorilo ravno dejstvo, da nimamo prave parlamentarne tradicije, zlasti pa ne tradicije strankarskega delovanja v parlamentu, zaradi česar bi manj strankarsko in bolj po drugačnih merilih (regionalna, funkcionalna zastopnost, strožji pogoji za izvolitev itd.) sestavljen drugi dom lahko igral pomembno vlogo kot korektiv še ne dovolj razvitega in ustaljenega načina strankarskega delovanja v parlamentu, ki bi utegnilo preveč oslabiti učinkovitost in smotrnost parlamentarnega odločanja. Na drugi strani pa bi ravno ti razlogi narekovali prepustitev zakonodajne oblasti v celoti neposredno in na podlagi splošne volilne pravice izvoljenemu parlamentu kot predstavniku suverena ljudstva. Prevelik paternalizem nad delom parlamenta bi namreč lahko preveč dušil razvoj parlamentarne demokracije in vzpostavitev ustreznih razmerij med zakonodajnim telesom in njegovo volilno bazo. Obenem pa za enodomni parlament govorijo praktični razlogi: zlasti velike težave pri oblikovanju in volitvah takega telesa, še posebej, če naj bi se pri tem uporabila tudi regionalna in funkcionalna merila. Končno govori za enodomni parlament tudi majhno število prebivalcev slovenske države.

Naslednje vprašanje, ki ga je možno različno urediti v ustavi, se nanaša na razmerje med zakonodajno in izvršilno oblastjo, med parlamentom ter vlado in šefom države. Značilno za parlamentarni sistem je, da je vlada odgovorna parlamentu in zato od njega odvisna. Možna je samo taka vlada, ki ima podporo v parlamentu. S tega vidika vlada ni stabilna, temveč je odvisna od (vsakokratnega) razmerja sil v parlamentu. Kot že rečeno, pa dejanska razmerja med parlamentom in vlado niso odvisna samo od ustavne ureditve, temveč tudi (ali celo pretežno) od delovanja političnih strank v parlamentu. Strankarska bipolarnost na eni strani ali na drugi strani veliko število bolj ali manj enakovrednih strank, bolj ali manj trajna povezanost med njimi in druga vprašanja delovanja strank lahko bistveno spremenijo ustavno zamišljena razmerja med parlamentom in vlado.

Ne glede na to pa je ustavna ureditev razmerja med parlamentom in vlado izredno pomembna za delovanje parlamentarnega sistema. Nekatere sodobne ustavne ureditve (na primer v Italiji) se držijo tradicionalnega parlamentarnega sistema, ki ima svoje korenine v angleškem parlamentarizmu, druge (na primer Francija) pa so močno odstopile od čistega parlamentarnega modela in se približale predsedniškemu sistemu. Ravno glede vloge šefa države pri oblikovanju in delovanju vlade se posamični parlamentarni sistemi precej razlikujejo med seboj.

V tradicionalnem parlamentarnem sistemu postavlja predsednika vlade in ministre šef države. Pri tem je seveda odvisen od razmerja političnih strank v parlamentu, saj ne bi bilo smotno, da bi predlagal parlamentu osebe, za katere bi bilo že vnaprej jasno, da jih bo parlament zavrnil. Zato se je vlada potem, ko jo je imenoval predsednik države, dolžna predstaviti parlamentu in si pridobiti njegovo zaupnico. Zaradi tega je usoda vlade v celoti odvisna od parlamenta, ki mu je odgovorna. Ker pa imenuje vlado, ima vendarle tudi predsednik nekaj vpliva na njeno personalno zasedbo.

Poleg takega tradicionalnega sistema pa obstajajo tudi sistemi, ki slabijo ali celo izključujejo vsako vlogo šefa države pri postavitvi vlade, ali pa njegovo vlogo močno krepijo. Pri prvem načinu je vloga parlamenta okrepljena s tem, da sam neposredno izvoli bodisi samo predsednika vlade (na primer v ZRN) ali pa kar celo vlado. Tak sistem delno teži k enotnosti oblasti in zmanjšuje pomen šefa države v razmerju do vlade, čeprav ne spreminja osnovnih razmerij med parlamentom in vlado, kot so značilna za parlamentarni sistem. Večja razlika od tradicionalnega parlamentarnega sistema je v ustavnih ureditvah, ki so okrepile vlogo predsednika pri postavitvi vlade. V takih sistemih je vlada sicer politično odgovorna parlamentu, ki ji lahko izreče nezaupnico, vendar pa jo imenuje sam šef države ali pa je vloga parlamenta pri imenovanju neznatna, zaradi česar je vlada pri svojem delovanju pod močnim vplivom šefa, ali pa jo kar neposredno vodi šef države sam. Tak primer je francoska ustavna ureditev, kjer je pravzaprav na parlamentarni sistem cepljen predsedniški sistem. V Franciji namreč predsednika vlade in na njegov predlog ministre imenuje predsednik republike, pri čemer vladi pred začetkom dela ni treba dobiti zaupnice v parlamentu. Predsednik tudi bistveno vpliva na delo vlade, ki ji tudi predseduje, zato je vlada dejansko bolj vezana nanj kot pa na parlament.

V prihodnji ustavni ureditvi Slovenije naj bi očitno obveljal parlamentarni sistem. Kot smo videli, pa ta dopušča različne možnosti tudi glede razmerja med parlamentom, vlado in šefom države. Na odločitev za to ali drugo možnost bodo najbrž (podobno kot velja tudi glede drugih dilem) vplivale značilnosti obdobja, v katerem se bo sprejemala nova ustava. Težko predvidljivi razvoj strankarskega sistema, pomanjkanja ustrezne tradicije in druge značilnosti prehodnega obdobja

bodo najbrž terjali okrepitev možnih dejavnikov stabilnosti oblasti in korektiv strankarstva v parlamentu. Temu bi najbrž ustrezala tudi nekoliko močnejša vloga šefa države, ki bi pa moral biti v tem primeru neposredno izvoljen.

PETER HEDŽET

Politični sistem in ustavne spremembe

Merilo za obravnavo dosedanjih in prihodnjih ustavnih sprememb je, kako se spreminjata razmerje politična država – civilna družba in narava politične države z vidika (ne)ohranjanja nasilja in (ne)krepitve privolitve državljanov ter (ne)posredovanja na relaciji posameznik-država. Ta vprašanja sodijo med središčna o razvoju slovenske družbe ne glede na obliko državne skupnosti v podobi federacije, konfederacije ali pa popolne samostojnosti države Slovenije. Seveda pa oblika ni nepomembno vprašanje. Tako tudi ni nepomembno vprašanje slovenske suverenosti, konfederalne pogodbe, položaja konfederalnih enot, itn.

Objektivni družbeni razvoj v svetu in v Jugoslaviji je omogočil, da se je povečala moč tistih družbenih sil, ki so zavzete za predruženje družbenega in s tem političnega življenja v Sloveniji in tudi Jugoslaviji. To dokazujejo že sprejete kot tudi predlagane ustavne spremembe od leta 1988 pa do danes s ciljem: uvrstitve Slovenije (v ali brez Jugoslavije) kot enakopravnega subjekta v vrsto (skupnost) sodobnih bogatejših, demokratičnejših, uspešnejših in socialno pravičnejših družb. Naloga ustavnih sprememb je torej vzpostavitev takšne ekonomske in politične ureditve ter takšne (politične) države, ki bo to omogočila. Naloga strok(e) pa je prikazati (dognati) ustvarjene možnosti in njihovo uresničevanje ter želenim ciljem možne nasprotno učinke. To toliko bolj, saj je treba upoštevati teoretično in praktično kritiko obstoječe ureditve in odnosov ter dosežkov v nam vzornih družbah, ki se odvija znotraj teh družb.

Za obravnavo vsakega problema se je treba opreti na obstoječe. Tako je za obravnavo političnega sistema v okviru sedanjih in prihodnjih ustavnih sprememb pomembna (vsaj shematska) primerjava dosedanje in predlagane ustavne ureditve.

DOSEDANJA USTAVNA UREDITEV

PREDLAGANA USTAVNA UREDITEV

A) družbenoekonomska ureditev temelji na prvinah:

1. *svobodno združeno delo* s sredstvi za proizvodnjo v *družbeni lastnini* in na *samoupravljanju* delavcev v proizvodnji in delitvi družbenega proizvoda v organizacijah združenega dela in v celotni družbeni reprodukciji;

2. družbeno planiranje;

1. zajamčene so vse oblike lastnine, v katerih je *svobodno* opravljanje gospodarske in druge dejavnosti;

– lastnina in delo sta podlaga sodelovanja pri odločanju;

– delavci imajo *pravico* do *samoupravljanja* na podlagi zakona, kolektivne pogodbe in statuta;

2. planiranje je prepuščeno odločitvi gospodarskih subjektov in konkurenci;

3. svobodna menjava dela;

b) *osnove družbenopolitičnega sistema:*

1. *delavski razred in vsi delovni ljudje so nosilci oblasti in upravljanja z drugimi zadevami, ki jih uresničujejo organizirani v organizacije združenega dela in druge samoupravne organizacije in skupnosti ter v razredne in druge družbenopolitične in družbene organizacije:*

- z osebnim izrekanjem (referendumi, zbori, idr.),
- po delegatih v organih upravljanja,
- z družbenim dogovarjanjem in samoupravnim sporazumevanjem,
- po (fleksibilnih) delegatih v skupščinah družbenopolitičnih skupnosti
- z usmerjanjem in nadzorom nad delom organov, odgovornih skupščinam;

2. *nedotakljiva in neodtujljiva pravica delovnega človeka in občana do samoupravljanja*, da odloča o svojih osebnih in skupnih interesih v ... (povsod);

3. *delovni ljudje in občani v temeljnih samoupravnih organizacijah in skupnostih in družbenopolitičnih organizacijah oblikujejo svoje delegacije zaradi neposrednega uresničevanja svojih pravic, dolžnosti in odgovornosti in organizirane udeležbe pri opravljanju funkcij družbenopolitičnih skupnosti;*

4. *skupščine samoupravnih interesnih skupnosti na področjih izobraževanja, znanosti, kulture in socialnega varstva enakopravno odločajo s pristojnimi zbori skupščin družbenopolitičnih skupnosti ...;*

5. *posebno mesto ZK, SZDL in ZS (kot nosilcev politično usmerjevalne in nadzorne funkcije ter volilnega procesa).*

3. *ukinjena sta svobodna menjava dela in proračunsko financiranje skupnih in splošnih potreb;*

1. *občani so nosilci oblasti, ki jo uresničujejo:*

- z osebnim izrekanjem (referendumi, zbori, idr.),
- ukinjeno,
- ne omenja,
- po predstavnikih v skupščinah družbenopolitičnih skupnosti,

2. *ostaja še naprej;*

3. *občani volijo neposredno in s tajnim glasovanjem predstavnike v skupščine družbenopolitičnih skupnosti, kandidate pa določijo občani, politične organizacije ter druge oblike organiziranja ...;*

4. *ukinjene, sredstva za izobraževanje, znanost, kulturo, socialno varstvo, socialno varnost (brezposelnost!) se zagotavljajo v proračunih družbenopolitičnih skupnosti, v skladu ali na drug način;*

5. *zajamčena svoboda:*

- političnega organiziranja (*razen za verske skupnosti*) v enakopravnih organizacijah (*zunaj delovnih okolij*),
- sindikalnega organiziranja.

Dobršen del teh sprememb je še v predlogu ustavnih amandmajev k ustavi SFRJ. Ni še jasno, kako bo s sprejetjem zaradi že izrečenih nestrinjanj kot tudi zaradi onemogočenosti delovanja Skupščine AP Kosovo.

Obenem pa je opazna nekonsistentnost rešitev glede nekaterih temeljev družbene ureditve, kar opozarja na problem prehoda in novega dogovora (nove opredelitve) narodov in narodnosti ter republik in pokrajin o družbeni ureditvi na območju Jugoslavije.

Brez širše analitične obravnave izhaja iz prikazane primerjave sklep o normativni poslovitvi od dosedanje ekonomske in politične (političnega sistema) ureditve ter po zgledovanju o ureditvi države v zahodnoevropskih (zahodnih) družbah.

Take ustavne (kot že praktične) spremembe so očitne in sistemskega pomena za politični sistem:

- v *premiku socialnega nosilca oblasti* od organiziranega delavskega razreda in delovnih ljudi na občana posameznika, ki se (zunaj delovnih okolij) svobodno politično in sindikalno organizira (če čuti potrebo);

- namesto možnosti delovnih ljudi in občanov za *neposredno* uresničevanje njihovih pravic, dolžnosti in odgovornosti in *organizirane* udeležbe preostajajo *predstavniki* in sindikalni boj z delodajalci in, če ni delodajalca, tudi z državo;

- namesto odločanja je zajamčena le možnost za sodelovanje pri odločanju v podjetjih;

- omejeni so elementi civilne družbe (kar so gotovo bile samoupravne interesne skupnosti, ki so zmanjševale prostor (obseg) države, temeljne samoupravne skupnosti, delegacije, itn.);

- v oblastnih organih se aktivirajo predvsem le ozke skupine (vodstva strank);
- družbena moč se preusmerja na izvršilne organe;

- kljub mnogim razpravam ostajajo vse funkcije sodobne države tudi v projekcijah možne ureditve v Sloveniji in v Jugoslaviji kvalitativno nespremenjene (če ne štejemo podržavljanja) ob procesu »osvobajanja« temeljne ravni družbenega organiziranja (KS, občine) funkcij države v korist na višjih ravneh (t.j. republike, federacije), torej koncentracije – itn.

Ob tem se opuščajo v ustavi nekatere kategorije iz družbenih (znanstvenih) ved o družbenem razvoju, družbeni strukturi in družbenih odnosih, kot npr.: razredi, razredna oblast, idr. Razglašajo se gesla o neideološkosti ustave ter neideološkosti in nepolitičnosti državnih organov (države), kot da stranke niso ideološki proizvod in sredstvo določene politike! Pri tem se ustvarja vtis, kot da se ideologijo da odpraviti z deklaracijo, ne pa preseči predvsem s razvojem družbe in znanja ter na tej podlagi predvidevanja (in načrtovanja) bodočega razvoja.

Že bežna primerjava dosedanjih ustavnih sprememb in sedanjih predlogov sprememb kaže na njihovo globalnost in daljnosežnost tako ob obstoju večnacionalne skupnosti (v federativni ali konfederativni državni ureditvi Jugoslavije) kot morebitno povsem samostojni državi Sloveniji. Pri zadnjem pa je odločilnega pomena pozitivni ali negativni vpliv mednarodnih dejavnikov z vidika pospeševanja – omejevanja razvitosti in samostojnosti Slovenije danes in v prihodnje.

V velikem delu teoretičnih in publicističnih razprav se najbolj poudarja pojem »sodobna demokratična in uspešna pravna država«.

Podrejeno pa se pojavlja pojem civilna družba. Katere so bistvene značilnosti, pomembne za koncept političnega sistema? V sedanjem obdobju je država nujno potrebna. Toda ključni problemi sodobne države in s tem političnih sistemov so:

- razširjanje države v vse sestavine družbenega življenja kljub razglašanju umika, zlasti iz gospodarstva;

- preobremenjenost države;

- kontraproduktivnost socialne države (državne blaginje) tako po ekonomski plati kot tudi socialni – saj omogoča prevajanje skrbi in odgovornosti za socialni položaj s posameznika na državo;

- birokratizacija družbenih odnosov (ki jo kažeta odtujenost človeka in državljana, manipulacija z njim) ter političnih strank in državnega aparata;
- vzpostavljanje kartelne moči državnih vrhov v mednarodnih razsežnostih, itn.

Ob skrajni poenostavitvi – pojem *civilna družba* vključuje:

- dejstvo, da obstaja strukturirana družba z mnogimi elementi civilne družbe
- avtonomnega posameznika (ki je to, če je tudi ekonomsko avtonomen
- s prodajo delovne sile pa je to le stežka),
- množico (ki se povečuje) avtonomnih družbenih subjektov svobodno združenega in delujočega posameznika na vseh področjih družbenega življenja,
- odprt prostor za pobudo in njeno uveljavljanje v odločitvah politične države ali nedržavne realizacije,
- razmere, ki prisiljujejo politično državo, da deluje s pridobivanjem soglasja, ne pa s silo ali celo le z represijo.

Politični sistem, zasnovan na svobodnem posamezniku ter svobodni konkurenci idej in programov kakor tudi svobodi političnega organiziranja za oblikovanje in uresničevanje programov, je v svetu stvarnost in potrjen z družbeno zgodovinsko priznanimi rezultati. Toda kritike opozarjajo na razhajanje med dokajšnjo privlačnostjo programov ter njihovim uresničevanjem. »Kazni« za to pa ni oziroma so redke in simbolične, saj ima večji pomen pripadnost stranki kot pa preverjanje izpolnjevanja svojih programov. Tako se v praksi uveljavlja bolj konkurenca strank za udeležbo v oblasti kot pa programov, zlasti ob vladnih koalicijah. Zato tudi v teh družbah ni spektakularnih preobratov – oziroma sprememb. Vse je potrjeno postopnosti procesa evolucije in hegemoniziranja sveta po tem hegemonskem bloku.

Ali je to dobro ali slabo za vse narode in njihove države, ali pa za različne različno? Razlike nedvomno so. Enakost in enakopravnost ter premočrten napredek pa niso vnaprej zagotovljeni.

Ceprav je iz pragmatičnih razlogov nujno poenotenje podobe ekonomske in politične ureditve (in s tem političnega sistema) naše družbe z obstoječimi, za nas vzornimi družbami in njihovimi državami (tudi da bi bili bolj dopadljivi tem superiornim družbam), pa bi bilo neopravičljivo prezreti za nas možno nevarnost »vrnitve« sredi družbenokonfliktnih razmer v težave začetnega obdobja procesa, ki so ga te družbe že davno prešle.

Dejstvo je namreč, da kljub številnim modelom razlage vzrokov, dejavnikov in procesov odtujevanja človeka ter tudi možnosti za njegovo preseganje to na vseh področjih in tudi v politiki obstaja in se nenehno reproducira.

Tu pa je tudi problem prehodnega obdobja (vrnitve) iz dosedanjega sistema v drug sistem.

Obstajajo ocene (kritike) o ekonomski, politični, socialni in civilizacijski neuspešnosti dosedanje ekonomske in politične ureditve naše družbe. Toda za dosego tovrstne uspešnosti za nas vzorčnih družb so te morale prehoditi dolgo pot, da je nastal in da lahko živijo ta sistem. Mi pa ga želimo šele vpeljati z ustavnimi spremembami!

Njihovo naprednost bo potrdil ali zanikal čas oziroma družbena praksa in izkušnje.

Ustavna opredelitev zakonodajne dejavnosti

Med bistvene pridobitve moderne dobe oziroma francoske revolucije iz 1789. leta spada tudi določilo tedaj sprejete Deklaracije o pravicah človeka in državljanov, ki pravi: »Zakon je izraz splošne volje. Vsi državljani imajo pravico osebno ali prek svojih predstavnikov sodelovati pri njegovem sprejemanju.« To načelo je postalo sestavina vseh sodobnih ustav, tako da ga bo treba upoštevati in razčleniti tudi v bodoči slovenski ustavi.

Omenjeno načelo izhaja iz ideje o suverenosti ljudstva, po kateri vsa oblast izvira iz ljudstva in pripada ljudstvu. Le-to pa oblast izvaja neposredno ali pa jo poveri za določen čas izvoljenim predstavnikom. Slednji postanejo potem praktični izvrševalci ljudske suverenosti. Zaradi številnih praktičnih razlogov so moderne države razvile vrsto institucij t. i. posredne demokracije, tako da je neposredno odločanje državljanov omejeno na volitve ali izjemoma na referendumsko odločanje o najbolj kapitalnih (ustavnih) vprašanih. Daleč največje število političnih in pravnih odločitev pa danes sprejemajo ustrezni državni organi.

Zaradi takšnih teženj je tudi razvoj ideje o suverenosti šel v smer poudarjanja suverenosti zakonodajne oblasti parlamenta (Blackstone) in suverenosti prava, ki ima svoje začetke že v Aristotelovem učenju o suverenosti zakona. Suverenost v smislu vrhovnosti in absolutnosti se prenaša na vrhovno normo, iz katere izvirajo vse druge pravne norme (Kelsen). Zakoni, ki so potem deducirani iz ustave, določajo vse družbeno delovanje državljanov, njihovih organizacij in tudi države kot pravne organizacije. Kadar so ti zakoni sprejeti v predstavniškem telesu in vsebinsko naslonjeni na splošna načela sodobne pravne civilizacije (izražena npr. v Splošni deklaraciji o pravicah človeka – OZN 1948), lahko govorimo o pravni državi oziroma vladavini prava.

Že klasična teorija o suverenosti (Bodin) je kot enega izmed njenih sestavin štela pravico izdajati zakone. Če je Bodin vezal to absolutno, neodvisno in vrhovno oblast na monarha, je teoretik družbene pogodbe – Rousseau štel organe oblasti za izvrševalce suverene volje ljudstva. To ljudstvo se na osnovi »družbene pogodbe« poveže v državo, kjer dobi med državnimi organi osrednje mesto ljudska skupščina, ki se oblikuje na podlagi splošne in enake volilne pravice. Ta organ potem zagotavlja neodvisnost države oziroma njeno suverenost navzven v smislu preprečevanja kakršne koli nad – in podrejenosti med samostojnimi državami; notranjo suverenost pa izvaja skupščina, ko z zakonom kot izrazom »splošne volje ljudstva« zavezuje vse pravne subjekte in tudi državne organe, da se vedejo in ravnaajo, kot je predpisano.

Z vidika razvoja pravne civilizacije je zato gotovo pomembna ustavna opredelitev, da je mogoče določati pravice in dolžnosti pravnim subjektom le z zakonom. Doslej je bilo to geslo pri nas prisotno samo v doktrini, tako da bi njegov prenos v ustavna načela lahko samo koristil zakonodajni dejavnosti. Jasna in nedvoumna bodo morala biti tudi določila o zakonodajni pobudi vlade in poslancev. Ta pravica ima naravo temeljne oznake državne ureditve in ima zato ustavno naravo.

Pri določanju t. i. ljudske pobude pa je treba določiti primerno število volilcev, ki lahko predlagajo zakon. V drugih političnih sistemih, ki tudi poznajo možnost, da volilci neposredno sprožijo zakonodajni postopek, je njihovo število navadno

precej veliko. Tako na primer v Avstriji lahko predlaga zakon 200.000 volilcev. Amandmaji k sedaj veljavni slovenski ustavi določajo, da lahko zakon predlaga 10.000 volilcev, osnutek ustreznega amandmaja pa je predvideval 30.000 volilcev za sprožitev zakonodajnega postopka.

Glede na izkušnje in ureditev ljudske zakonodajne pobude po svetu bi torej kazalo število volilcev, ki lahko predlagajo zakon, določiti, na primer na 10.000. To še posebej, ker je v primeru, da zakonodajno telo tako predlaganega zakona ne sprejme, pogosto predviden referendum. Pri nizkem številu volilcev kot pobudnikov zakonodajnega postopka utegne biti predstavniško telo zasuto z mnogoštevilnimi zakonskimi predlogi, lahko tudi neresnimi in skrajnimi oziroma takimi, ki bi izražali kakšne zelo ozke skupinske ali celo zgolj posamične interese. Vidik splošnosti – kot bistvena oznaka zakona – pa mora biti v nekem smislu zajet že v zakonodajni pobudi. Če pa bi lahko dalo zakonski predlog npr. že vsakih 1.000 volilcev, obstaja nevarnost, da je parlament obremenjen s številnimi manj pomembnimi zadevami, kar mu onemogoča resno in učinkovito delo pri urejanju bistvenih družbenih odnosov.

In še enkrat ponovljeno opozorilo: kadar zakonodajno telo tako predlaganega zakona ne bi sprejelo, bi posredno že 1000 volilcev lahko izzvalo referendum v vsej državi. To pa je zopet pretiravanje v drugo skrajnost od tiste, ko lahko referendum razpiše le predstavniško telo. Bolj razumljivo pa je referendumsko odločanje o zakonu, kadar ta ni bil sprejet na pobudo vlade (in seveda tudi na pobudo npr. vsaj 10.000 volilcev).

Podobno je treba temeljito razmisliti o ustavni ureditvi sprejemanja zakona po skrajšanem postopku. Takšnega instituta parlamenti po svetu ne poznajo, pri nas pa imamo s skrajševanjem rednega zakonodajnega postopka zelo slabe izkušnje. Takšen postopek namreč zmanjšuje demokratičnost sprejemanja splošnih odločitev, ta demokratičnost pa je za zakon – v primerjavi z drugimi formalnimi pravnimi viri – bistvena značilnost in prednost. Zato pri temeljitem in odgovornem zakonodajnem delu ni prostora za skrajšani postopek. Samo spomnimo se nedorečenih in hitro spreminjajočih se zakonov ko je na primer Skupščina SFRJ od maja 1986 do maja 1988 kar polovico zakonov sprejela po hitrem in skrajšanem postopku. Zato ne kaže takšne možnosti predvideti v novi ustavi!

Morda pa bi kazalo že ustavno opredeliti dvofaznost v zakonodajnem postopku. Parlament naj bi najprej sprejel osnutek zakona in potem bi po ponovni razpravi odločal o predlogu zakona. Takšna postopnost pri sprejemanju zakona se je namreč v naši dosedANJI zakonodajni praksi izkazala za koristno, saj omogoča vsestransko pretehtavanje bodočih zakonov. Neke vrste dvofaznost je sicer tudi podana v obliki obravnavanja zakona po členih in v celoti, vendar bo zakonodajni postopek za določen zakon še bolj poglobljen, če bo potekal obvezno na dveh zasedanjih predstavniškega telesa.

Jasno bo treba oblikovati tudi določbo o t. i. suspenzivnem vetu, ki ga ima predsednik republike pri razglašanju zakonov. Iz te pravice izhaja, da mora zakonodajno telo, če tako zahteva predsednik pred razglasitvijo zakona, o njem še enkrat razpravljati. V drugih ustavah je to ponavadi urejeno tako, da mora zakon dobiti, kadar predsednik države nasprotuje njegovi razglasitvi, v parlamentu ob ponovnem razpravljanju posebej kvalificirano večino glasov (v ameriškem kongresu npr. 2/3 večino). Tudi v bodoči slovenski ustavi bo treba to natančno urediti oziroma razmisliti, ali je samo razpravljanje smiselno, če ni povezano s ponovnim glasovanjem o bodočem zakonu.

Zakonodajna oblast je v moderni družbi v nekem smislu izhodišče tudi za

preostali dve veji oblasti, izvršilno in sodno (vlado in sodnike voli skupščina!). Zato morajo biti ustavne norme o zakonodajni dejavnosti parlamenta čim bolj jasne in enoznačne. To velja tako za vsebino zakonov, ki razčlenjujejo ustavna načela, kot tudi za postopek, po katerem se ti zakoni sprejemajo.

Za vsebinsko usmeritev zakonodaje je v Sloveniji pomembna Deklaracija o suverenosti države Republike Slovenije, ki jo je 2. julija 1990 sprejela slovenska skupščina. S tem političnim aktom je predstavniško telo, ki je bilo izvoljeno na letošnjih spomladanskih volitvah, prevedlo v skupščinski dokument ideje iz programov političnih strank. Omenjeni politični akt skupščine vsebuje nekatera izhodišča bodoče nove ustave oziroma ustavnega zakona in ustavnih amandmajev. Šele ustavni akt bo vsebinsko usmerjal zakonodajno dejavnost in pravno zavezujoče določal njene okvire.

Sprememba v sestavi slovenskega zakonodajnega telesa po volitvah leta 1990 bo privedla do delne revizije zakonodaje. Večino sedežev v slovenski skupščini so na teh volitvah dobile stranke, vključene v t. i. DEMOS. Zato pomeni sprejeta Deklaracija o suverenosti države Republike Slovenije dosledno nadaljevanje in potrditev njegovih predvolilnih programskih opredelitev. V njih je bilo med drugim rečeno, da bo DEMOS svoje cilje uresničeval z delovanjem v okviru legitimnih institucij demokratične ureditve v Sloveniji. Ker pa se ta del programskih opredelitev po svojem bistvu ne razlikuje od programskih usmeritev drugih strank in poslanskih skupin, zastopanih v predstavniškem telesu, je razumljivo, da je za sprejem deklaracije glasovala ogromna večina poslancev (delegatov). Z glasovanjem za Deklaracijo o suverenosti države Republike Slovenije je skupščina tako prenesla usmeritve strankarskih programov v političnoprogramski akt predstavniškega telesa.

Po svoji naravi je torej Deklaracija o suverenosti države Republike Slovenije izrazito politični akt. To je politični dokument, ki vsebuje politične norme in tudi obvezuje zgolj moralnopolitično člane predstavniškega telesa. Omenjena deklaracija ima vlogo programskega dokumenta skupščine, ki naj usmerja njeno bodoče – seveda tudi zakonodajno – delo. Vendar v nobenem primeru ne moremo deklaracije opredeliti kot splošni pravni akt, ki bi podeljeval pravice in določal obveznosti za pravne subjekte. Šele ustavne norme imajo lahko neposredne pravne posledice za spremembe v pravnem sistemu. Seveda pa so načela iz deklaracije posredno zelo pomembna za pravni sistem, saj so programsko vodilo, ki ga bodo zmogovite socialne sile oziroma politične stranke, ki imajo v zakonodajnem telesu večino, upoštevale pri oblikovanju ustavnega zakona, ustavnih amandmajev oziroma nove ustave.

Deklaracija razglša načelo, da pravni sistem Republike Slovenije temelji na ustavi in zakonih Republike Slovenije; zvezni predpisi veljajo v Sloveniji samo, če niso v nasprotju z ustavo in zakoni Republike Slovenije. Deklaracija je namreč razglasila načelo primarnosti ustave in zakonov Republike Slovenije, izhajajoč pri tem iz njene popolne državne suverenosti. Zato bosta morali naslednja ustava in zakonodaja določiti, da morajo tudi zvezni organi in organizacije v Sloveniji poslovati v skladu s pravnim redom Republike Slovenije. Takšno odločitev bo seveda lahko pravno obvezno uveljavil šele napovedani ustavni zakon, ki bo moral teksativno določiti, kateri zvezni predpisi se v Sloveniji ne uporabljajo več. Pri tem bo treba zelo hitro izpopolniti pravne praznine, ki nastanejo z odpravo določenih zveznih zakonov ali njihovih delov. Seveda pa bo šele nova ustava lahko dala relativno trajno in stabilno podlago za transformacije v pravnem sistemu.

V teh procesih moramo upoštevati izkušnje iz naše bližnje preteklosti, ko se je

izkazalo, da je pravni sistem mogoče zelo hitro podreti, da pa ga ni mogoče enako hitro postaviti na novo. S tega vidika je razumljivo, da v vladnem programu napovedujejo celovito reformo pravnega sistema šele v obdobju petih do desetih let. V vmesnem prehodnem obdobju pa bo treba dati na pravnem področju večjo težo sodni praksi in pravni doktrini. Takšna usmeritev je načeloma priporočljiva tudi za bodočo zakonodajo. Ta mora biti čim bolj načelna in okvirna, da je tako dosežena njena relativna stabilnost, v katero je mogoče vključevati dinamične elemente preko sodne prakse. To je moderen pristop, ki upošteva zakonitosti samega pravnega sistema, spoznanja pravne doktrine in načela t.i. modernega naravnega prava.

Na takšen vidik stalnega dograjevanja pravnega sistema je že leta 1920 opozoril prof. dr. Pitamic. V nastopnem predavanju, s katerim se je aprila 1920 začelo delo na Pravni fakulteti v Ljubljani, je opozoril na prednosti ameriške ustave, ki omogoča njeno tekoče spreminjanje preko sodne prakse, ne da bi posegali v samo ustavno besedilo. Tudi ob nastajanju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je namreč stala nova država pred nalogo oblikovati nov pravni sistem, in takrat je veliki pravni teoretik dr. Pitamic opozarjal na potrebo po določeni pravni varnosti kljub spremenljivim družbenim razmeram. V takšnih razmerah se je treba zateči k pravnim pravilom oziroma splošnim načelom sodobne pravne civilizacije.

V novi ustavi pa je treba opredeliti najbolj temeljne usmeritve zakonodajne dejavnosti, določiti zakonodajni organ in načela zakonodajnega postopka.

Ustavne norme o teh vidikih delovanja države morajo biti še posebej skrbno pripravljene, kadar gre za totalno revizijo ustave oziroma za diskontinuiteto s prejšnjim političnim režimom. Ob spreminjanju temeljnih proizvodnih odnosov in s tem socialnih nosilcev oblasti nastopijo tako rekoč vedno tudi spremembe ustavnih načel, pa tudi spremembe v sestavi in delovanju zakonodajnega organa oziroma predstavniškega telesa. Vse to ima potem posledice za zakonodajo, tako po vsebinski kot po postopkovni plati.

Pri oblikovanju ustavnih norm – tudi tistih, ki se nanašajo na zakonodajno dejavnost – ni treba posegati po izvirnih rešitvah za vsako ceno, saj so se v dosedanjem razvoju politične in pravne kulture pojavila določena splošno veljavna spoznanja o demokratični naravi politične ureditve in pravnih vrednotah, ki jih mora institucionalizirati vsak pravni sistem. Od načel ljudske suverenosti in volilnosti vrhovnih državnih organov preko elementov pravne države do izhodišč o ljudskem dostojanstvu in pravičnosti kot osnovi pravnega sistema je speljana vsebinsko bogata politična in pravna misel, ki jo je treba preliti v ustavno besedilo in razčleniti v zakonih.

IGOR KAUCIČ

Sprejemanje nove slovenske ustave

I

Vprašanje ustavodajnega postopka, po katerem naj se ustava sprejema, ni samo ozko pravno vprašanje, temveč tudi širše družbeno in politično. Ustava

namreč ne ureja le državne, temveč tudi družbeno ureditev; ustava je temeljni okvir uresničevanja in varstva družbenih odnosov. Sprejemanje nove ustave je zato posebej pomembno in občutljivo vprašanje, ki zadeva večino državljanov neke države. S predlogom Predsedstva Republike Slovenije, da se začne postopek za sprejem ustave Republike Slovenije, se je pri nas tudi formalno sprožil ustavodajni postopek. Ob vrsti vprašanj, ki jih sproža oblikovanje nove ustave, se zdi v tej fazi nedvomno pomemben tudi način, po katerem naj se sprejme slovenska ustava. Če naj bo ustava kot konstitutivni akt slovenske države, njene suverenosti, demokratičnih pravic in svoboščin in sodobna civilizacijska in pravna pridobitev, morajo, če že uvodoma povzamem stališče iz sklepnega dela, pri njenem sprejemanju oziroma potrjevanju neposredno sodelovati državljani Slovenije. Zavzemam se torej za kar se da demokratičen ustavodajni postopek, ki naj ne bo le dogovor in kompromis ozkih krogov ali političnih strank, temveč čim širši družbeni konsenz, ki naj se tudi neposredno izrazi z referendumom.

II

Ustavnopravna teorija in praksa poznata različne načine oziroma postopke sprejemanja ustave, vendar je pred tem treba ugotoviti, kakšno obliko državne ureditve naj konstituirajo nova slovenska ustava. Z vidika ustave kot pravnega akta sta možni dve rešitvi oziroma obliki; prva, Republika Slovenija v zvezni državi, torej kot del federativno urejene države, in druga, republika Slovenija kot samostojna in neodvisna država, torej kot enotna država. Tretje možnosti ni. Konfederacija kot pogosto omenjena možnost ne pozna ustave v smislu najvišjega pravnega akta države, temveč posebno pogodbo z mednarodnopravno veljavnostjo. Te narave pogodba ne izgubi, četudi se imenuje ustava ali kako drugače. Konfederacija ali sodržavje je zveza samostojnih držav, ustanovljena zaradi nekaterih skupnih interesov. S konfederalno pogodbo ne nastane nova država, konfederacija je le skupnost več držav, ki imajo mednarodnopravno subjektiviteto. Kljub nekaterim skupnim organom razpolagajo s suvereno oblastjo le države članice. Odločitve konfederalnih organov niso obvezne za države, če jih te ne sprejmejo in vključijo v notranji pravni sistem. Določbe o konfederalni zvezi, v katero bi se lahko Slovenija vključila, ne sodijo v ustavno materijo v ožjem smislu. Konfederalno pogodbo lahko sklenejo med seboj le suverene države kot samostojni mednarodni subjekti ne glede na to, ali je ta v ustavi predvidena ali ne. Država namreč lahko sklepa tudi druge vrste pogodb in sporazumov, vendar kot samostojni mednarodni subjekt.

Če se bo Slovenija odločila za prvo rešitev, torej da svoje oblike državne ureditve ne spreminja in da ostaja sestavni del jugoslovanske federacije, pomeni, da sprejema novo ustavo, ki predstavlja večjo ali manjšo ustavnopravno kontinuiteto s sedanjo ustavnostjo. V drugem primeru pa bi Slovenija sprejela ne le novo, temveč prvo ustavo samostojne in suverene države. Prvo ustavo je Slovenija sicer sprejela že leta 1947, vendar to ni bila ustava z omenjenimi atributi državnosti, temveč ustava federalne enote. Ustavodajna oblast republike ni bila suverena, temveč omejena z zvezno ustavo. Tudi kasnejše ustave so imele tako naravo. S pravnega vidika gre v tem primeru za novo nastalo državo z državnoopravno subjektiviteto. Vprašanje morebitne večje ali manjše ustavnopravne kontinuitete s prejšnjo ureditvijo ni glavno vprašanje, ker gre za državnoopravno cezuro s prejšnjo ureditvijo.

Vprašanje, kakšno ustavo sprejema Slovenija, je torej neposredno povezano z vprašanjem državnoopravne oblike. To, rekli bi mu lahko »predhodno vprašanje«, se zdi tako pomembno, da bi se o njem morali v skladu z načelom samood-

ločbe in načelom ljudske suverenosti izjaviti državljani Slovenije na referendumu. Oblikovanje suverene, torej samostojne in neodvisne države, namreč pomeni uresničitev samoodločbe naroda in odcepitve (*ius secessionis*). Referendumsko opredeljevanje o odcepitvi bi lahko bilo združeno tudi z vprašanjem o morebitni vključitvi Slovenije v konfederacijo. Referendumska odločitev bi bila lahko samostojna, predhoda ali naknadna. V prvem primeru bi državljani sprejeli odločitev samostojno in neodvisno, skupščina bi le razglasila referendumsko odločitev, pri predhodnem referendumu bi se državljani o tem opredeljevali pred sprejemom take odločitve v skupščini, pri naknadnem pa bi potrjevali že sprejeto odločitev skupščine. Slovenska skupščina bi dala referendumski odločitvi le pravno obliko. Referendum bi moral imeti obvezno pravno moč in ne le posvetovalno naravo. Za pravno veljavnost referendumske odločitve bi bila glede na pomembnost in naravo opredeljevanja potrebna absolutna večina (več kot polovica) državljanov Slovenije, ki imajo splošno volilno pravico.

III

V zvezi s sprejemom nove slovenske ustave se postavlja vprašanje, kdo in po kakšnem postopku sprejme ta akt. Slovenska in tudi druge ustave (izjemi sta ustavi Avstrije in Švice) tega vprašanja ne urejajo, temveč določajo le postopek spreminjanja in dopolnjevanja ustave (delno revizijo), ne pa tudi postopka popolnega spreminjanja ustave oziroma sprejemanja nove ustave (popolno revizijo). Razlogi za sprejem novih ustav so dokaj različni. Razlikovati je treba med tisto ustavo, ki izhaja iz prejšnjega političnega in ustavnega okvira in temeljev (sprejema pa se zaradi zastarelosti dotedanje ustave, preseženosti družbenega razvoja ali zaradi pogostega spreminjanja ustavnega besedila, zaradi katerega je ustava postala nepregledna), in ustavo, ki pomeni diskontinuiteto in prelom s prejšnjo ustavno ureditvijo. V prvem primeru se nova ustava navadno sprejme po postopku, predvidenem za spreminjanje in dopolnjevanje ustave, v drugem pa praviloma po povsem drugačnem postopku, kot je predviden za spreminjanje ustave. Pri tem gre namreč za povsem nov ustavni dokument, za novo ustavo v formalnem in materialnem smislu in ne le za poseg v dotedanjo ustavo.

Za sprejem take ustave so se oblikovali predvsem trije načini; po prvem sprejme ustavo ljudstvo, običajno na referendumu, po drugem od njega izbrani predstavniki v posebni ustavodajni skupščini, po tretjem načinu pa redno zakonodajno telo – parlament. Zakonodajno telo lahko sprejme ustavo po postopku, ki je predviden za spreminjanje veljavne ustave, ali pa na drug način, ki se posebej določi. Meril za izbiro je več, najpomembnejše pa se zdi načelo ljudske suverenosti, po katerem pripada pravica določiti svojo ustavo le ljudstvu. Ustavodajno oblast ima, izvirno gledano, edino ljudstvo in le to jo lahko neposredno uresničuje ali pa »delegira«, začasno prepusti svojim predstavnikom, ki jih samo izvolijo z namenom sprejetja nove ustave. Čeprav je bila v praksi večina novih ustav sprejeta po postopku, ki ga je določala dotedanja ustava, pa to ne velja za tiste ustave, ki so pomenile diskontinuiteto in prelom s prejšnjo ustavno ureditvijo. Večina teh in seveda prvih ustav je sprejela posebna ustavodajna skupščina sama ali skupaj z neposrednim sodelovanjem volilcev na referendumu.

Vprašanje, kako naj bi se sprejemala nova slovenska ustava, je torej odvisno predvsem od tega, ali gre za ustavo, ki pomeni nadaljevanje dosedanjega ustavnega razvoja, ali pa gre za vsebinsko novo ustavo, ki pomeni prelom in diskontinuiteto z ustavno in družbeno ureditvijo v Sloveniji. V prvem primeru se lahko ustava sprejme po postopku, predvidenem v dosednji ustavi za njeno spreminja-

nje in dopolnjevanje, v drugem primeru pa po enem izmed naslednjih štirih načinov.

1. Pogosto uporabljen način je sistem ustavodajne skupščine, ki bi bila izvoljena z nalogo sprejeti novo ustavo. Ideja ustavodajne skupščine izhaja iz načela ljudske suverenosti, po katerem pripada ustavodajna oblast ljudstvu in le to lahko poveri uresničevanje ustavodajne oblasti svojim predstavnikom kot mandatarjem nosilcev oblasti v ustavodajni skupščini, ki jih izbere zato, da v njegovem imenu sprejmejo ustavo. Bila je najbližja tvorcem prvih ustav in iz te se je, zgodovinsko gledano, tudi razvila ustavnost. Predstavniki revolucionarne misli (Rousseau, Sieyes) niso priznavali pravice redni skupščini, da bi sprejela novo ustavo, kajti ustava je zakon najvišje vrste in ga zato ne more sprejemati redna skupščina, ki je pristojna za sprejemanje navadnih zakonov. Volitve v ustavodajno skupščino pomenijo v nekem smislu prikrit referendum, saj so vanjo izvoljeni tisti predstavniki, ki najbolje izražajo voljo in predstave volilcev o novi ustavi. V ustavodajni skupščini sprejeto besedilo ustave je lahko predmet neposrednega izjavljanja volilcev na referendumu. Odločitev, sprejeta na referendumu, je obvezujoča. Ustavodajna skupščina lahko po sprejemu ustave nadaljuje delo kot redno zakonodajno telo. Ta možnost pa predpostavlja takšno oblikovanje ustavodajne skupščine, ki ustreza strukturi bodočega parlamenta.

2. Druga možnost je, da sprejme novo ustavo redno zakonodajno telo, vendar po posebnem postopku. Predhodno odločitev oziroma predlog, da se začne postopek za sprejem nove ustave, bi sprejela republiška skupščina po postopku, ki ga ustava predpisuje za prvo in drugo fazo ustavnorevidijskega sistema, nato pa razpisala volitve v novo skupščino in se razpustila. Z volitvami v novo skupščino bi državljanom omogočili podobno kot pri volitvah v ustavodajno skupščino posreden vpliv na sprejem nove ustave. Novoizvoljena skupščina bi nadaljevala z ustavodajnim postopkom in sprejela novo ustavo. Odločitev o novi ustavi bi bila dokončno sprejeta, ko bi jo potrdili volilci na referendumu. Prednost tega načina je tudi praktične narave. Po sprejemu nove ustave je treba na novo oblikovati organe oblasti, med drugim tudi konstituirati novo skupščino. Pri oblikovanju oziroma izvolitvi zakonodajnega telesa, ki naj sprejme novo ustavo, je mogoče že upoštevati v novi ustavi predvideno strukturo zakonodajnega telesa, ker lahko po sprejemu nove ustave nadaljuje delo kot redno zakonodajno telo.

3. Tretji način je, da sprejme novo ustavo redno izvoljeno telo oziroma sedanja republiška skupščina po postopku, ki ga ustava predpisuje za spreminjanje ustave. Sprejemanje prve oziroma nove ustave s strani redne skupščine je izjema v ustavodajni praksi, pogostejša je ta praksa pri spreminjanju ustave. Ta način je najbolj posreden in v manjši meri izraža voljo državljanov, prav tako ni povsem skladen z načelom ljudske suverenosti. Pomisleki zoper ta način so predvsem v tem, da zakonodajno telo ni bilo izvoljeno za sprejem nove ustave, torej kot reprezentant ustavodajne, temveč ustavnorevidijske in zakonodajne oblasti, in da je bilo oblikovano v povsem drugačni ustavni in politični ureditvi. V praksi je sicer vrsto novih ustav sprejela izključno redna zakonodajna skupščina po postopku, predvidenem za spreminjanje ustave, vendar le tistih, ki niso pomenile popolne diskontinuitete in preloma s prejšnjo ustavno ureditvijo. Delna korekcija tega načina sprejemanja nove ustave bi lahko bila referendum, vendar bi moral biti obvezen in ne fakultativen, kot je določen v postopku za spreminjanje veljavne slovenske ustave.

4. Če naj bo slovenska ustava izraz demokratičnega dogovora državljanov, je potrebno, da pri njenem sprejemanju ti čimbolj neposredno sodelujejo. Oblike

neposredne demokracije so nedvomno najustreznejši način, vendar so z izjemo referendumov in ljudske iniciative v sodobnih razmerah manj uporabne. Zahteva po neposrednem sodelovanju ljudstva pri sprejemanju ustave se je pojavila že v začetnem obdobju razvoja sodobne ustavnosti. Tako je že Konvent leta 1792, izhajajoč pri tem iz Rousseaujevega nauka, razglasil, da ne obstaja ustava, če je ne sprejme ljudstvo. Podobno velja po mnenju nekaterih teoretikov pravilo, da se v ustavo ne sme poseči brez posvetovanja z ljudstvom oziroma da mora novo ustavo sankcionirati tudi ljudstvo. Z ustavodajnim referendumom državljani potrjujejo ustavno besedilo, ki ga predhodno sprejme zakonodajna ali ustavodajna skupščina, in s tem šele postane ustava. Tak ustavodajni referendum je naknaden, izjemoma pa je lahko tudi predhodni, pred dokončnim sprejemom nove ustave v skupščini. Referenduma ante constitutionem in post constitutionem je mogoče uporabiti tudi v vseh, in ne le v sklepni fazi ustavodajnega postopka. Predhodni referendum bi v sedanjih okoliščinah, ko ustavodajni postopek že traja, prišel v poštev le za opredeljevanje do osnutka ali predloga nove ustave. Referendum bi moral biti ne glede na način sprejemanja nove slovenske ustave obvezen, v sistemu ustavodajne skupščine lahko tudi fakultativen.

IV

Nova slovenska ustava bo korenito posegla v veljavno družbenopolitično ureditev, ki bo pomenila diskontinuiteto s sedanjo ustavno in ob osamosvojitvi celo državnopravno ureditvijo. Nova ustava ne bo izhajala iz sedanje in bo konstituirala novo državno skupnost. To pomeni v nekem smislu sklenitev novega družbenega dogovora v Sloveniji. Zato ne bi bilo skladno z načelom ljudske suverenosti in v slovenski skupščini že tudi deklarirano cezuro s prejšnjo ustavno ureditvijo, če bi novo ustavo sprejela redna skupščina po postopku, ki ga sedanja ustava predpisuje za svojo revizijo. Večino ustav, ki so bile sprejete brez te kontinuitete, je neposredno sprejelo ljudstvo na referendumu ali posredno njihove ustavodajne skupščine. Če je sprejemanje nove ustave v domeni ustavodajne oblasti, ki je suverena, potem ta ni vezana na določbe postopka spreminjanja ustave. V tem primeru namreč ne gre za revizijo, ampak novo ustavo. Izbira načina sprejemanja nove slovenske ustave je lahko v pristojnosti državljanov ali republiške skupščine. V prvem primeru lahko volilci izjavijo svojo odločitev na referendumu (ta lahko združuje vprašanje o obliki državne ureditve v Sloveniji in o načinu sprejemanja nove ustave), skupščina pa lahko sprejme tako odločitev z navadnim zakonom ali še bolje z ustavnim zakonom, ki se sprejema po zahtevnejšem postopku.

BOŠTJAN MARKIČ

Preambula k slovenski ustavi – med izvirnostjo in posnemanjem

I

Nova slovenska ustava v svojih temeljnih izhodiščih prekinja kontinuiteto s prejšnjimi slovenskimi ustavami. Prekinja in prelamlja jo (najmanj) na dveh

ravnih. Prejšnje slovenske ustave so bile v glavnem vendarle bolj ali manj zvesti odlitki zveznih ustav in so le v vidno omejeni meri odsevale posebnosti družbenega, ekonomskega, političnega in kulturnega položaja Slovenije. Kontinuiteta pa je pretrgana tudi na vsebinsko opredeljujoči ravni. Prejšnja slovenska ustava je izhajala iz samoupravljalno-družbenolastniškega temelja in v njej je bila samoodločbena prvina vendarle potisnjena v ozadje. Sedanja slovenska ustava se ne ozira na ustavni položaj Jugoslavije ter pravno in institucionalno ubira vidno samozavestno svoja lastna pota.

Prejšnja slovenska ustava je izhajala iz ustavnopravne in predvsem ideološke doktrine, da je ustava dokument, ki (tudi) odpira perspektivo nadaljnjemu razvoju slovenske družbe. Čestokrat je bilo zaradi samega »odpiranja perspektiv« zane-marjeno dejansko stanje in vsakokratna ustava se je fazno vrednotila kot »delna uresničitev partijskega programa«. Dolga in mestoma naravnost dolgovezna Temeljna načela so bila ideološki strdek, ki je bil bolj napotilo za razlaganje normativnega dela ustave, kot pa takšna preambula, ki naj bi opozarjala na temeljna izhodišča ustavne ureditve. Megalomanstvo in mesijanstvo sta bili pomembni prvini prejšnje slovenske ustave. To je bila posledica ideološke usmeritve partijske avantgarde kot »inženirja človeških duš« tudi na ustavnem področju.

II

Če potemtakem v zvezi z novo ustavo republike Slovenije v odnosu do prejšnjih slovenskih ustav lahko razmišljamo na eni strani o skorajda popolnem lomu oziroma ustavnopravnem rezu, po drugi strani seveda tudi nova ustava Republike Slovenije ne nastaja na nekakšni popolni čistini in se tako vse ne začneja *ab ovo*.

Razumeti novo slovensko ustavo pomeni vendarle razčlenjevati ne le postopno preoblikovanje slovenskega družbenega življenja v toku zadnjih (vsaj) dveh let, temveč pomeni tudi jemati v poštev ustavnopravno (amandmajsko) spreminjanje slovenske ustave. Res je, da nova slovenska ustava in njene temeljne usmeritve in opredelitve v marsičem koreninijo v stališčih takratne opozicije, oziroma alternativne scene, ki je v okviru Društva slovenskih pisateljev in sekcije pri Slovenskem sociološkem društvu pripravljala novo ustavo. Po drugi strani pa je mogoče zanesljivo dokazati – in to ne zaradi iskanja nekakšne približne simetrije zaslug – da so glede na takratne razmere še ne institucionalizirane pluralistične slovenske družbe, tudi amandmajske spremembe slovenske ustave pomembno soustvarjale podlago za sedanje oblikovanje nove slovenske ustave. Pri tem tudi ne bi bilo pravično prezreti tistih političnih silnic, ki so takrat dajale odločujoči ton ustavnim spremembam. Takšna ugotovitev se mi ne zdi analitično pomembna z zornega kota partijske konkurence in morebitnega pridobivanja točk za nove volitve, temveč z vidika ugotavljanja naše neposredne sodobne ustavnopravne zgodovine.

Ker očitno postaja – glede na preureditev Jugoslavije, ki je več kot na dlani – ravno čas takorekoč glavni general, ker je torej »famozni timing« zanesljivo ena izmed opredeljujočih prvin ustavnopravnega oblikovanja Slovenije, ni nevažno, kdaj bo dejansko sprejeta nova slovenska ustava. Ta bo lahko tudi drugim v (sedanji) Jugoslaviji in seveda svetu, oziroma morda manj prevzetno rečeno, predvsem obdajajoči nas Evropi pokazala, kako je s političnim in ekonomskim profilom republike Slovenije. Sprejetje nove slovenske ustave v letošnjem koledarskem letu je glede na razmere v (sedanji) Jugoslaviji tisti velelnik, ki se mu kaže podrediti.

Če se že za masikatero ustavo, ki v zgodovinskem pogledu »kaj da nase«, nekako spodobi, da ima preambulo, zakaj to ne bi veljalo tudi za slovensko. Tu se seveda ne odpira samo vprašanje dolžine, oziroma kratkosti preambule, dasi seveda tudi to ni zgolj količinsko-tehnični problem. Razumljivo, obstaja velika razlika med »mahabharatsko« dolžino temeljnih načel prejšnje slovenske ustave in malodane epigramsko strnjenostjo preambule sedanje slovenske ustave (delovnega besedila osnutka ustave republike Slovenije). Glede dolžine preambule pa so seveda možne tudi različne vmesne rešitve, na kar nas opozarja primerjalno ustavno pravo. Jasno pa je, da se mimo količinskih opredelitev odpira predvsem tudi problem vsebine preambule.

Čeprav sintagme svetosti življenja ni mogoče razumeti – enostransko in tedaj napačno – v njeni religiozni komponenti, je vendarle na mestu pomislek o takšni opredelitvi. Predvsem pri tem izrazu ne gre za opredelitev, ki bi sicer našla mesto v sodobnih ustavah; in dalje, manj bi bilo nesporazumov in tudi možnih poznejših razlag, kaj (vse) s tem terminom mislimo in na kaj vse ta pojem morebiti zavezuje (in kakšne so možne tudi konkretne zakonske izpeljanke te kategorije), če bi ga nadomestili s sintagmo vrednosti življenja. Družba, ki se zaveda vrednosti življenja, izpričuje svojo humanistično noto. Pravkar povedano ne omenjam zavoljo tega, ker bi v sintagmi svetost življenja odkrival morda zastrto svetovno nazorsko sestavino preambule ali ker bi me motila morda v nekoliko bolj »soft različici« ideološka koprena pojma. Zdi se mi pa, da tistemu, kar bi v preambuli vsekakor hoteli povedati: spoštovanje človekovega življenja, njegova enkratnost, civiliziran odnos do njega, resnično bolj ustreza pojem »vrednost življenja«, ki je poleg drugega tudi z vidika nevtralnega ustavnopravnega jezika sprejemljivejši.

Ker gre za preambulo k slovenski ustavi, je razumljivo in povsem sprejemljivo, da v njej posebej poudarjamo Slovenijo in Slovence (»Slovinci smo si z lastnimi močmi izoblikovali svojo narodno samobitnost in uveljavili svojo državnost«; »... ob spoštovanju naše dediščine zagotovimo kulturni, ekonomski, politični in socialni razvoj Slovenije...«). Tako je torej v redu in vse prav. Zaradi takšnih formulacij nihče ne more naslavljaliti očitkov, da smo Slovenci zagledani sami vase, da smo nekakšni narcisoidni zaplankarji, ki vrtičkarsko obdelujejo svoj ustavni vrt.

Toda sprašujem se, ali ne bi že ob tistih globalnejših, občečloveških izhodiščih, ki jih upravičeno in tehtno poudarja preambula k novi slovenski ustavi (»Temeljne človekove pravice in svoboščine«; »zavedanje človekovega dostojanstva«) kljub vsemu še kaj dodali. Res je, da se ob predlogu »še kaj dodati« izostruje vprašanje, kje so potem meje takšnemu dodajanju, da se ne bi zapletli še v ceneno evidentiranje ali morda celo licitiranje nekaterih izhodišč. A vendar: v preambuli po moji oceni manjkajo (še) nekatera, če smem vsaj pogojno tako reči, občečloveško-civilizacijsko priznana izhodišča, neke vrste kozmopolitsko uveljavljanje temeljev slovenske ustave.

Ocenjujem, da bi preambula pridobila na svoji že izpričani vsebinski kakovosti in na svoji usmerjajoči prvini celotne slovenske ustave, če bi navedla tudi, da izhajamo iz »demokratskih političnih odnosov«. Tudi v normativnem delu nove slovenske ustave – v tem delu že ustavnopravno operacionalizirano – se vleče kot svojevrstna rdeča nit slovenske ustave demokratičnost političnih odnosov, ki se očitno kaže v zasnovi slovenskega parlamenta in v zvezi s tem poudarjenim institucionalnim partijskim pluralizmom. Zavedam se, da bi sintagma »demokratski politični odnosi« lahko izzvenela kot obrabljena politična fraza. Znano je, kako se »demokratski politični odnosi« retorično in verbalistično zlorabljajo, kako se lah-

ko demokracija sprevrže v politično karikaturu, kako se tudi v bistvu avtokratični sistemi demagoško sklicujejo na demokracijo. Pogosto so politično liturgične izjave o demokratičnih političnih odnosih zgolj alibi za politično delovanje s povsem drugačnim političnim predznakom. Toda, ali vse povedano ne velja tudi za druge sintagme, ki pa so vendarle navedene v preambuli k slovenski ustavi (»temeljne človekove pravice in svoboščine«; »pravica vsakega naroda do samoodločbe«). Na temelju vsega omenjenega mislim, da bi dejansko kratek dodatek k preambuli, ki bi govoril kot o izhodišču slovenske ustave tudi o »demokratičnih političnih odnosih«, pomenil vsebinsko obogatitev preambule, ki je tudi prostorsko ne bi vidno obremenjeval. Dodal pa bi tisto vsebino, ki sedaj izrecno vendarle ni navedena.

Tisto, kar želi doseči slovenska družba, ki si prizadeva biti odprta družba, z vsemi prednostmi, pa tudi tveganji, ki ga pojem odprtosti nosi s seboj, bi v preambuli morda izrazili tudi s sintagmo, da izhajamo »iz civilizacijskih pridobitev človeštva«. S tem bi poudarili tisti univerzalizem, ki nam je kot Slovencem izrazito potreben in ki je v preteklosti manjkal. Spomnimo se le, da so arhitekti prejšnjega političnega sistema naivno imeli naš sistem za neke vrste poseben sistem, ki je odmaknjen od univerzalnih zakonov političnega organiziranja, kot neke vrste popek sveta. Ko pišem o teh stvareh, se zavedam, da tudi morebitna prevelika splošnost opredelitve »civilizacijske pridobitve človeštva« lahko vodi do različnih razlag. Toda moj predlog je v obzorju razmišljanja, naj preambula vsekakor poudari poleg tistega, kar je tipično slovenskega (»Slovenci smo z lastnimi močmi izoblikovali svojo narodno samobitnost in uveljavili svojo državnost«), vendar tudi širše vidike. Ti naj bodo tudi za Slovenijo zavezujoči, ravno zaradi tega, ker so občečloveški, ker so splošno civilizacijski. Skratka, cilj mojih zamisli je (tudi) v tem, da v preambuli nekoliko bolj uravnovesimo slovensko in občevizilacijsko-demokratično sestavino. Zanesljivo mi ne gre za to, da bi z nekakšno lekarniško ustavnopravno tehniko lovili ravnotežje. Vendar ravno zaradi tega, ker želi biti Slovenija ne le geografsko, ampak tudi po političnem obnašanju in po ekonomskem vedenju del Evrope, po moji sodbi ponujene pripombe niso odveč.

Preambula k slovenski ustavi govori tudi o spoštovanju naše dediščine, ne da bi karkoli posebej izpostavila oziroma posebej navedla ob pojmu »naša dediščina«. Tudi takšno stališče je prav gotovo eno izmed možnih in vsakomur, ne le razlagalcu, ampak tudi bralcu ustave, pušča prosto pot, kaj od dediščine je vredno spoštovanja, kaj ni vredno spoštovati, oziroma kaj naj se zametuje, ali česa se je glede dediščine morda treba sramovati.

Možno pa je tudi drugačno stališče, ki ga ponujam v razmislek. Stavek v preambuli k novi slovenski ustavi, »da ob spoštovanju naše dediščine zagotovimo kulturni, ekonomski, politični in socialni razvoj Slovenije«, naj bi tako spremenili, da bi se glasil: »ob spoštovanju naše dediščine, posebej še narodnoosvobodilnega boja, zagotovimo kulturni, ekonomski, politični in socialni razvoj Slovenije«.

Takšen dodatek ima argumentacijo, kot se zavedam, da ima lahko tudi pomsleke. Narodnoosvobodilni boj je bil veliko osvobajajoče dejanje slovenskega naroda; je bila pogumna manifestacija narodne samobitnosti, zgodovinske pokončnosti in odločenosti razsojati o svoji usodi; znak nesprijaznjenja z nacionalnim izginotjem; zgodovinsko potrjena pravilna uvrščenost med zavezniške sile antihitlerjevske koalicije. Zaradi evforično nekritičnega poudarjanja vsega, kar se je v zvezi z narodnoosvobodilnim bojem v letih od 1941–1945 pri nas dogajalo, ob zamolčanju ekcesnih pojavov, ki vedno bolj prihajajo na svetlo, nastaja o celotnem narodnoosvobodilnem boju tudi razlaga, ki jo je mogoče šteti za instrumentalizacijo v dnevnopolitične in pragmatične namene. Tako prihaja do krivičnega vredno-

tenja celotnega narodnoosvobodilnega boja. Predlog o vključitvi pomena narodnoosvobodilnega boja v preambulo nove slovenske ustave kot dejavnik naše dediščine, izhaja seveda iz podmene, da je narodnoosvobodilni boj izstopajoče narodovo dejanje, razviden pozitiven del njegove dediščine. Zakaj to ne bi našlo svoj odmev v preambuli? Takšen predlog seveda ne izhaja iz nekakšne »narodnoosvobodilne nostalgije«. Zakaj bi v zvezi z narodnoosvobodilnim bojem ob sedanji kritiki ekcesnih pojavov zahajali v pravi psihološki kompleks (celo manjvrednostni) in se sploh ne bi več potegovali za zgodovinsko pravično vrednotenje narodnoosvobodilnega boja tudi v slovenski ustavi.

Razumljivo, preambula ni »kratki kurz zgodovine narodnoosvobodilnega boja« in dovolj je bilo v preteklosti utrujajoče glorifikacije narodnoosvobodilnega boja. Tudi to je bil nedvomno eden izmed vzrokov za sedanje, zopet enostransko razvrednotenje tega boja. Vem tudi, da je možno poleg čisto drugačnih, tudi idejnih pogledov na narodnoosvobodilni boj, tudi takole ugovarjati: tudi ustavnopravno je bolj elegantno in družbenopolitično bolj snažno, da se ničesar posebej ne navede iz narodove dediščine, sicer se seveda postavi vprašanje izbora dediščine, to je, kaj vse navesti. Morda bi se kdo zavzel za navedbo slovenske Karantanije, pa za kmečke punte itd. itd. To bi seveda lahko vodilo v navedbo brez meja, kar gotovo v ustavno preambulo ne spada. Toda moj predlog je jasen: iz razlogov, ki so bili v tem zapisu navedeni, se zavzemam samo za navedbo narodnoosvobodilnega boja in pri tem izhajam iz podmene, da še tako prevrednotena zgodovina tega boja ne more biti zgodovinsko izničena.

Z dopolnitvami in spremembami, ki jih predlagam k preambuli nove slovenske ustave, bi po mojem prepričanju preambula pridobila na svoji ustavni fiziognomiji; ohranila bi nujno in zaželeno kratkost in to ob večji vsebinski popolnosti, ki bi še bolj poudarila demokratični značaj in korenine Slovenije kot suverene države.

DIMITAR MIRČEV

Kako do postsocialistične in postkapitalistične ustave?

Ni dvoma, da so za jugoslovansko ustavnost in konstitucionalni položaj danes značilne: a) ustavna nestabilnost in nespoštovanje sedanje ustave; b) ustavna in pravna konfuzija ter negotovost; in c) ustavotvorna nervoza in naglica.

Kar zadeva prvo dimenzijo, ustavna nestabilnost in nespoštovanje nista predvsem posledica dolgoletne ekonomske krize in nezmožnosti sprememb ekonomskih odnosov v okviru dosedanjega ustavnega sistema. Pluralizacijo lastnine in tržno podjetništvo bi lahko uvedli v sistem že leta 1985, pa celo prej, tako kot so to izvedli leta 1989, kar pomeni zelo enostavno, z nekaj ustavnimi amandmaji. Tak položaj tudi ni bil neposredno izzvan niti s prenosom socialnoekonomskega nezadovoljstva na področje nacionalnega in mednarodnega nezadovoljstva oziroma z izstopom nacionalnobirokratske moči, izven meja moči, določenih z ustavo.

Ustavna nestabilnost in nespoštovanje sta v globini rezultat razpada sistema

partijske države in njene ustave oziroma izpraznjenosti in nato razpada njene notranje kohezivne substance – državne partije. Sedaj vidimo, da organika jugoslovanske ustave in ustavnosti ni bila vrašćena predvsem v družbeno proizvodnem odnosu, v relacijah ekonomike in prakse, temveč v ideološki retoriki in koheziji državne partije.

Vendar pa se ta razpad ni pričel s Kosovom, z antibirokratsko revolucijo oziroma s pojavi izgubljanja moči in avtoritete državnega, federalnega vrha. Pričel se je precej prej – z ekonomsko in pravno nedisciplino v podjetjih, bankah, občinah, z izigravanjem ukrepov ekonomske politike, načel t. i. kadrovske politike, z monopolizacijo odločitev o akumulaciji, pa vse do svojeglavosti in samovolje uprave in policije. Partijska država je bila povsem na voljo državni partiji, ki se je popolnoma zapletla v svoje labirinte moči, monopola, interesov, voluntarizma. To je praktično derogiralo jugoslovansko ustavo in ustavnost. Danes se njene politično-pravne regulative nadomeščajo zgolj z balansiranjem moči političnih centrov, predvsem nacionalno republiških, medtem ko je ravnanje »po črki ustave in zakona« zoženo na pogajanje in dogovarjanje, zlasti če posega v sfero interesov, in to razumno ali pa tudi ne.

Zakaj je bila ta diagnoza potrebna? Da bi pokazali, da nacionalno politični vrhovi, liderji, alternative, nove večine, opozicije itd. niso kar tako zaradi svojih partikularnih interesov, ideologij, ambicij, opresivnosti ali demokratičnosti razbili sistema in reda. Prav nasprotno, ravno oni so bili naravni proizvod tega sistema in reda. Ustavo so privedli do njenih končnih konsekvenc in do resne zahteve po njeni spremembi.

Naslednja točka obravnava položaj ustavne in pravne konfuzije. Dosedanji ustavni sistem in pravni red sta že izčrpana, že dolgo časa tudi neučinkovita, neuspešna, nefleksibilna, nedovzetna za spremembe. Vendar pa sta notranje konsistentna in logično izdelana sistema.

Amandmajske spremembe, 1989–90, so bile nujno potrebne, da bi izpeljali dve bistveni reformski nalogi: pluralizacijo lastnine in prehod na normalni vzorec tržnega gospodarstva in politično pluralizacijo ter prehod na normalni vzorec parlamentarne demokracije. Z amandmaji, brez celovite rekonstrukcije ustave in reda in brez izdelane filozofije in koncepta sprememb, smo dobili povsod hibriden, protisloven, nehomogen sistem, pravzaprav sistem z dvema paralelnima notranje protislovnima podsistemoma: dosedanjega kolektivističnega in asociativnega s svojo ekonomsko in družbeno osnovo ter načrtovanega liberalno demokratskega in individualističnega z zelo ozko in embrionalno družbeno in ekonomsko osnovo.

Ni treba mnogo, da bi dokazali, da se bosta ta dva podsistema med seboj blokirala, konfliktualizirala in amortizirala svoje pozitivne komponente. Postavlja se vprašanje, kako ob 85% lastnine v družbenem sektorju kljub hitrim spremembam doseči v petih ali desetih letih pravni red korporativnega, trgovskega ali borznega prava, kako hitro se bodo delovni odnosi preobrazili v industrijske odnose, kako se bo dosegel npr. prehod na sistem klasičnega civilnega in stvarnega prava itd. Vprašanje je, kako hitro in kako bomo iz 7–8 milijonov samoupravljalcev in »združenih delavcev« naredili zgolj zaposlene oz. solastnike, soupravljalce.

Če analiziramo naš aktualni, »tranzitni« ustavnopravni in politični sistem, lahko opazimo veliko takšnih protislovij, konfuzij in blokad. Kakšen je pozitiven izhod iz tega? Bomo iskali rešitve v smeri likvidacije socializma in uveljavitve kapitalizma? S pomočjo ustavnopolitičnega usmerjanja družbenih in ekonomskih institucij na levo ali na desno? V razdrobljeni materialnoproductivni in politično-demokratski strukturi bi bilo to najbrž uničujoče za razvoj, pa tudi za demokracijo.

Ali bomo tu porabili vso energijo medstrankarske konkurence, pa tudi medrepubliške in mednacionalne?

Pri prevladovanju konfuzije in negotovosti se moramo izogniti ambiciji, da bi s pomočjo ustavnopravnega reda reševali vprašanje družbenoekonomskega reda in reda. Da bi z njim ščitili ali favorizirali en ali drug red? Ustavnopravni red bi moral biti vsaj tako fleksibilen in liberalnodemokratičen, da bi zagotavljal svobodno konkurenco oblik in celic socialistične in kapitalistične reprodukcije s stališča in v smeri razvoja, napredka in zagotavljanja človekovih svoboščin v družbi. To pa pomeni, da bi to ustava postsocialistične in postkapitalistične družbe, ki bi le pomagala oblikovanju novih lastniškoprodukcijskih struktur v kontekstu družbenih in tržnih regularnosti.

Čeprav bi to zelo težko dosegli z uporabo strankarskega pristopa k ustavi in ustavnosti, ne glede na to, ali bo to večstrankarski pristop ali pa koalicijski, opoziциjski, večinski, manjšinski itn. To so vse stari pristopi konstitucionalizma.

Morali bi izoblikovati ustavni pristop, ki bo v vsebinskem pogledu – liberalno interesni in razvojno napredni, ki bo ideološko neselektiven in nediskriminatoren in ki bo oblikovan na nov način. Celo s pomočjo nove tehnologije ustavotvornosti.

Ni razloga, da se takšna ustava, vsaj v načrtu in razpravi, ne bi oblikovala nepolitično in nestransko, neodvisno in strokovno, celo avtorsko in individualno. Zakaj ne bi npr. neposredno temeljila na korpusu osnovnih človekovih, ekonomskih, socialnih, kulturnih idr. pravic človeka, na dokumentih, paktih in aktih mednarodnih organizacij, forumov in asociacij. Itd.

Na koncu je več kot očitno, da pri nas danes prevladujeta ustavotvorna naglica in nervoza. Med organi kroži na desetine in desetine načrtov novih ustav, še posebej jugoslovanskih, deklaracij, listin itd. Vsakdo želi dati svoj predlog, postaviti svoje pogoje iz takšnih ali drugačnih nagibov in prejudicirati druge, čeprav je klasični avtor napisal, da Rima ni rešila ustava, pač pa gosi...

Sicer je pa gotovo, da se postopoma pomikajo in spreminjajo bistveni elementi jugoslovanske ustavnosti. Prvič v zgodovini dobiva svojo demokratično in legitimno zasnovo. V interesu nove ustavnosti in reda je, da bo stopnja legitimnosti nosilec ustavnosti čim večja, kar pomeni, da bi proces demokratične politične pluralizacije moral biti povsod končan in parlamentarno funkcionirati. Drugič, prvikrat se jugoslovanska ustavnost veže na realno in nedelegirano suverenost, ki je izražena v suverenih nacionalnih državah. Baza dosedanje ustavnosti je bila revolucionarni narodi in razred, stvarno suverenost pa je imela federacija. Danes smer ustavnosti poteka od državljana kot subjekta pravne države do vrha te države. To so zelo pomembne razlike in spremembe, ki niso neboleče, enostavne in brez zgodovinskih bremen.

In nazadnje, ustava in ustavnost imata prvikrat možnost, da se osvobodita ideologizma, zgodovinskega in vrednostnega normativizma, ki živijo zunaj ali mimo dejanskega človeka, njegovega interesa in življenjske prakse.

Iz vseh teh razlogov je logično, da se ustavotvorna dinamika malo upočasni, da bi naša ustavnost resnično lahko bila predmet družbenega dogovora. Novega »Contract social«.

Pri tem nova ustava Jugoslavije ni najpomembnejša komponenta celotne ustavnosti. Če zanj še ni pogojev in konsenza, še posebej glede vprašanja skupnega življenja in odnosa med republikami, je morda tudi boljše, da se za nekaj časa odloži in zamenja z deklaracijo o načelih skupnosti in z regulami, za katere bi vse republike zagotovile enotno uresničevanje.

Temelje podirajo, mar ne ...?

Prvi amandma v paketu najnovejših predlaganih amandmajev k Ustavu SFRJ, ki bo sicer že XLIX. amandma k Ustavu SFRJ iz l. 1974, predvideva črtanje skoraj celotnih Temeljnih načel te ustave. V veljavi naj bi ostala samo še prvi razdelek in sedemnajsti odstavek v III. razdelku. Ta predlog je glede na stališča, ki so prevladala ob nedavno končanem postopku spreminjanja zvezne ustave (amandmaji so bili razglašeni 29. XI. 1988), da so Temeljna načela tako rekoč nedotakljiva, dokaj presenetljiv. Česa tako radikalnega pred dejanskim začetkom postopka za sprejem nove zvezne ustave, do katerega najbrž sploh ne bo več prišlo, skorajda ni bilo pričakovati. Tem bolj, ker so zvezni ustavodajalci ves čas razglašali načelo, da naj bi s spremembami veljavne ustave samo odstranjevali najhujše ovire za gospodarsko in politično reformo, obsežnejše spremembe pa prihranili za novo ustavo.

Tokratna odločnost ustavne komisije in Zveznega izvršnega sveta, ki je, kot se ve, sprožil tokratni postopek, vzbuja ravno zato in prav v zvezi s tem predlogom več vprašanj.

Če odmislimo ključna vprašanja, ali imajo ti amandmaji glede na razmere v Jugoslaviji sploh še kak smisel (in po moje ga nimajo) in, ali je potrebno, da se Slovenija glede na svoje siceršnje odločitve in pobude (ocena, da je Jugoslavija možna samo še kot konfederacija, zahteve po popolni odcepitvi) sploh še ubada s temi amandmaji in tako vsaj posredno vendarle pomaga ohranjati iluzije, da je koncept jugoslovanske federacije še potrebno in pametno izpopolnjevati, si je ob omenjenem amandmaju mogoče zastaviti vsaj vprašanje, kaj ta predlog v resnici izraža: spoznanje o preživelosti nekega modela mišljenja ali paniko; premišljen koncept ali taktično zaslepljevanje nasprotnikov (raznih novih strank po republikah)? Glede na kriterij, ki ga je uvedla slovenska skupščina ob odločitvi, da bo kljub tehtnim pomislekom vseeno sodelovala v nadaljevanju postopka in posredovala zvezni skupščini mnenje o osnutku amandmajev, brez katerega zvezni zbor ne bi smel določiti predloga amandmajev, kasneje pa soglašala samo s tistimi amandmaji, ki bodo omogočali konfederalizacijo Jugoslavije, pa je potrebno predlagani amandma premotriti še s tega vidika: ali omogoča ali onemogoča pogajanja o konfederaciji?

Del temeljnih načel potemtakem ostaja v veljavi. Ne posebno obsežen, vendar pomemben del, kajti I. razdelek govori, kako in na kakšnih načelih je nova Jugoslavija sploh nastala in, kaj si je kot svoje osnovne težnje zapisala v ustavo leta 1974. Tako I. razdelek še vedno govori, da narodi in ljudje v SFRJ »uresničujejo in zagotavljajo« med drugim tudi: »socialistične družbene odnose, ki temeljijo na samoupravljanju delovnih ljudi, in varstvo socialističnega samoupravnega sistema«; nadalje »bratstvo in enotnost narodov in narodnosti«; si prizadevajo ustvariti »bogatejšo kulturo in civilizacijo socialistične družbe« in »sistem družbenoekonomskih odnosov in enotne temelje političnega sistema, s katerimi se zagotavljajo skupni interesi delavskega razreda in vseh delovnih ljudi ter enakopravnost narodov in narodnosti...« itd. Nekatere temeljne »programske« postavke jugoslovanske ali t. i. avnojske federacije, vključno s posebej poudarjeno skrbjo in odgovornostjo vseh za razvoj »nerazvitih« (17. odst. III. razdelka), bodo potemtakem ostale zapisane v preostanku poglavja o temeljnih načelih Ustave SFRJ. Črtani

bodo vsi nadaljnji razdelki, ki politično-programsko razdelujejo posamezna načela, kot npr. načelo, da »socialistična družbena ureditev« SFRJ »temelji na oblasti delavskega razreda in vseh delovnih ljudi...«, ali načelo, da je »družbena lastnina kot izraz socialističnih družbenoekonomskih odnosov med ljudmi... osnova svobodnega združevanja dela in vladajočega položaja delavskega razreda...«, ali načelna ugotovitev, da je ZKJ »vodilna idejna in politična sila delavskega razreda« itd. Lahko bi torej rekli, da bodo glavna »programska« izhodišča še vedno zapisana, čeprav v veliko bolj okleščeni in morda manj vsiljivi obliki; vendar je pri tem le treba poudariti, da naj bi se črtal tudi X. razdelek, ki sedaj odreja, da so temeljna načela v celoti »podlaga in smer za razlago ustave in zakonov«. Preostala načela naj bi potemtakem res dobila značaj zgolj načel in izgubila pomen obveznih usmeritev za presojo zakonov in ravnanje državljanov. To je kajpak v skladu z zahtevami in proklamacijami, da se je Jugoslavija resnično odločila za prehod v tržno gospodarstvo in politično pluralistični sistem in hkrati tudi ostala zvesta svoji temeljni usmeritvi v socializem, kar se na ravni federacije še vedno goji in podpira kot možna in celo obvezna izbira, in kar je še nedolgo tega dokaj vneto razglašal tudi predsednik ZIS-a. Ta dvojna usmeritev, kratkoročna ali morda tudi srednjeročna v tržno gospodarstvo, in dolgoročna ter poglobljena v socializem (najbrž uspešnejši od dosedanjega), je povsem razumljiva. Socialistični ali še dolgoročneje gledano komunistični projekt, vključno z težnjo po ukinjanju razlik med narodi in njihovimi interesi ter vizijo in iluzijo o spajanju jugoslovanskih narodov v enoten jugoslovanski (»komunistični«) narod (= delavski razred), je vendarle bil neke vrste smisel, ki je utemeljeval in omogočal obstoj Jugoslavije po l. 1945 (po »revoluciji«) in tudi opravičeval občasne represivne ukrepe proti narodom in posameznikom, ki so podvomili v smiselnost te skupnosti. Zveni paradokсно, a je najbrž le res, da je Jugoslavija (brez dinastije) lahko tako dolgo obstajala samo z ZKJ (KPJ) in Titom na čelu, ki sta uspešno (s pomočjo intenzivne propagande, osebnega kulta, represivnih ukrepov in tudi s pomočjo zunanjih dejavnikov) nevtralizirala nenehno tleča nasprotja in razlike med jugoslovanskimi narodi. Če pa se Jugoslaviji in njeni ustavi odvzame ta že skoraj metafizični smisel obstoja, ostanejo v bistvu samo še nepremostljive kulturne in civilizacijske razlike, razlike v ravneh razvoja in ne nazadnje tudi v spoznanjih, kakšni gospodarski oziroma »družbeno-ekonomski« sistemi po posameznih delih Jugoslavije sploh lahko funkcionirajo kot učinkoviti. Če jugoslovanskih narodov več ne povezuje nekaj, kar je močnejše od njihovih stvarnih interesov, ki so lahko tudi hegemonistični ali osvajalski, in če prenehajo funkcionirati vsi posebni smisli in temelji te krhke zgradbe, npr. »bratstvo in enotnost«, »vizija brezrazredne družbe«, samozavest, da gradimo »najnaprednejši in najbolj humani družbeni sistem na svetu« in, kar je še tovrstnih samoprevar, potem udarijo v oči dejstva. Med ta dejstva pa sodijo tudi podedovana sovraštva in nestrpnosti med jugoslovanskimi narodi, doslej zatirane težnje posameznih narodov, spoznanje, da se je v Jugoslaviji kot idealni projekt cela desetletja zelo veliko vlagalo, rezultat pa je ničev, interesi določenih okolij in skupnosti po izkoriščanju drugih okolij in skupnosti (zahteve po uravnilovki in prerazporejanju dohodka, o nadaljnji brezpogojni pomoči »nerazvitim« ipd).

Zaradi vsega tega pravzaprav predlog, da se Temeljna načela skoraj v celoti črtajo, v bistvu bega vsakogar, ki se ukvarja z razmišljanjem o Jugoslaviji in ustavnih vprašanjih Jugoslavije. Jugoslavija ni skupnost iste vrste kot je to Francija ali (bo spet) združena Nemčija. Jugoslavija je, kakorkoli se je zdela ustanoviteljem smiselna in potrebna, vendarle dokaj umetna tvorba (5 narodov, od katerih so nekateri prišli in Jugoslavijo kot državotvorni in drugi kot nedržavotvorni, 3 zelo

različne in med seboj še vedno sprte religije, vsaj dve izrazito nasprotni si kulturno-civilizacijski tradiciji, ki pogojujeta tudi različnost poslovne morale, odnosa do dela itd.), ki brez na močno vojsko oprte dinastije, brez ZKJ in njene naj bo še tako nasilne in zmotne ideološke vizije, ali brez kakšnega tretjega medija integracije, preprosto ne more obstati.

Zato je manj verjetno, da je predlog za črtanje skoraj celotnih Temeljnih načel plod spoznanja o nespornem propadu dosedanjega koncepta jugoslovanske federacije, in veliko bolj verjetno, da je ta predlog rezultat panike, ki že vlada v političnih vrhovih razpadajoče federacije; ki ne vedo, kako ta konstrukt ohraniti pri življenju. Kaj vse se bo v nadaljnjih mesecih in celo že do objave tega prispevka iz te panike izcimilo, je kajpak težko predvidevati. Zelo verjetno celo iz teh ustavnih sprememb ne bo nič. Če pa že bo prišlo do soglasja o vsaj nekaterih amandmajih (tudi s strani Slovenije in Hrvaške), bo vse skupaj še vedno sporno in v bistvu nelegalno že zato, ker je bil Predlog amandmajev določen na ustavno sporen način (saj zvezni zbor ni imel na voljo mnenja o Osnutku amandmajev, ki bi ga po ustavi morala poslati tudi nasilno razpuščena Skupščina SAP Kosovo). Morda pa bo tistim silam, ki to želijo, še pred dokončno razpravo o tem, katere amandmaje sprejeti in katerih ne, dejansko uspelo izriniti Slovenijo iz Jugoslavije in se nam sploh ne bo treba odločati. Saj je zadnje čase vse bolj jasno, da to poskušajo: ali zato, ker Slovenija res ogroža interese nekaterih drugih republik, ali zato, ker se pričakuje, da bo odcepljena Slovenija nesposobna samostojnega življenja in bo takor rekoč omahnila nazaj v Jugoslavijo. Deloma bo na to lahko odgovorila tudi Slovenija sama že jeseni, ko bo republiška skupščina morala začeti razpravljati o tem, ali bi bilo smiselno soglašati s katerim od ponujenih amandmajev ali ne.

CIRIL RIBIČIČ

Temeljno soglasje in pomembne razlike

(pri oblikovanju nove ustave Republike Slovenije)

Zatrjevanje predstavnikov vladajoče koalicije, da bo njeno poslanstvo izpolnjeno šele, ko bo dosegla sprejem nove slovenske ustave, je dvakrat protislovno. Prvič zato, ker se tudi opozicijske politične stranke zavzemajo za čimprejšnji sprejem nove ustave. In drugič zato, ker je za sprejem potrebna zahtevnejša večina, kot jo ima vladajoča koalicija. Ne le s formalnega, ampak tudi z vsebinskega stališča: ustava naj bi bila izraz nadstrankarskega nacionalnega konsenza, ne pa vsiljevanja interesov ene ali več strank in njihovega prestiža. Še posebej, ker je bil sprejem dopolnil k slovenski ustavi v zadnjih letih uspešen primer, kako je mogoče dosegati takšen konsenz.

Predlog, da se začne postopek za sprejem nove slovenske ustave, je bil v republiški skupščini sprejet brez večjih zapletov, nasprotovanj in političnih spopadov. Za to je več razlogov. Enotnost pri sprejemanju predloga, ki se bo pozitivno izrazila tudi v naslednjih fazah postopka, je rezultat uspešne koordinacije s strani predsedstva republike, ki je gradila na nadstrankarskem sporazumu. Enotnost je

med drugim tudi posledica tega, da je predlog precej načelen in odprt, ko gre za nekatera različna politična stališča. Končno je sprejem ustave povezan z razpisom novih predčasnih parlamentarnih volitev, čemur opozicija razumljivo ne želi nasprotovati.

Vse to pa ne pomeni, da postopek oblikovanja ustave ne bo povezan s političnimi zapleti, polemikami in konflikti. Ti so mogoči zlasti pri tistih vprašanjih, glede katerih so politične razlike v Sloveniji že ta trenutek zelo očitne. Gre za odnos do ustavnopravne kontinuitete z dosedanjo ustavno ureditvijo, odnos do preoblikovanja jugoslovanskih skupnosti, različne poglede na obseg (socialnih) funkcij države, vlogo in položaj italijanske in madžarske narodnosti, različne zamisli o strukturi skupščin in za različne poglede na to, kako zagotoviti prehod iz sedanje v novo ustavno ureditev.

Dosežena je visoka stopnja soglasja, da mora biti nova ustava v primerjavi z ustavo SR Slovenije iz leta 1974 bistveno krajša, razumljivejša, ideološko neobremenjena s programskimi cilji, bolj klasična ustava države kot pa široka družbeno listina. Takšna usmeritev ni sporna in je nadaljevanje prizadevanj, ki so bila v mnogočem uspešna že pri sprejemanju ustavnih dopolnil. Ni pa mogoče tega trditi za pristope, ki v imenu dezideologizacije ponujajo novo ideologijo na podlagi pretiranih in netočnih ocen o 45 letih temé, stalinizma, boljševizma ter državno-partijskega monopola in partijske ustavnosti. Takšni pristopi k (dis)kontinuiteti niso primerni ne le zaradi krivičnega presojanja zgodovine naše ustavnosti, ko se tisto, kar je bilo dolga desetletja označevano kot revizionistično potvarjanje leninizma-stalinizma, sedaj razglša za njegov najbolj avtentični izraz. Bolj je pomembno to, da lahko privedejo do neupravičenega opuščanja tudi tistih ustavnopravnih institutov in izkušenj, ki so na ravni sodobne evropske misli. Privedejo lahko do opuščanja rešitev v primerih, ko bi bilo smiselno razmišljati o dograjevanju, ki naj zagotovi njihovo uresničljivost (na primer na področju socialno-ekonomskih pravic delavcev, njihove participacije pri upravljanju podjetij, upoštevanja samoupravljanja pri koncipiranju lokalne samouprave, razmišljanjih o ohranitvi nekaterih oblik funkcionalnega delegatstva, pri urejanju pravic narodnosti, pa tudi glede vprašanja sklicevanja na pomen NOB kot obdobja, v katerem je nastala slovenska republika, glede opuščanja zvezde kot simbola svobode iz slovenske zastave itd.).

Že dolgo časa je skupna značilnost vseh političnih strank, sedaj zastopanih v Skupščini Republike Slovenije, da si prizadevajo za širjenje, krepitev in utrjevanje republiške suverenosti in državnosti na podlagi pravice do samoodločbe slovenskega naroda. Prav tako je dosežena visoka stopnja soglasja o tem, da si je treba prizadevati za vzpostavitev konfederativnega položaja Republike Slovenije v novi jugoslovanski skupnosti, kakršna koli ta že bo. Velike razlike pa so bile glede tega, čemu vsebinsko in časovno dajati prednost, konstituiranju republike ali izhodiščem za pogajanja o preoblikovanju jugoslovanske skupnosti. Šele v zadnjem času je prevladalo spoznanje, da je potrebno vzporedno s pripravljanjem nove ustave Slovenije dajati pobude in ponujati svoja izhodišča in zamisli o tem, kakšna naj bi bila nova jugoslovanska skupnost, v kateri bi Slovenija želela doseči svoj konfederalni položaj. Nova oblast na Hrvaškem se je te nujnosti prej zavedala in se je bolj konstruktivno lotila kot v Sloveniji. Mnogi ne le zgodovinski, ampak tudi aktualni ekonomski, politični in mednarodni razlogi govorijo za ohranjanje jugoslovanske skupnosti, ki naj postane za vse narode, narodnosti in republike in pokrajine v njej prednost, potreba in korist. Uveljavljanje teženj po konfederalnem položaju Slovenije ne sme biti več izraz kljubovanja centralističnim težnjam,

ampak izraz spoznanja, da bi imela Republika Slovenija v novi jugoslovanski skupnosti mnoge prednosti in neposredno ekonomsko korist. Seveda pa takšna usmeritev ne ustreza tistim, ki si želijo čimprejšnji in dokončen izstop Slovenije iz Jugoslavije in nikoli niso resno mislili sodelovati pri preoblikovanju jugoslovanske skupnosti.

Republika Slovenija že sedaj ni opredeljena kot socialistična, vendar so v njeni dopolnjeni ustavi mnogi ostanki dosedanje socialistične družbene in politične ureditve. Pri izdelavi nove ustave zato ne bo sporno, da je treba ustavno besedilo osvoboditi marsikaterega od teh ostankov. Toda pomembne razlike utegnejo nastati pri načelni opredelitvi in obsegu socialnih funkcij države. V poglavju o pravicah in svoboščinah, ki mora v novi ustavi vsekakor dobiti osrednje mesto, pa bo sporno vprašanje, do kakšne mere ohranjati socialno-ekonomske pravice delavcev. S tem je povezano tudi vprašanje političnega zastopstva delavcev v predstavniških organih oz. posvetovalnih telesih teh organov. Precejšnje razlike se kažejo tudi glede vprašanja sindikalnega organiziranja. Za ta vprašanja je naravno pričakovati večjo zavzetost leve opozicije od strank vladne večine.

Nobenega razloga ni, da bi prizadevanje za suverenost in državnost republike ogrozilo pridobljene pravice in ustavni položaj italijanske in madžarske narodnosti in pripadnike drugih narodov, narodnosti in etničnih skupin, ki živijo v Sloveniji. Republiške državnosti namreč ne ogrožajo narodne manjšine, ampak poskusi majorizacije in vsiljevanja volje na jugoslovanski ravni. Zato bi morali ob sprejemanju slovenske ustave zagotoviti, da se pravice narodnosti v ničemer ne bodo zoževale. Zelo prozorne so namreč »teorije«, po katerih se pravice pripadnikov narodnosti širijo s širjenjem politične svobode vsakega državljanu, ne glede na njegovo narodno pripadnost. Vse predobro so nam takšne obrazložitve znane iz preteklosti in iz aktualnih političnih bojov, na primer v zvezi s posebnimi pravicami albanske narodnosti v Srbiji, pa tudi pravicami pripadnikov srbskega in drugih narodov in narodnosti na Hrvaškem. Podcenjevanje posebnega položaja in pravic italijanske narodnosti nasploh in tudi v zvezi z razmišljanji o novi ustavi Slovenije, je poleg vsega tudi v nasprotju s splošno sprejetimi težnjami po vključevanju v evropske integracije. Vzpostavljane načela »recipročnosti« pri urejanju položaja narodnosti bi nas vrnilo v čase, ko so pripadnike narodnosti obravnavali kot potencialno nevarnost in tujek, izpostava svojega naroda, ne pa kot bogastvo in dejavnik dobrososedskih odnosov. Vse to je treba upoštevati ne le pri urejanju posebnega položaja narodnosti v novi ustavi Slovenije, ampak tudi pri opredeljevanju republike in njenih konstitutivnih elementov.

Republiško in občinske skupščine je treba poenostaviti, zmanjšati število njihovih zborov in omogočiti učinkovitejše delovanje manj številnih poslancev, ki naj bi imeli boljše možnosti za medsebojno in strankarsko sporazumevanje. Ob tem, za vse sprejemljivem izhodišču pa ostaja spornih več vprašanj. Ali naj bo ob splošnem političnem zboru, izvoljenem na podlagi strankarskih list in proporcionalnega načela, ohranjen v neki obliki tudi zbor, ki bi izražal teritorialno zastopnost državljanov v občinah? Ali naj se kot posvetovalno telo oblikuje (socialno)-ekonomski svet? Ali je mogoče strankarsko in teritorialno predstavništvo, proporcionalni in večinski sistem združevati v enodomnem parlamentu?

Glede marsikaterega ekonomskega in političnega vprašanja bo lažje doseči soglasje o končni rešitvi, mnogo težje pa uskladiti poglede na to, kako je mogoče doseči prehod od veljavne k novi ustavni ureditvi. To velja na primer za vprašanje uveljavljanja konfederalnega položaja Slovenije, za vprašanje »lastninjenja« na ekonomskem in vprašanje volitev na političnem področju. Kako doseči dogovor

o preureditvi jugoslovanske skupnosti v razmerah, ko (še) niso v vseh federalnih članicah izvedene svobodne in demokratične volitve? Kako doseči lastninjenje brez začasnega, prehodnega podržavljanja, ki bi lahko vodilo v dobro znane deformacije iz povojnega časa? Ali je konstituiranje državnih organov, določenih z novo ustavo Slovenije, mogoče brez novih (predčasnih) volitev? Končno je, zlasti za opozicijo, pomembno vprašanje, kako preprečiti, da bi se pomembna temeljna sistemska vprašanja, ki so bila doslej stvar urejanja v ustavi, poslej urejala z navadno zakonodajo, to je po volji večinske koalicije v skupščini. Rešitev je v tem, da se najpomembnejša sistemska zakonodaja na področju ekonomskega in političnega sistema, volitev itd. urejajo poslej z ustavnimi zakoni, in torej ob doseganju dvotretjinske večine v skupščini. To so nekatera od vprašanj, zaradi katerih se ni bati, da bi lahko bila razprava o novi slovenski ustavi nezanimiva in dolgačasna.

BRANKO SMERDEL

Nekateri ustavnopravni problemi uresničenja ideje konfederacije

1. Uvod

Dolgoletno obdobje ustavnega eksperimentiranja in normativnega optimizma je botrovalo neslavni tradiciji jugoslovanske politike, temu, da se namreč uveljavljajo velike ideje in načrti, ne da bi se posvečala posebna pozornost vprašanjem njihove izvedbe. Povsem jasno pa je, da velikih političnih zamisli ni mogoče ločiti od vprašanj o možnostih in pogojih za njihovo uresničevanje.¹ Zanemarjanje izvedbenih vprašanj pelje do prav katastrofalnih rezultatov pri urejanju političnih institucij. To je najmanj, kar moramo spoznati iz analize jugoslovanskih ustavnih eksperimentov.² Toda tradicija normativnega optimizma in voluntarizma je zelo močna, kar se vidi tudi v razpravah o konfederaciji kot bistvu novega ustavnega dogovora za Jugoslavijo. Zato bomo tu skušali opozoriti na nekatera zlasti ustavnopravna vprašanja, pripravljanja in izvedbe tega pomembnega projekta. Ni naš namen, da bi z opozarjanjem na resnost tovrstnih vprašanj jemali pogum za uresničevanje tega projekta, temveč prav obratno. Skušamo prispevati k realistični praksi, brez katere bi vztrajanje na uresničevanju te ideje vodilo v neznosno negotovost v pogajanjih o novi ustavi Jugoslavije.

2. Bistvo sporov med konfederalisti in federalisti

Menimo, da se je najprej potrebno potruditi, da razčistimo pojme. Pojma federacija in konfederacija je jasno razločevala samo tradicionalna pravna dogmat-

¹ O tem obširno Vincent Ostrom: *A Computational-Conceptual Logic for Federal Structures of Governance*, paper presented at the International Association of Centres for the Study of Federalism, Conference on »Constitutional Rule and Shared Power«, Jerusalem, Oct. 31. nov. 2, 1984.

² Glej B. Smerdel: *Ustavni eksperiment socialističkog samoupravljanja*, Arhiv za pravne i društvene nauke, št. 1-3/1988, str. 57-80.

ska ustavna doktrina, in še to le na ravni splošnih definicij, ker se v konkretnih rešitvah pogosto prekrivata. V obeh primerih gre pravzaprav za uporabo istega načela pogodbenega združevanja političnih skupnosti, za katerega je bistveno, da temelji na sporazumu, pogodbi, zavezi, ki vsebuje natančno določene medsebojne pravice in obveznosti.³ Ker se take sporazumne asociacije danes pretežno imenujejo federacije, se to načelo navadno imenuje federalistično. Uporaba tega načela vodi do zelo različnih ustavnih sistemov, tako da po najstarejšem ameriškem primeru lahko govorimo kot o »klasičnem modelu« federalizma. To pa ne opravičuje vztrajanja na t. i. »avtentičnem modelu«, ki bi pomenil vrednoto za sebe.⁴ Tisto, kar je skupno različnim federalističnim in konfederalističnim modelom, je njihova kompleksnost in pragmatičnost, pogojena z namenom, ki jim je skupen: najti modus vivendi političnih skupnosti, ki imajo hkrati interes, da se združijo in da ohranijo svojo samostojnost. Narava skupnih interesov, kot tudi tistega, kar jih ločuje, pogojuje različne oblike združevanja, ki se imenujejo konfederacije, federacije, unije, asimetrične federacije s pridruženimi državami, pa tudi konsociacije, ki ne temeljijo na teritorialnem združevanju. Gre za prizadevanje, da se glede na zapletenost življenjskih razmer uporabljajo dovolj kompleksne ustavne rešitve, ki bi omogočale reševanje interesnih spopadov. Bistvo problema torej ni v institucionalnih oblikah, temveč njihovem vplivu na možnosti uresničevanja demokracije v sestavljeni politični skupnosti.

V teoretičnih razpravah, ki potekajo, odkar obstajajo sestavljene države, postavljajo konfederalisti težišče na pravice držav in lokalnih skupnosti, kot temeljno zagotovilo svobode v politični skupnosti, medtem ko se federalisti nagibajo k poudarjanju vloge centralne države in postavljajo težišče na integracije.⁵ Toda ta razprava ni nikoli potekala v čisto akademskih razmerah. Vedno in povsod je bila del politične razprave in političnega boja, »teoretike« pa je bolj vodila nujna, da bi našli argumentacijo za ta boj, kot pa iskanje znanstvene resnice. Zato mora vsako opredeljevanje za konfederacijo ali proti njej izhajati iz stvarnih političnih razmer, upoštevanja zgodovinske izkušnje, pa tudi iz presoje o perspektivi njenega uresničenja sedaj in tukaj.

3. Zahteva za konfederativno ureditev Jugoslavije

S tega stališča je zahteva po konfederaciji, ki sta jo postavili Slovenija in Hrvaška, legalna in legitimna ter jo je bilo mogoče predvideti.⁶ Prav nasprotno tistemu, kar danes trdijo razočarani branitelji federalizma v Ustavi iz leta 1974, češ da je naziv politične skupnosti nepomemben, je zahteva po konfederaciji bistvenega političnega pomena za razreševanje ustavne in politične krize v Jugoslaviji. V luči sedemdesetletnih izkušenj se bistveni problem oblikovanja konfederacije lahko izlušči kot vprašanje o možnosti oblikovanja stvarnega in realističnega ustavnega okvira za Jugoslavijo kot skupnost med seboj zelo različnih suverenih držav.

³ To dokazuje skupni izvor besed *foedus*, *cris* = zveza. Daniel Elazar navaja, da kot hebrejska beseda brit pomeni zveza, to pa je istočasno sinonim za šalom, mir, kar lepo ilustrira bistvo odnosov. Prim. D. Elazar, *Exploring Federalism*, University of Alabama Press, 1987, str. 6.

⁴ Za t. i. avtentični »federalizem« se posebej zavzema Pavle Nikolić v *Federacija i federalne jedinice*, Beograd 1989.

⁵ Prim. npr. Herbert Storing: *What the Anti-federalists were For*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1981.

⁶ Prim. naše delo O ciljevima i domašaju novog ustava, Koncepcija novog ustava, Marksistički centar, Beograd 1989, str. 303–314.

Jugoslavija doslej ni imela stvarne in realistične ustave, čeprav model federalizma v ustavi iz leta 1974 vsebuje take sestavine in tudi določen politični potencial, ki je omogočil razvoj nujno potrebne raznovrstnosti znotraj republik, kar je doseglo svoj vrhunec z vzpostavljanjem večstrankarskega sistema in z mirnim prenosom oblasti v Sloveniji in Hrvaški. Vendar pa je ta ustava v drugih delih neuresničljiva in se ni nikoli uporabljala, razen v normativnem pogledu. Sedanjo ustavo je v zadnjih nekaj letih popolnoma razbila Srbija s svojo akcijo, ko je hotela z destabilizacijo zahodnih republik uresničiti svojo dominacijo v Jugoslaviji. Zato ta ustava ni več primeren okvir za razreševanje interesnih spopadov. Na takšne akcije sta zahodni republiki odgovorili – metaforično rečeno – »z dvigom ščita«, to je z zahtevu po konfederaciji ali po mirnem razhodu.

Problem je v tem, da se slabo razume bistvo te zahteve: to pa je kompromis. Konfederacija tako kot tudi federacija temelji na sporazumu, na pogodbi o temeljnih načelih uresničevanja skupnih interesov, na pravilih o razreševanju interesnih spopadov in na pravilih zavzemanja članic za svoje lastne interese. Pa tudi za miren razhod je potreben sporazum. Ponujanje sporazuma vključuje tudi voljo za kompromis in definiranje skupnega interesa. Vendar se zdaj ta sporazum ponuja pod določenimi pogoji: tudi na tistih področjih, kjer se pooblastila prenašajo na konfederalne organe, si končno odločitev pridržijo članice konfederacije. *Ius nullificationis* je bistvo modela konfederacije.

Razdelava tega vprašanja, ki je v skupnem interesu, bi presegla okvire tega prispevka, zato naj samo posplošeno rečemo, da bi bil sprejemljiv »model Evropske skupnost«, z dodatno podrobno opredeljeno funkcijo skupne obrambe. Teoretično in načelno gledano bi moralo potekati uresničevanje tega projekta lažje kot v Evropi, predvsem zato, ker vrsta skupnih institucij že obstaja in se v praksi nagiba h konfederalističnemu načinu delovanja. Toda ta ocena, zgrajena na čisto institucionalnem pristopu, je v temelju zgrešena. Položaj in delovanje drugih institucij federacije, posebno pa še hipertrofirana politična vloga armade, lahko pomenijo bistveno oviro za uresničenje projekta konfederacije.

Glavni problem je v tem, da manjka konsenz o temeljnih načelih skupnosti in o načinu reševanja političnih problemov.⁷ V bistvu se strateški položaj Jugoslavije ni spremenil: Slovenija in Hrvaška v skladu s svojo tradicijo in interesi ponujata racionalen kompromis; Srbija in Črna gora se v skladu s svojo tradicijo in z oceno, ki je po našem prepričanju napačna, zanašata na silo in dominacijo, medtem ko drugi še vedno manevrirajo. Pogoji »omejene vojne« seveda ne pomenijo, da ni treba čimprej začeti pogajanj. Zavedati pa se moramo, da bo ta proces dolgotrajen in mučen ter da bo v optimalni varianti dosežena le rešitev »srednjega dometa«, ki bi lahko za določen čas stabilizirala položaj, ne bi pa mogla odstraniti trenj in spopadov. Na to posebej opozarja dejstvo, da je t.i. demokratična opozicija v Srbiji v zavzemanju za »memorandumsko« razumljene srbske narodne interese še bolj radikalna od vladajočih komunistov. Razen tega bo potrebno v teku procesa sporazumevanja sprejemati določene prehodne rešitve, da bi se izognili drastičnim političnim procesom in bi ohranili temelje gospodarske in politične reforme. Vse to govori proti kakršnikoli naglici in proti ekscesnim pričakovanjem končnih rešitev.⁸

⁷ Zanimiva in pomembna razmišljanja o strategiji sporazumevanja glej v Geoffrey Brennan and James M. Buchanan, *The Reason of Rules, Constitutional Political Economy*, Cambridge Univ. Press 1985, str. 124–150.

⁸ Za teorijo pogajanja in sporazumevanja glej v Thomas Schelling, *The Strategy of Conflict*, Oxford Univ. Press, New York 1963, posebej str. 22–52. Za diagnozo in analizo stanja v Jugoslaviji imamo za koristno delo Kennetha E. Bouldinga, *Towards a Pure Theory of Treat Systems*, *American Economic Review*, vol. 53 (May 1963) str. 424–434.

4. Ustavnopravni problemi uresničevanja konfederacije

Zaradi vsega tega se je treba lotiti uresničevanja projekta konfederacije za Jugoslavijo s polno zavestjo o zapletenosti nalog in problemov, ki jih je potrebno rešiti. Enega od teh vidikov pomenijo tudi ustavnopravni problemi.

Predvsem nimamo ustreznega telesa za skupna pogajanja. Potreben bo zapleten postopek dvostranskega dogovarjanja – z možnostjo različnih kombinacij. Federalne strukture so v splošnem za take pogovore neprimerne, zdaj so tudi preveč razbite in brez legitimacije, potrebne za doseg dobrega sporazuma. Zvezna ustava pa, razen temeljne norme o nujnem doseganju soglasja za ustavne spremembe, ne zagotavlja temeljnih proceduralnih pogojev za dober sporazum. Resen problem je vprašanje subjektov konfederacije, to pa glede na protislovni položaj pokrajin, od katerih je ena po protiustavni akciji Srbije *de facto* že prenehala obstajati, medtem ko je istočasno njen glas v izvoljenem predstavniškem telesu enakopraven z glasovi republik.

Drugo vprašanje je proceduralno. Po predpisanem revizijskem postopku je osrednji organ, pristojen za ustavne spremembe, Zvezni zbor Skupščine SFRJ, ki tudi če bi idealno deloval, ni primeren za doseg konfederativnega sporazuma, ker o ustavnih spremembah odloča z dvotretjinsko večino, pri tem pa zastopanost glasov pokrajin dejansko pomeni večjo zastopanost Srbije. Toda Zveznemu zboru danes glede na podaljšani mandat manjka tudi legitimacija za kakršnekoli resnejše posege. Politično je blokiran, predvsem pa ni gotovo, če bo sploh izvoljen. Zato osrednje ustavnopravno vprašanje uresničevanja projekta konfederacije pomeni v prvi fazi nujnost medrepubliškega konsenza o postopku za doseg sporazuma. Brez tega se bo vsak sporazum vedno ponovno postavljal pod vprašaj in se bo izpodbijal kot neustaven. Tako se ponovno kaže, da pomeni procedura bistveno vprašanje demokratičnega reševanja političnih problemov. Šele potem, ko bo dosežen konsenz o proceduri za sporazum, bo mogoče začeti proces, v katerem se bo poskušalo s soočanjem različnih interesov izdelati konfederativno pogodbo – ali ustavo konfederacije – kot temeljni akt, ki ureja pogoje združevanja.

V prizadevanjih, da se izdela in sprejme postopek sporazumevanja, je težišče na republikah kot suverenih državah. Zato ne vidimo drugega načina za doseg sporazuma, razen dogovora med republikami. Pri tem je potrebno razvijati kreativno tolmačenje zvezne ustave, ki poudarja konsenz, in se hkrati izogibati proceduralnim oviram formalno veljavne, v bistvu pa že presežene ustavne ureditve. Konfederalistična koalicija je v tem pogledu v zelo protislovnem položaju, ker mora vztrajati na revizijskem postopku, hkrati pa ne more sprejeti niti detajlov niti celotne procedure. Ustavno sodišče Jugoslavije ni institucionalno opremljeno niti sposobno avtoritarno razsojati v tem spopadu, posebno ne v prid realističnim konfederativnim rešitvam. V Hrvaški (in v Sloveniji) je taka institucionalna past pomenila oviro pri izpeljavi večstrankarskih volitev. Rešena je bila po zaslugi skoraj splošnega konsenza o nujnosti izpeljave takih volitev v predvidenih rokih. V federaciji je tak sporazum, ki bo šele omogočil pogajanja o bistvu konfederativnih odnosov, doseči veliko težje. Dokaz za to je tudi vztrajanje (slabo razumljeno) srbskih pravnikov na tem, da je predlog nove srbske ustave izdelan za federacijo in ne za konfederacijo.

Čeprav so temeljni elementi take procedure nedvoumni, je problem v tem, da je za njeno izdelavo potrebno soglasje republik, predhodno izraženo v ustreznih uredbah (njihovih) republiških ustav. Konfederativna pogodba ali ustava konfederacije (ki bi bila glede na mednarodno priznanje in kontinuiteto ugodnejša rešitev,

čeprav doktrinarno ni ustrezna), je lahko sklenjena oziroma sprejeta samo s soglasjem vseh republik, ki vanjo vstopajo. Temeljni akt konfederacije bi sprejel Konfederalni kongres, sestavljen iz delegacij držav, od katerih bi vsaka imela en glas. Postopek in pogoje dajanja soglasja na federalno pogodbo – ustavo (Skupščina, referendum in podobno), kot tudi način imenovanja delegacije za konfederalni kongres (delegiranje od skupščine republike ali z neposrednimi volitvami itd.) lahko uredijo samo republike v svojih ustavah. Republike kot suverene države urejajo tudi postopek odločitve o odcepitvi. Vse to kaže na težave, s katerimi se je potrebno soočiti pri uresničevanju projekta konfederacije.

JANEZ ŠMIDOVNIK

Lokalna samouprava v novi slovenski ustavi

I. USTAVNOPRAVNI PROBLEMI

1.

V novi slovenski ustavi bo morala biti postavljena tudi ustavnopravna podlaga za vzpostavitev lokalne samouprave v slovenski državi. O tem vprašanju bo govorilo sicer le nekaj členov, njihov realni pomen za področje funkcioniranja slovenske države pa bo velikanski; kajti, s tem bomo ponovno dobili v politični sistem institucijo, ki jo v demokratičnem svetu štejejo za temelj vsakega demokratičnega režima.¹ Konkretno pa bomo dobili nazaj klasično občino, kot najvažnejšo institucijo lokalne samouprave. S tem bo nastala popolnoma nova politično-teritorialna ureditev Slovenije v njeni »bazi«, na terenu. Kajti v obstoječi dediščini realsocialističnega sistema nimamo niti institucije lokalne samouprave kot elementa političnega sistema, niti prave občine v fizičnem smislu. Lokalna samouprava je bila odpravljena v vseh t. i. socialističnih državah, zgrajenih po sovjetskem vzorcu, in sicer z vključitvijo vseh lokalnih teritorialnih skupnosti v enotni državni mehanizem, ki je funkcioniral kot hierarhični monolit od najvišjega vrha države do najnižje teritorialne enote na terenu. V takem političnem sistemu ni nobenega prostora za posebno avtonomno javnopravno sfero, kakor jo predstavlja lokalna samouprava. Taka samouprava ni mogla obstojati, ker bi bila antisistemska in inkompatibilna z ureditvijo države po sovjetskem modelu. Bila je odpravljena in sicer ne glede na to, da so v nekaterih socialističnih državah formalno še naprej obstojale lokalne enote v starih teritorialnih okvirih in tudi s prejšnjimi nazivi, npr. občine. Pri nas v Jugoslaviji pa so bile z vzpostavitvijo komunalnega sistema v letu 1955 likvidirane celo teritorialne enote same. Jugoslovanska komuna, – ki se je sicer še naprej imenovala, oziroma se še imenuje, občina, je »požrla« bivše občine in se formirala v mejah, ki so se približevale mejam nekdanjih okrajev kot višjih državnih teritori-

¹ To stališče, ki ga je sredi prejšnjega stoletja ovekovečil znani francoski zgodovinar in politik A. Tocqueville s svojim izrekom »moč svobodnih narodov je v njihovih občinah«, je postalo politični aksiom vseh naprednih družbenih gibanj v zadnjih dveh stoletjih; prišlo pa je tudi v zakonodajo v obliki uvodnih deklaracij o občinah, kot npr. v večjem delu deželnih zakonov o občinskih redih v nemških deželah, ki so bili sprejeti po padcu nacionalsocializma v letu 1945; podobno ugotavlja tudi Listina Evropske skupnosti o lokalni samoupravi iz leta 1985.

alnih enot. Danes sploh nimamo teritorialne enote, ki bi ustrezala občini. Zato imamo na terenu politični in upravni vakum. Nova oblast se-ne glede na izpeljane pluralistične volitve – niti tehnično ne more organizirati in zato tudi ne uveljavljati v teritorialni mreži komune. Novo izvoljene občinske skupščine so živi mrličji v lupinah komunalnega sistema. Do sprejema nove ustave, ki ji bo po vsej verjetnosti moral čim prej slediti še zakon o občinah, nato pa dejanska vzpostavitev novih občin v novih teritorialnih okvirih in z novimi nalogami, se stvari »na tere-
nu« ne morejo premakniti z mesta.

2.

Nova ustava bo v poglavju o lokalni samoupravi največ govorila o občini. Ustava mora s svojimi določbami zagotoviti ustavno garancijo do lokalne samouprave kot kvalitete političnega sistema. Ta mora biti opredmetena v vprašanjih, ki so bistvenega pomena za kvaliteto te samouprave in s tem tudi za kvaliteto demokratične ureditve. To so v prvi vrsti naslednja vprašanja:

– zagotovljena mora biti pravica ljudi v naseljih, kjer živijo, da imajo svojo občino kot demokratični javno-pravni instrument s statusom samouprave, s pomočjo katerega rešujejo svoje lokalne probleme.

– občini mora biti zagotovljeno področje nalog, ki odražajo vitalne interese prebivalcev glede reševanja njihovih problemov v naseljih, in jih občina rešuje sama v svoji pristojnosti in pod svojo odgovornostjo,

– občina mora imeti zagotovljene lastne dohodke, s katerimi lahko opravlja svoje naloge,

– opredeljen mora biti temeljni odnos glede pravic in dolžnosti med državo in občino, kakor ustreza pojmu in položaju lokalne samouprave,

– odločeno mora biti o tem, ali je občina monotipna ali večtipna, npr. »navadna« občina in mestna občina,

– odločeno mora biti o tem, ali imamo v sistemu lokalne samouprave poleg občine še kakšno drugo lokalno samoupravno skupnost za opravljanje lokalnih zadev širšega pomena na širšem območju od občine.

3.

Pravica državljanov do občine je zagotovljena na ta način, da se po ustavni določbi občina teritorialno oblikuje po volji prebivalcev na ustreznem območju – npr. na podlagi referendumu ali drugače ugotovljene volje prebivalcev. Občine se sicer ustanavljajo in se njihove meje določajo z zakonom. Ustavna garancija je v tem, da proti izraženi volji zainteresiranih prebivalcev ne more biti zakonskega ukrepanja. tj. niti ustanovitve občine niti spremembe njenih meja. Teritorialni obseg občine je bistveni element kvalitete lokalne oziroma občinske samouprave. Občina mora biti blizu ljudem v naseljih; biti mora tam, kjer se pojavljajo skupni problemi, ki jih povzroča sožitje ljudi v naseljih, ki jih je mogoče reševati le skupno. To pomeni, da mora biti občina v vsakem mestu, v vsakem drugem pomembnejšem naselju ali v skupini več povezanih naselij, ki imajo skupno problematiko reševanja vprašanj, ki se tičejo življenja in dela ljudi. Skratka: občina mora biti na vsakem območju, ki predstavlja t. i. *lokalno skupnost* kot bivalno in življenjsko skupnost ljudi »na terenu«.²

To seveda ne pomeni, da je območje občine teoretično povsem jasno in

² Podrobneje o pojmu lokalne skupnosti glej J. Šmidovnik, Lokalna skupnost in lokalna samoupravna občina, Teorija in praksa, št. 3–4/90, str. 326–339.

dokončno opredeljivo oziroma določljivo. Lokalna skupnost je živ organizem, ki se s splošnim družbenim razvojem (gospodarskim, prometnim, komunikacijskim it.) giblje in spreminja; s tem se spreminja teritorialna osnova za formiranje občin. Bistvenega in končno odločilnega pomena je v vsakem primeru volja prebivalcev za konkretno občino.

Vsekakor je glede na obstoječe stanje pričakovati po sprejemu nove ustave in zakona o občinah popolnoma novo podobo teritorialne razdelitve Slovenije in občine. Obstoječe občine-komune niso formirane za potrebe ljudi v lokalnih skupnostih; so dejansko prvostopne državne teritorialne enote; zato so formirane v teritorialnih okvirih, ki jih zahtevajo njihove državne funkcije. Te občine so zato daleč prevelike. Nobena od obstoječih občin ne ustreza teritorialni podobi prave »klasične« občine – razen eventuelno mariborska, ki se je z zadnjo reorganizacijo oblikovala na območju mesta Maribor. Prišlo bo torej do radikalne teritorialne reorganizacije in do velikanskega povečanja števila občin. Postavlja se seveda vprašanje, kako. Po vsej verjetnosti reorganizacija ne bo mogla biti izvršena naenkrat, ampak bo tekla postopoma s prebujanjem lokalne politične zavesti in z dozorovanjem spoznanja o demokratičnih vrednotah lokalne samouprave, ki so trenutno, kakor se zdi – zaradi polstoletne prekinitve te samouprave – v globoki pozabi.

4.

Pri delovnem področju občinske samouprave gre za kardinalno sistemsko vprašanje narave in obsega zadev, ki spadajo v občinsko samoupravno pristojnost in za vprašanje razmejitve zadev med to samoupravo na eni in državo na drugi strani. Načelno so stvari jasne, v praksi pa zelo zamotane: v pristojnost občinske samouprave spadajo *lokalne zadeve*, v pristojnost države pa *zadeve splošnega pomena*. V obeh primerih gre za sfero javnih zadev, znotraj katere pa sta dva samostojna sektorja: sektor države in sektor lokalne samouprave (in ev. še funkcionalne samouprave); sektorja morata biti čim bolj jasno sistemsko razmejena, obenem pa tudi na določen način povezana, sicer ne moreta uspešno poslovati, niti eden niti drugi.³ Gre za težavno vprašanje, kako na ustavni ravni razmejiti navedena sektorja, oziroma, kako opredeliti delovno področje občinske samouprave. Problem je v tem, da sam pojem *lokalne zadeve* ni dovolj jasen za to razmejitev. Po drugi strani pa lokalnih zadev tudi ni mogoče naštevati; mogoče jih je izraziti le s splošno pravno formulacijo, ki pa je zmeraj problematična. Gre namreč za nedoločljivo število zadev, ki se pojavljajo v odvisnosti od kraja in časa, zlasti pa od razvitosti kraja. Razumljivo je, da je obseg lokalnih zadev v razvitem sodobnem mestu neprimerno večji, kot pa v nerazvitem podeželskem kraju. V vseh primerih pa gre za zadeve, ki se najbolj neposredno tičejo življenja in dela prebivalcev v njihovih naseljih, zlasti pa njihovega »družbenega standarda«. Dejansko gre za zadeve, ki so orientirane na uresničevanje neposrednih interesov prebivalcev in se – v tehnično-organizacijskem smislu njihovega izvajanja zaključujejo znotraj občine. V tem okviru je pristojnost občine neomejena – univerzalna (univerzalna pristojnost občine v lokalnih zadevah). Največji sklop lokalnih zadev spada vsekakor v področje komunale; na tem področju je narava lokalnih zadev najbolj jasna; vendar pa lahko obstoje lokalne zadeve tudi na skoraj vseh drugih družbenih področjih; le da povsod drugod nastaja problem razmejitve z državo. Sodobna

³ Najboljši dokaz za to trditev je prav obstoječi komunalni sistem, ki je ne le pomešal, pač pa celo odpravil razmejitve med lokalnimi in splošno državnimi zadevami; s tem pa je uničil lokalno samoupravo, obenem pa v veliki meri onemogočil tudi državno upravo.

država ima svoje naloge načeloma na vseh družbenih področjih, izvaja pa jih večji del na istem »lokalnem« območju, na terenu, v občinah; vendar so to državne in ne občinske samoupravne naloge: npr. skrb za funkcioniranje osnovnega šolstva je praviloma obvezna državna naloga, ker gre za splošno državni interes izobraževanja prebivalstva; skrb za izgradnjo in vzdrževanje šolskih poslopij pa je praviloma lokalna stvar in spada skoraj povsod v Evropi v občinsko pristojnost. Pri neobveznem šolstvu pa je drugače: občina lahko ustanovi kakršnokoli neobvezno šolo, če je v njenem interesu – lahko tudi univerzo, če jo je sposobna vzdrževati.

Do dejanskega razmejevanja zadev med državo in občinsko samoupravo prihaja preko zakonodaje, ki ureja konkretne zadeve na posameznih družbenih področjih. Kriterij razmejevanja je ustavna definicija delovnega področja občine. Ta mora glede na to, kar smo povedali o tej problematiki, izraziti po eni strani univerzalno pristojnost občine v lokalnih zadevah, po drugi strani pa razmejitev nasproti državi, npr. formulacija:

»Občina ureja in opravlja v svoji pristojnosti vse javne zadeve, ki se tičejo življenja in dela prebivalcev na njenem območju, razen tistih zadev, ki so po ustavi ali zakonih v pristojnosti države.«

Taka oziroma vsebinsko podobna formulacija je gotovo kompromis, ki ga zahteva sodobno življenje – spričo gosto prepletenih državnih in javnih samoupravnih institucij, ki vse delujejo na istem teritoriju in se njihovo delovanje tiče istega človeka in državljana. Lokalna oziroma občinska samouprava je sicer po tej definiciji primarna javna institucija – presumpcija pristojnosti velja za občino; vendar pa po drugi strani sodobna država s svojimi zakoni posega v vsa družbena področja in si lasti pravico, da ureja in opravlja vse zadeve, za katere šteje, da so splošno državnega pomena. Tako je dejansko obseg lokalne samouprave v končni posledici v rokah države. O sporih glede pristojnosti med občino in državo sodi ustavno sodišče. Ustavna garancija občinske samouprave je torej podana, vendar v navedenih okvirih, ki niso in ne morejo biti absolutni.

Sodobni državi je v večini pravnih sistemov dovoljena še ena koncesija v zvezi z delovnim področjem samouprave; to je pravica, da lahko z zakonom naloži občini ali drugi skupnosti lokalne samouprave opravljanje določenih zadev, ki so državnega pomena, npr. nalogo, da vodi določene evidence državljanov (npr. matične knjige, volilne imenike, sezname nabornikov in vojnega materiala, itd.), ali da skrbi za javno higieno v naseljih v skladu z državnimi predpisi itd. Take naloge pa mora država tudi financirati oziroma jih mora upoštevati v sistemu financiranja lokalnih skupnosti. Formulacija o taki pravici države mora biti vnešena v ustavo.

V odnosih med državo in lokalno samoupravo obstoji še problem nadzora. Država mora izvajati različne oblike nadzora nad fizičnimi in pravnimi subjekti na vsem svojem območju. V razmerju do subjektov lokalne samouprave je to lahko le najbolj splošen okvir nadzora, ki v maksimalni meri spoštuje položaj samouprave; to je nadzor ustavnosti in zakonitosti dela organov lokalne samouprave. Bolj intenzivne oblike upravnega nadzora pa so upravičene glede opravljanja zadev, ki jih občini naloži država, in kjer je treba v splošnem državnem interesu zagotoviti tudi strokovno ustreznost dela občinskih organov, da se lahko zagotovijo določeni standardi funkcioniranja javne uprave na vsem območju države. Oblike izvajanja nadzora in ustrezne pristojnosti državnih organov so stvar zakona; princip samega nadzora države nad lokalno samoupravo pa je ustavni princip in mora biti vnešen v besedilo ustave.

5.

Pomemben problem, ki se veže na delovno področje občinske samouprave, je tudi problem *monotipne* ali *večtipne* občine. V svetu prevladuje sistem večtipne občine, npr. tip podeželske in tip mestne občine. Razlika med »navadno« oziroma »podeželsko« občino in mestno občino je v obsegu njenega delovnega področja, njenih pristojnosti in v njenih odnosih nasproti državi. Mestna občina ima večje pristojnosti kot »navadna« občina; poleg navedenih občinskih nalog, ki jih opravljajo druge občine, opravlja mestna občina še vrsto nalog, ki jih za območje izven mest opravlja država, npr. preko svojih dekoncentriranih teritorialnih enot – tipa bivšega našega okraja. Mesta so izvzeta iz teh državnih enot in sama opravljajo take naloge. Gre za zahtevnejše naloge, ki jih »navadne« občine niso sposobne opravljati, npr. naloge na področju gradenj, na področju javnega zdravstva, na področju šolstva, itd. Mesta opravljajo take naloge kot svoje samoupravne naloge. To pomeni, da sistem večtipne občine krepi idejo samoupravnosti teritorialnih skupnosti nasproti državnemu etatizmu in centralizmu; nasprotno pa sistem enotipne občine omejuje močnejše občine, te pa so ravno mestne občine, v njihovem razvoju in pospešuje državni centralizem, ker je taka ureditev občine nujno preračunana na zmogljivosti majhnih podeželskih občin.

Razlikovanje med podeželsko in mestno občino je utemeljeno na objektivnih okoliščinah pa tudi v naši tradiciji. Večje mesto lahko opravlja in mora opravljati v skladu s svojimi življenjskimi funkcijami daleč širši krog javnih nalog, kot jih lahko opravlja podeželski kraj. Tradicija mestnih občin sega pri nas – podobno kot v vsej Evropi – nazaj do 13. stol., ko so dobila mesta svoje mestne pravice. Danes bi lahko imele status mestne občine le večja in razvitejša mesta, ki ga lahko utemeljijo s svojimi zmogljivostmi na gospodarskem, kulturnem in socialnem področju. V deželnih redih nemških dežel je npr. postavljen kriterij za mestne občine (Kreisfreie Städte) s številom prebivalstva (npr. petindvajsettisoč prebivalcev v deželi Bavarski), status mestne občine pa se doseže po predpisanem postopku.

6.

Po teh kriterijih oblikovana občina, ki je v teritorialnem smislu majhna, sama po sebi postavlja vprašanje, ali je potrebna – poleg občine – še ena teritorialna skupnost za širše območje, ki bi opravljala javne naloge, ki presegajo zmogljivosti (podeželskih) občin.

Po eni strani sodobna država podaljšuje svoje tipalke navzdol, »na teren«, vse do najožjih lokalnih skupnosti, po drugi strani pa se širi področje lokalnih interesov od občine navzgor v širši prostor, v katerem občina ni več ustrezeni sistemski instrument za opravljanje javnih zadev širšega pomena. Tako se v določenem vmesnem prostoru – med državo (republiko) in občino sama po sebi nakazuje potreba po vzpostavitvi vmesne lokalne skupnosti, ki bi lahko služila kot ustrezeni teritorialni okvir za opravljanje vrste javnih nalog širšega lokalnega pomena, kot so npr. izgradnja in vzdrževanje javnih cest ter drugih komunalnih objektov, ki delujejo za širši prostor, vzdrževanje določenih javnih institucij širšega – vendar še zmeraj lokalnega pomena na področju družbenih dejavnosti, v šolstvu, zdravstvu, socialnih in kulturnih dejavnostih itd. Po drugi strani pa bi take skupnosti lahko prevzemale tudi tiste javne naloge državnega pomena, ki jih je treba izvajati »na terenu«, ki je večji od občine, in o katerih smo govorili v zvezi s problematiko mestne občine. Taka teritorialna enota je zato lahko dvoživka, ki je deloma oziroma glede določenih zadev, ki jih opravlja, državna, glede drugih (lokalnih) zadev

pa samoupravna. Take narave je npr. francoski departement ali nemški Kreis; take narave je bil tudi naš predvojni okraj. Mogoče pa je tudi, da je taka enota povsem samoupravna, torej lokalna samoupravna skupnost, ki pa opravlja tudi določene državne naloge, ki jih ji naloži, oziroma za katere jo pooblasti država s tem, da jih opravlja po posebnem režimu državnega nadzora. Z vzpostavitvijo takih teritorialnih enot bi se lahko – vsaj delno – izognili manj racionalnemu dvotirnemu upravnemu sistemu, pri katerem obstoje »na terenu« vzporedno dvojne teritorialne enote: državne in lokalne, ki delujejo povsem ločeno ene od drugih. Tudi za ta primer velja, kar smo ugotovili v zvezi s problematiko mestne občine: taka vmesna teritorialna skupnost bi pomenila krepitev lokalne samouprave in omejevanje državnega centralizma, ki bi bil sicer nujen na pohodu.

Ob razpravi o ustavi se je treba vsekakor načelno izreči glede tega problema in ga vsaj načelno definirati v besedilu ustave, ni pa se še treba izreči glede konkretne fiziognomije in imena take vmesne skupnosti. To naj bi bila stvar poznejšega zakona. Stvari najbrž še niso dovolj jasne za dokončne rešitve, bodo pa veliko bolj jasne po odpravi obstoječega komunalnega sistema in po vzpostavitvi novih občin. Takrat se bo pokazalo, da bo ostala »v zraku« cela vrsta javnih institucij, zlasti na področju družbenih dejavnosti, ki bodo prevelike za občine, zlasti za podeželske občine, obenem pa premajhne za republiko. Razen tega republika sploh ne bo mogla prevzeti institucij, ki bi bile izven njenih zakonskih oziroma programskih obveznosti. Seveda se bodo stalno pojavljale še nove in nove potrebe za vzpostavitve dejavnosti in služb, zlasti na področju komunalne infrastrukture, ki so širšega teritorialnega pomena, in bi jih lahko uspešno opravljal kot svoje stalne naloge le lokalna skupnost širšega pomena na samoupravni osnovi.

II. Pripombe k osnutku ustave

7.

Če pogledamo osnutek ustave, za katerega je pripravila besedilo strokovna grupa republiške ustavne komisije, z vidika obravnavane problematike, smo lahko le razočarani. Lahko rečem, da formulacije v poglavju: Lokalna samouprava v 135. do 140. členu ne rešujejo na ustrezen način nobenega od tu obravnavanih vprašanj.

Formulacija 135. člena v zvezi s 137. členom besedila, ki naj bi vsebovalo temeljno opredelitev občine, in zagotavljalo ustavnopravno garancijo prebivalcem v njihovih naseljih do lastne občine kot njihovega instrumenta za samoupravno reševanje njihovih problemov, so povsem prazne in ne dajejo nobene take garancije. Občina se ustanovi na »določenem območju« to pomeni: na kakršnemkoli območju, eventualno tudi takem, kakor ga obsega današnja komuna. Vse je odvisno od zakonodajalca, ki glede na tako prazno ustavno formulacijo ni vezan na nobene kriterije glede območja. Vezan je le glede mesta; mesto mora biti ena občina. To določbo pa je razumeti zgolj kot refleks na ureditev v Ljubljani, razdeljeni na občine. Vendar pa je tudi ta formulacija sporna, saj ne pomeni le-tega, da Ljubljana ne more biti razdeljena na več občin, pač pa tudi to, da morajo biti vse (mestne) občine omejene na (urbanistično?) območje mesta in se torej ne morejo združevati v občine s svojo neposredno okolico, kar pa je nesmisel. Če bi že hoteli na ustavnem nivoju preprečiti primere oblikovanja občin, kakor je sedaj v Ljubljani, bi morali direktno zapisati, da mesto ne more biti razdeljeno na več občin.

Po besedilu osnutka pa zakonodajalec pri teritorialnem oblikovanju občin ni

vezan niti na voljo prizadetih prebivalcev; sicer se za ustanovitev občine in za spremembo njenih meja, za kar je potreben zakon, zahteva predhodni referendum, s katerim se ugotovi volja prebivalcev zadevnega območja; vendar zakonodajalec ni vezan na ta referendum. V obstoječih okoliščinah, ko sploh nimamo občin, in jih bo treba šele ustanoviti in teritorialno oblikovati, v zavesti ljudi pa je v veliki meri zamrla celo predstava sama o občinski samoupravi, so take formulacije še posebej defektne. Rekli smo, da je kvaliteta lokalne samouprave odvisna predvsem tudi od tega, da je občina blizu ljudem, da pokriva težišče njihovih problemov. Menim, da bi namesto besedila 135. člena osnutka bolj ustrezalo na primer naslednje besedilo:

»Občina je samoupravna lokalna skupnost.

Območje občine obsega naselje ali več naselij, ki so povezana s skupnimi problemi in interesi.

Območje mesta ne more biti razdeljeno na več občin.«

Besedilo 137. člena pa je treba preformulirati tako, da bo jasno, da je zakonodajalec pri ustanavljanju in teritorialnem oblikovanju občin vezan na izraženo voljo prebivalcev na predhodnem referendumu.

8.

Tudi z opredelitvijo delovnega področja občine, kakor jo določa formulacija 136. člena osnutka, ne moremo biti zadovoljni. Po tej formulaciji je občina pristojna za urejanje in opravljanje vseh zadev, ki »posegajo v koristi in pravice« prebivalcev na njenem območju. V tej formulaciji ni nobene razmejitve z zadevami države, čeprav je jasno, da v pravice in koristi prebivalcev posega na stotine zadev, ki jih izvaja država. Variantni dodatek te formulacije poskuša ublažiti oziroma omejiti tako neomejeno delovno področje občine s formulacijo, s katero izvzema z občinske pristojnosti zadeve, ki so urejene z zakonom. Vendar je tudi ta formulacija zgrēšena. Kajti, ne gre za zadeve, ki jih ureja zakon, ampak za zadeve, ki so z ustavo ali zakonom dane v izvrševanje državi. Zakon namreč lahko ureja tudi zadeve, ki so občinske, bodisi da so originarno občinske, ali pa jih država z zakonom naloži v izvajanje občini. Na koncu te formulacije pa je še rečeno, da se z ustavnim zakonom lahko natančneje določijo pristojnosti občin. Ta formulacija pa je sploh zgrēšena, ker niti ustava niti zakon ne more določati pristojnosti občin; kaj takega bi bilo v nasprotju z bistvom občine kot samoupravne lokalne skupnosti. Ustava lahko opredeljuje le delovno področje občinske samouprave, konkretne pristojnosti v okviru tega področja pa si določa občina sama. Zgolj kot izjemo je treba šteti pravico države, da lahko posamezne svoje zadeve naloži v izvajanje občini. Predmetno formulacijo je torej treba v celoti nadomestiti z drugo; tako ali podobno, kot sem jo navedel v uvodnem delu tega razmišljanja.

V ta okvir spada tudi problem posebnega statusa mestne občine, ki ga gradivo sploh ne načenja, kot da ga ni. Ne glede na končno odločitev, menim, da bi problem moral biti načet oziroma nakazan vsaj v variantni obliki, da se lahko presodi v teku javne razprave. Za razpravo bi predlagal naslednjo formulacijo:

»Občine v mestih z določenim večjim številom prebivalcev lahko dobijo po postopku, ki ga določi zakon (o občinah), status mestne občine.

Mestna občina opravlja pod svojo odgovornostjo tudi z zakonom določene naloge iz republiške pristojnosti, ki se tičejo urbanističnega, gospodarskega in kulturnega razvoja mest.«

Status občine bistveno opredeljujejo tudi odnosi z državo, zlasti pa narava državnega nadzora nad občino. Kot že rečeno, je minimalna oblika nadzora nad-

zor zakonitosti, ki prihaja v poštev glede dela občine oziroma njenih organov na področju njenih originarnih pristojnosti. Na področju prenešenih, v bistvu državnih pristojnosti, pa je po logiki stvari država upravičena do močnejšega nadzora – tudi glede primernosti in strokovnosti dela občinskih organov. To so zgolj načelne določbe, ki po moji presoji spadajo v ustavo, v gradivu strokovne grupe oziroma o osnutku ustave pa ni o tem nobene besede.

9.

In končno še problem lokalne skupnosti za širše območje. Ta problem je na določen način načet s 139. členom gradiva, vendar po moji presoji neustrezno. Po eni strani predvideva možnost povezovanja sosednih občin v širše lokalne skupnosti, po drugi strani pa ustanovitev širše lokalne skupnosti z ustavnim zakonom. Prva rešitev ni v skladu z naravo lokalnih skupnosti kot originarnih skupnosti javnega prava; kajti pri povezovanju občin gre lahko le za civilnopravno povezovanje občin v določene svrhe, na primer za zgraditev določenega objekta ali za izvedbo določene druge naloge skupnega pomena. Ne morejo pa občine ustanoviti novega javnopravnega subjekta tipa lokalne skupnosti. Civilnopravno povezovanje je povsem nekaj drugega; je zmeraj mogoče in o njem sploh ni treba govoriti v ustavi, ker je na razpolago vsem fizičnim in pravnim subjektom – tudi državnim, po splošnih pravnih načelih. Problematika v zvezi z lokalno samoupravo govori za stalno teritorialno skupnost z originarnimi kompetencami, ki izražajo interese prebivalcev na širšem območju. To je zakonska kategorija, ki mora imeti svojo oporo v ustavi. Tu pa ni nobene opore v ustavi. Zato pri takem besedilu tudi ustanovitev z ustavnim zakonom ne prihaja v poštev. Predložena formulacija dokazuje, po moji presoji, pomanjkanje jasnosti glede samega strokovnega vidika te problematike.

Drugo pa je politični vidik, ki je bil omenjen v pogovoru z avtorji tega besedila (sobotna priloga Dela, 22/9–1990). Problem je bil načet v zvezi s strukturo republiške skupščine, njene enodomnosti ali dvodomnosti. Po enem konceptu naj bi drugi dom predstavljal regionalne interese prebivalstva Slovenije; tu gre za problem regionalizacije Slovenije. Proti taki regionalizaciji so bili navedeni različni razlogi, zlasti pa neopredeljivost regije na določeni skupni imenovalci, kar je bilo ponazorjeno z raznimi »regijskimi« teritorialnimi okviri za izvajanje obstoječih javnih služb; proti regionalizaciji Slovenije naj bi govoril tudi sam sistem organizacije lokalne samouprave, ki naj bi bil enostopenjski, torej samo z občinsko samoupravo: rečeno je bilo, da v teoriji prevladuje mnenje, da je enostopenjska lokalna samouprava bolj demokratična od večstopenjske, češ da vmesna stopnja – med občino in državo – zmanjšuje avtonomnost občine; razen tega pa je Slovenija majhna dežela in že zaradi tega ne potrebuje take vmesne stopnje.

K taki argumentaciji imam vrsto pripomb: mogoče je seveda, da kdo izmed teoretikov postavi tako trditev, ni pa to prevladujoča trditev; kajti, v svetu prevladuje dvostopenjska ureditev lokalne samouprave, obstoji pa celo tristopenjska ureditev (npr. v Veliki Britaniji), enostopenjska (torej samo občina), pa je izjemna. Po logiki stvari pa enostopenjska ureditev omejuje lokalno samoupravo in pospešuje državno centralizacijo, saj mora država računati zgolj z majhnimi občinami, in je zato prisiljena posegati tudi v lokalno problematiko z urejanjem in opravljanjem zadev, ki gredo preko zmogljivosti majhnih (podeželskih) občin. Trditev, da lokalna skupnost za širše območje zmanjšuje avtonomnost občine je tudi v nasprotju z razvojnimi trendi v lokalni samoupravi, ki si v sodobnem svetu ustvarja nove, lastne horizonte v vmesnem prostoru med občino in državo, v kate-

rem nastajajo stalno nove potrebe in novi interesi ljudi. Razvoj lokalne samouprave teče od spodaj navzgor, ne pa od zgoraj navzdol. Tako je bil na primer nemški Kreis (okraj) nekdanj zgolj dekoncentrirana državna enota, danes pa je pretežno samoupravna lokalna skupnost, opravlja pa tudi nekatere državne zadeve. Podobno se dogaja celo s francoskim departmajem, ki je bil nekdanj vzorčni primer organizacijskega mehanizma centralizirane države. Omenjanje – v tej zvezi – organizacijskih okvirov za opravljanje obstoječih javnih služb dokazuje (centralistično) logiko gledanja tega problema od zgoraj navzdol, kot da gre za republiško upravno decentralizacijo.

Ker gre za problem lokalne samouprave in ne za problem organizacije države in njene uprave, tudi ni važna velikost Slovenije. Domet lokalnih interesov je – *ceteris paribus* – enak v veliki ali majhni državi: razlika pa je v organizaciji državne uprave. Izjema je Švica, kjer so državne enote (Kantoni) izredno majhne, in prihaja preko njih država zelo blizu lokalnim skupnostim (občinam) na terenu; zato ta država ne potrebuje dvostopenjske lokalne samouprave.

Tako se ni mogoče strinjati z idejo, ki je involvirana v povezovanju tega problema s strukturo republiške skupščine, češ da bi ustanovitev lokalnih skupnosti za širša območja povzročala regionalizacijo Slovenije in s tem postavljala zahtevo za drugim domom v republiškem parlamentu. Potrditve take logike ni videti nikjer v deželah z večstopenjsko lokalno samoupravo. Pri vprašanju širše lokalne skupnosti gre pač za problem v sferi lokalne samouprave in ne za problem v sferi organizacije državne uprave.

Posredno pa reševanje tega problema lahko vpliva tudi na organizacijo državne uprave. Tako kot pri občini lahko pride tudi na tem nivoju do povezovanja lokalne samouprave in državne uprave. Z ustavo se lahko predvidi, da se z zakonom lahko naloži tej skupnosti izvrševanje določenih nalog iz pristojnosti države; to bi bile naloge, ki se glede na svoje tehnične karakteristike izvajajo v istih teritorialnih okvirih, kot bi jih predstavljala ta lokalna samoupravna skupnost. S tako ureditvijo bi bil v glavnem rešen problem dvotirnosti upravnega delovanja na terenu in s tem tudi problem okraja kot dekoncentrirane teritorialne enote državne uprave na terenu; okraj bi bil nepotreben. Tako bi se lahko učinkovito zoperstavili nevarnostim državne centralizacije in s tem očitkom, ki se že slišijo na račun republike v javnosti v zvezi z reorganizacijo določenih javnih služb, ki jih je pri obstoječem stanju stvari prisiljena prevzemati republika.

V razmerah sorazmerne nejasnosti, v kakršnih smo glede tega vprašanja, se zdi najbolj smotrno, da se v ustavi z ustrezno klavzulo problem rezervira za poznejši zakon. Vendar pa naj bi ustava sama načelno opredelila naravo te širše lokalne skupnosti. Ustava naj bi pooblastila zakonodajalca, da lahko vzpostavi lokalno samoupravo na širšem območju za samoupravno urejanje in opravljanje lokalnih zadev širšega pomena. Taka odprta formulacija bi omogočala – brez spremembe ustave – vsakršne rešitve, ki bi jih terjal bodoči razvoj.

Namesto predloženega besedila 139. člena predlagam za razpravo naslednjo formulacijo:

»Z (ustavnim) zakonom se lahko uvedejo samoupravne lokalne skupnosti na širšem območju za urejanje in opravljanje zadev, ki presegajo zmogljivosti občin, in niso v pristojnosti države.

Takim skupnostim se lahko z zakonom naloži tudi opravljanje posameznih zadev iz pristojnosti države, in sicer pod istimi pogoji, ki veljajo za občine.«

Ljubljana, 27/9–1990

Gospodarska suverenost Slovenije – problem iz ekonomike blaginje

Tako z vidika opredeljevanja vsebine nove slovenske ustave kot z vidika oblikovanja konfederalne pogodbe oziroma konfederalne ustave, pa seveda tudi z vidika odločanja o morebitni odcepitvi Slovenije in o primernosti federalne Jugoslavije, je eno temeljnih vprašanj, kakšna naj bi bila optimalna stopnja gospodarske suverenosti Slovenije. Pojem gospodarske suverenosti je pravzaprav protisloven, saj suverenost pomeni neodvisnost in vrhovnost, gospodarstvo pa je s prvimi družbenimi delitvami dela postalo soodvisno, gospodarski subjekti pa podrejeni (objektivnim) ekonomskim zakonitostim, ki delujejo zunaj njih in ki se jim lahko gospodarski subjekti le prilagajajo. Žato je razumljivo, da absolutno suverena gospodarstva ne more biti in da je vsak gospodarski subjekt – torej tudi narodna gospodarstva – prisiljen iskati načine povezovanja in soodvisnosti z drugimi gospodarskimi subjekti, ki opredeljujejo stopnjo njegove gospodarske suverenosti. Stopnja suverenosti narodnih gospodarstev je lahko danes v razponu od samostojnih gospodarstev, ločenih od drugih z različnim denarjem in carinami ter drugimi elementi zunanje trgovine, do gospodarstev, povezanih s tako imenovanim enotnim trgom (»single market«), kjer so meje med narodnimi gospodarstvi enake mejam med podjetji in porabniki.

Zato je tudi Slovenija danes pred odločitvijo, katero stopnjo suverenosti svojega gospodarstva naj izbere, da bo ustvarila maksimalne družbene koristi (družbeno blaginjo) ob danih razmerah, ki so opredeljene s stopnjo soodvisnosti znotraj slovenskega gospodarstva, med slovenskim in drugimi deli jugoslovanskega gospodarstva, pa tudi z evropskim in svetovnim gospodarstvom. Odgovor na to skoraj šolsko vprašanje ekonomike blaginje in »cost-benefit« analize bi potem moral biti tudi odgovor na vprašanja, katere zadeve naj slovenska država in gospodarstvo urejata sama, katere elemente slovenske gospodarske suverenosti pa je smiselno uskladiti z drugimi republiškimi in/ali federalnimi deli znotraj Jugoslavije.

I

Če zanemarimo zgodovinski vidik nastajanja sodobnih narodnih gospodarstev in upoštevamo le tako imenovani logično-zgodovinski vidik, lahko spoznamo, da se danes za vprašanjem o stopnji suverenosti narodnega gospodarstva skriva mnogo bolj pomembno vprašanje, pred kom naj bi se narodna gospodarstva zaščitila in zakaj naj bi podjetniški in porabniški suverenosti dodali tudi državno gospodarsko suverenost.

Učinkovitost v tržnih gospodarstvih namreč v sodobni ekonomski teoriji temelji na *suverenosti podjetja in porabnika*. Narodnogospodarska učinkovitost je tako zelo natančno opredeljena s tako imenovanimi Paretovimi pravili. Včasih opredeljujemo učinkovitost tudi z dinamičnega vidika. Tedaj pravimo, da je gospodarstvo učinkovito, če zanj velja tako imenovana von Neumannova rast oziroma »zlata rast«. Ta pravila niso omejena le na tržna gospodarstva, pač pa veljajo za vsa gospodarstva z razvito družbeno delitvijo dela. Presenetljivost teh pravil pa je, da ni težko dokazovati, da jih popolnokonkurenčne cene proizvodov, storitev in

proizvodnih dejavnikov ob racionalnem obnašanju porabnikov (maksimizirajo porabniške koristi) in podjetij (maksimizirajo profit) tudi uresničujejo.

Učinkovito gospodarstvo je potem le tisto, ki omogoča neoviran pretok proizvodov, storitev in proizvodnih dejavnikov med porabniki in podjetji, kot je mogoče le v (hipotetičnih) razmerah popolne konkurence. Skrajna (le hipotetična) točka učinkovitega gospodarjenja bi bilo svetovno gospodarstvo, v celoti podrejeno popolni konkurenci, ko bi se blago gibalo neovirano po celem planetu. Od tod tudi sklep, ki sem ga omenil na začetku, da temeljno vprašanje suverenosti ni suverenost narodnega gospodarstva, pač pa suverenost podjetja in porabnika. Popolna konkurenca torej zahteva, da je najvišja gospodarska oblast v podjetju in pri porabniku ter da so višji od te oblasti le zakoni (popolne) konkurence.

Tako tudi za uresničevanje gospodarske suverenosti Slovenije velja, da sta temelj te suverenosti suvereno podjetje in suveren porabnik. Suverenost porabnika izhaja iz njegove zasebne lastnine (kapitala in/ali delovne sile), iz zasebne lastnine pa izhaja tudi suverenost podjetja, saj podjetja drugače ne morejo vstopati v kupoprodajne odnose (blago lahko kupujejo in prodajajo le lastniki).¹ Lastninska reforma, ki jo poizkušamo uresničiti, je potemtakem pogoj gospodarske suverenosti Slovenije. Zasebni lastniki podjetij – med njimi je lahko tudi država – so potem nosilci suverenosti v podjetjih. Dokler ni izpeljana lastninska reforma, ni mogoče uresničiti narodnogospodarske suverenosti.²

Prav učinkovitost pa je tako razlog, da družbeni cilj ne sme biti ločevanje narodnih gospodarstev, pač pa odpravljanje vseh ovir med različnimi narodnimi gospodarstvi. Poizkus uresničevanja tako imenovanega enotnega trga v Evropski gospodarski skupnosti seveda ne bi nastal, če ne bi s tem odprli možnosti širitve gospodarskega prostora, znotraj katerega se lahko uresničujejo s konkurenco Paretova pravila, in s tem tudi povečevanja regionalne učinkovitosti evropskega gospodarstva. Zato bi se morali zavedati tega, da je vsaka krepitev nacionalne gospodarske suverenosti Slovenije, ki ni povezana s krepitvijo podjetniške suverenosti, smiselna le, če so gospodarske koristi večje od škode zaradi zmanjšanja konkurenčnega prostora.

II

Vendar tudi v teoriji ni mogoče prepustiti gospodarske učinkovitosti le trgu. Vsaj v treh primerih trg ni učinkovit z družbenega vidika. To je v primeru nepopolne konkurence, tako imenovanih eksternih ekonomij (šolski primer je onesnaževanje okolja) in javnih dobrin. Neučinkovitost trga je torej vzrok, da tudi podjetniška suverenost ne zadošča za učinkovito gospodarstvo. Ker v teh primerih ravnotežje posameznega porabnika in posameznega podjetja ni enako družbeno učinkovitemu ravnotežju, je seveda nujno, da se suverenost podjetja omeji z družbeno suverenostjo, ki poizkuša uresničiti maksimalno družbeno korist.

Ker je družba abstrakcija in ker se njen interes lahko uresničuje le s pomočjo

¹ Prav zato je v teoriji samoupravnega podjetja pravica trgovanja izpeljana iz zasebne lastnine delavcev, ki delajo v podjetju.

² Državno osamosvajanje jugoslovanskih republik kot pogoj za pristop h konfederalni pogodbi je povezano tudi z delitvijo premoženja, kapitala in terjatev med republikami. Lastninska reforma na podjetniški ravni bi opredelila lastnike posameznih elementov na pasivah bilance stanja posameznih podjetij, tj. kapitala v podjetjih. S tem pa bi hkrati opredelila lastnike kapitala v posameznih republiških gospodarstvih. Če bi lastninska reforma zajela poleg proizvodnega in storitvenega sektorja gospodarstva tudi javni sektor (infrastrukturo in superstrukturo), bi s tem bil opredeljen lastnik večine kapitala v Jugoslaviji in državno osamosvajanje republik ne bi izzvalo večjih dilem, kako deliti kapital in drugo družbeno bogastvo med republikami. Zato je podjetniška suverenost pomembna tudi s tega zelo spornega vidika.

države, omenjene neučinkovitosti trga zahtevajo tudi določene suverene pravice države, četudi te omejujejo suverenost podjetja. Obstaja veliko možnosti, da se te neučinkovitosti z državno intervencijo zmanjšajo, čeprav gospodarska praksa v svetu kaže, da jih lahko nepremišljena gospodarska politika tudi okrepi. Prav zato je pomembno vprašanje, kako naj bi posegala država v gospodarstvo. Te oblike državnega poseganja v gospodarstvo so potemtakem najbolj *objektivne oblike državne gospodarske suverenosti*, saj so danes tako nujne, kot je nujen trg.

Nepopolne konkurence ni mogoče z državo odpravljati drugače kot s protimonopolno zakonodajo (del te je tudi protidumpinška zakonodaja). Ta mora omogočati, da posamezno podjetje svoj konkurenčni položaj, ogrožen z monopoli drugih podjetij, zaščiti pravno, ker ga ne more z običajnimi konkurenčnimi sredstvi. Zato mora omogočati enoten pravni red na vsem območju delovanja trga. To pomeni, da je to ena od tistih pravic, ki jih je smiselno poenotiti (na primer) v konfederalni pogodbi ne glede na to, kako vstopajo vanjo posamezne republike. Smiselno bi jo bilo poenotiti z drugimi republikami celo v primeru, če bi prišlo do državne osamosvojitve Slovenije. Ker pa je konkurenca danes v vseh gospodarstvih tudi mednarodna, bi jo bilo smiselno približati tudi zakonodaji tistih držav, ki so najpomembnejši trgovinski partnerji slovenskega gospodarstva (zlasti zakonodaji Evropske gospodarske skupnosti). Opozoriti pa moram, da bi bila pretirana strogost take zakonodaje lahko slovenskemu gospodarstvu tudi škodljiva.

Eksterne ekonomije je mogoče odpravljati z obdavčevanjem in s povezovanjem podjetij. Eksterne ekonomije se lahko pojavljajo na lokalnih gospodarskih prostorih, pa tudi v mednarodnem gospodarskem prostoru. Zato mora biti zlasti davčni sistem v taki meri decentraliziran, da omogoča nadzor proizvođenj z eksternimi ekonomijami tudi na ravni občin in republik, hkrati pa mora biti del konfederalne pogodbe, s katero je država dolžna posegati v tistih primerih, ko ni mogoče odpravljati negativnih učinkov eksternih ekonomij na nižji državni ravni. Prav eksterne ekonomije kažejo, kako v jugoslovanskem primeru ni smiselna niti popolnoma decentralizirana niti popolnoma centralizirana davčna politika, in kako je potrebno državi na vseh ravneh omogočiti, da znotraj sebe vodi tudi samostojno davčno politiko. Ker se eksterne ekonomije pojavljajo tudi na meddržavni ravni, je nujno, da konfederalne države samostojno urejajo te primere s tuji-
no.

Pri javnih dobrinah nastaja razkorak med njihovo zasebno in družbeno koristjo. Trg tako spodbuja k premalemu obsegu proizvodnje javnih dobrin. Zato je nujen prenos odločanja o javnih dobrinah na raven države. Ne gre za to, da bi državni uradniki znali ustrežneje določati obseg proizvodnje javnih dobrin, kot to znajo podjetniki, pač pa gre za to, da je proizvodnjo javnih dobrin treba družbeno planirati. To pa je vedno naloga države. Ker so učinki javnih dobrin lahko lokalni (na primer ulična razsvetljava), regionalni (na primer šolski sistem) in širši (na primer železnica), so odločitve o proizvodnji javnih dobrin – zlasti infrastrukturnih in superstrukturnih objektov – pravica in dolžnost občin, republik in tudi usklajevanja na konfederalni ravni. Pogoji, da so te državne ravni to dolžnost in pravico tudi sposobne uresničevati, pa je, da so usposobljene za družbeno planiranje.

III

Trditev, da širitev trgov in povečevanje trgovine povečuje možnosti za učinkovito gospodarjenje, seveda ne pojasnjuje današnjih razmer v svetu, kjer so narodna gospodarstva med sabo ločena z različnimi *denarnimi sistemi, carinami in subvencijami ter drugimi instrumenti zunanjetrgovinske politike*, ko se morajo povezovati

med seboj z okornimi deviznimi tečaji. Zakaj so potrebni vsi ti instrumenti oviranja pretoka proizvodov, storitev in proizvodnih dejavnikov? Kaj je njihova prednost, da zanjo žrtvujemo precej konkurence? Odgovor je sicer zgodovinski, a preprosto: Zaradi različnih razlogov so namreč cela narodna gospodarstva po produktivnosti tako različna, da bi jih konkurenca hipotetičnega svetovnega trga v celoti uničila in izpraznila. Različni denarni sistemi in devizni tečaji potem omogočijo po eni strani medsebojno trgovino narodnih gospodarstev z zelo različno produktivnostjo, po drugi strani pa zaradi tako imenovanih primerjalnih prednosti, uresničenih z mednarodno delitvijo dela, omogočajo povečevanje narodnogospodarske produktivnosti – tako gospodarstev z višjo kot gospodarstev z nižjo produktivnostjo. Seveda različni denarni sistemi in devizni tečaji ne izenačijo narodnogospodarskih produktivnosti, pa so zato količine dela iz različno produktivnih držav v enakih proizvodih v mednarodni menjavi še vedno različne.³

Če upoštevamo dobro znano dejstvo, da je slovensko gospodarstvo najrazvitejše jugoslovansko gospodarstvo, potem je jasno, da Slovenija ne potrebuje svojega denarja in carin, da bi zaščitila svoje gospodarstvo pred drugimi republiškimi gospodarstvi. S tega vidika Slovenija kot del svoje državne suverenosti ne potrebuje niti lastnega denarja niti lastne zunanjetrgovinske politike. Pač pa bi bila ideja o lastnem denarnem sistemu bolj smiselna za nekatere nerazvite republike, ki jih je že jugoslovanska konkurenca ob veliki pomoči federacije pripeljala v bankrot.⁴ Prav s tega vidika se mi ne zdi nesmiselno, da bi konfederacija omogočila različne politike prometnega davka po republikah oziroma konfederalnih članicah, saj bi se z njim lahko zaščitile pred konkurenco znotraj Jugoslavije. Se mi pa zdi razvojno smiselnejša organizirana pomoč gospodarstvu manj razvitih, saj ni povezana z omejevanjem konkurence, pač pa ustvarja nove trge in povečuje območje mobilnosti blaga.⁵

Drugačen pa je položaj slovenskega gospodarstva v primerjavi s svetovnim. V tem primeru slovensko gospodarstvo zaostaja s svojo produktivnostjo. Zaostanek je tak, da bi verjetno svetovna konkurenca hitro pometla s slovenskim gospodarstvom. Narodnogospodarska suverenost, uresničena s svojim denarnim sistemom in carinami ter drugimi instrumenti zunanje trgovine, je torej nujna za Slovenijo glede na svetovni trg. Toda nujna je tudi za druge republike; zanje je zaradi večjega zaostajanja v produktivnosti potrebna še bolj.

Če potem strnemo sklepe iz zadnjih dveh odstavkov, spoznamo, da z vidika interesov slovenskega gospodarstva ni nobenega razloga, da ne bi obstajal v bodoči Jugoslaviji enotni denarni in zunanjetrgovinski sistem. Slovensko gospodarsko suverenost bi bilo smiselno potemtakem graditi na lastnem denarju in zunanjetrgovinskem sistemu le tedaj, če ne bi mogli zaupati konfederalni oblasti. Razlogi za lasten denar in zunanjetrgovinski sistem so potem lahko le politični, ne pa gospodarski.⁶ Z gospodarskega vidika bi lahko bila denarna in zunanjetrgovinska politi-

³ Lahko rečemo tudi obratno, da je enota dela v proizvodih iz različno produktivnih držav na svetovnem trgu pač različno plačana.

⁴ Ne smemo pozabiti, da so razlike v gospodarski razvitosti znotraj Jugoslavije skoraj večje od razlik med narodnimi gospodarstvi znotraj Evropske gospodarske skupnosti. Tako je bilo razmerje med družbenim proizvodom na zaposlenega v Sloveniji in družbenim proizvodom na zaposlenega v Makedoniji v letu 1986 1,77:1 – seveda v korist Slovenije, razlika med, na primer, družbenim proizvodom na zaposlenega v ZRN in družbenim proizvodom na zaposlenega v Španiji v istem letu pa 1,76:1 – v korist ZRN.

⁵ Tudi v bodoči Evropski gospodarski skupnosti je cilj poenotenja davčnega sistema ob odpravljanju monetarnih ovir za pretok blaga med državami in ob tem pomoč manj razvitim delom narodnih gospodarstev, ogroženih zaradi širitve konkurenčnega prostora.

⁶ Zanimivo vprašanje je, ali slaba denarna in zunanjetrgovinska politika bolj škodi razvitim kot nerazvitim delom

ka suverena pravica konfederacije. Slovenija se bo torej morala odločati v tipični dilemi ekonomike blaginje: ali je škoda konfederalne države lahko večja, kot je škoda zaradi slabše mobilnosti blaga, težjega pristopa na domači in tuji trg, stroškov carine in denarnega sistema, težav pri vključevanju v mednarodni denarni sistem, problema doseganja konvertibilnosti, zunanje likvidnosti itd.

Ne velja pa to za kreditno politiko, ki je bistveno povezana z razvojem posameznih narodnih gospodarstev. Zlasti možnost zadolževanja na podjetniški ravni v tujini bi ustvarila fleksibilnost kreditne politike. Razen problema zadolževanja v tujini je kreditna politika problem podjetniške suverenosti, saj so tudi banke podjetja.

IV

Pri opredeljevanju višje stopnje gospodarske suverenosti najbolj pogosto zanemarjamo *pomen jugoslovanskega trga* za slovensko gospodarstvo.

Tako se je pokazalo tudi v primeru srbske blokade slovenskega gospodarstva. Običajno se upošteva le delež prodaj v druge republike. Pa tudi ta ni močan argument, saj v primerjavi z deležem izvoza slovenskega gospodarstva hitro spoznamo, da ni nobene možnosti, da bi prodajo na jugoslovanskem trgu nadomestili s prodajo v tujino.

Še bolj pa se zanemarija učinek na ravni podjetij. Ne gre le za zmanjšanje prodaje, pač pa tudi za povečevanje zalog, fiktivne brezposelnosti, kratkoročnih zadolžitev, obrestnih obremenitev, likvidnosti, za prenos teh težav na poslovne partnerje itd. Izkušnje kažejo, da lahko mesečni padec proizvodnje privede solidno podjetje v stečaj. Smešne so trditve, da se na jugoslovanski trg ni mogoče zanašati, ker bo ta prej ali slej razpadel. Take trditve so namreč podobne trditvam, na katere sem tudi že opozoril, da bo na prostoru drugih jugoslovanskih republik domala izginilo prebivalstvo. Po mojem mnenju je napačna tudi trditev, da zaradi usmeritve na domači trg tehnološko zaostajamo. Tehnološki razvoj vstopa v proizvodnjo z investicijami oziroma mobilnostjo proizvodnih dejavnikov in se zato v največji meri spodbuja s konkurenco na trgih proizvodnih dejavnikov. Zato lahko slovensko gospodarstvo doživi tehnološke spodbude le s tem manj oviranim vstopom tujega kapitala v naše gospodarstvo. Tehnološko razvitejša proizvodnja bo sama našla pot tudi na zahtevnejše zahodne trge (tam namreč kupujejo tehnološko zahtevnejše proizvode), manj razviti jugoslovanski trg pa mu bo lahko vir za dodatne ekstra profite.

Nezaupanje do konfederalne države in suverenosti, ki je, kot sem omenil, politično vprašanje, pa se lahko zmanjša tudi s smiselno *delitvijo gospodarske politike* med konfederalno oblastjo in republiško oblastjo. Omenil sem že bistvene značilnosti učinkovitega denarnega sistema, pa tudi nekatere značilnosti davčnega in zunanjetrgovinskega sistema. Ker se konfederacije običajno financirajo preko kotizacij, poleg izvornih davčnih pravic konfederacije, ki sem jih že omenil, ni razlogov, da davčne politike ne bi v celoti prepustili konfederalnim državam, tj. republikam. Enotni trg znotraj konfederalnih držav bi s konkurenco silil posamezne republiške politike, da izvajajo takšno davčno politiko, ki bo krepila narodna gospodarstva. To velja tudi za politiko dohodkov oziroma cen proizvodnih dejavnikov nasploh.

Še zlasti pa velja za razvojne politike. Tako sem prepričan, da je poskus razvi-

gospodarstva. Menim, da je težko dokazati, da je bolj škodljiva za razvite, kot menijo nekateri ob, na primer, današnjem problemu precejšenosti dinarja.

janja podjetniške kulture in podjetniškega gibanja v Sloveniji dejavnost, ki lahko največ prispeva k še dominantnejšemu položaju slovenskega gospodarstva v Jugoslaviji. V Sloveniji pogosto pretirano poudarjamo tista pretakanja dohodka iz Slovenije v druge dele države, ki so vidna. Toda trg je s cenami sposoben pretakati daleč več dohodka kot država. V sodobnih gospodarstvih namreč velja pravilo, da potrošnja določa dohodke. Finančni sistem gospodarskim subjektom omogoča, da se odločajo, koliko bodo potrošili, ne morejo pa ti določati, koliko dohodka jim bo prinesel zaslužek na trgu, potrošnja pa na koncu koncev mora biti enaka dohodkom. Zato sem prepričan, da je Slovenija največ izgubila zaradi gospodarske nedejavnosti.⁷ Nizka zadolženost slovenskega gospodarstva tujini je tako, na primer, pomanjkljivost, ne pa prednost.

Ker je slovensko gospodarstvo majhno tudi v jugoslovanskih razmerah, je možno zagovarjati trditev, da bi popolnoma osamosvojena davčna politika le težko omogočala nizko obremenitev gospodarstva, saj so ekonomije obsega v državni upravi, superstrukturi in infrastrukturi v takem gospodarstvu manjše. Če je točna trditev, da so razlike med republiškimi gospodarstvi tako velike, da njihovo sožitje na enotnem trgu nujno zahteva bodisi pomoč manj razvitim gospodarstvom bodisi davčno zaščito teh gospodarstev pred konkurenco razvitejših, potem bi sicer ob konfederalni carinski, tečajni in drugi zunanjetrgovinski politiki morali konfederalnim državam dovoliti, da vodijo tudi različno zaščitno politiko pred konkurenco tujine, saj je zunanjetrgovinska zaščita povprečja jugoslovanskega gospodarstva vsaj za najbolj in najmanj razvite neustrezna.

V

Nova slovenska ustava, konfederalna pogodba ali nov federalni dogovor bodo morali, če na kratko povzamem, torej zagotoviti: – suverenost porabnika in podjetij, in sicer tako, da bodo to suverenost izpeljali iz zasebne lastnine,

- federalno ali konfederalno suverenost na področju protimonopolne politike, zakonsko približano zakonodaji Evropske gospodarske skupnosti,

- suverene pravice konfederacije ali federacije, republik in občin do politike prometnih davkov za preprečevanje škode zaradi eksternih ekonomij,

- suverene pravice občin na področju javnih dobrin in možnost soglasnega planiranja proizvodnje javnih dobrin na ravni republik, federacije oziroma konfederacije,

- enotni denarni sistem in politiko (ne pa enotno kreditno politiko in politiko zadolževanja v tujini) ter zunanjetrgovinski režim in politiko na ravni federacije oziroma konfederacije,

- soglasno politiko pomoči razvoju nerazvitih in

- suverenost republik na področju razvojne in dohodkovne politike, pa tudi suverenost zunanjegospodarske politike kot dopolnilo enotni federalni oziroma konfederalni politiki.

Iz tega povzetka je jasno razvidno, da vsaj gospodarski interesi ne dajejo

⁷ V letu 1983 je Slovenija prodala v druge republike za 533.711 milijonov din, kupila pa je tam za 410.878 milijonov din blaga. Torej je imela suficit v višini 122.833 milijonov din. Druge republike pa so imele glede na Slovenijo deficit. Ta deficit so morale na določen način financirati, pri tem pa so se morale zadolževati v tujini tudi zaradi zunanjetrgovinskega deficita. Denar za financiranje presežka nakupov nad prodajami v Sloveniji so potem morale financirati z denarjem, ki je pritekel iz Slovenije. Je pa na primer tega leta Slovenija plačala v sklad federacije za kreditiranje razvoja gospodarsko ne dovolj razvitih republik in avtonomih pokrajin skupaj 11.481 milijonov din. Večina denarja je torej morala priteči v druge republike po mnogo bolj subtilnih poteh, kot pa so to neposredna plačila. Športne igre, infrastrukturne izgradnje, finančna nedisciplina in vse druge oblike, ki ustvarjajo potrošnjo brez denarja, so zdaleč bolj doma zunaj Slovenije kot v njej.

prednosti niti odcepitvi Slovenije niti strogi obliki konfederacije. Smiselna bi bila določena oblika vzporedne suverenosti republiških držav in konfederalne države, ki pa bi jo verjetno lahko imenovali tudi federacija.

Omenil sem že, da je vprašanje stopnje gospodarske suverenosti Slovenije običajno vprašanje »cost-benefit« analize. Ko sem ocenjeval koristi in škode različnih stopenj gospodarske suverenosti slovenskega gospodarstva in države, sem upošteval le gospodarske koristi in škode, ne pa tudi drugih družbenih koristi in škod. Na žalost te niso merljive in zato se bojim, da bodo še dolgo čustva odločala o tem, kje na *transformacijski meji med »blaginjo in puškami«* se bomo ustavili.

VIKTOR ŽAKELJ

Bomo z novo ustavo ubežali strahovom preteklosti?

Pred tem zdajšnjim finalom pripravljanja najnovejše ustave, ki bo kljub že »našim« prejšnjim republiškim ustavam – ki pa so bile resnici na ljubo povedano – derivati federalnih (vsaj prva poveljna pa sovjetske) – prva resnično naša, slovenska, sprejeta tako po vsebini kot načinu povsem neodvisno od zdajšnjih ali morebitnih bodočih povezav Republike Slovenije z južnoslovanskimi narodi in (srednje)evropskim okoljem. Tako kaže, da se bo na prelomu v novo tisočletje le realiziralo vsaj stoletje ali pol staro hotenje našega naroda po konstituiranju samostojne (Zedinjene) Slovenije, oziroma se bo sicer zapoznelo pa vendarle začela uveljavljati osma točka Osvobodilne fronte slovenskega naroda, ki pravi, da bo »po svoji narodni osvoboditvi o notranji ureditvi Združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih odločal slovenski narod sam«. Ker očitno gre za usodno vprašanje Slovenstva in za to, da se ustavnopravno zavaruje integriteta državljana Republike Slovenije, se zastavlja naslednje temeljno vprašanje: ali smo v tem najnovejšem narodnem preporodu, ki teče v zdajšnjem širšem okviru pomladi majhnih evropskih narodov, sposobni doumeti svoje mesto v najnovejši menjavi politične geografije Evrope, da bi lahko preprečili nove stranpoti, ki bi za nas Slovence znale biti zaradi temeljitega rekonstruiranja sedanje Evrope celo usodne – oziroma, je sedanja slovenska duhovna elita na ravni tiste, ki leta 1848 v programu Zedinjene Slovenije ni le subsumirala dotedanjih političnih hotenj porajajočega se naroda, ampak je začrtala tudi njegovo nadaljnje konstituiranje v smislu političnega naroda; ali tiste iz leta 1918, ko se je odločila za oblikovanje države Slovencev, Hrvatov in Srbov in kasneje za vključitev v kraljevino SHS oziroma Jugoslavijo; ali tiste iz leta 1941, ki ji je uspelo, da smo kot narod stopili na stran tiste Evrope, ki se je odločila s silo pokončati nacifašizem, ki je bila ena najbolj militantnih velikih ideologij našega z ideologijami sicer preobremenjenega stoletja?

Drugače rečeno: smo kot narod in kot posamezniki sposobni percepcije realitet o našem položaju v Jugoslaviji in Evropi ter realno oceniti našo (pri iskanju novih možnosti sobivanja na tem evropskem križpotju) pogajalsko (ne) moč, kar vse smo si, žal, v preteklosti tako radi po svoje razlagali, ter na tej podlagi sprejeti

ново ustavo kot najvišji pravni dokument povsem emancipirane moderne nacije, ne pa kot še en ideološki projekt sedanjega prekucniškega časa?

Komu se zna zdeti ta dvom odveč, ker da sedaj, ko se Evropa osvobaja »poslednje velike zablode našega časa« (ki pa samo to ni bila) in ko integralno tržno gospodarstvo in njegova naravna politična nadgradnja – parlamentarna demokracija postaja realnost tudi za svet za »železno zaveso«, do enostavne ideološke uzurpacije naroda in države ne more več priti, ker da je pluralna demokracija zadostna varovalka zoper to (Evropa tridesetih let pozna žal tudi takšne primere). Četudi to drži, pa je treba reči, da naša realnost še zlepa ne bo kopija (te idealizacije) evropskega Zahoda; ne nazadnje tudi zato, ker smo tukaj in zdaj živeči po svoje ujetniki oziroma smo produkt lastne (boljševiške) preteklosti, kar se pri nekaterih kaže v pretirani averziji do vsega, kar je bilo, pri drugih pa še v nedojetju zmot antitržnega gospodarskega sistema in na njem zasnovani t.i. neposredni samoupravni socialistični demokraciji. Zato obstaja realna nevarnost, da se ti dve skrajnosti izrazita tudi v ustavnem tekstu kot gnil kompromis, ki bo kasneje generiral permanentne spremembe tako oblikovane ustave, s tem pa seveda ohranjal politično krizo v Republiki Sloveniji. Da bi se temu izognili, je potrebno predhodno poenotenje relevantnih slovenskih političnih subjektov, da bi bila bodoča ustava osvobodjena vsakršne ideologije, ki pa tudi sicer ne sodi v območje ustavnega in državnega urejanja. Takšen razmislek pa nas privede do ključnega vprašanja, namreč, kaj pa sodi v moderen ustavni dokument?

Na to vprašanje lahko odgovorimo, če se poenotimo glede tega, kaj je (namen) ustave. Po Pereniču je ustava »splošni in abstraktni načrt o urejanju družbenih odnosov«. Če pa je to tako, potem se takoj zastavlja nadaljnje novo vprašanje: katera pa so tista področja v konkretni družbeni skupnosti, ki jih je treba v interesu vseh članov te skupnosti urediti na taki (abstraktni) ravni.

Odgovoriti – čeprav le deloma – na to vprašanje pa se v konkretnem primeru že ne more brez vsaj bežnega vpogleda v naša povojna ustavna iskanja in na zdajšnje konkretne družbenoekonomske razmere v državi; sicer se nam bi znalo primeriti, da tudi ta najnovejši ustavni projekt – če nič drugega – ne bo uresničljiv zdaj in tu, bo torej le še ena projekcija za urejanje družbenoekonomskih odnosov kdaj v oddaljeni prihodnosti.

Da bi se izognil stranpotem pri oblikovanju zdajšnje ustave, kaže najprej poudariti, da so se povojne ustave oblikovale na določenih vnaprejšnjih političnih premisah, ki večinoma niso imele ustrezne realne družbene podlage. V prvi vrsti mislim na znano razumevanje socializma kot prehodne dobe v skorajšnji komunistični zemeljski raj, ki je bil povečini teoretsko domišljen že v prejšnjem stoletju in delno v prvih desetletjih našega stoletja, in to na izkustvu, ki je celo starejše. Temeljni prvini tega sistema – kot je splošno znano – sta bili antitržnost in politični monizem kot *ad absurdum* izpeljani kritiki znanih slabosti tako trga kot strankarskega pluralizma. To je osnova. Realnost, tudi naša, pa pozna različne variante znotraj te temeljne paradigme.

Ves, zlasti naš povojni razvoj pa kaže na poskuse rešitve te socialistične kvadrature kroga: na eni strani politični apriorizem, na drugi strani družbenoekonomska realnost, ki se tem političnim apriorizmom »noče« podrejati. Končni rezultat tega protislovja je ekonomsko in splošno družbeno zaostajanje na teh temeljnih vzpostavljenih socialističnih družb; so vzporedno realno delujoči sistemi, ki se oblikujejo mimo ustavnopravnih norm; so permanentne reforme – tudi ustavne – v teh družbah, ki pa jedra problema ne načenjajo, saj je znano, da so te družbe priznavale le ekonomske, socialne, kulturne in še kakšne drugačne krize, nikdar

pa niso podvomile o temeljnih sistema in zato niso pristajale v korekcijo teh temeljev. Navzven se je to kazalo tako, da so te družbe imele npr. nešteto »gospodarskih« (in drugih tovrstnih) reform, predno je dozorelo spoznanje, da resnična gospodarska reforma ni mogoča brez radikalne politične, kar pomeni, da nadaljnji gospodarski in družbeni razvoj v teh družbah ni mogoč brez opustitve zmotnih političnih postavk, na katerih so bile te družbe grajene.

Pri nas je bil iskalec »rešitve« te kvadrature kroga Kardelj, ki je bil rojen »eksperimentator«. (S tem pa nočem reči, da bi Kardelj ne vedel, da ta problem v znani obliki ni rešljiv, le priznati tega ni mogel (smel), sicer bi se mu porušil svet, v katerega je od rane mladosti verjel in ga soustvarjal). Če natančno pogledamo vse njegove ustavne projekte, potem vidimo, da se je trg – najprej seveda trg blaga – počasi le začel priznavati, ker je življenje dokazovalo, da ne državno ne samoupravno planiranje ni moglo uspešno nadomestiti ne alokacijske ne drugih funkcij trga. Temu, čeprav počasneje, je sledilo tudi spremenjeno razumevanje političnega pluralizma, tako da sredi sedemdesetih let Kardelj v svojih znanih Smereh posredno »prizna« tudi neustreznost veljavnega političnega modela, ker pač vsi (njegovi) surogati politične demokracije niso nadomestili smisla in funkcije – sicer tudi s slabostmi obremenjenega – strankarskega pluralizma.

Na drugi strani pa povojne ustave razvidno izražajo stalno spopadanje demokratičnih, pluralnih in decentralizmu naklonjenih sil v Sloveniji in celotni državi s silami unitarizma in centralizma; zadnje šele s političnim porazom Rankovića sredi šestdesetih let dobijo odločilen udarec, od katerega si niso mogle tudi po Titovi smrti povsem opomoči. To spopadanje (ki je seveda živo tudi ta čas) pa ima globlje korenine. V mislih imam dejstvo, da je Jugoslavija stičišče kultur in civilizacij; da moremo govoriti o katoliškem zahodu države, ki priznava človekovo in narodovo individualnost, in bizantinskem vzhodu z njegovim kolektivizmom in velikodržavnostjo. Ob tem kaže opozoriti tudi na dejstvo, da so lahko vseskozi centralistični elementi v igri tudi zato, ker je ves čas obstoja Jugoslavije politično dominiral vzhodni del države, zahodnemu delu države pa kljub ekonomski moči (do sedaj) ni uspelo uveljaviti svoje politične volje v smislu preobrazbe države v smeri tržnega gospodarstva in političnega pluralizma. Kljub vsemu pa je nesporno dejstvo, da je od konca šestdesetih let proces priznavanja »vzhodnega greha« vendarle teklen (vmes so bili seveda tudi retrogradni procesi), da bi se v začetku devetdesetih let slovenska (in hrvaška) družba končno vrnila k svojim evropskim tradicijam. Pri tem pa ostaja vprašanje, ki terja poglobljen odgovor: namreč, koliko je ta današnja kriza posledica iracionalnega projekta t. i. brezrazredne družbe, koliko pa je to krizno stanje posledica razvoja, ki je vendarle teklen znotraj že omenjene zaukazane paradigme (ki, kot že rečeno, ni delovala zgolj zaviralno na razvoj narodovih sil) in ki sedaj terja nagle kvalitativne spremembe? Odgovor na to vprašanje, ki ga morajo dati zdajšnji ustavotvorci, bo zagotovo vplival tudi na oblikovanje nove slovenske ustave.

Dosedanja ustavna razprava, kolikor je je seveda bilo, že potrjuje pričakovanje, namreč, da razpravljanja o ustavi ne bi smeli ožiti zgolj na ožjo ustavnopravno materijo. To je priložnost, da se kvalificirano in strpno spregovori o globalnem družbenoekonomskem konceptu in o bodočih možnih statusih slovenske države, o tem torej, kakšno državo si želimo ter kako to doseči, in to ne v smislu še enega ideološkega projekta kratkotrajne veljavnosti, ampak kot trajnejšo formo, ki bo omogočala normalno demokratično menjanje vsakokratnih nosilcev oblasti, različnih podsistemov družbe pa ta politična dinamika ne bo neposredno zadevala.

Po vsem povedanem je mogoče vsaj delno odgovoriti na uvodoma zastavljeno

vprašanje, namreč, katera družbenoekonomska vprašanja in kako jih mora urejati naša bodoča ustava, če hoče biti sodobna Magna Charta suverenege slovenskega naroda.

Najprej je treba reči, da mora biti ta ustava demokratično sprejeti najvišji pravni akt suverenege slovenskega naroda, ki s tem dejanjem vzpostavlja lastno državo in tako ustvarja možnosti še zlasti za vključevanje v nova srednjeevropska iskanja, torej v oblikovanje tistega novega tampona med evropskim Zahodom in novo poboljševiško Rusijo. v takem verjetno realnem razpletu jaltskega vozla bo pripadla Sloveniji kot srednjeevropski državi in kot naravnemu mostu k »toplemu morju« posebna vloga. Gre torej za to, da (do)končno ustanovimo državo slovenskega naroda, ki je odprta za svobodne povezave s svojim okoljem, na notranjem planu pa je treba zavarovati pravice in svoboščine človeka in državljana v razmerju do oblasti; kajti le tako bo slovenska država tudi omejena pri svojih oblastnih ambicijah v korist civilne družbe. Torej, osrednje mesto v novi ustavi mora dobiti varovanje pravic človeka in državljana (splošna evropska naravnost), pa tudi varovanje vseh mogočih manjšin, kajti, če parafraziram Veljka Rusa, sodobna demokracija ne sme biti le instrument večine za vladanje vsem vrstam manjšin, ampak predvsem ščit avtonomije manjšin.

Če preskočim nujno področje državne ureditve, ki je seveda tudi bistvena sestavina vseh ustav, in z nekaj stavki opredelim le še ekonomski sistem, potem je treba v ustavi na prvo mesto postaviti znano liberalistično načelo, ki pravi, da ima ob delovanju integralnega trga država v gospodarstvu omejeno vlogo. V t. i. prehodnih razmerah posebej (ki so naša zdajšnja realnost, pa tudi sicer) pa je treba posebno skrb – torej tudi ustavnopravno – nameniti urejanju odnosov med delom in kapitalom – tako v smislu samoorganiziranja enega in drugega kot v smislu iskanja tvornih razmerij med njima, kar zagotavlja tako ekonomsko učinkovitost kot tudi preprečuje škodljivo odtujenost delavcev, tako značilno za mezdni odnos. To je ta čas pomembno tudi zato, ker je na pohodu reprivatizacija, ko torej kapital še ni polastninjen in ko se delo organizira na novih pluralnih temeljih. Prav ta zdajšnji proces polastninjenja pa nosi v sebi nevarnost, da se ta proces ne bo opravil po sociotehničnih načelih, ampak po sedanjih ideološko-političnih načelih, ki pa preferirajo zasebno lastnino. Če želimo vzpostaviti konkurenčno družbo, potem je nujno ustavnopravno varovati tako pluralistične lastninske odnose kot tudi temeljne regulacijske pravice oblasti na ekonomskem področju. Tako mora ustava omogočiti, da lahko država odpravlja nezaželene posledice delovanja tržnega gospodarstva, drugače rečeno: občina in republika morata imeti možnost intervenirati tedaj, ko posamezni poslovni sistemi ogrožajo fizično ali socialno strukturo posameznih okolij. Ves ta državni intervencionizem pa ne sme bistveno ogroziti ekonomske učinkovitosti družbe (ki jo omogoča predvsem svobodno tržno gospodarstvo), kar je mogoče le, če konkretne rešitve za intervencionizem iščemo v evropski tradiciji, ki kaže, da nobena družba danes ne more biti učinkovita, če ni na ekonomski in politični ravni pluralna in demokratična ter ima konsistenten socialni program, ki ga vzpostavlja in pravno ureja z izbranim in vnaprej določenim instrumentarijem pravne države.

Ustava, dalje, ne sme urejati notranje strukture in upravljanja gospodarstva; to mora biti prepuščeno podjetništvu, ki pa mora biti zaradi njegovega rastočega pomena ustavnopravno varovano. Bo pa morala nova ustava omogočiti razgraditev monopolne gospodarske strukture v korist fleksibilne tržne strukture, ki edina omogoča vsakokratno optimalno kombiniranje in trošenje proizvodnih tvorcev, ki so družbi na voljo.

Ustava mora posebej varovati redke dobrine, naravno in kulturno dediščino, da je tako ekonomski in družbeni razvoj usklajen z možnostjo okolja, ne nazadnje tudi zato, ker postaja antropocentrizem vse bolj preteklost, nastopa doba kozmocentrizma.

Naj sklenem: če delo na novi slovenski ustavi zastavimo in realiziramo na tej podlagi, se torej vnaprej dogovorimo, da ustava ne sme biti ideološki projekt trenutne oblasti, ampak da je lahko le temeljna pravna podlaga slovenske države, varuh človekovih pravic in državljskih svoboščin, podlaga tržnemu načinu gospodarjenja, zasnovanem na pluralizmu lastnin, ter zaščitnik pluralne strankarske demokracije; potem moremo ubežati preteklosti, ki tako hromi naše sedanje gospodarsko in družbeno življenje in otežuje iskanje načinov in poti za nadaljnjo človekovo in narodovo prosperiteto.

Novosti s knjižnega trga

ZA KONFEDERALNO SLOVENIJO

Jugoslavija preživlja hude čase, njeni narodi in narodnosti so pred zgodovinsko odločitvijo: ali še skupaj, ali vsak zase? Življenje v federaciji, konfederaciji ali samostojno – vse je spet odprto. Za Slovence pa je odgovor že jasen: samo samostojno življenje v konfederativni obliki jugoslovanske družbene ureditve nam lahko omogoči vstop in pot v Evropo, sedanja oblika naše federacije pa nas že vse bolj utesnjuje.

Avtorji zbornika: Peter Bekeš, Velimir Bole, mag. Milan Gaspari, dr. Anton Grizold, Božo Janhuba, dr. Matjaž Kmecl, Janez Kopač, Božo Kovač, dr. Lev Kreft, mag. France Križanič, Sonja Lokar, dr. Boštjan Markič, Boris Muževič, Borut Pahor, dr. Janko Pleterski, Miran Potrč, dr. Miha Ribarič, dr. Ciril Ribičič, dr. Maks Tajnikar, dr. Zdravko Tomac, dr. Lojze Ude, Jože Vogrinec, Vojko Volk, dr. Boštjan M. Zupančič, mag. Mitja Žagar.

Znanstveno in publicistično središče d.o.o.
Ljubljana, Beethovnova 2
telefon 210-043

Uvodni zapis

Velike sile so v Evropi in v svetu sploh (do)končno opustile politiko hegemonije. Najvidnejša znamenja tega so propadanje sistemov realnega socializma, združevanje obeh Nemčij, odprte razprave o različnih vidikih oziroma konceptih Evrope ter poteh evropskega povezovanja. Nedvomno potekajo v Evropi močni ekonomski, tehnološki in informacijski integracijski procesi, nastaja tako rekoč nova kontinentalna Evropa. Vendar se sprašujemo, kateri integracijski procesi imajo trdne temelje, kateri pa so samo navidezni. Kako ustvariti branike pred nezaželenimi zasuki? Kako zagotoviti nove možnosti za prevladovanje nerazvitosti v svetovnih razsežjih? Evropa je po vsem sodeč pred novim »velikim dogovorom«, ki bo imel mednarodnopravni, se pravi obligatorni značaj. To pa bo ustvarilo tudi zametke občeevropskih institucij.

Evropske etnične skupnosti, regije in narodi iščejo svojo prihodnjo identiteto. V središču našega zanimanja so zato predvsem pota Slovenije v presnovi Jugoslavije in Evrope.

Na ta vprašanja so v pogovoru za okroglo mizo (28. 6. 1990) skušali odgovoriti: dr. Boštjan Markič, dr. Niko Toš, dr. Stane Južnič, dr. Zdravko Mlinar, dr. Peter Klinar, dr. Slavko Splichal – vsi učitelji in raziskovalci na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani; Emil-Milan Pintar, poslanec, publicist; dr. Anton Bebler, redni prof. FSPN; dr. Predrag Šimić, direktor Inštituta za mednarodno politiko in gospodarstvo v Beogradu; Rudi Čačinović, diplomat, publicist; Janez Stanič, publicist; Anton Rupnik, publicist; dr. Bogdan Kavčič, redni prof. FSPN; mag. Metka Dovidija, svetovalec na GZS; dr. Albin Igličar, redni prof. Pravne fakultete; dr. Andrej Kirn, redni prof. FSPN; dr. Bojko Bučar, docent FSPN.

Ker se nekateri povabljeni razgovora niso mogli udeležiti, so nam poslali pisne prispevke, in sicer: dr. Vlado Benko, redni prof. FSPN; mag. Marjan Brezovšek, asistent FSPN; dr. Andrej Kumar, redni prof. Ekonomske fakultete v Ljubljani; dr. Ranko Petković, direktor in glavni urednik Medunarodne politike; dr. Rudi Rizman, profesor Filozofske fakultete v Ljubljani; dr. Lojze Sočan, direktor Raziskovalnega inštituta Ekonomske fakultete v Ljubljani; dr. Danilo Türk, redni prof. Pravne fakultete v Ljubljani in dr. Radovan Vukadinović, redni prof. Fakultete za politične vede v Zagrebu.

Zelo smo zadovoljni, da ste se odzvali našemu vabilu na okroglo mizo. Uredništvo je presodilo, da je tema o evropski integraciji izjemno teoretično izzivna – pa tudi družbenopolitično zanimiva. Zato smo povabili širši krog družboslovcev in tudi vseh tistih premišljevalcev, ki se s publicističnega, političnega in širšega družbenega vidika kvalificirano ukvarjajo s to temo. Revija Teorija in praksa je že v preteklosti organizirala vrsto okroglih miz kot neke vrste študijske projekte – in tako smo jo zasnovali tudi tokrat. Uvodna razmišljanja na to temo so v št. 6–7/1990 pripravili naši uredniki; dr. Stane Južnič, dr. Zdravko Mlinar, dr. Peter Klinar in dr. Slavko Splichal. Odziv na okroglo mizo izpričuje zanimanje naše kvalificirane strokovne javnosti. Vrsto kolegov iz drugih univerzitetnih središč moram opravičiti; svoje izdelke bodo poslali pismeno. Prosim dekana FSPN dr. Nika Toša, da spregovori.

NIKO TOŠ

Univerza v evropskih integracijah

Menim, da je razprava o nas, o Evropi ter o procesih, ki v njej potekajo, sila zanimiva iz več vidikov: najprej je to eno od pomembnih pedagoških in raziskovalnih področij znanstvenih disciplin, ki jih goji naša fakulteta; je hkrati ena od osrednjih tem publicističnega prostora, v katerem živimo in delujemo; končno pa je tudi ključno, rudimentarno vprašanje, ki bo aktualno še v daljšem prihodnjem obdobju in katerega razreševanje bo odločilno sooblikovalo tudi dinamiko in smeri razvoja naše družbe.

Seveda imam pri tem v mislih slovensko družbo kot tudi Jugoslavijo kot celoto. Kot empirik in kot sociolog zaznavam spremembe v evropskem prostoru po svoje – morda bolj parcialno kot pa znanstveno fiksirano in celovito. Kljub temu ugotavljam, da gre v tem primeru za procese, mimo katerih naše stroke ne smejo; morajo jih ovrednotiti in v tem vrednotenju iskati tudi smernice za določanje razvoja; in to toliko bolj, kolikor dogajanja v evropskem prostoru zadevajo tudi nas in nanje lahko vplivamo. Kot raziskovalec in fakultetni učitelj doživljam Evropo v malem tudi v lastnem kolektivu, kar se kaže skozi odpiranje naše ustanove v ta prostor, pobude za še intenzivnejše znanstveno in kolegialno akademsko sodelovanje, skozi zanimivo, včasih poglobljeno in tehtno refleksijo sprememb, do katerih prihaja ob približevanju dveh tretjin Evrope ostalemu delu kontinenta. Morda oznaka prostorskega razmerja ni povsem natančna. Zavedam pa se tega, da je bil v preteklih sedmih desetletjih iz kulturno-političnega polja Evrope potisnjen njen pretežni del, ki se danes svojsko, izvirno, sunkovito, intenzivno čustveno – s pohlepom po neposrednem spreminjanju in vpenjanju v razmere Zahodne Evrope – spet postavlja v ta prostor. Teh intenzivnih sprememb smo deležni tudi Slovenci. Relacije do gibanj v Evropi doživljamo neposredno kot problem našega lastnega bitja in žitja znotraj Jugoslavije – kajti tudi ta vidik zadeva spremembe v Evropi. Doživljamo jih kot možnost odpiranja v neposredni sosedski evropski prostor – skozi

konceptijo Evrope regij, skozi najrazličnejše načine sodelovanja z grupacijo dežel Alpe-Jadran – in še kako drugače. Reči moram, da sem to težnjo po združevanju Evrope ali po odpiranju v Evropo, ta novi duh, ki veje v Evropi, na svojstven način doživljal, ko sem se v nekaj zadnjih mesecih lahko udeleževal zanimivih razprav s kolegi sociologi v Avstriji: dejal bi, da z izrednim zanimanjem spremljajo ta dogajanja ter naravnost strastno iščejo metode in poti – tudi svoje specifično mesto in vlogo – za povezovanje in sodelovanje z neposrednim okoljem – s Češko, Slovaško, Madžarsko in seveda Slovenijo.

Sodim, da bo imela tako pomembna tema, ki jo tu načenjate, ustrezen publicistični odmev ter da bo kasneje doživela tudi strokovno elaboracijo v taki obliki, s kakršno so se uvodničarji današnje razprave pojavili v zadnji številki Teorije in prakse. V razpravi vam želim veliko uspeha.

STANE JUŽNIČ

Nekaj nastavkov za razpravo

V dekanovi uvodni besedi vidim zagotovilo našega bodočega sinhronega delovanja, vidim tudi priznanje ekipi, ki je to okroglo mizo pripravila, in spodbudo za vas, ki s tem postajate ne samo sodelavci revije, ampak tudi fakultete. To istenje med revijo in fakulteto mi je bilo vedno všeč in nova uredniška ekipa si je to srčno želela.

Kot današnjo nalogo smo si zadali, da si povemo, kaj je Evropa, kaj pomeni njena integracija in kaj je Evropa v svetu, v katerem se dogajajo mnogi drugi procesi, v katerih je Evropa pričujoča in včasih tudi iz njih izključena. Prav tako moramo razmišljati o globalnih relacijah tudi v drugih smereh, denimo na relaciji razvitosti in nerazvitosti.

Nekateri, ki smo pričujoči na tej okrogli mizi, smo imeli prednost in so nam prispevke že objavili. V svojem sem si zakoličil izjemno široko področje obravnave Evrope, z željo po sintezi, ki naj bi imela diahronične in sinhronične razsežnosti. Pri tem sem po svoji stari navadi kaj malo upošteval disciplinarne meje.

Da bi bil prispevek tudi v tej razpravi navzoč, naj na zelo kratek in skrajno poyzermalni način omenim le tiste točke, ki bi jih rad predstavil kot teme za razpravo:

Prvič. Konec je bipolarnosti, utemeljene na prepadu med vojaškimi bloki in v zazidavi različnih gospodarskih sistemov. Dve dominantni supersili, ki sta si delili hegemonijo, sta opustili svoje vloge prav v Evropi.

Drugič. Najvidnejši signal nove stvarnosti je dokaj nenaden in v marsičem nepričakovan razpad sistemov realnega socializma. Je pa prav ta razkroj postavil v ospredje konkretna vprašanja evropske integracije.

Tretjič. Združevanje Nemčije bistveno lahko spremeni vzpostavljena ravnovesja. Hkrati pa se položaj Evrope v svetu preveša v njegovo tripolarnost (Združene države Amerike, Japonska, Evropa). Ta tripolarnost bo temeljila na gospodarskem tekmovanju in njegovi izidi se lahko nakazujejo, ni jih pa mogoče predvidevati.

Četrtič. Ostaja temeljna razpoka med razvitimi in nerazvitimi, slednji z izjemo delov Azije še naprej v razvoju zaostajajo. Še posebej je akuten primer Afrike. V »prazne prostore«, ki nastajajo, ker se umikata svetovna hegemoni (Združene države Amerike in Sovjetska zveza) iz vsestranske pričujočnosti v globalnem smislu, pa znajo vdreti lokalni subimperializmi in tako nastajati nova vojna in sploh konfliktna žarišča, katerih mednarodna skupnost ne zna obvladovati.

Petič. Svet pa je postal enoten in vse se tiče vsakogar. Ta mondanizacija napredka in nazadovanja nas sooča s potrebo po novi miselnosti in novih mehanizmi sodelovanja. Pa tega še ni. Obilo je retrogradnega tavanja v raznih fundamentalizmi in, postavimo, kakem postmodernizmu. Ob tem pa smo priča nerešljivosti nacionalnega vprašanja in kažejo se konture novih ideoloških konfliktov.

ZDRAVKO MLINAR

Sociološki pogled na integracijske procese v Evropi

Predvsem bom izpostavil sociološki pogled na integracijske procese v Evropi. V množici gradiva, ki se pojavlja v zadnjem času, lahko identificiramo zelo različne pristope: Evropo lahko obravnavamo v klasičnem geografskem smislu kot teritorialno enoto; danes prevladujejo razprave, ki se osredotočajo na njeno institucionalno in politično strukturo; osrednjo pozornost namenjajo gospodarskim vidikom, npr. Evropi kot skupnemu tržišču; nadalje gre za Evropo kot kulturno identiteto; za Evropo z vidika infrastrukturnega omrežja. Lahko bi govorili tudi o Evropi kot nekakšnemu odzivu na izzive od zunaj, zlasti s strani Amerike in Japonske. To pomeni, da se evropska identiteta oblikuje (tudi) v smislu »tangencialne koalicije«, tj. koncepta, ki sem ga že pred časom predstavil v tem smislu, da gre za povezovanje kot odziv na težnjo k dominaciji od zunaj.

Kar me ob vsem tem kot sociologa moti, je to, da je prav sociološki vidik močno zapostavljen. Čudim se, da – ob izraziti vključenosti ekonomije, političnih znanosti, zlasti študija mednarodnih odnosov, prava idr., naletimo na zelo maloštevilna sociološka preučevanja. To posredno pomeni, da pogrešam teoretsko bolj podkovan pristop k pojasnjevanju tega predmeta, ki bi nam nakazoval določnejšo razvojno usmeritev in selektivnost. Sedaj pa imamo opravka z vse večjo količino deskriptivnega gradiva, ki s časovno distanco hitro izgublja na pomenu, temeljne razsežnosti pa ostajajo neidentificirane. V tem smislu se mora sociolog distancirati od obstoječe prakse.

Ne moremo se omejiti na spremembe od trenutka, ko so se začela organizirana prizadevanja za oblikovanje Evropske skupnosti. Sociološko relevantne so že prejšnje zgodovinske izkušnje, npr. stare habsburške monarhije, v okviru katere smo bili sestavina že dosti širšega evropskega prostora. Kaj smo se naučili ob dejstvu, da je prišlo do njenega razpada, obenem pa se danes, po sedmih desetletjih, ponovno aktualizira vključevanje v (novo, drugačno) Evropo? Integracijskih procesov ne moremo spremljati le v formalno-institucionalnih okvirih, kakršnega predstavlja npr. 12 držav Evropske skupnosti, niti jih ne smemo omejevati na še vedno prevladujoči »state centric model« ali miselnost. Takšen model nam zakriva

raznoverstnost avtonomnih sistemov in obenem prekinja vse nujnejše povezovanje supranacionalnega s subnacionalnim, globalnega in lokalnega. Tu imamo opravka še z zelo togimi ločnicami.

V razliko od takšne prakse v interpretacijah pa si stvarnost že sama izsiljuje svojo pot. Če sledimo problematiki, ki je danes najbolj prisotna v Evropski skupnosti, in njenim 300 ukrepom, ki naj bi vodili k »Evropi brez meja«, se izkaže, da gre za protislovni težnji: po eni strani za zmanjšanje ali odpravljanje razlik med državami, za homogenizacijo; istočasno pa za težnjo k razpršenosti in pluralizmu avtonomnih subjektov, ki uhajajo iz togih okvirov teritorialne hierarhizacije. O tem protislovju je veliko nerazumevanja in veliko možnosti, da vsakdo najde argumente za svoje stališče; zelo malo pa pregleda nad celoto tega dogajanja. Zato toliko poudarjam nujnost širšega teoretičnega pristopa, da bi današnje spremembe zares razumeli z vidika protislovnosti temeljnih dolgoročnih procesov.

Pri tem izstopa vprašanje: ali povezovanje v širšem prostoru pomeni omejevanje avtonomije ožjih enot, oziroma, ali pomeni krepitev avtonomije sistemov zmanjševanje povezanosti celote ali ne, in v katerih pogojih?

Na splošno lahko rečemo, da s teoretsko razširitvijo najdemo stik z ogromno sfero širše relevantne literature, ki se ne veže samo na fenomenološko razumljeno geografsko območje, kot je Evropa. Evropa ni teoretski pojem, in je zato najprej potreben »prevod« v teoretski jezik. Šele v tako razširjenem miselnem okviru lahko pritegnem misli svetovno znanega družboslovca Kennetha Bouldinga, ki vidi v obravnavanem protislovju eno največjih vprašanj človeštva v današnjem času. Gre za vprašanje, ali nam bo uspelo ohraniti teritorialno opredeljeno bogastvo kulturne raznoverstnosti, ali pa bo ta raznoverstnost v bodoče obstajala samo po posameznih enklavah oziroma jo bomo ohranjali le v obliki folklorne? Kaj se s tega zornega kota dogaja v Evropi? Bilo bi zanimivo primerjati različne podatke. Naj opozorim samo na to, da je bilo leta 1500 v Evropi 500 neodvisnih političnih enot oz. sistemov. Leta 1900 jih je bilo samo še 25, kaj pa bo leta 2000? Ali bo samo še eden? Vendar pa lahko znotraj tega enega samega spet pričakujemo množico osamosvojenih subjektov.

Kako se v tem razširjenem evropskem okviru kaže težnja k uveljavljanju večje samostojnosti teh subjektov? Naš zunanji minister je že nekajkrat v zadnjem času pisal, da naš način vključevanja v Evropo ni preko Beograda, ampak neposredno Ljubljana-Bruselj. V družboslovni literaturi lahko najdete to bolj sistematično obravnavano kot vprašanje zblíževanja globalnega (v našem primeru evropskega) in subnacionalnega. Tako se npr. Edinburgh in Cardiff izogibata posredovanju Londona. Podobno kot Ljubljana se poskušata izogniti posredovanju in predstavniki strukturam in neposredno vzpostavljati stike z institucionalnim evropskim jedrom.

Relativno osamosvojena nemška regionalna območja (dežele) kažejo podobne težnje. Evropsko (svetovno) jedro vedno bolj neposredno vpliva in se povezuje s subnacionalnimi enotami. Jugoslavija v dobrih 70. letih, kolikor jih ima za sabo, ni uspela doseči tistega, kar je Francija opravila v 200 letih, ko je poenotila svoj prostor. Danes pa lahko ugotavljamo, da je Jugoslavija v tem smislu prepozno rojeno dete. V današnjih razmerah namreč že prevladujejo radialni vplivi iz širšega prostora, ki relativizirajo odnose med sistemi znotraj »nacionalne države«, kakršna naj bi bila Jugoslavija. Odnosi med sistemi se relativizirajo, s tem pa se relativizira tudi usodnost odcepitve ali neodcepitve Slovenije od Jugoslavije. Glede na to, da se intenzivira vsesplošna povezanost vseh teritorialnih enot v širšem prostoru, ta usodnost odcepitve, dolgoročno gledano, ne bo tako dramatična, kot

se je zdelo v zadnjih nekaj letih. Vsi skupaj bomo vse bolj vpleteni v omrežje – medsebojnih ali enosmernih – odvisnosti v evropskem in svetovnem merilu.

Še vedno pa ostajajo odprta vprašanja o tem, kaj se dogaja z bogastvom kulturne raznovrstnosti. Z vidika intergeneracijskih trendov (kar lahko opazujemo že v svojih družinah) je opazno kulturno zbliževanje med narodi. Za starejšo(e) generacijo(e) je bila značilna večja medsebojna izključnost, ali pa nadrejenost in podrejenost med pripadniki različnih narodov. Mlajša generacija pa novo kulturo, kot kaže primer zabavne glasbe, doživlja kot skupno (ne tujo), svetovno kulturo. Ko gre za jezik, med mlajšimi vse pogostejše zasledimo, da se Slovenec in Avstrijec ne pogovarjata več po nemško (kar implicira enostransko podreditev), ampak recimo v angleščini.

Temeljno vprašanje, ki ostaja odprto, pa je, kakšen bo resničen trend integracijskih procesov v prihodnosti: ali bo to uravnotežen proces povečevanja raznovrstnosti na sicer poenotenih, standardiziranih skupnih osnovah, ali bo prevladala uniformnost? Dosedanje raziskovanje nam nakazuje, da se razlike med teritorialnimi enotami zmanjšujejo, da pa se raznovrstnost med skupinami in med posamezniki znotraj njih povečuje.

PETER KLINAR

Nekaj tez o migracijskih procesih v Evropi

Moja razmišljanja so osredotočena na integracijske procese v Evropi z vidika medetničnih in migracijskih procesov. Prva teza je, da obstaja med Zahodno in Vzhodno Evropo razvojna in kulturna dihotomija, pri čemer se Zahod približuje postindustrijski družbi, Vzhod pa se težko in počasi modernizira, razvija v smeri industrijske družbe, obremenjen s številnimi elementi tradicionalizma.

Druga izhodiščna teza se glasi, da se integracija v Evropi odvija v okvirih Zahodne Evrope, kar predstavlja nevarnosti za majhne in nerazvite sisteme, v katere se uvršča tudi naša družba – glede na morebitno podrejenost, izgubo identitete in omejene možnosti za neposredne integracije, o katerih je pravkar zelo nazorno govoril kolega Mlinar.

Tretja teza: medetnični odnosi, pri čemer mislim na odnose med avtohtonimi narodi in nacijami v Zahodni Evropi, so se že približali postindustrijskemu razvoju, kar pomeni upadanje etnične stratifikacije ali nadomeščanje pripisanega s pridobljenim statusom. To z drugimi besedami pomeni, da se uveljavljajo elementi etnične enakopravnosti. To pa seveda ne pomeni, da deprivilegiranosti manjšin v teh okoljih ni več in da so etnične manjšine že dosegle popolno avtonomijo.

Četrta teza govori o tem, da v Vzhodni Evropi medetnični odnosi niso na ravni razvoja, omenjenega v prejšnji tezi, ampak da gre za počasen razvoj teh odnosov, z daljšo perspektivo obstoja etnične stratifikacije, neenakosti in pomena prirojenga statusa ter številnih medetničnih konfliktov. Prehodi narodov v nacije so zapleteni in težavni, mednacionalne povezave pa nedorečene.

Bistvo pete teze je, da se mednarodni in mednacionalni odnosi med Zahodno in Vzhodno Evropo ne odvijajo na isti ravni, kot mednacionalni odnosi znotraj

Zahodne Evrope. Prisotni so namreč pojavi etnične stratifikacije med razvitimi in nerazvitimi narodi; da ti odnosi ne dosegajo ravni, ki naj bi bila uveljavljena za postindustrijske družbe. V ta kontekst se vključuje tudi migracijska politika.

Znano je, da je bil Vzhod – razen Jugoslavije – več ali manj zaprt za mednarodne migracije v Zahodno Evropo. Večja svoboda emigracij z Vzhoda na Zahod se začelja po zlomu socialističnih držav in interes zanje je izredno velik. Številni begunci, ilegalni imigranti, kvazi politični azilanti iz Vzhodne Evrope ustvarjajo probleme v zahodnih evropskih državah. Te do neke meje tolerirajo kategorije imigrantov iz Vzhoda, kolikor imajo od njih koristi; so pa tudi selektivne in vračajo nekatere, zlasti fiktivne azilante, kar zbuja nevarnost, da bi utegnili biti po vrnitvi preganjani iz političnih razlogov.

Teze o migrantskih politikah Zahodne Evrope: Zahodna Evropa je zgradila dva migracijska režima: poseben migracijski režim svobodnega gibanja ljudi, kapitala, dobrin, informacij velja znotraj evropske skupnosti (ES), v kateri se zabrisujejo meje med avtohtonimi in imigrantskimi prebivalci.

Povsem drugačen pa je migracijski režim za imigracije v Zahodno Evropo iz tretjih dežel, nečlanic ES, iz Vzhoda, ko so imigracije omejene ali nedopustne ter odvisne od nacionalnih politik posameznih zahodnoevropskih držav, zgrajenih na njihovih potrebah po delovni sili. Ta smer mednarodnega migracijskega gibanja odseva omejitve. Na dva različna migracijska režima kažejo tudi pravice, ki jih imajo imigranti iz zahodnih in vzhodnih držav. Vzhodni imajo manj pravic in so diskriminirani, hendikepirani, hkrati pa so tudi možnosti za uresničevanje njim priznanih pravic omejene. Za imigrante iz Vzhodne Evrope obstaja sekundarni trg delovne sile, procesi etnične stratifikacije so očitni, zevajo prepadi med njihovo socialno-ekonomsko vključenostjo in politično ne vključenostjo. Prezreti ni mogoče procesov vsiljene asimilacije in ksenofobije.

Z opisano medetnično, mednacionalno in migracijsko dihotomijo Vzhod–Zahod so skladne tudi različne migracijske politike. Zahodne države dominirajo pri določanju politik mednarodnih migracij: regulirajo imigracije in remigracije in imigrante selekcionirajo. Emigrantske, revnejše vzhodne države deklarirajo začasnost emigracij, pričakujejo remigracije. Svoje migracijske politike ne morejo uresničevati, ali pa je sploh ne formulirajo. Usmeritve migracijskih politik zahodnih imigrantskih in vzhodnih emigrantskih držav so torej bistveno različne.

Slovenija in Jugoslavija sta tudi preko migracij povezani z Zahodno Evropo. Pričakujemo lahko porast ilegalnih migrantov, azilantov, bega možganov, morebiti tudi neuspešnih podjetnikov; zato sta slovenska in jugoslovanska družba še daleč od tega, da bi postali imigrantski družbi v mednarodnem pomenu. To zahteva drugačno politiko, predvsem intenzivnejše sodelovanje s trajnimi imigranti in posodobitev remigracijske politike.

Tako je mogoče predstaviti na lapidaren način dihotomijo Vzhod–Zahod Evrope glede na medetnične, mednacionalne in migracijske procese ter opozoriti na težave, povezane s prihodnjo integracijo Evrope.

Ambivalentna narava informacijske tehnologije

Ker sem o informacijskih in komunikacijskih vidikih integracije (Zahodne) Evrope prav za današnji pogovor pripravil širši pregled aktualnih problemov, bi danes želel postaviti samo nekaj »provokativnih« tez, da bi izzval o njih razpravo.

Prvo pomembno vprašanje je vloga razvoja informacijske dejavnosti in tehnologije pri sodobnih evropskih integracijskih procesih. Na eni strani gre za vprašanje splošne določenosti družbenega, zlasti ekonomskega in političnega razvoja s tehnološkimi spremembami, na drugi strani gre za »lokalno specifiko«, ki se v Evropi kaže kot razlika med njenim vzhodnim (»socialističnim«), in zahodnim (»kapitalističnim«) delom. Menim, da ni naključje, da v Vzhodni Evropi prihaja do v bistvu revolucionarnih sprememb prav v obdobju ekspanzije informacijske in komunikacijske dejavnosti. Vsaj v simbolni sferi – če pustimo ob strani sferi objektivnega in subjektivnega – nedvomno prihaja do vse tesnejše povezanosti v svetu nasploh. Če je bilo v preteklosti zaradi nerazvitosti informacijskih in komunikacijskih tehnologij »pretok informacij« še mogoče nadzorovati in usmerjati iz posamičnih centrov, je to danes vse manj mogoče. Vzhodna Evropa se je na politični ravni ves čas zavzemala za »informacijsko suverenost«, ki se je praktično sprevračala v cenzuro; pri tem je bila lahko relativno učinkovita do razvoja satelitske televizije, ki je postala prehudo orožje za informacijski obrambni zid. Padec berlinskega zidu je torej predvsem posledica razrušitve informacijskega zidu.

Vendar pa je ta integracijski proces izrazito protisloven, če ga primerjamo z dogajanjem na ravni objektivne stvarnosti. Zahodnoevropski sistem namreč (lahko) postaja do okolja vse bolj zaprt oz. vsaj izrazito »izhodni sistem«. V obdobju torej, ko razvoj informacijske tehnologije omogoča vse kompleksnejše oblike interakcijskih povezav, se zahodnoevropski sistem očitno integrira le navznoter, ne pa tudi navzven. V tem lahko vidimo le poseben primer ambivalentnega potenciala informacijskih tehnologij, ki se običajno ponazarja s procesi demokratizacije: tako kot informacijska tehnologija po eni strani (lahko) prispeva k demokratizaciji družb (upravljanja, odločanja, komuniciranja), po drugi strani (lahko) demokratizacijo preprečuje (s centralizacijo odločanja, nadzorom pretoka informacij ipd.).

S tem smo pri drugem ključnem vprašanju oz. tezi. Na sodobne spremembe je mogoče gledati kot na procese superindustrializacije, ne pa informatizacije; na nek način s tem tudi konceptualno lahko zapopademo protislovni proces, ki ga prinaša razvoj in uvajanje informacijskih tehnologij. Teza o superindustrializaciji sicer ni povsem nova, je pa izrazito (ideološko) potlačena. Gre za to, da informacijska tehnologija, ki jo je mogoče kot prvo tehnologijo tako rekoč brez omejitev uvajati v vse sfere človekovega življenja – od ekonomije do kulture in umetnosti, sproža industrializacijo teh dejavnosti z razčlenjeno družbeno delitvijo dela in množično produkcijo za trg. V končni konsekvenci to znova aktualizira že skoraj pozabljeno tezo iz šestdesetih let o industrializaciji zavesti.

In končno se mi zdi vredno zastaviti vprašanje, kaj pravzaprav je bistvena narava tvorbe, ki jo označujemo za Zahodno Evropo. V teoretskem smislu gotovo ne gre za »naravno enoto«, ki bi bila potemtakem v času nespremenljiva. Lahko bi dejali, da gre predvsem za politično tvorbo, ki seveda ima tudi realno ekonomsko podlago (konkurenčni boj z ZDA in Japonsko). S tega vidika si velja zastaviti

vprašanje o njeni kontinuiteti: Ali gre za oblikovanje (ali vsaj poskuse oblikovanja) sistema, ki naj bi imel trajen značaj (kot v preteklosti oblikovanje nacionalnih držav), ali za dolgoročen proces, ki ima značaj velike zgodovinske spremembe, ali pa samo za časovni val kratkoročnega značaja. Šele v tem kontekstu je mogoče premišljevati o perspektivi »združene Evrope« (od Urala do Atlantika) ter o možnih (teoretsko seveda nujnih) procesih dezintegracije. Na to na primer opozarjajo regionalna gibanja v Zahodni Evropi.

Tudi (in morda najbolj očitno) na področju telekomunikacij, zlasti televizije, se te tendence že dovolj očitno kažejo. Ni mogoče spregledati, da integracijski procesi v Zahodni Evropi, pa tudi na Vzhodu, proizvajajo tudi izrazito nacionalistično (ne le nacionalno) ekspanzijo – v nasprotju z integracijskimi prizadevanji, ki naj bi se izražali predvsem v procesih evropeizacije (npr. televizije – s prizadevanji za »nacionalne« programe, ki bi ne bili odvisni od nacionalnih političnih, ekonomskih, kulturnih elit, ter z vzpostavljanjem kooperacijskih odnosov med nacionalnimi televizijami). Dejstvo, da so ti procesi malo učinkoviti (ker se pač namesto nacionalnih pojavljajo transnacionalne elite moči), opozarja, da procesi integracije ne na ravni objektivne ne na ravni simbolne stvarnosti ne tečejo in ne bodo tekli linearno. Tudi če je v subjektivni stvarnosti (zavesti) predstava o združenih (Zahodni) Evropi še tako trdno zasidrana, jo problemi na drugih dveh ravneh postavljajo bližje utopiji kot dejanskosti. Čeprav bi kdo danes lahko dejal: »Evropa bo združena ali pa je ne bo«, in tako trditev do določene mere celo argumentiral, se mi zdi vendarle očitno, da »formula 92« ničesar (dokončno) ne rešuje. Razen seveda tega, da bodo tiste države, ki bodo (dez)integracijske procese spremljale samo od strani, definitivno ostale ne le na obrobju Evrope, ampak vse bolj tudi na obrobju sveta.

EMIL-MILAN PINTAR

Poti evropskega razvoja

V svojem prispevku bi rad opozoril na to, da na sedanja dogajanja v vzhodni Evropi gledamo preozko. V nekem smislu je zlom realsocialističnih sistemov samo vrh ledene gore, ki postane povsem nerazumljiv tisti hip, ko odmislimo ali ne poskušamo razumeti vsega tistega pod vodo. To pa je osnovni gospodarski ali še širše, družbeni razvojni tok, v katerem se oblikuje usoda posamezne družbe ali naroda, pa tudi usoda sistemov kot rezultanta sposobnosti teh družb – sistemov, da se prilagodijo spremenjenim pogojem in razmerjem v razvojnem toku. Ključa za razumevanje razpada realsocialističnih sistemov evropskega vzhoda tako ni mogoče iskati v dogajanjih leta 1989 ali 1990, temveč že v *logiki nastajanja* teh sistemov, torej v razumevanju vzrokov za njihov nastanek. Seveda moramo pri tem jasno razlikovati med tistimi družbami, v katerih se je dogodila revolucija, v katerih se je komunistični sistem uveljavil (v ugodnem trenutku, ko so to omogočale tudi zunanje politične razmere) kot realizacija ene od notranjih, imanentnih teženj, ter tistimi družbami, ki so dobile ta sistem v obliki zunanje okupacije; Poljska in Češkoslovaška sta tipična primera te vrste.

Rojevanje komunizma kot državnega sistema sega v najglobljo krizo kapitalističnega sistema po prvi svetovni vojni. Ta kriza je laissez-fairovski kapitalizem pretresla do temeljev, povzročila je doslej neslutena razdejavanja tako v zasebnih kot javnih odnosih in rodila dve ekstremni ideologiji: prvo, ki je hotela državo zasnovati na bistveni poglobitvi vloge privatne lastnine in se je opredelila kot fašistična, in drugo, ki je videla rešitev v radikalni, »revolucionarni« odpravi te lastnine in se je proglasila za komunistično. Obe sta bili, kar mogoče zveni čudno, kolektivistični, »ljudski« gibanji.

Poenostavljeno rečeno, ker nimamo časa: vsak idejni radikalizem, ki postane podlaga funkcioniranja države, zahteva uporabo nasilnih metod; vsako nasilje, ki se ga posluži država kot sistem, blokira možnosti njegovega razvoja in prilagajanja razvojnim spremembam. To preprosto resnico sta izkusili obe ideologiji, komunistična in fašistična. Kljub različnim deklariranim ciljem sta postala državna sistema v svojem funkcioniranju nadvse podobna. Očitno torej tudi za državne sisteme velja isto, kot za ljudi: različne ali podobne jih ne delajo cilji, temveč metode, ki jih uporabljajo. Kar zadeva komunistične sisteme, je to še bolj očitno: spočeti v revščini in nerazvitosti so se z vgraditvijo radikalizma kot sistema delovanja ujeli v začaran krog sovraštva: za uveljavljanje svojih idej so potrebovali vedno več energije, vedno več nasilja. Kljub temu pa je treba opozoriti, kar na zahodu danes radi in namenoma spregledajo: niso komunistični sistemi vzrok nerazvitosti vzhodnoevropskih držav, temveč obratno: so posledica nerazvitosti teh držav, z izjemo Češke in Nemčije. So pa, in to je tudi pomembno, v veliki meri zapravljen šansa razvoja: medtem ko smo na eni strani priče najdaljšega obdobja stabilnega razvoja, zlasti dežel OECD, smo na drugi doživljali najdaljšo, zdaj že dvajset let trajajočo razvojno krizo realsocialističnih sistemov. V tej krizi se je pokazalo, da ti sistemi niso sposobni razviti motivov za dobro delo in ustvarjalnost ter povratnih zank javne kontrole, ki bi preprečevale zlorabo politične moči. Komunistični sistemi so se na pragu znanstveno-tehnične revolucije, ki se je začela z energetske krizo v sedemdesetih letih, dokončno izkazali za nesodobne in hkrati za nesposobne, da bi izpeljali ustrezne preobrazbe. In medtem ko je uspešen gospodarski razvoj na Zahodu ideološka vprašanja potiskal v ozadje, v ospredje postavljena gospodarsko-razvojna logika pa je pospeševala in krepila integracijske procese, je na Vzhodu kriza razvoja začela ostriti najprej politična in nato tudi nacionalna nasprotja. Dinamični sistemi, kakršne so vse družbe, ne poznajo ravnotežja stagnacije, temveč zgolj ravnotežje razvoja: razvojna stagnacija izsili notranja protislovja do konfliktov. Integracijski kapitalski tokovi so tudi integracijski kulturni tokovi; toleranca kot pridobitev civilizacije pa je, gledano razvojno, mogoča samo v splošni razširitvi razvojnih možnosti in razvojnega manevrskega prostora. In obratno: gospodarska kriza, ki te razvojne možnosti zmanjša in prostor stisne ali celo zapre, je ozadje nacionalne in politične nestrpnosti. V tem smislu je gospod Marković, ki je s svojimi enostranskimi ukrepi zmanjšal obseg produkcije za več kot 10%, prvi oče naraščajočega nacionalizma v Jugoslaviji.

V družbah, ki so odprte v uspešen razvoj, se je začel tudi značaj konkurence spreminjati. Dominacija integrativnih elementov je konkurenco, ki je bila prej naravnana v izločanje, preusmerila v sodelovanje: izločeni so tisti, ki ne znajo sodelovati. To je povsem nov element, saj na sedanji stopnji razvitosti pomeni transkulturno povezovanje in sodelovanje. Še več, neuspešnost lastnega razvoja take države izloča tudi iz mednarodnega sodelovanja. Sedanja Jugoslavija je šolski primer takega dogajanja.

Pospešen gospodarski razvoj spreminja tudi funkcijo države kot sistema: izgi-

nja njena obrambna funkcija, ki je ščitila nacionalno skupnost, torej nacionalni značaj države, krepí pa se njena socialna funkcija: država v evropskem prostoru (ne pa še tudi drugod) postaja *javna uprava v službi ljudi*. Zato se lahko govori o Evropi kot skupnosti narodov, kot skupnosti regij: narodov, ki so svoje nacionalne države že imeli, že izživelí, ki jih ne potrebujejo več v funkciji zaštíte svoje nacionalnosti, temveč zdaj predvsem le za večjo učinkovitost svojih družbenih dejavnosti. To pa ne pomeni, da je država kot nacionalna država že odmríla – nasprotno, treba je pričakovati njeno uveljavitev tam, kjer doslej funkcij varovanja nacionalne skupnosti ni imela. Pričakovati moramo, da se bo v Sloveniji pojem nacionalnega državljanstva okrepil in razvil, kar od slovenske države terja, da ga etablira in zaščíti – tudi z nadzorovanjem in obvladovanjem procesov priseljevanja in odseljevanja. Podobno bo to veljalo za dogajanja v ostalih malih narodih Evrope, ki nacionalnih držav niso razvili – Hrvati in Katalonci in Baski itd., oziroma ki so jih zgubili – kot npr. pribaltski narodi.

Tako v Evropi potekajo hkrati procesi integracije in navidezne dezintegracije. Uspešen gospodarski razvoj omogoča novo stopnjo policentrizma – ne le razvoj centrov na regionalni ravni, temveč razvoj lokalnih sredin do mednarodne pomembnosti, kar omogočajo moderni transportni in telekomunikacijski sistemi. Zato govorimo tudi o Evropi regij. Prav v tej novi kvaliteti razvoja pa izstopa razlika med nami in Evropo: medtem ko v uspešni družbi človek počenja tisto, kar želi in se mu splača, država pa skrbi za to, da se splača posamezniku delati tisto, kar družba opredeljuje kot pozitivno. V nemodernih družbah, prežetih z ideologijo, sta to dve stvari: ideološka država razlaga državljanom, kaj naj bi oziroma morajo delati, državljanom pa se splača delati nekaj povsem drugega. Ta perfidni konflikt med ekonomijo v njenem prvinskem smislu in državno naravnostjo je tista meja ločnica, ki deli sodobne, inovativne družbe od ideoloških monstrov. Je tudi meja gospodarske uspešnosti. Mi smo onstran te meje in še dlje.

ANTON BEBLER

Integracijski in dezintegracijski procesi v Evropi

Govorimo o integracijskih tokovih v Evropi. Vendar pa je velik del integracijskih tokov, ki potekajo v Evropi, samo delno evropskih, v številnih med njimi ima Evropa le periferno vlogo. Evropa se ne pojavlja v teh tokovih zgolj kot subjekt, marveč večkrat tudi kot objekt z zelo različnimi učinki integracij – tako pozitivnimi kot negativnimi. Toda stvari se spreminjajo in niso le črno-bele. Relativno nazadovanje Evrope se je na nekaterih točkah ustavilo – na nekaterih točkah si je Evropa ponovno izborila položaje v globalnih integracijskih tokovih; v nekaterih drugih trenutno nima možnosti, da bi postala ponovno vodilna sila, vsaj v doglednem času ne – v nekaterih procesih pa bo to možnost in priložnost še imela. Vodilna tehnološka in finančna sila na svetu – Japonska – kupuje v Evropi statusne simbole, in to dokazuje, da ima Evropa še precej adutov, ki pa jih sama ne zna uporabiti.

Integracijski tokovi v Evropi potekajo vzporedno in v tesni povezavi z dezintegracijskimi tokovi. Tudi hranijo se z ostanki dezintegracijskih tokov. Običajno

govorimo o ostankih dezintegriranega vzhodnega sistema, ki so postali hrana za integracije, ki premoščajo nekdanji prepad med vzhodnim in zahodnim delom. Toda presnavljanje in obnova starih oblik integriranosti poteka tudi na Zahodu. Razlika pa je v tem, da se tam to ne dogaja kampanjsko, ampak vsakodnevno. Zato so tam zelo redki zlomi, kakršni se dogajajo v formaliziranih ali umetno ustvarjenih integracijskih sistemih, ki so delovali na Vzhodu.

Integriranje svetovne skupnosti zanesljivo poteka na različnih ravneh in v različnih sferah družbenega življenja dokaj neenakomerno. Spreminja se relativni pomen posameznih integracijskih krogov kot tudi njihovo zemljepisno širjenje ali oženje. Zaradi teh neenakomernosti prihaja do različnih kombinacij družb, ki pripadajo različnim integracijskim krogom. Na tem mestu bi omenil vsaj nekatere od teh krogov integracij, ki potekajo v sodobnem svetu. To so npr. integracije, ki potekajo na socialnem, kulturno-znanstvenem, gospodarskem, finančnem, tehnološkem (vsaj na dveh ravneh: civilno-tehnološki in vojaško-tehnološki), političnem in vojaškem področju.

Če se ozremo na začetek hladne vojne, bomo ugotovili, da so imeli v integracijskih tokovih tedaj primat – tako na Zahodu kot na Vzhodu – politični, ideološki in vojaški krogi, ki so za seboj vleкли ali vsaj močno vplivali na druge: na ekonomski tehnološki, znanstveni ... kompleks. V letih 1985/86 se je razmerje med krogi integracij premaknilo. Zmanjšal se je pomen politične, ideološke in vojaške integracije, naraščati pa je začela vloga gospodarskih, finančnih in tehnoloških dejavnikov. To spremenjeno zaporedje je pospešilo razpad vzhodnega vojaško-političnega bloka, ki je bil prešibak za tekmovanje na teh ravneh. Vzhodni blok se je relativno dobro kosal z Zahodom, dokler je veljal primat političnega, ideološkega in vojaškega dejavnika. Njegova šibka točka je bila v nizki ali nikakršni stopnji integracije na socialnem, kulturnem, gospodarskem, finančnem in civilno-tehnološkem področju. Vzhodni blok ni bil deležen kolikor toliko solidne množične družbene podpore, kar velja še posebej za manjše članice Varšavskega pakta. V zahodni integraciji pa je bilo politično ravnesje dokaj bolj tvorno in učinkovito zasnovano na visoki stopnji socialne, kulturne, gospodarske, finančne in civilno-tehnološke integracije ter je imelo tudi dovolj široko in trdno družbeno podporo. Zahod je razvil celo mrežo demokratičnih integracijskih ustanov, medtem ko Vzhod takih ustanov sploh ni imel. Zdaj, ko sovjetsko uradništvo išče nadomestilo za praktično že razpadli Varšavski pakt, je prepozno za postavljanje teh ustanov na noge. Na Zahodu so, recimo, oblike povezovanja in sodelovanja med parlamenti že zdavnaj utečene; na Vzhodu pa se v nekaterih državah ti parlamenti šele vzpostavljajo po demokratični poti, v drugih pa so v nove parlamente prišle stranke, ki so zelo malo ali nič zainteresirane za sodelovanje s sovjetskim parlamentom. Zamujenih je štirideset ali več let, ko ZSSR ni kazala nikakršnega interesa za razvijanje oblik demokratične politične integracije, zasnovane na kulturni, socialni in gospodarski povezanosti med temi državami.

Kakšen je v tem kontekstu položaj nevtralnih in neuvrščenih držav, držav te majhne skupine, kateri pripada tudi Jugoslavija? Že leta in leta so v politiki vseh neuvrščenih in nevtralnih držav prisotne napetosti. Ena njihovih največjih dilem izhaja iz protislovja med prednostmi gospodarskega, tehnološkega, kulturnega in drugačnega povezovanja večine nevtralnih držav z največjimi zahodnimi državami in integracijami – ter med načeli tradicionalne nevtralnosti. Tu je razkorak med gospodarskimi in tehnološkimi interesi razvoja na eni strani ter med mednarodno-političnimi interesi za vzdrževanje statusa stalne nevtralnosti. Jugoslavija je predvsem zaradi narave svojega politično-ideološkega ustroja delovala drugače kot

evropske nevtralne države. Jugoslovansko vodstvo pod Titom in nekaj let po njegovi smrti je zaviralo in omejevalo več oblik povezovanja z zahodnimi integracijskimi tokovi: nekaterim se seveda ni moglo izogniti – vendar je imelo v njih vlogo podrejenega dejavnika. Hkrati pa se je pod plaščem parole o neuvrščenosti skušalo povezovati še z administrativno vzpostavljenimi procesi integriranja na Vzhodu. V Jugoslaviji je prišlo do neusklajenega povezovanja z različnimi krogi integracij. S propadom vzhodnega bloka se je podrlo umetno vzdrževano ravno-vesje med različnimi silnicami, ki so vplivale na jugoslovanski mednarodni položaj. Šele leta 1989 so bile premagane dogmatske ovire za vključevanje Jugoslavije v procese socialne, kulturne, gospodarske in finančne integracije, ki pa obstajajo na naši celine le na Zahodu. V tem je smisel jugoslovanskega tvornega vključevanja v številne strukture, kot so Svet Evrope, približevanje EFTI, EGS itd. Toda Jugoslavijo čaka težavno obdobje prilagajanja integracijskim tokovom, katerih središče je v zahodni polovici naše celine, medtem ko številni podsistemi in celotna območja Jugoslavije za tako vključevanje niso usposobljeni in pripravljeni. Na infrastrukturo, ne kulturno in mentalno niti ne organizacijsko. V tem smislu doživlja Jugoslavija enake težave, s kakršnimi se soočajo vzhodnoevropske države. Navzlic željam, da bi se v kar največji meri vključili v vse oblike integriranja na Zahodu, vzhodna Evropa ne bo mogla vstopiti v te tokove kolikor toliko enakopravno, ker socialna, gospodarska, kadrovska in druga struktura v vzhodnoevropskih državah takega naglega vključevanja ne omogoča. Obstajajo tudi pomembne prvine povezanosti in odvisnosti vzhodnoevropskih držav od sovjetskega tržišča kot najpomembnejšega vira nafte in plina na evropski celine in kot zelo pomembnega izvora vojaške tehnologije. Glede na težke milijarde dolarjev, ki so jih vzhodnoevropske države – in tudi Jugoslavija – investirale v vojaške sisteme, zgrajene na podlagi sovjetske tehnologije ter na povezanost večjega števila vojaških tovarn s sovjetskim vojaško-industrijskim kompleksom, vzhodnoevropske države teh oblik integracije več let ne bodo mogle prekiniti. Dokler ne bo mogoče zamenjati teh velikih in zelo dragih sistemov z drugimi, bodo morale ostati dejansko povežave s središčem nekdanjega vzhodnega bloka – pet, deset ali celo dvajset let.

PREDRAG SIMIĆ

Od bipolarne h kontinentalni Evropi

Ko se lotevamo razprav o integracijskih procesih v Evropi, bi storili veliko napako, če bi spregledali tudi dezintegracijske procese, ki se danes pojavljajo širom po Evropi, kot tudi dejstvo, da pred našimi očmi zginja celoten sistem mednarodnih odnosov, kakršen je bil vzpostavljen po drugi svetovni vojni. Štiridesetletna razcepljenost Evrope na Vzhod in Zahod se razblinja preprosto zato, ker zginja vzhodna Evropa v njenem ideološkem in geopolitičnem pomenu. Umikanje Sovjetske zveze s tega področja in kolaps državnega socializma sta povzročila svojstven »vakuum« ne samo na področju med Baltikom in Jadranom, marveč tudi v širših razsežjih celotnega kontinenta; s tem se danes tudi zahodne integracije soočajo z izzivi, na katere, kot kaže, niso bile dovolj pripravljene. Zato je podme-

na, da ponuja zamisel o »Evropi '92« univerzalni odgovor na vse probleme sodobnih evropskih družb, danes mnogo manj prepričljiva, kot je bila še pred letom dni. V tem smislu bi lahko pritrdili cinični opombi Ralpa Darendorfa, da bo »Evropa '92« kajpak prišla, samo ne ve se še kdaj.¹ Odtod tudi spoznanje, da so odgovori na vprašanja o »arhitekturi Evrope« mnogo bolj zapleteni, kot so se zdeli v času, ko sta lahko velesili – ob večji ali manjši podpori svojih zaveznic – sprejemali odločitve, ki so čez noč spreminjale usodo celotnega kontinenta.

Stari in novi bipolarizem

Najprej nekaj besed o Vzhodu. Čeprav so bila globoka strukturna protislovja državnega socializma dobro poznana že desetletja, o čemer ne pričajo le raziskave, pač pa tudi številni (neuspešni) poskusi reform, je prišel lanskoletni zlom teh sistemov vendarle nekoliko nepričakovano. Model, ki je nastal pred sedemdesetimi leti in ki je tako ali drugače deloval širom po vzhodni Evropi celotno povojno obdobje, se je v pičlih štirih »fantastičnih mesecih« podrl po naletu dejanskih socialnih revolucij. Seveda kolaps ni pomenil tudi konca gospodarskih, socialnih pa tudi političnih problemov teh dežel, ki se danes soočajo s preživelimi in uničenimi gospodarstvi, ki niso sposobna, da bi se vključevala v sodobne tokove svetovnega gospodarstva – z dezintegriranimi socialnimi in političnimi sistemi ter s številnimi in danes že nekoliko pozabljenimi problemi v sferi mednarodnih odnosov.² Letošnje svobodne volitve v teh deželah so zaznamovale kvečjemu konec partijske države in šele zdaj je možno ugotoviti, da je pot, ki jo bo treba prehoditi do graditve sodobnih pluralističnih in demokratičnih družb, še zelo dolga. Celo brez komunističnih partij na oblasti je stari sistem podaljševal svojo utečeno pot tako, da je iskal trdno oporo v nacionalizmu, ki se zdi kot »deus ex machina« univerzalna rešitev za vse probleme – čeprav gre najpogosteje le za nove oblike avtoritarne kolektivizma, v mnogočem podobnega staremu komunističnemu kolektivizmu. Skratka, mnoge dežele nekdanje vzhodne in sedanje srednje Evrope se bodo morale dolgo in mukotrpno prilagajati zahtevam tržne in pluralistične družbe, da bi se šele potem soočile s problemi prehoda iz industrijske v postindustrijsko družbo.

Pod odstranjeno ideološko fasado so nekdanje socialistične države nekoliko podobne državam »tretjega sveta« in se srečujejo s klasičnimi razvojnimi problemi.

¹ Citirano po: Pierre Hasner, *Europe beyond partition and unity: disintegration or reconstitution?*, International Affairs, vol. 60, No. 3/1990, p. 461.

² Razlike v ravni razvitosti med vzhodnoevropskimi državami in državami Evropske skupnosti³:

	Enote	Evropa (12)	Vzhodna Evropa (7) ^b	ZSSR	Vzhodna Evropa (8)
Prebivalstvo	mil.	323,2	135,8	283,1	418,9
BNP	mrd. ECU	3721,2	845,4	1905,0	2750,0
BNP per-cap.	ECU	11515,0	6225,0	6729,0	6566,0
Povpr. rast					
BNP 1980/87	%	1,8	1,3	1,9	1,7
Energetska intenzivnost	Kwh/ECU	0,38	0,55	0,67	0,63
Emisija CO ² per capita	metr. tona	2,2	3,24	3,71	3,56

a) Viri: EUROSTAT, UN, IEA, ocena 12. direktije Komisije ES

b) DR Nemčija, Bolgarija, Češka in Slovaška, Madžarska, Poljska, Romunija, Jugoslavija

To bo verjetno razlog, da bo dosedanje politično razklanost Evrope nadomestila drugačna ločnica, ki bo imela pretežno lastnosti delitve na Sever in Jug. Celo brez berlinskega zidu bo ločnica med dvema Evropama še dolgo obstajala. Tako kot pri deželah v razvoju, je tudi med posamičnimi državami dočerašnjega evropskega Vzhoda mogoče razpoznavati razslojevanje. V prvo skupino se uvrščajo tako imenovane »lažje prilagodljive« države, ki bodo zaradi ekonomske in socialne strukture, zgodovinske dediščine in zunanjepolitičnih dejavnikov v doglednem času morda lahko premagale sedanjo krizo; tu gre predvsem za Vzhodno Nemčijo in verjetno tudi za Českoslovaško, se pravi za deželi, v katerih je bil proces industrializacije končan že pred inavguracijo socialističnih režimov. Na nasprotnem koncu lestvice so tako imenovane »težko prilagodljive« države, ki se šele zdaj soočajo s socialnimi, ekonomskimi in političnimi problemi zgodnje industrializacije. Že samo ocenjevanje možnosti za gospodarske in politične preobrazbe v teh državah vplivajo na odločitve zahodnih investorjev in na količino finančne in drugačne podpore, na katero bi mogle te države računati. To je med drugim jasno razvidno tudi iz »Houstonске deklaracije«.³ Zdi se, da so v najbolj težavnem položaju večnacionalne skupnosti – posebej Sovjetska zveza in Jugoslavija – v katerih naraščajoče etnične napetosti in poglobljanje prepada med lastnim Severom in Jugom bistveno upočasnjujejo nujne procese adaptacije.

Razen vse bolj opaznih razlik med evropskim »severom« in »jugom« priteguje pozornost naraščajoči nacionalizem v nekdanjih socialističnih deželah; z njim se obnavljajo mnogi doslej že nekoliko pozabljeni etnični konflikti, ponovno oživlja problem razlik na relaciji vzhod–zahod. Ne verjamemo, da bi lahko obstoječi sistem mednarodnih odnosov v Evropi, ki je nastajal v pogojih hladne vojne in bipolarizma, ponudil mehanizme za razreševanje teh konfliktov. Po mnenju direktorja pariškega Centra za mednarodne študije, Pierra Hassnerja, »... je očitno, da preti večja nevarnost za nasilje v novi Evropi zaradi naraščajočega nacionalizma na Vzhodu, krize multinacionalnih držav, kakršni sta Sovjetska zveza in Jugoslavija, manjšinskih in obmejnih sporov«, kot pa zaradi podedovanega bipolarizma na kontinentu. »Le kaj malo je tega,« nadaljuje Hassner, »kar bi lahko NATO pakt (ali v tem primeru francoska in britanska nuklearna moč odvračanja) ukrenil v primeru izbruha državljanske vojne v Jugoslaviji, sovjetske intervencije v baltičkih državah ali v spopadu med Romunijo in Madžarsko. Vse te potencialne notranje in meddržavne oblike nasilja imajo mnogo več podobnosti s problemi predvojne Evrope ali današnjega 'tretjega sveta', kot pa s konfrontacijami med Vzhodom in Zahodom v obdobju zadnjih 45 let.«⁴

Pričakovanja, da bo kohezivna moč zahodnoevropske integracije (»Evropa '92«) in Zahoda v celoti odigrala odločilno vlogo v procesih transformacije teh družb – se po vsem sodeč ne morejo uresničiti, vsaj ne v tistih oblikah in s tako naglico, kot te države pričakujejo. Čeprav se Zahod zaveda, da mu zmaga v hladni vojni nalaga obveznosti do nekdanjih socialističnih dežel (o tem pričajo prizadevanja ES in še posebej sklepi nedavnega summita v Houstonu, ki so nekakšna različica »novega Marshallovega plana«), bodo vplivali na obseg in moduse te pomoči mnogoteri politični in ekonomski dejavniki. Vsled tega moremo realno pričakovati, da bodo problemi preobražanja vzhodnoevropskih družb, ki ga bodo spremljale velike socialne in politične napetosti, pogojevanje zahodne pomoči in

³ Summit says trade talks have 'highest priority' (text: Houston Economic declaration), Wireless file, EUR 302 07/11/90, USIS Belgrade.

⁴ Op. cit. str. 467

komaj odškrnjena vrata za zahodnoevropske integracije – v doglednem času sprožili v mnogih od teh dežel razočaranje, ki bi lahko postalo plodno tlo za vzikanje populističnih in avtoritarnih idej in režimov. Zaradi tega lahko danes pogosto slišimo tudi vprašanje: ali ne vodijo sedanji procesi Evropo prej v 19., kot pa v 21. stoletje? To vprašanje je še toliko bolj umestno, ker mnoge srednjeevropske dežele, ki se prebujajo iz štiridesetletne ideološke zmrzali, opazujejo Evropo prej skozi prizmo tridesetih, kot pa devetdesetih let tega stoletja.

Seveda bodo lahko optimisti temu scenariju postavili nasproti obilico povsem drugačnih argumentov. Med temi lahko pogosto naletimo na primerjave s tistim, kar se je zgodilo v preteklih dvajsetih letih v azijsko-pacifiškem bazenu, kjer je kombinirani potencial ZDA in Japonske sprožil razvojni cikel, ki je mnoge do nedavnega skrajno nerazvite dežele v zelo kratkem času preoblikoval v moderna tržna gospodarstva. V načelu so možnosti za tak scenarij tudi v Evropi, posebej če razmišljamo o prihodnjem potencialu združene Nemčije in drugih držav zahodnoevropskega »jedra«. Vendar meče takšen scenarij povsem drugačno luč na možnosti in perspektive »Evropa '92«, posebej če upoštevamo njene geopolitične in geoekonomske implikacije, ki bodo »težišče« gospodarskih in političnih procesov pomaknile k njenemu geografskemu središču in po vsem sodeč »nemško vprašanje« ponovno izpostavili kot ogrodje »evropskega vprašanja«.

Konec zahodne Evrope?

Dogajanj na evropskem Vzhodu ni mogoče izločiti iz optike zahodnoevropske integracije in atlantskega zavezništva. Četudi ni mogoče dvomiti, da pomenijo zmago Zahoda v hladni vojni, se danes pogosto slišijo glasovi skeptikov, ki se sprašujejo, ali bo Zahod sposoben preživeti to svojo zmago. Iskanju odgovora na to vprašanje je francoski pisec Alain Minc posvetil svojo knjigo z značilnim naslovom »Velika iluzija«⁵, v kateri je podal dokaj temachno vizijo prihodnosti atlantske zveze in zahodnoevropske integracije. Četudi se ne bi mogli povsem strinjati z mnogimi Mincovimi prognozami, nas knjiga vendar napeljuje k sklepu, da se izza zamisli evropske integracije prikrivajo povsem določeni in nacionalno obarvani interesi glavnih akterjev evropske politike. Potemtakem postaja razprava o Evropi in evropski integraciji dandanes neizogibno tudi debata o različnih videnjih oz. konceptih Evrope ter možnostih njihove integracije v »novi evropski arhitekturi«.⁶

Med temi zasnovami imajo zaradi moči in vpliva njihovih zagovornikov posebej pomembno mesto štirje koncepti Evrope.

Prvi je nedvomno *nemški*. Po zaslugi njenega ekonomskega, tehnološkega in demografskega potenciala, geostrateškega položaja, vloge v Evropski skupnosti ter NATO paktu – predvsem pa glede na prihodnjo združitev obeh delov držav, se Nemčija hitro spreminja v vodilno silo kontinenta, katere interesi in politika že

⁵ »Zahodna Evropa ni nastala ob rojstvu človeštva. Vzniknila je iz drobčev železne zavese in lahko hkrati z njo tudi izgine. Ali je napočil čas, ko Evropa ne bo niti zahodna niti vzhodna? Izjemna evolucija, ki poteka hkrati z zamenjavo enega sistema varnosti z drugim. Do včeraj je bil to atlantski varnostni sistem, a jutri, kdo to ve, bi se lahko po neki čudežni reinkarnaciji zgodovine mogel ponovno aktivirati kontinentalni varnostni sistem«. (Alain Minc: *La grande illusion*, Editions Grasset & Fasquelle, Paris 1989.

⁶ Nemški avtor Jahn Egbert je v svoji zanimivi študiji *Evropa, Vzhodna Evropa in Srednja Evropa* naštel več kot dvajset različnih definicij Evrope. Prim.: Jahn Egbert, *Europe, Eastern Europe and Central Europe*, Peace Research Institute, Frankfurt am Main, 1989.

danes bistveno vplivajo na oblikovanje nove »evropske arhitekture«. ⁷ Kot razkosana država, ki je bila v središču povojnih razhajanj med Vzhodom in Zahodom ter tarča domala vseh vzhodnih in zahodnih sistemov jedrskega in konvencionalnega oboroževanja – je imela Nemčija dejansko mnogo razlogov, da se je vztrajno prizadevala za umirjanje medblokovskih napetosti. Ta hotenja so prišla posebej v ospredje v Brandtovi politiki odpiranja proti Vzhodu (Ost-politik) ter v odnosu obeh nemških držav do instaliranja raket srednjega dometa v Evropi. ⁸ Iz povsem razumljivih razlogov je postal problem obnove srednje Evrope, se pravi področja med Nemčijo in Rusijo, ki je v etničnem in religijskem pogledu zelo raznolik, tehten povod za razprave o »Mitteleurope«. V sedanjih okoliščinah ima vprašanje Mitteleurope predvsem pomen vzpostavljanja povezovalnega področja med Vzhodom in Zahodom po vzgladu idej Ost-politik, pri čemer so imeli posebej velik vpliv nemški socialdemokrati. ⁹ V njihovem pojmovnem obzorju je verjetno najbolj produktivna teza, »da ni potrebno spreminjati meja, pač pa tisto, kar te meje pomenijo«; čeprav se ta teza ni povsem potrdila v dogajanjih konec leta 1989 in v letu 1990, ima vendar daljnosežen pomen (brez nje bi bilo verjetno mnogo težje urejati tudi problem nemško-poljske meje). Značilni vidik sodobne debate o Mitteleurope se kaže tudi skoz razprave o položaju Berlina – ne samo v združeni Nemčiji, pač pa tudi v prostoru srednje Evrope. ¹⁰ V celoti pa ta debata dokazuje, da se je proces premeščanja Nemčije iz zahodne v srednjo Evropo že začel, s čemer se postopno oblikuje v središču kontinenta novo strateško ravnotežje.

»Francoska Evropa« se v mnogočem razlikuje od »nemške Evrope«, kar je posebej pomembno, če upoštevamo dejstvo, da je zahodnoevropska integracija doslej potekala pretežno na »osi« Pariz–Bonn. Tradicionalna francoska politična misel in kultura pripisujeta – v primerjavi z nemško – mnogo večji pomen natančno definiranim in institucionaliziranim rešitvam. Že od časov De Gaullove zamisli o »Evropi od Atlantika do Urala«, je bil sistem odnosov na kontinentu povsem razvidno zasnovan na suverenosti držav-nacij. Takšno rezoniranje je prišlo povsem jasno do veljave v francoski politiki znotraj ES, ki je začela v osemdesetih letih dobivati obrise neke nove državne tvorbe; francosko videnje »Evrope '92« v njenem konkretnem pomenu – v ustvarjanju enotnega trga in evropskega političnega sodelovanja – vsebuje mnogo teh elementov, kar se med drugim kaže tudi v zamisli o evropski konfederaciji, ki jo je francoski predsednik Mitterrand predstavil v svoji novoletni poslanici. Po mnenju danskega avtorja Oleja Weaverja, je vstop vzhodne Evrope v optiko francoske zunanje politike razumljen kot dolžnost za Zahod, tako da postaja vzhodna politika pomemben element evropskega projekta. ¹¹ Pri vsem tem ne smemo spregledati tega, da so možnosti Francije za uravnava-

⁷ Z združitvijo obeh Nemčij nastaja v središču Evrope država, ki bo imela domala 80 milijonov prebivalcev (leta 1988 je imela ZRN 61,4 milijonov, DRN pa 16,7 milijonov prebivalcev). Njen ekonomski potencial bo presegal skupni potencial Francije, Nizozemske in Belgije – in bo petkrat večji od skupnega ekonomskega potenciala peterice srednjeevropskih držav: Poljske, Češkoslovaške, Madžarske, Romunije in Bolgarije (družbeni bruto proizvod ZRN je leta 1988 znašal 1.120 milijard, Demokratične republike Nemčije pa 207,2 milijard dolarjev). V primerjavi z Atlantsko zvezo pa predstavlja nemški proizvodni potencial komaj eno četrtino proizvodnega potenciala ZDA (BNP Združenih držav je znašal leta 1988 4.862 milijard dolarjev). Povzeto po: *The World Handbook 1989*, Central Intelligence Agency, Washington, D. C., 1989.

⁸ Prim.: F. Stephen Larabee: *The two German States and European Security*, MacMillan & Institute for East-West Security Studies, New York 1989.

⁹ Prim.: Peter Glotz: *Deutsch-bohmische Kleinigkeiten, oder abgerissene Gedanken über Europa*, Die Neue Gesellschaft, No. 7/1986, pp. 584/85; Peter Bander, *Mitteleuropa: Mode, Modell oder Motiv*, Die Neue Gesellschaft, No. 4/1987, pp. 297–304.

¹⁰ Prim.: Gesine Schwan, *Berlin: eine europäische Ausgabe*, Sicherheit und Frieden, No. 4/1988, pp. 342–48.

¹¹ Ole Waever, *Three Competing Europes: German, French, Russian*, International Affairs, vol. 66, No. 3/1990, p. 481.

nje zadev v evropskem prostoru bistvene, čeprav ima še vedno v rokah »nuklearno karto«, se pravi neodvisne jedrske sile.

Ameriško videnje Evrope sooblikuje več dejavnikov: odnos do druge velesile, do atlantskih zaveznikov, ocena lastnih možnosti itd. Njen odnos do sprememb na vzhodu Evrope, še posebej do združitve Nemčij, je bil nedvomno motiviran s strateškim ciljem, z »likvidacijo komunizma« in s prehitevanjem glavnega rivala – ZSSR –, hkrati pa tudi s prizadevanjem, da se v novih razmerah ohrani njena navzočnost in njeni interesi v Evropi. Značilen primer tega je bila njena kategorična zahteva, da mora biti do nemške združitve v okviru NATO pakta, da bi prihodnja enotno nemško državo zadržali »zasidrano« (anchored) v zahodnih institucijah ter ji s tem preprečili »drsenje« iz zahodne v srednjo Evropo. Kljub temu, da danes takemu nazoru marsikje ugovarjajo, pa ni nobenega dvoma, da bo ostala ta težnja še naprej konstanta ameriške zunanje politike; k temu lahko prištejemo tudi vse bolj jasna stališča glede prihodnje vloge Konference o evropski varnosti in sodelovanju ter vloge NATO pakta. Čeprav namenjajo KEVS-u osrednjo vlogo v prihodnji mirovni ureditvi, ki naj bi Združenim državam zagotovila trajno navzočnost na kontinentu, ostaja za Bushovo administracijo NATO pakt tudi vnaprej glavni kanal ameriške politike ter branik pred možnimi nezaželenimi zasuki, predvsem s strani ZSSR. Kot država, ki se vidi v vlogi zmagovalke v hladni vojni, izražajo ZDA povsem neprikrit interes za »vojne dividende« – četudi mnogi ameriški teoretiki mednarodnih odnosov opozarjajo, da bi lahko odločitve, ki bi ogrozile vitalne interese Sovjetske zveze, lahko sprožile »versajski kompleks« ter v daljšem časovnem obdobju izzvale revanšizem ZSSR. Med pomembne »vojne dividende« sodi tudi možnost zmanjševanja ameriških vojaških izdatkov v Evropi, posebej še zaradi umirjanja blokovskih razprtij ter zmanjševanja napetosti na kontinentu. Zaradi tega ameriška zunanja politika nikoli ne pozabi poudariti svojega interesa za spoštovanje »legitimnih sovjetskih varnostnih interesov«. ¹² Ko gre za nekdanje socialistične države, so ZDA mnenja, da bi jih z odtegotovanjem pomoči »ne kazalo potiskati nazaj – v naročje ZSSR; iz take ocene izhaja tudi zamisel o »novem Marchallovem planu«, ki se je konkretnije izoblikovala med sestankom na vrhu v Houstonu.

In končno: »sovjetska Evropa«, katere videnje izhaja iz lastnih težav ZSSR in je utrpela največ sprememb. Od prizadevanj Brežnjeva, da zahodno Evropo odtrga od ZDA, so sovjetske koncepcije evoluirale do »skupne evropske hiše« in »vseevropskega procesa« Mihaila Gorbačova, ki je odigral odločilno vlogo pri širjenju prostorov za veliki preobrat na kontinentu. V bistvu je sodobna politika ZSSR v Evropi izrazito defenzivna; ni naravnana k osvajanju novih pozicij, pač pa k blažitvi posledic zgubljenega položaja v srednji Evropi ter k odpiranju kanalov za ekonomsko sodelovanje z Zahodom, ki je za uspešnost notranjih reform v ZSSR življenjsko pomembno. Po mnenju mnogih zahodnih analitikov je imelo trdovratno vztrajanje SZ pri nevtralnem statusu združene Nemčije le vlogo aduta v pogajanjih, s katerim naj bi prisilila Zahod k temu, da sprejme novi sistem kolektivne varnosti v Evropi, ki bi puščal Sovjetski zvezi proste roke, da se lahko posveti lastnim problemom. Potemtakem so interesi SZ – bolj kot kdajkoli doslej – kom-

¹² S takšnim stališčem soglašajo tudi evropske zaveznice ZDA. Nemški minister za zunanje zadeve Hans-Dietrich Genscher je v svojem govoru maja 1990 to stališče predstavil takole: »Mi ne želimo izriniti ZSSR na evropsko obrobje. Bolje bi bilo, da se (ZSSR) kot celota inkorporira v Evropo, to pa pomeni, da se vključi tudi v politične dimenzije Evrope... Mi ne želimo, da bi se kdorkoli počutil oškodovanega vsled združevanja Nemčij. KEVS ponuja Sovjetski zvezi zagotovila, da bo polnopravno vključena v dogajanja v Evropi. Sovjetska zveza je odprla svoja vrata; mi moramo skoznje vstopiti – in ne smemo v takih razmerah dopustiti, da bi jih z naše strani kdorkoli spet zaloputnil«. The European, 11–13. maj 1990.

patibilni z interesi drugih vodilnih akterjev evropske politike, iz česar bi mogli napovedovati možnost za »veliki dogovor«, ki bi se materializiral v »novi evropski arhitekturi«, katere hrbtnica naj bi postala KEVS-2.

Seveda v tej točki ne bi smeli pustiti vnevar tudi ciljev drugih evropskih držav, zlasti Velike Britanije, Italije, skupine N/N in ostalih, ki bodo v dobršni meri vplivali na končno izoblikovnje odločitev, ki jih že lahko zaznavamo.

»Veliki dogovor«

Prav v konvergenci interesov, ki se izražajo v različnih zamislih prihodnje Evrope, se danes že nakazujejo elementi nastajajočih institucionalnih rešitev. Po mnenju Oleja Waeverja je »v sklopu NATO pakta, KEVS-a in tistega, kar je še ostalo od Varšavskega pakta, uspelo ZDA ohraniti pri življenju NATO pakt, Rusi so dobili 'sistem kolektivne varnosti' s povsem opredeljeno vsebino v teh zvezah, Francozi integrirano in dejavno Evropsko skupnost z učinkovito vzhodno politiko, medtem ko bodo dobili Nemci svojo Nemčijo in dovršen del vzhodne Evrope«. ¹³ Verjetno je precej resnice v oceni, da pomenijo te odločitve dejanski konec druge svetovne vojne v Evropi in začetek nekega povsem novega sistema mednarodnih odnosov, ki bi lahko nadomestil sedanji sistem, ki je temeljil na bipolarnosti in hladni vojni. Seveda pa bo zelo težko v tem kratkem času, ki je na voljo, najti rešitve, ki bi bile dovolj učinkovite in ki bi mednarodne odnose fiksirale kot dovolj predvidljive, kot so bili npr. v obdobju hladne vojne. To enačbo bi morala razrešiti KEVS-2, ki bo zgrajena na povsem drugačnih temeljih, kot njena predhodnica.

Tu je treba najprej povedati, da je z opuščanjem bipolarizma in z usihanjem vloge blokov odpravljena tudi blokovska dimenzija KEVS-a, s tem pa tudi njena bipolarna pogajalska dinamika. Drugič, zginja tudi polarizacija med zahtevami, vsebovanimi v prvi in tretji »košarici« materije KEVS-a, ker je na obeh področjih prišlo do bistvenih sprememb. Tretjič, v dokajšnji meri bo dosedanjo konfrontacijo zamenjala kooperacija. Četrto, KEVS-2 se ne bo prvenstveno ukvarjala z vojaško problematiko, kot je to veljalo za Helsinke in za Madrid. Končno so odpadli tudi razlogi, ki so preprečevali institucionalizacijo KEVS, saj jo danes večina držav sprejema kot zaželeno ustanovo, ki bi lahko postala glavni steber institucionalizacije novega sistema mednarodnih odnosov v Evropi. Zato je slišati vse pogostejše zahteve, da se sklepno listino iz Helsinkov, ki je le politični dokument oz. nima za vse obvezujočega pomena, nadomesti z novim sporazumom, ki bi imel mednarodnopravni, se pravi obligatorni značaj. To bi *ipso facto* ustvarilo zametek obče-evropskih institucij (vključno z evropskimi mirovnimi silami), v katerih bi sodelovali vsi akterji evropske politike. S tem bi nastal mehanizem, ki bi bil mnogo bolj prilagojen novi evropski stvarnosti, kot pa so bile dosedanje blokovske institucije. Vsekakor bi morala KEVS-2 ponuditi tudi ustrezen nadomestek za mirovno pogodbo z Nemčijo; ponuditi bi morala rešitev za zelo širok spekter vprašanj, ki so ostala nerešena od konca druge svetovne vojne. Skratka, KEVS-2 bi morala nadomestiti sklepe jaltške konference.

Seveda pa KEVS-2 ne more ponuditi rešitev za prihodnjo arhitekturo mednarodnih ekonomskih odnosov v Evropi. Tako se vzporedno z razmišljanjem o sistemu kolektivne varnosti in sodelovanja na kontinentu pojavljajo prizadevanja za iskanje sedanjih realnosti ustrežnejših rešitev v mnogo širši sferi odnosov. Četudi je

¹³ Ole Weaver, cit. delo, pp. 486–487.

v tem drugem primeru negotovost mnogo večja, je vendarle značilno, da se v ZDA in ES vse pogostejše pojavljajo ideje o strukturi, zasnovani na sistemu koncentričnih krogov. V tem sistemu bi dobile države današnje ES, predvsem gospodarsko vodilne države (Nemčija, Francija, Italija, Velika Britanija), vlogo »centra«. Nadaljnji krog bi obsegal države EFTA, medtem ko bi se v tretjem krogu znašle nekdanje socialistične države, pa še Ciper in Turčija. Avtorji te zamisli menijo, da bi se s tem omogočilo državam z različnimi gospodarskimi strukturami in potenciali nemoten razvoj – v skladu z lastnimi možnostmi in seveda ob maksimalnem medsebojnem sodelovanju. Skeptiki vidijo v teh zamislih tudi nevarnost, da se z njimi vzpostavlja klasična shema odnosov »center-periferija«, da se z njimi za dolga leta zakoličijo odnosi, ki so značilni za odnose med razvitimi in nerazvitimi oz. med evropskim »severom« in »jugom«.

Jugoslavija?

Če ocenjujemo v sklopu sedanjih dogajanj na evropskih tleh vlogo Jugoslavije, se je težko znebiti vtisa, da se dogaja nekaj podobnega, kot se je dogajalo v sedemdesetih letih; tedaj so se razvitejše države naglo prilagajale normam »tretje tehnološke revolucije«, medtem ko se je Jugoslavija zapirala v ideje »dogovorne ekonomije« ter bila v celoti zaposlena z lastnimi ekonomskimi, socialnimi in političnimi eksperimenti. Na žalost moreta biti obsežnost in dalekosežnost zdaj potekajočih preobrazb indikator za mnogo globljo krizo, s katero se bodo soočile vse tiste države, ki se ne bodo pravočasno prilagodile novi evropski stvarnosti. Po začetnem navdušenju nad uspehom stabilizacijske politike ZIS-a ter po prvih svobodnih volitvah v Jugoslaviji – so Evropska skupnost, EFTA in Svet Evrope Jugoslaviji naklonjeno odgovorile z odpiranjem svojih vrat; vendar pa je postalo zaostrovanje etničnih konfliktov razlog, da vidi Evropa sedanjo Jugoslavijo ne le kot eno od »težko prilagodljivih držav«, marveč tudi kot eno od potencialno najbolj nevarnih kriznih žarišč ter destabilizacijski element v vzpostavljanju »nove evropske arhitekture«.

In če ta hip zanemarimo možni razplet jugoslovanske krize, bi še kazalo vprašati, kakšno vlogo bi utegnila imeti Jugoslavija v »novi evropski arhitekturi«. Jugoslavija, ki se je porajala iz ruševin Mitteleurope, je bila v obdobju po prvi svetovni vojni del tako imenovane »antantne Evrope« ter del »sanitarnega kordona«, ki sta ga Francija in Velika Britanija vzpostavili pred Sovjetsko zvezo in Nemčijo. Po kratkotrajnem bivanju v vzhodni grupaciji se je povojna Jugoslavija v petdesetih letih namestila v prostor med blokoma; dokaj spretno je izkoristila vlogo socialistične države, katero je želel Zahod postavljati za zgled vsem potencialnim državam-disidentom iz vzhodnega bloka (tako imenovna politika »diferenciacije«). To njeno vlogo je dodatno povzdignila politika neuvrščenosti, ki je Jugoslaviji omogočila, da se je kot članica N/N skupine držav že od vsega začetka vključila v procese KEVS ter si s tem zagotovila pomembno mesto v vseh njenih pomembnih dejavnostih. Na žalost pa uspehi na zunanje-političnem področju niso imeli opore v notranji politiki in razvoju dežele, ki je zakrnel na bolj ali manj državno-socialističnih temeljih; to je bil eden od razlogov, da je Jugoslavija dočakala aktualno fazo preobrazb v Evropi povsem nepripravljena – ter se v nekem obdobju znašla celo na repu sprememb, ki so se dogajale v vzhodnoevropskih državah.

Neuspeh dotedanjega sistema ter naglo poglobljanje krize v državi sta razloga,

da je postala ideja »Evrope '92« v danem trenutku več kot njen privlačen politični cilj – v nekem smislu tudi nadomestilo za stare fokuse politične mobilizacije – hkrati pa tudi povod za razhajanja. Objektivno gledano je ta cilj kratkoročno težko uresničljiv, to pa zaradi inkompatibilnosti velikega dela jugoslovanskega gospodarstva, socialne in politične strukture s sistemom, ki nastaja v Evropski skupnosti, kot tudi zaradi velikih regionalnih razlik ter nivojev razvitosti. V kolikor pa bi ta cilj razumeli kot instrument politične mobilizacije za zamenjavo para-državnega gospodarstva s tržnim, enopartijskega sistema s političnim pluralizmom, kolektivizma z individualizmom, partijske države s pravno državo itn. – potem je v celoti upravičen; in kot tak je konec leta 1989 in v začetku leta 1990 naletel tudi na pozitivne odmeve v vodilnih evropskih integracijskih grupacijah.

Vendar pa v tej varianti ne bi smeli spregledati tudi mesta Jugoslavije v Evropi, predvsem determinante njenega geopolitičnega in geoekonomskega položaja na jugovzhodu Evrope, ki ji namenjata vlogo »mostu« ne le med vzhodom in zahodom, marveč tudi med severom in jugom Evrope. Čeprav je avstrijski kancler Vranitzky – ko je lani govoril o podobni vlogi Avstrije v sodobnih evropskih procesih – duhovito pripomnil, »da danes nihče ne živi na mostovih, marveč se mora prej ko slej opredeliti za eno ali drugo oprijemljivo obrežje«, pa se je implikacijam geopolitičnega in geoekonomskega položaja le težko izogniti; in verjetno je, da bi mogla neka pragmatična, hkrati pa tudi vizionarska politika, ki bi izhajala iz teh predpostavk, zlahka definirati koordinate položaja Jugoslavije v Evropi. V tem pogledu more biti zelo poučno izkustvo v avstrijskem pristopu k integraciji v Evropsko skupnost: naši sosedje so zelo natančno in vsestransko pretehtali interese in možnosti te države, še preden so sredi leta 1989 poslali uradni zahtevek za sprejem v članstvo.

Vse to nas navaja k sklepu, da je treba rešitve iskati predvsem v različnih oblikah subregionalnega, multilateralnega sodelovanja (Alpe-Jadran, »pentagonala«, južni Jadran, Podonavje, Balkan). K temu nas navajajo tudi spremembe v notranjem sistemu Jugoslavije, posebej naraščajoča vloga jugoslovanskih republik v kreiranju njene zunanje politike in interesi republik za neposrednejše povezovanje s sosednjimi državami in regijami. Vkljub kontroverzam, ki jih tovrstne pobude ponekod sprožajo, so ti procesi v sodobnem evropskem kontekstu povsem legitimni; vendar terjajo domišljeno metodologijo in ustrezno koordinacijo na ravni Jugoslavije – kajti brez tega ostajajo njihovi dometi na ravni lokalizmov – s tem pa tudi zunaj osrednje matice razvoja »nove evropske arhitekture«.

RUDI ČAČINOVIČ

Slovenci v presnovi Jugoslavije in Evrope

O nekaterih stvareh, o katerih tu govorimo, bi tako o njih lahko govorili že pred dvema letoma. V zadnjem času pa se je marsikaj spremenilo. Gre za spremembe, ki so nastale po Gorbačovu, gre pa tudi za novo veliko Nemčijo, ki je tudi posledica vsega tega. Ta dejstva spreminjajo tudi marsikaj, kar zadeva evropsko

integracijo. Verjetno ta integracija ne bo taka in se ne bo razvijala tako, kot se je doslej. Imeli smo tista štiri območja velikih: Amerika, Sovjetska zveza, potem pa Evropa in Japonska. Razni ekonomisti in znani politiki so začeli govoriti, da se bo velesilam pridružila še Kitajska itd. Mislimo moramo za nekaj desetletij naprej, kakšne spremembe so še možne.

Mislim, da je pojav velike Nemčije spremenil medsebojne odnose v Evropi, in vsaj kar se nas Slovencev tiče, bi morali imeti to vedno pred očmi. Mislim, da tudi integracija zahodne Evrope ni nastajala samo zaradi tistega, o čemer je govoril tovariš Pintar, ampak da je bilo vedno prisotno tudi razmišljanje, kako zahodno Nemčijo vključiti v evropsko integracijo, kako najti evropsko ravnotežje. Ne smemo pozabiti na razvoj odnosov med trojico – Nemčijo, Francijo in Anglijo –, na posebnost, ki so si jo Francozi dovolili glede svoje atomske sile in glede vojaške povezanosti s paktom NATO. Tu je danes tudi vprašanje, ali bo ta Nemčija povsem samostojna, ali bo lahko razpolagala z vojaško silo, kar ji sicer dovoljujejo, ali pa bodo na kakšen drugačen način skušali to vojaško silo porazdeliti, da ne bi bila nevarna za vse druge.

Nekje sem že citiral Habermasa o imperiju nemške marke. Ta imperij se širi. Zdaj bo segel do Rusije, in to nosi s seboj doslej neslutene možnosti. Ne več orožje – v tem pogledu je postal Bebler že nekoliko nesodoben – ampak prihaja demarka. Dobili bomo nemške emigrante. Jaz jih poznam od prej, ne vem, koliko jih poznate vi. Na te stvari bi morali misliti. Gre za kapitaliste, ki bodo kupovali delnice in cela podjetja. Ni dvoma, da bodo imeli tudi vpliv na naš razvoj. In to zahteva posebno skrb in premislek.

Drugo vprašanje pa je, ali ni regionalizem naš interes? Mislim, da je interes Evrope, tako na Zahodu kot na Vzhodu, da bi se regije čim bolj povezovale. To bi bilo izredno koristno, da bi lahko velenemštvo, ki se bo razvijalo, vendarle nekoliko zavirali. Vsa nemška združevanja so doslej vodili nemški desničarji, reakcionarji. Zdaj je razmerje med levico in konservativci nekje 50:50. Želeti pa je, da bi vendarle levica in naprednejši sloji prišli do izraza. To ni pomembno samo za razvoj Nemčije, ampak za vso Evropo. Za nas in za Evropo ni vseeno, kakšen bo notranji razvoj Nemčije. Že sedaj lahko spremljamo v tej deželi razprave o bodoči nemški prestolnici (Berlin ali Bonn). Vsekakor bo zmagal Berlin – mnogi demokrate pa se pri tem bojijo, da bo Berlin okrepil nemško centralizacijo (administrativno, politično, gospodarsko) po vzoru drugih (Francije in Anglije z velikima prestolnicama). Ni dvoma, da bi taka nemška centralistična verzija lahko postala nevarnost za nemško demokracijo in za mirno, demokratično sožitje v Evropi. Za nas Slovence ne more biti dvoma, da smo življenjsko zainteresirani odslej spremljati vse, kar se dogaja v veliki Nemčiji in okoli nje.

Mislim tudi, da so razlike med položajem v nekaterih socialističnih deželah. Politične in razvojne ravni nekaterih so take, da bi se v Evropo lahko vključile tudi nekatere socialistične dežele. Take so Madžarska ali Čehoslovaška, ki nima manj možnosti za vključevanje v zahodni svet kot npr. NDR. Poljska je morda posebno vprašanje – kot protiutež veliki Nemčiji. Forsirali jo bodo predvsem v Franciji. Marsičesa se bo treba spomniti iz starih časov. Italijanski zunanji minister je eden velikih pobornikov za novo četverico ali petorico. To je počenjal celo Mussolini, ki je gradil most preko Avstrije, Madžarske na Poljsko, da bi zaježil nemško prodiranje v Podonavje in na Balkan. To zamisel je opustil šele takrat, ko se je zapletel v abesinsko vojno in ga je moral reševati Hitler. Tako je žrtvoval Avstrijo. Tudi v Avstriji so različni sloji. So velenemški elementi, ki še vedno sanjajo o veliki Nemčiji; ne smemo pozabiti, da bi bili prav ti, če bi šlo Avstrijcem slabo, verjetno

najglasnejši; je pa tudi cela vrsta naprednih ljudi, ki vidijo v regionalnih povezavah rešitev za samostojnost Avstrije. Pred tremi leti sem pri prijateljih v Budimpešti slišal o Podonavski konfederaciji. To idejo so širili ljudje, ki so bili zelo blizu Moskvi. V Beogradu sem to povedal na centru za strateška raziskovanja, da začenejo Rusi razmišljati, da bi ustvarili »sanitarni kordon«, s katerim bi se zavarovali pred drugimi. V zadnjih dveh letih se ta ideja zelo širi. V Beogradu se je v zadnjem času pojavila vrsta somišljenikov, ki so to idejo pozdravljali. Po mojem tudi ni povsem nemogoče, da se bodo porajale še drugačne zamisli – predvsem glede na nekatere specifičnosti razvoja v Srbiji in vzhodno od nje. O vseh teh stvareh bi morali razmišljati in se zavedati tega, da tako enostavno v Evropo ne bomo prišli. Imamo celo vrsto izjav o odcepitvi Slovenije, čeprav bi morali vedeti, da je to malo drugače. Zelo se strinjam, da je dobil časopis, ki se je prej imenoval »Evropa zdaj«, predlog, naj poslej nosi naslov »Evropa«. Kot Slovenci bi morali imeti to v prvi vrsti pred očmi, ker stvari niso tako enostavne, kot si jih morda zamišljamo. Slovenci bi verjetno lahko storili vse, da bi se čimprej prilagodili evropskim standardom, posebej kar se tiče gospodarstva – pa tudi v pogledu pravnih norm. To lahko storimo verjetno celo po svoji lastni volji, ne da bi vedno čakali, da nam bo to nekdo iz Beograda dovolil. Tako enostavno, kot si to pri nas predstavljamo, zadeve verjetno ne bodo tekle. Mislim, da je politično celo napačno, če govorimo, da se bomo odcepili. Suverena Slovenija mora poudarjati, da hoče rešiti Jugoslavijo, da pa mora biti Jugoslavija demokratična konfederacija – ne pa pustiti tistim, ki v resnici Jugoslavije ne marajo, ki v bistvu ves čas gradijo svoj separatizem – samo malo drugačen – da nas napadajo, češ da nočemo te države. Dejansko pa gre za to, da nočemo takšne, kakršna je zdaj!

Nikakor ne bi smeli pozabiti tudi na sredozemsko dimenzijo. Ne samo zaradi konference, ki se pripravlja in ki naj bi bila nekakšna KEVS za Sredozemlje. Mi smo med Severom in Jugom, preko nas tečejo zgodovinske poti od Sredozemlja v Evropo. Ob spremembi, ki je nastala z združitvijo Nemčije, nam lahko pomeni Sredozemlje novo ravnotežje tudi v Evropi. Bodočo integracijo Evrope ne smemo več videti le v ozki zahodni Evropi dvanašterice, saj se že sedaj govori o dvaindvajsetih ali še več članicah. Ni dvoma, da se bo širila na Sever (EFTA) in še posebej na Vzhod. Za našo zgodovinsko perspektivo pa desetletje ne igra odločilne vloge. Ni dvoma, da bo Evropa 21. stoletja drugačna, kot je bilo pričakovati še pred nekaj leti.

JANEZ STANIČ

Lahko shaja Vzhodna Evropa brez lastne identitete?

Po razpadu vzhodnoevropskih komunističnih sistemov je v tem delu Evrope nastalo povsem novo stanje, ki je trenutno še izrazito prehodno in nedefinirano, jasno pa je, da vrnitev k prejšnjemu stanju ni realna perspektiva. Nenavadno hiter in popoln razpad sistemov, ki sploh niso nudili pravega odpora, kaže, da so bili zares eksistenčno vezani na zunanjo (sovjetsko) podporo in da brez nje preprosto niso zmožni obstati.

Ob tem se zastavlja vrsta vprašanj, ki se tičejo tako Evrope v celoti kot seveda tudi njenega vzhodnega dela.

Ena od širših posledic takega razvoja je dejstvo, da v razvitem delu sveta po neuspehu vzhodnoevropskega komunizma ne obstajata več dva modela, dve alternativi. Vzhodnoevropska alternativa je bila res neučinkovita, vendar je le vplivala na Zahod kot izziv, spodbuda in v določenem smislu nadzorstvo. Silila ga je k večjemu vgrajevanju socialnih elementov v svoj sistem in k poudarjanju človekovih pravic. Pobuda za to je prihajala tako od zunaj – z Vzhoda – kot od znotraj – od domačih komunističnih partij, ki so do najnovejšega časa (do evrokomunističnega eksperimenta, ki pa prav tako ni uspel) delovale več ali manj kot del enotne svetovne komunistične alternative. Te spodbude zdaj preprosto ni več ne od zunaj ne od znotraj, kajti s propadom komunizma v državah, kjer je bil na oblasti, so tudi zahodnoevropske komunistične partije doživele bržda usoden udarec.

V razvitem svetu torej ni več konkurence in alternative, ni več različnih sistemov, preživel je en sam model – zahodni. Zahod se že obnaša kot zmagovalec, predpisuje pogoje in daje navodila bivšim komunističnim državam za pomoč, oziroma za njihovo vključevanje v Evropo. V zvezi s tem se zastavlja vprašanje, ali Zahod brez konkurence in alternative lahko živi in deluje enako učinkovito in uravnoteženo kot doslej? Ali propad komunističnega izziva ne pomeni nevarnost za stagnacijo Zahoda? Ali je zahodna civilizacija zmožna sama iz sebe, brez izziva in alternative (in v kolikšni meri) nadaljevati pozitivni razvoj? Ali lahko sama prepreči nevarnosti nekega novega monizma?

Drugo, za prihodnost zelo pomembno vprašanje je, v kolikšni meri in kako hitro se nekdanji komunistični Vzhod lahko prilagodi pravilom igre, ki jih uveljavlja in zdaj predpisuje Zahod? Pri tem ne gre samo za to, da je komunistični obrazec obstajal in deloval skoraj pol stoletja in da je v tem času ustvaril določeno stanje, mentaliteto, navade in vzorec obnašanja. Vsega tega se ne bo dalo na hitro in neboleče spremeniti. Nasprotno, pričakovati je resne notranje težave in konflikte, zlasti na socialnem področju, kjer je prejšnji sistem zagotavljal sicer nizko raven socialne varnosti, vendar množično in zasnovano v glavnem po načelu uravnilovke. Ob ukinitvi te uravnilovke bo močno, in to negativno, prišla do izraza tudi razmeroma nizka stopnja materialne razvitosti teh družb.

S tem je povezano širše vprašanje materialnih in drugih možnosti Vzhoda, da preprosto posnema in prevzema zahodni model. Sodobni zahodni model namreč ni samo posledica boljših odločitev in večje politične modrosti, ampak korenini tudi v pomembnih zgodovinskih procesih, ki niso bili enaki na vzhodu in na zahodu Evrope. Današnja zahodna stopnja razvitosti temelji tudi na intenzivnem razvoju industrijske družbe, na množičnem izkoriščanju delavstva v 19. in na začetku 20. stoletja, na pospešenem razvoju znanosti in tehnologije in ustrezni revoluciji, na kolonializmu itd. Vzhod je na vseh teh področjih zaostajal, industrijski razvoj je bil manj intenziven in množičen, dlje je ostajal v večji meri in bolj patriarhalno agraren; ves čas, v desetletjih komunizma pa še posebej, je zaostajal na področju znanstveno tehnične revolucije; ni poznal kolonializma itd. Vse te razlike bodo ostale tudi po izenačevanju družbenih sistemov in so v marsičem preprosto civilizacijske. Zastavlja se torej vprašanje, ali Vzhod lahko – za kakšno ceno in v kolikšnem času – preskoči dolgo in v marsičem specifično obdobje formiranja sodobne zahodne civilizacije?

V tem pogledu Vzhod ni v celoti v enakem položaju. Zahodnemu modelu so vsekakor bližje Vzhodna Nemčija in Češkoslovaška, severni del Jugoslavije, delno tudi Poljska in Madžarska. Bistveno drugačen je položaj na Balkanu, kjer Romu-

nija, Bolgarija, znaten del Jugoslavije in Albanija niso samo na drugačni, nižji, stopnji materialnega razvoja, ampak imajo tudi bistveno drugačno kulturno-zgodovinsko, versko in sploh civilizacijsko dediščino. Za vzhodno Evropo v celoti, spet z izjemo Češkoslovaške, Vzhodne Nemčije in dela Jugoslavije, velja, da nikoli ni bil konstitutivni del Evrope v njenem sodobnem pomenu, ampak zgolj njeno obrobje.

Posebno vprašanje so seveda možnosti in položaj Sovjetske zveze, ki domala v vseh pogledih predstavlja povsem svojski, specifičen problem in jo zato namenoma izključujem iz teh razmišljanj o Evropi.

Glede na vse povedano menim, da se za vzhodno Evropo v prihodnosti zastavlja predvsem vprašanje, kako najti lastno identiteto, ki očitno ne more biti zgolj posnetek zahodnega modela.

ANTON RUPNIK

Smo obsedeni s to »Evropo zdaj«?

Naj mi bo dovoljen nekoliko bolj emotiven okvir in uvod. Pred kratkim sem se vrnil iz Moskve in kakšne tri mesece nisem ničesar razumel – in še danes me je strah, da ne razumem – kaj je s to našo obsedenostjo z »Evropo zdaj«. Bojim se, da je za tem več kompleksov; kot da smo nekaj zagrešili pred evropsko zgodovino, nekaj zamudili in da se moramo zdaj pred lastnim narodom pokesati in hiteti, hiteti, da se bomo nekam vključili, sebe integrirali in postali enakopravni, predvsem pa bogati – česar sploh ne podcenjujem. Ta moja čustva, ki so bolj čustva kot pa razumske kategorije, so opremljena z vtisti, ki sem jih dobil med Rusi in sovjetskimi državljani neruske nacionalnosti. Zdaj prihajajo k nam Estonci, ki so kot mali puntarji tu prvi, in pri Estoncih lahko občudujemo to, da nimajo v tem pogledu nobenih kompleksov. Pravijo, da so Evropa in Evropejci. Imam občutek, da pri Litavcih in sploh pri baltskih narodih ni zaslediti kompleksa, da so nekaj zagrešili in da morajo z nečim pohiteti, ampak zahtevajo obnovitev že priznane državnosti, ki jim jo je Društvo narodov nekoč z vso formalnostjo priznalo; s tem računajo, da so del Evrope, Evropa pa naj se blagovoli seznaniti s tem, da je tudi Baltik njena sestavina in naj se mu prilagodi. To je zelo samozavestno počutje Evropejcev.

Ta Evropa je nasploh čudna reč. Če greste v Tbilisi, s katerim je Ljubljana celo pobratena, potem v pogovoru z gruzinskimi gostitelji nikar ne pokažite dvoma in jih ne sprašujte, ali so del Evrope! Imajo se namreč prej za Evropejce kot za Ruse. Svojo evropsko samozavest utemeljujejo na svoji prastari krščanski kulturi. Za Kavkazom poteka ločnica in pri Azerbajdžancih, nekrščanskem, muslimanskem narodu, tega evropeizma in te težnje sploh ni več zaslediti. Armenci so zastran Evrope nekje vmes. Vse te obrobne reči evropskega kontinenta nam bodo sčasoma vsilile na dnevni red zelo specifična vprašanja. Ko govorimo o Evropi, že v celotni Sovjetski zvezi ne moremo govoriti, ampak o njenih subjektih, narodih in republikah tostran Urala in Kavkaza. Za mnoge evropske narode Sovjetske zveze so Rusi »aziati«. Mislim, da je bilo v spoštovanja vrednih tekstih »Teorije in

prakse« premalo poudarjeno, da obstaja pri mnogih narodih oziroma družbah tako imenovane bivše vzhodne Evrope, bivšega socialističnega tabora, tragična iluzija, da se kar tako vključijo v Evropo zahodnega modela. Na enem primeru lahko ponazorimo, kako je to povsem drug svet. Če bi te razložke prevedli v verske pojme, je to kot krščanstvo in muslimanstvo. Eni in drugi živijo po povsem drugačnih zakonitostih. Vzemimo torej droben primer iz sovjetskega sistema: ker je v Karabahu stavka in ker je tam sistem naselil edino tovarno kondenzatorjev, gre vse k hudiču v vsej avtomobilski industriji. Desetletje bo še trajalo, preden se bo ta gospodarski mehanizem ne morda toliko prilagodil Zahodu, kolikor našel svojo pot k organskemu delovanju – ker ekonomije očitno ne prenesejo nasilja nad seboj. To je največje spoznanje zloma komunizma: gospodarstvo ne prenese nasilja, je organizem kot vsak drug živ organizem ter živi po zakonitostih, ki ne trpijo ideoloških in drugih dogem.

Drugič, navrgel bi še vprašanje, zakaj so se zdaj v Dublinu šefi zahodnih držav v glavnem posvetili osrednjemu vprašanju, namreč, kako reševati Rusijo in Gorbačova? Bojim se, da se bodo mnoge poetične integracijske zasnove hudo pomešale in da jih bodo zmotila morebitna dramatična dogajanja v Rusiji; kajti če se v Rusiji množični socialni nemiri sprevržejo v medregionalne, potem je – prevedeno v jezik obramboslovca Antona Beblerja – lahko ogrožena jedrska baza z jedrskim nabojem; in če generali ne obvladujejo več ustrezne regije, kjer se to dogaja, pomeni to za Mitteranda, Kohla in Thatcherjevo nov potencialni vir jedrske nevarnosti. Na Balkanu te stvari precej abstrahiramo, vendar te zadeve lahko temeljito posežejo v integracijske igre – in v Dublinu se tega zavedajo: namreč da morajo reševati ne Gorbačova osebno, marveč Gorbačova kot edinega garanta za to, da stvari ne bi prišle tako daleč, da bi se nadzorstvu izmaknili mednacionalni, predvsem pa socialni nemiri. Če se lanski val stavk ponovi, se morejo zgoditi v sibirskih in drugih regijah grozljive reči, saj obstaja tudi nevarnost, da se kdo polasti jedrskega orožja.

Premalo smo poudarili dejstvo, da se Evropa drastično razločuje, ne več toliko po ideologiji, ampak po neki čudni kulturi dela in nedela. Ali to nujno vodi v razisem? Daleč sem od tega, toda akademik Leonih Abalkin, snovalec vseh nesrečnih gospodarskih prenovitvenih poskusov, iz dneva v dan pripoveduje svojim sovjetskimi rojakom, da »tako kot mi delamo in nočemo delati, še dobro živimo«; razumljivo, da nima smisla, da bi ruski Ivan sploh delal, ker za rubelj itak nima kaj kupiti – in to je grozljiva dediščina teh desetletij. Ampak, kako iz tega začaranega kroga? Po drugi strani se razkroj države in družbe kaže tako, da kdor more, s te barke beži (Pribaltik). Ločnica je tudi tu, če ne morda predvsem tu: na eni strani so v navadah dela in nedela narodi, ki se še niso čisto odvadili, ki jih boljše vizem še ni povsem odvadil delati; tragično dediščino pa nosijo Rusi in centralni del sovjetskega imperija, ki ne zna in noče delati.

Končno je tu še vprašanje, ali so za Evropo danes najbolj značilni procesi ločenih in zaprtih integracij ali pa bolj skupni procesi, ki bi jim lahko dali splošno oznako: demokratizacijski, emancipacijski, procesi odpiranja drugega proti drugemu. Menim, da je bolj značilno to slednje. Dvomim, da si bo zahodna Evropa lahko privoščila 1. januarja 1993 vse to, kar si je zamislila, ker dvomim, da si bo upala iti v tako zaprto konkurenčno koncepcijo skupnosti, kot so jo zasnovali še tako rekoč v stari Evropi.

Mislim, da bi morali v Sloveniji in sploh v Jugoslaviji v javnem nastopanju pokazati več običajne samozavesti. Komu pa smo kaj dolžni, da moramo zdaj trkati na vrata Evrope? Mene to moti in mislim, da moramo enako kot Gruzinci in Estonci reči, da smo bili vedno del te skupne Evrope.

Nekatere tehnološke determinante vstopa v Evropo

O tem, ali v Evropo da ali ne, najbrž ne kaže več izgubljati besed. Verjetno pa ne bi bilo odveč razmišljati nekaj več o tem, ali samo v Evropo oziroma do kakšne mere se povezovati tudi z drugimi, vključno z deželami v razvoju. Po zemljepisni legi in zgodovini smo del Evrope. Toda večina evropskih dežel je glede razvitosti na znatno višji ravni kot Jugoslavija in Slovenija. Zato se do nas obnašajo približno tako, kot se mi do manj razvitih – vsaj do neke mere domišljavo (če že ne naduto), kolikor je mogoče izkoriščevalsko, itd. Če nas stiki z razvitejšimi vedno znova prepričujejo o naši majhnosti, nerazvitosti, tehnološki zaostalosti, itd., pa bi na drugi strani verjetno lahko črpali nekaj samozavesti iz primerjav z deželami v razvoju.

Med razvite evropske države očitno vstopamo v vlogi obubožanega sorodnika. Komparativne prednosti, o katerih smo govorili pred leti (geografski položaj, narava, surovine, kmetijstvo, itd.), so med tem zgubile na pomenu (zaradi razvoja tehnologije) ali pa smo jih zapravili. Naš tehnološki zaostanek za Evropo je danes večji, kot je bil pred dvajsetimi leti. Takrat smo bili v kmetijstvu, pa tudi v vrsti industrijskih panog zelo blizu razvitim. Zaostajali smo za nekaj let, danes pa prav gotovo že več kot za celo desetletje. Podatkov za natančno oceno sicer nimam, vendar so dokumentirani splošni trendi nedvoumni. Zaostajamo tako v opremi, v instalirani tehniki kot tudi v sposobnosti uporabe te tehnike (v organizaciji dela in ustvarjanju sinergij).

Navedenim tezam je mogoče ugovarjati, češ da ima posebej Slovenija velik izvoz na zahodno evropska tržišča. To drži, vendar je potrebno nekoliko podrobneje pogledati kakovost tega izvoza. Ko smo pred nekaj leti (1987) preučevali dejavnike uspešnosti zelo uspešnih slovenskih gospodarskih podjetij, smo med drugim dejansko ugotovili, da je večina med njimi sorazmerno velik izvoznik. Vendar je podrobnejše preučevanje opozorilo na dve problemov:

Prvič, da je izvoz pri znatnem delu proizvajalcev temeljil na zastareli tehnologiji. Ne sicer direktno: tiste proizvode, ki so jih izvažali, so morali proizvajati na približno enaki tehnologiji, kot jo imajo proizvajalci v razvitih deželah. Pač pa gre na eni strani za to, da naša industrija v veliki meri izvažata tisto, kar razviti nočejo več sami proizvajati. Tipičen primer so umazane tehnologije, delovno intenzivna proizvodnja, proizvodnja, ki jo opuščajo itd. Na drugi strani pa gre za to, da le redki na tujih trgih dosegajo tržno ceno, ki je enaka ali višja od lastne cene. Torej s prodajo doma pokrivajo stroške izvoza.

Drugič, po podatkih, ki smo jih dobili v podjetjih, tam, kjer imajo moderno tehnologijo poleg stare, dosegajo boljše gospodarske rezultate s staro kot z moderno tehnologijo. To pa pomeni, da nam manjka cela vrsta dodatnih povezanih pogojev za učinkovito izkoriščanje moderne tehnologije, ki jo imamo. Surovine, ki jih ta tehnologija potrebuje, so premalo kakovostne, organizacija dela je tayloristična, ni rezervnih delov, delavci so premalo usposobljeni, itd. Verjetno je eden ključnih problemov katastrofalna izobrazbena struktura zaposlenih. Pri tem je manj mišljena formalna višina (glede te nismo tako slabi) pač pa predvsem vsebina, ki naj bi jo formalna izobrazba vsebovala. Problem pa so tudi vrednote in

stališča zaposlenih. Gre za bistvene razlike v kulturi dela. Pred kakimi dvema leti je tudi »Delo« povzelo izsledke raziskave na Hrvaškem, iz katerih sledi, da je večina delavcev menila, da je bolje za manjšo plačo delati tako kot sedaj, kot pa več narediti za boljšo plačo. Tudi ta dejavnik pojasnjuje nizko izkoriščenost obstoječe tehnologije.

Kar zadeva naše prednosti pred drugimi razvitimi v Evropi, je torej potrebna streznitev. Jih skoraj nimamo, kar pa imamo, hitro uničujemo (onesnaževanje narave, itd.). Zakaj naj bi torej bili zanimivi za Evropo? Vsaj dva razloga gotovo obstajata. Prvi je razširitev tržišča za razvitejše. V tem smislu je bistveno bolj zanimiva Jugoslavija kot celota (22 milijonov prebivalstva), kot pa posamezni njeni deli. Jugoslavija je do neke mere zanimiva z vidika trga tudi zaradi svojega političnega položaja v svetu. Drugi razlog pa je Jugoslavija kot vir cenene delovne sile. Ta je že danes tako poceni (delavci tako mizerno plačani), da nekatere multinacionalke selijo proizvodnjo iz Daljnega vzhoda v Jugoslavijo.

Oba navedena razloga sta »slaba«, obenem pa tudi oba nakazujeta interes razvitejših, da ostanemo »revni sorodniki« za opravljanje nižjih del.

Kakšne so rešitve? Prav gotovo nam razviti ne bodo podarili visoke tehnologije, nas prisilili v dobro organiziranost, nam dali visoke plače in urejeno družbo. Vse to si bomo morali sami prislužiti. Izhodi seveda so, treba jih je najti in uporabiti. Naj omenim le dva.

Prvi je bolj »mehke«, vrednotne, ideološke narave. Gre za mobilizacijo ustvarjalnih potencialov in energije za razvoj. To je model, ki so ga pogosto uporabili poraženci v vojnah, ko so poraze čez čas spremenili v zmage. Tipičen primer, kaj je na tej podlagi mogoče narediti, je Japonska. V začetku petdesetih let je bila po razvitosti nekako tam kot Jugoslavija. S pametnim razvojem so dosegli današnje rezultate. Lahko si le mislimo, kakšen razvojni pospešek bi v Jugoslaviji dosegli, če bi energijo, ki se zgublja v eksplozijah nacionalizmov, usmerili v razvoj.

Drugi je pametna tehnološka politika. Koncept, da bi na zvezni ravni določili neko skupno tehnološko strategijo, se ni obnesel. Pri nas so ti poskusi pustili premalo prostora (premalo možnosti in odgovornosti) za posamezne gospodarske subjekte. Potrebna je skrajnje racionalna uporaba razpoložljivih virov za premagovanje tehnološke zaostalosti. Zaradi velike brezposelnosti bomo najbrž še nekaj časa vezani na delovno intenzivno tehnologijo. Zaradi omejenih financ ne kaže računati na nove generacijske tehnologije, ampak bo treba vztrajati na inovacijah, ki bodo povečale učinkovitost obstoječe tehnologije (nove produktne tehnologije). Potrebno pa bo iskati tudi zavezništva z velikimi na posameznih področjih.

Perspektiva je verjetno le v razvijanju pameti. Toda, ali smemo na podlagi aktualnih dogajanj sklepati, da to je dejanska perspektiva?

METKA DOVIDIJA

Nova strategija ES za Sredozemlje

Razmišljanja govornika pred menoj so odlično izhodišče za misli, ki bi jih želela prispevati k današnji razpravi. Ker izvirajo iz praktičnih izkušenj, pridoblje-

nih z nekajmesečnim delom v okviru komisije Evropskih skupnosti, kjer sem imela priložnost spoznati način razmišljanja in dela v enem od pomembnih organov ES, na drugi strani pa iz vsakdanjega praktičnega dela v okviru Gospodarske zbornice Slovenije, kjer je težišče mojih prizadevanj usmerjeno v svetovanje na področju pravnih vidikov evropskih integracijskih procesov – s posebnim poudarkom na sodelovanju z Evropsko gospodarsko skupnostjo – naj moja razmišljanja ne bodo razumljena v teoretskem, marveč predvsem v praktičnem kontekstu.

Ali je z vidika vsakodnevnih, zlasti podjetniških potreb, sploh še smotno razmišljati o alternativah vključevanja v evropske integracijske procese? Mislim, da izbora ni. K takšnemu spoznanju me spodbuja naraščajoči interes podjetij za ohranitev ali pridobitev ustreznega tržnega položaja na skupnem trgu, ki se kaže v zahtevah po vse kvalitetnejših informacijah o tamkajšnjih dogajanjih. Pri tem je gotovo odločilnega pomena dosedanja močna izvozna usmerjenost slovenskih podjetij na območje skupnega trga, predvsem pa zaostreni pogoji vključevanja v mednarodno delitev dela, ki jo je v skupnosti mogoče pričakovati po letu 1992. Posebno razveseljivo je, da se interes naših izvoznikov odlikuje s pristopi in metodami, značilnimi za razvita gospodarstva; temelji na snovanju dolgoročne strategije razvoja in izbora primerne taktike za uresničitev izbranih ciljev. To pa v prvi vrsti pomeni seznanjanje s tem, kar je v Evropski skupnosti že sprejeto kot obvezno oziroma bo to postalo jutri; pri tem ne gre samo za spremljanje najrazličnejših standardov in tehničnih predpisov, temveč tudi za pridobivanje globalne slike in predvidevanje dogajanj na skupnem trgu, da bi se naši proizvajalci z optimalno uporabo svojih komparativnih prednosti ne le obdržali, marveč uspešneje vključili v mednarodno delitev dela. Prizadevanja podjetij, posebej malih in srednjih, po pridobivanju kakovostnih informacij, spodbujajo k ugotovitvi, da ni niti časa niti prostora za razmišljanja o tem, ali se vključiti v evropske integracijske procese ali ne. Življenje pač teče po določenih naravnih zakonitostih, prav te pa prinašajo »Evropo« k nam in nas odnašajo tja marsikdaj neodvisno od doraslosti in pripravljenosti na takšna dogajanja.

Česa naj bi se naučili iz primera Evropske skupnosti, razen da jo spoznavamo? Zagotovo metod razmišljanja. Če to ponazorim s primerom politike v Sredozemlju, naj omenim, da so si v skupnosti zamislili razvijanje odnosov s sredozemskimi državami najprej na bilateralni podlagi, s sklepanjem sporazumov o pridruženju, gospodarskem sodelovanju ali kar trgovinskih sporazumov, ki urejajo menjavo blaga in storitev. Že konec sedemdesetih let, ko je zorelo spoznanje, da se namesto skupnega trga razvija razdrobljen trg, se je pokazala potreba po spremembi takšnega koncepta. Konec zadnjega desetletja se je vse bolj utrjevalo spoznanje o zgrešenosti neenotnega koncepta, spoznanje, ki temelji na ekonomski oceni nujnosti oblikovanja drugačnega pristopa. Demografske napovedi namreč za naslednjih 20, 30 let predvidevajo zmanjševanje števila prebivalstva v zahodni Evropi, obenem pa več kot dvakratno povečanje števila prebivalstva v dvanajstih sredozemskih državah (na 500 mio). V skupnosti se zavedajo možnosti ogromnega pritoka v glavnem nekvalificirane delovne sile, ki ne bi bila niti dovolj strokovno usposobljena, da bi se vključila v visoko industrializirano okolje, niti dovolj ekonomsko močna, da bi kupovala proizvode visoke tehnologije. Edino rešitev zato vidi v premišljenem, poenotenem pristopu, katerega odraz bi bila tudi splošna konvencija o odnosih z državami tega območja: v investiranju v razvoj teh okolij, s čemer bi se odprle možnosti zaposlovanja domače delovne sile, obenem pa oblikovala potencialna tržišča za proizvode skupnosti.

Jugoslavija ima kot ena od sredozemskih držav gotovo zanimive geostrateške

prednosti, vendar te še zdaleč ne morejo upravičiti še vedno ležernega in nesistematičnega pristopa k snovanju evropske strategije razvoja. Veljavni sporazum o gospodarskem sodelovanju z Evropsko skupnostjo brez dvoma nudi široke možnosti sodelovanja tudi zunaj trgovinskega dela. Razmišljanja o morebitni sklenitvi sporazuma o pridruženju prav tako niso zanemarljiva; ob tem pa kljub vsemu ni odveč opozoriti, da takšen sporazum sam po sebi ne more zagotoviti učinkovitejšega sodelovanja in da je predvsem jasna notranja opredelitev ter izvajanje ciljev gospodarske politike v razmerah parlamentarne demokracije prava vstopnica v uspešnejšo mednarodno delitev dela.

Noben, še tako teoretično dosledno zasnovan, normativni okvir sem po sebi ne more jamčiti uspešnejšega razvoja Jugoslavije; zato je vlogo ključnega spodbujevalca potrebno prepustiti podjetništvu, v smislu takšnega razvijanja individualnih sposobnosti, ki bo omogočilo neovirano menjavo rezultatov kreativnosti. Gotovo ne moremo biti ponosni na stanje, v kakršnem se mrzlično soočamo z večdesetletno zamudo pri spoznavanju in prilagajanju evropskim integracijskim procesom. Trezno priznavanje zaostanka, obenem pa selektivno uvajanje tistih metod in instrumentov, ki so razvitejše družbe pripeljale do sedanje stopnje razvitosti, je najbrž najzanesljivejša pot v odpravljanje razkoraka z razvitimi; podjetniška prizadevanja, oplemenitenjena z individualno intelektualno sproščenostjo ter nacionalno samobitnostjo kot odrazom kulturne identitete, bi zato gotovo najučinkoviteje prispevala k oblikovanju jutrišnje Evrope ljudi.

PETER KLINAR

Dve različni migracijski politiki

Govorili ste o migracijskih tokovih v Evropi, ki se jih razvita Zahodna Evropa zaveda, predvsem pritiskov iz nerazvitih okolij, ki bodo vedno hujši – posebej v Vzhoda. Z odprtjem emigracijskih možnosti na Vzhodu – po zlomu realnega socializma – je nastal nov položaj, ki ga ni nihče predvidel. O prihodnjih migracijah v Evropi so napisane številne študije, nekatere od njih predvidevajo alternative mednarodnim migracijam, številni pa so pogledi, ki dvomijo v alternativne možnosti mednarodnih migracij.

Dosedanja migracijska politika nerazvitih emigrantskih držav in razvitih imigrantskih držav je diametralno nasprotna. Emigrantske države pogosto migracijske politike sploh nimajo, če pa so jo formulirale, je največkrat ne morejo uresničiti. Naj omenim le dvoje pomembnih razlik obeh zvrsti migracijske politike. Emigrantske države hočejo predvsem »izvoziti«¹ nekvalificirano, nezaposleno, ruralno delovno silo in to za daljše, vendar ne za trajno obdobje, ker še zmeraj računajo na prednosti od morebitnih remigracij. Pri tem se zavedajo, da so trajni emigranti za njih izgubljeni, ker usiha dotok njihovih prihrankov in investicij, zmanjšujejo se stiki z njimi. Po drugi strani pa so imigrantske države v svoji politiki selektivnega odpiranja za imigracije zainteresirane predvsem za strokovnjake, za kvalificirane imigrante, za imigrante s kapitalom itd. – ki jih same selekcionirano in postopno izbirajo in potem integrirajo v svoje okolje. Negativno selekcionirane imigrante

pošiljajo nazaj v emigrantske družbe; to so torej kategorije, za katere emigrantske države niso zainteresirane, saj povečujejo nezaposlenost in povzročajo socialne probleme. Gre za skoraj nerešljiv problem, ko sta obe vrsti držav zainteresirani za iste socialne kategorije. Imigrantske družbe odvzemajo tiste, ki bi morali v emigrantskih družbah ostati, emigrantske družbe pa ponujajo na tržišče delovne sile kategorije, ki jih imigrantske družbe (razen v manjših količinah) nočejo sprejemati. Nasprotju migracijskih politik med imigrantskimi in emigrantskimi družbami ni videti izhoda. Migracijske politike se ne morejo zblížati, realne alternative mednarodnim migracijam pa tudi ne obstajajo, tako da se danes Zahodna Evropa zares lahko boji močnega migracijskega pritiska z Vzhodne Evrope v obliki ilegalnih, fiktivnih političnih in podobnih imigracij.

ALBIN IGLIČAR

Pravni vidik evropske integracije

Za moderno dobo je značilen proces širitve obsega globalnih družb. Če z globalnimi družbami označujemo takšne največje celote družbenih odnosov, ki jih še lahko štejemo za (v sebi) zaključen sistem, potem je treba ugotoviti, da smo priče povečevanju globalnih družb. Omenjeni tokovi gredo od rodov, plemen in plemenskih zvez preko nacionalnih držav do naddržavnih skupnosti, ki v postindustrialni družbi vse bolj predstavljajo pojavne oblike globalnih družb.

Osnovo za procese socialne integracije najdemo v ekonomski bazi družbe, kjer se odvija intenzivna delitev dela, ki vodi k organski solidarnosti (Durkheim) oziroma integraciji heterogenega (Spencer). Gospodarsko povezovanje je tudi med evropskimi državami vodilo do postopnega oblikovanja skupnega oziroma enotnega trga. Na njem poteka vse bolj prost pretok blaga, storitev, kapitala in delovne sile.¹ Na omenjene ekonomske integracijske tokove se potem navezujejo tudi integracijski procesi v socialni, kulturni, politični in tudi pravni sferi.

Vzporedno s širjenjem obsega globalnih družb potekajo procesi poenotenja pravne nadstavbe teh družb. Enotno tržišče zahteva tudi enotno pravno regulacijo gibanja blaga, kapitala in delovne sile. Prehajanje več globalnih družb v novo enotno globalno družbo pomeni tudi oblikovanje novega poenotenega pravnega sistema iz prvotno več različnih pravnih sistemov. Seveda se te tendence izpričujejo najprej na področju gospodarskega prava, vendar se takšni trendi zelo hitro širijo tudi na druga pravna področja in celotno pravno kulturo. V tem smislu poteka sedaj oblikovanje »evropskega prava« kot nujne posledice in hkrati pogoja za povezovanje in združevanje evropskih držav oziroma globalnih družb.

Poenotenje in izenačevanje pravne nadstavbe v novo pravo evropske skupnosti poteka po dveh poteh. Ta dva načina se uveljavljata kot unifikacija in harmonizacija prava. Izhodišče za oba načina poenotenja evropskih pravnih sistemov oziroma nastajanje novega prava evropske skupnosti je podano v rimski pogodbi o ustanovitvi Evropske gospodarske skupnosti iz 1957. leta. Ustanovitvene pogodbe evropskih skupnosti so doživljale še spremembe in dopolnitve, ki pa so šle vse v smeri intenziviranja integracije – do koncepta združene Evrope v letu 1992.

Dejanski ekonomski, socialni, politični in kulturni integracijski tokovi v Evropi so pogojeni in omogočeni s poenotenjem pravne sfere nastajajoče evropske globalne družbe. Po drugi strani pa je poenoteno pravo posledica omenjenih integracijskih tokov.

Unifikacija evropskega prava poteka na osnovi uredb sveta ministrov in mednarodnih konvencij. Na ta način se oblikuje eno pravilo, ki se uporablja v vseh državah Evropske gospodarske skupnosti (EGS). Zaenkrat torej takšno dosledno poenotenje poteka znotraj t. i. dvanajsterice. V tem okviru se unificira pravo industrijske lastnine (evropski patent) in določena pravila na področjih delovnih razmerij, varstva potrošnikov in okolja, tehničnih standardov, odprave carin ipd. V teh primerih obstaja torej en pravni akt, ki velja v dvanajstih državah.

Drug način integracije pravnih sistemov pa je harmonizacija. Pri harmonizaciji vsaka država sicer obdrži svoj zakon za določeno področje družbenih odnosov, vendar naj bi bili ti zakoni med seboj čim bolj podobni. Enakost oziroma čim večjo podobnost v določilih dvanajstih zakonov za isto področje odnosov dosegajo članice EGS s posebnimi direktivami. Za sprejem teh direktiv o poenotenju pravne ureditve v zakonih članic EGS je potrebno soglasje. V tem primeru imamo torej opraviti sicer z 12 pravili oziroma zakoni; nimamo enotnega pravila, ampak veliko poenotenje različnih pravil.

Pri oblikovanju prava evropskih skupnosti igra pomembno vlogo tudi sodišče evropskih skupnosti v Luksemburgu. Za življenje pravnega sistema namreč ni pomembno le sprejemanje splošnih pravil, temveč tudi njihova interpretacija. Preko razlage norm in njihove uporabe v spornih primerih se oblikuje enotna pravna praksa, ki pripomore k izenačevanju pravne sfere znotraj evropskih skupnosti.

Orisane tendence pri nastajanju »evropskega prava«, ki spremljajo gospodarsko, socialno in politično integracijo Evrope, moramo imeti pred očmi tudi pri našem vključevanju evropske integracije. Posebej pri odločanju za graditev republiškega oziroma slovenskega pravnega sistema je treba sprejeti usmeritev, da bomo naše splošne pravne akte vsebinsko izenačevali s sprejetimi rešitvami v »evropskem pravu«. Naše specifičnosti in »izvirnosti« naj dobijo svoje mesto v pravnem sistemu le v res tehtnih in opravičljivih primerih. V večini pravne regulacije pa se moramo nasloniti na doseženo evropsko pravno kulturo, saj se tudi s tem ponovno intenzivno navezujemo na svoje civilizacijsko okolje.

ANDREJ KIRN

Ekološko sporočilo ekonomsko-tehnoloških integracij

Blizu mi je tisti način razmišljanja avtorjev v objavljenih prispevkih za našo okroglo mizo (Teorija in praksa št. 6–7. 1990), ki afirmira logiko možne diskontinuitete, obrata, presenečenja, konflikta pri evropskih integracijskih procesih. Glede na zaneseno vzdušje povezovanja z Evropo, ki so ga v Sloveniji proizvajale različne politične stranke, je gotovo tehtno naslednje opozorilo prof. Mlinarja: »Če si že vsakdanja politična praksa dovoljuje poenostavitve in enostranosti, tako

da prikazuje samo pozitivne zelene učinke danes že splošno sprejete usmeritve k Evropi, pa si tega ne moremo dovoliti v temeljitejši družboslovni analizi» (Teorija in praksa št. 6–7, str. 765). Eno od žarišč možnega konflikta je po mnenju Mlinarja protislovno razmerje med avtonomijo (suverenostjo) evropskih držav in integracijo. To je gotovo najnevarnejša čer za idejo bodočih Združenih držav Evrope. Proces harmoniziranja in poenotenja znotraj skupnega evropskega trga pa bo spremljal tudi premik odločanja od decentraliziranih na višje, centralizirane ravni. »S tem bo izgubljena možnost preizkusiti različna pravila v manjših okvirih. Eksperimenti na enotni evropski ravni so bistveno dražji« (Schlieper 1990:211). Skupni evropski trg preko obdobja povečane konkurence lahko vodi k monopolom, ki bodo to pridobitev izničili. Ne more se tudi vedeti, kakšni problemi bodo vzniknili iz konflikta med avtonomijo evropskih držav in rastočo evrobirokracijo v Bruslju. Integracijske procese bodo stalno spremljale tudi centrifugalne sile.

V teoretičnem in metodološkem smislu je vredno pozornosti opozorilo prof. Splichala, da »erozija meja ni linearen, univerzalen in neskončen proces; spremembe na lokalni ravni (npr. v Evropi, zlasti v njenem zahodnem delu) nikakor ne implicirajo enakovrstne spremembe na globalni ravni; spremembne na tehnološkem in ekonomskem področju ne konvergirajo samoumevno s spremembami na političnem področju« (prav tam, str. 776).

V večjih časovnih razdobjih niti v naravi in še manj v družbi ne potekajo linearni, enosmerni procesi. To so le momenti v mreži bifurkacij, menjavanja trendov, retrogradnih procesov, porajanje novih in vračanje starih problemov ter konfliktov v nove razvojne tirnice. Linearno dolgočasje je prej izjema kot pravilo, vendar je udobno za človekovo mišljenje in se mu priklanja še zlasti tedaj, kadar ti linearni trendi afirmirajo vrednote željenega in dobrega. Tako so npr. zelo redki, ki bi vzeli za realno možnost divergentno misel pokojnega fizika Feynmana, da je sedanjí znanstveni napredek lahko samo kratkotrajna, neponovljiva epizoda v dosedanji človeški zgodovini. »Imamo srečo, da živimo v obdobju, ko so odkritja še možna. To je kot odkritje Amerike, ki je odkrita enkrat za vselej. Obdobje, v katerem živimo, je obdobje odkritij osnovnih zakonov narave, a ta čas se ne bo nikdar več ponovil. To je čudežni čas, čas vznburjenja in navdušenja, toda tudi to bo minilo. Razumljivo, v bodočnosti se bodo ljudje ukvarjali z nečim drugim« (Feynman 1977: 160–161).

Mi pa to epizodo znanstveno-tehničnega napredka linearno povzdigujemo v nujnost neskončne bodočnosti. Spremenili smo jo v nadzgodovinske koordinate našega mišljenja, povzdignili smo jo v referenčni okvir »sub specie aeternitatis« za presojo in reševanje vseh problemov družbenega razvoja. Tudi na novoveško epoko znanstveno-tehnološkega razvoja lahko gledamo kot na enkratno epizodo, ki nima neskončne linearne bodočnosti. Ta končnost potencialne neskončnosti morda niti ni tako oddaljena. Rastoči konflikt med tehnologijo in biosfero so znamenja njene končnosti. Svetovna debata o »mejah rasti« v 70. letih, ki je presenetila in osupnila evforično linearno progresistično mišljenje, ima tudi implikacije za perspektivo integracijskih procesov. J. Forrester je postavil trditev, da bo vsaka država morala živeti v skladu s svojimi naravnimi viri in da so mnoge dežele povečale svoje prebivalstvo in njegovo blaginjo na račun koriščenja materialnih življenjskih virov drugih narodov. V 80. letih je diskusija o »mejah rasti« skoraj zamrla. Parcialni ekološki uspehi so krepili teoretične zaključke, da je možna trajna sistemska usklajenost med ekologijo, ekonomijo in tehnologijo. Stopili pa so v ospredje tudi drugi družbeni in politični problemi, kot npr. nezaposlenost in inflacija, ki so bili bolj neposredno otipljivi kot potencialne »meje rasti« (Sandbach

1978). Ponovno se je z velikim entuziazmom ustoličilo linearno progresistično mišljenje, toda sedaj v preobleki trajnega, samoohranjajočega kvalitativnega razvoja in napredka. Napačno bi bilo sklepati, da so ostale »meje rasti« za vedno teoretsko in praktično neaktualne. Daleč od tega! Predvidevam, da se bo diskusija dramatično obnovila, če ne preje pa tedaj, ko se bodo izčrpale ekološko-tehnološke možnosti sedanjega razvojnega ciklusa.

Ekološke omejitve tehnološko-ekonomskega razvoja pa bodo zmanjšale intenziteto integracijskih ter transportnih procesov, turističnih, rekreacijskih in drugih dejavnosti. Učinki ekoloških omejitev se bodo posredno in neposredno pokazali na vseh področjih. Za človeško zgodovino bi lahko rekli, da je v preseku proces rastoče integracije in komunikacije. Njeni trajni materialni temelji pa ležijo v tehnološko-ekonomskih možnostih, motivih, potrebah pa tudi prisilah. To še zlasti velja za obdobje od industrijske revolucije dalje. Tehnološko-ekonomska determiniranost je najbolj stabilen dejavnik za raznovrstnost tudi tistih integracijskih procesov, ki sami nimajo tehnološko-ekonomske vsebine. To seveda ne izključuje avtonomnega izvora integracijskih in komunikacijskih procesov v znanosti, kulturi, politiki, ki niso tehnološko-ekonomsko spodbujeni in motivirani. Pojem integracija prenaša poudarek na skupni imenovalce, kar predpostavlja, da se osebno odmišlja ali celo reducira. Komunikacija in koordinacija ne vključujeta redukcije, utesnitve ali celo zatiranja posebnega. Perspektivna in manj konfliktna je tista integracija, ki je sposobna ohranjati in razvijati bogastvo posebnega. Integracija preko redukcije posebnega vodi k uporabi posebnega in se konča v svojem nasprotju: dezintegraciji. Nasprotje med integracijo kot redukcijo posebnega in integracijo kot koordinacijo in komunikacijo posebnega, bo opredeljevalo obliko evropskih integracijskih procesov. Na površju se integracija kaže kot izraz rastoče zgoščene mreže medsebojne eksistenčne soodvisnosti, tako duhovne, ekonomske, tehnološke, kulturne in politične. Naraščajoča gostota eksistenčne soodvisnosti in njenih posledic, ki presegajo obvladljivost znotraj regionalnih, državnih okvirov, stalno producira nove ravni sistemske koordinacije, integracije in odločanja.

Sama ideja Združenih držav Evrope je še zelo meglena. Tudi v Evropski skupnosti se dogaja tisto, kar je splošno znano: glede načelnosti se hitreje doseže soglasje kot v podrobnostih, kjer tičijo pravi konflikti. Študija o Evropi 1992 (Cecchini 1988) izpostavlja naslednje prednosti enotnega trga, svobodnega pretoka idej, blaga, storitev in kapitala: nezaslišane možnosti za bodoči gospodarski razvoj, povečana produktivnost in rentabilnost, več tekmovalnosti, stabilne cene, večja izbira za potrošnike, skratka možnosti za visoko brezinflacijsko rast in ustvarjanje milijonov novih delovnih mest. Odpadli bi stroški v višini 5 milijard ekujev, tj. 5% bruto nacionalnega dohodka dvanajstih dežel Evropske gospodarske skupnosti, ki so sedaj rezultat trgovskih in carinskih ovir, različnih standardov, davčnih sistemov idr. V deželah Evropske skupnosti je več kot 100.000 predpisov, ki regulirajo tehnične in druge norme v prometu blaga. Racionalizacijo in liberalizacijo na tem področju nekateri vidijo v principu ekvivalentnosti, to je v vzajemnem priznavanju različnih norm in standardov, drugi pa v principu harmoniziranja in poenotenja te različnosti.

Očitno je, da so ključni vzgibi evropske integracije materialno-ekonomske narave. Če jih prevedemo v ekološko vsebino, ne pomenijo nič drugega, kot novo spiralo tehnološko-ekonomsko učinkovitejše, hitrejša in vseobsežnejša preobrazbe naravnih virov – seveda še zdaleč ne samo evropskih – v sredstva, produkte in pogoje človekovega dela, pa tudi v potrebe in užitek človeka. Ne samo evropske, ampak tudi ameriške, japonske in druge ekonomsko-tehnološke integracije pred-

stavljajo nov ekološki izziv, novo nesluteno tehnizacijo biosfere, njeno zožitev in pretvorbo v antro-po-tehno-sfero. Takšna »humanizacija narave« pa ogroža elementarne pogoje življenja na Zemlji. Kulturna, sociološka, tehnološka raznovrstnost, ki jo pospešujejo integracijski procesi, se ne more v nedogled širiti na račun biološke in ekosistemske raznovrstnosti, ki je eden od temeljev stabilnega, cikličnega funkcioniranja biosfere. Naj se še tako poudarja, da gre za nov kvalitativen ekološko prijazen tehnološko-ekonomski razvoj, se ne more prikriti, da vendarle vključuje kvantitativno rast, da gre za razširjeno reprodukcijo in s tem za razširjeno obremenitev naravnih virov in razširitev polucije po kvantiteti in po obliki. Ekološke mere kvalitativnejšega razvoja ne bodo mogle v celoti kompenzirati ekoloških posledic, ki nujno izhajajo iz količinske rasti razvoja. Ekonomske-tehnološke integracije so v bistvu projekti hitrejšega, vseobsežnejšega, intenzivnejšega in učinkovitejšega preoblikovanja in koriščenja narave. Ta preobrazba je lahko ekološko bolj racionalna, ker relativno, to je na enoto produkcije in storitev, proizvaja manj degradacije, ne proizvaja pa jo manj absolutno glede na celotno rast družbenega produkta. Ta nemožnost izhaja iz zakona entropije v kontekstu rastoče, razširjene družbene reprodukcije.

Zavoljo tega skritega ekološkega sporočila me posebej ne razveseljujejo niti evropske, niti druge tovrstne integracije. Rešitev vidim le v postopni, premišljeni detehnizaciji in deindustrializaciji, preden bo ta dramatično izsiljena. Toda ta pot je zaenkrat še preveč nora za svet, ki je ujetnik lastne znanstveno-tehnološke paradigme in njene še premajhne entropijske sence, da bi sedanja utopija lahko postala željena in mogoča. Zaradi entropijskih učinkov, kot je zapisal Feynman (1977: 102), je svet vse bolj »deskast« in vse manj »drevesast«. Za nas Slovence pa obstaja še nek drug problem. Za kratek čas bomo verjetno participirali na dobrih, ki bodo nastajale iz pospešene evropske preobrazbe »drevesastega« sveta v »deskast« svet, toda mogoče za ceno izgube svoje nacionalne, kulturne in naravne biti. Kar tujci stoletja niso mogli opraviti nasiloma, bo moč in ustvarjalnost evropskega kapitala in podjetništva opravila tiho in postopoma. Mnoge velike stvari se rojevajo brez hrupa. Imeli bomo razvito evropsko tehnologijo in visok standard, toda mogoče bomo izgubljeni in tujci na svoji zemlji. Kje je rešitev pred to nevarnostjo, ko se ne moremo več potegniti vase kot polž v svojo hišico?

Literatura

- Teorija in praksa, št. 6–7, 1990.
 Feynman R. (1977): Osobitosti fizikalnih zakona, Školska knjiga, Zagreb.
 Cecchini P. (1988): The European Challenge 1992. The Benefits of a Single Market, Aldershot, U. K.
 Schlieper U. (1990): Europäische Markt: Ein Marktstein auf dem Weg zu einem europäischen Zentralismus? V:
 Dichtl E. (Hrsg.) 1990: Schritte zum Europäischen Binnenmarkt, Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
 Sandbach F. (1978): The Rise and Fall of the Limits to Growth Debate, v: Social Studies of Science, vol. 8.

BOJKO BUČAR

O dveh poteh Slovenije v Evropo

Vrnili bi se na politične procese v Evropi. Vsi se lahko strinjamo, da Evropa ni več to, kar je bila. Celo če gledamo z vidika mednarodnih odnosov, ki jih razume-

mo v smislu meddržavnih odnosov, da o sociolških procesih povezovanja niti ne govorimo. Morda so ti slednji procesi – v smislu kulturnega sodelovanja in integriranja v najširšem smislu – še najmanj napredovali. Po svoje ostaja Evropa kulturno razdeljena in integracija za zdaj poteka še vedno bolj na manifestativni ravni povezovanja držav in njihovih gospodarstev. Z malo pretiravanja pa lahko trdimo, da gredo evropski meddržavni odnosi počasi v zgodovino in bo preučevanje Evrope kmalu postalo podobno preučevanju velikih držav, kot so npr. Indija, Kitajska, ZDA idr.

Evropa je v svoji politiki pravzaprav strahotno konsistentna. Jasen politični naslednik tega je seveda Zahodna Evropa, ki je ekonomsko, politično in socialno relativno uspešna ter teži od vojne naprej (po svoje pa neuspešno že prej) k nemu in istemu cilju: kako ohraniti evropski mir in varnost, ki sta med drugim pogoj za obstoj in razvoj družbe kot celote in za dobrobit posameznika. Evropsko združevanje, se zdi, je bilo in je odgovor na to vprašanje – in iz tega izvira močna politična volja po združevanju. Navkljub vsem težavam in problemom politične, gospodarske, socialne in kulturne narave. Proces ni ne lahek ne enostaven; ni neboleč za celotne segmente posamezne družbe; cena ni majhna, bi lahko rekli, toda dolgoročne koristi in nuja dostojnega preživetja sta tisto gorivo, ki pritiska politično voljo kot gonilno silo evropskega povezovanja. Mir in sposobnost tekmovalja na znanstveno-tehničnem in gospodarskem področju z ostalim razvitim svetom (ZDA in Japonska) sta šifri, ki pojasnjujeta integracijo. Ta pa lahko poteka le po enem političnem receptu ustroja družbe (tržno gospodarstvo in večpartijski sistem), zato je le-ta predpogoj za vsakršno razmišljanje o skupni integrirani Evropi, kot jo vidijo v Evropski skupnosti. Zato je Zahodna Evropa še pred nekaj leti govorila: če hočete, se nam priključite, če nočete, pa nič. Mi vas ne bomo silili, toda sprejeli vas bomo, če boste potrkali. Toda med tem se je v zadnjih nekaj letih marsikaj spremenilo. Evropa je sprejela v svojo sredo tri revne države (Grčija, Španija in Portugalska) in odločila se je pogumneje in časovno opredeljeno realizirati idejo skupnega trga s prostim pretokom delovne sile, kapitala in blaga. To pa že samo po sebi povzroča zadosti težav in notranja konsolidacija je postala pogoj za širjenje skupnosti. Do leta 1992 ne bodo sprejemali novih članic, tako da bodo morale npr. Avstrija, Ciper, Malta in morda tudi države EFTA počakati na prvo polovico devetdesetih let. Ta proces notranje konsolidacije pa je sovpadel še s spremembami v Vzhodni Evropi, z nastankom »novo demokratiziranih« držav, ki brez mnogo razmišljanja, v želji po »evropskem standardu«, že tudi trkajo na vrata Evropske skupnosti. Vendar je sedaj sporočilo Evrope drugačno: če morete, nam sledite, če ne, pa nič. Sprejeti vas ta trenutek ne moremo, ker združevanje ne more potekati na račun upočasnjevanja napredka razvite družbe. Mutatis mutandis se je zgodilo tisto, o čemer so razglabljali poznavalci razmer pred leti: čemu Vzhodna Evropa ne odpre svojih meja, saj jih bo tisti trenutek Zahodna Evropa zaprla. Seveda selektivno, kajti sprejela bi vse tisto, kar bi ji koristilo, človekove pravice pa lahko na tej stopnji razvoja še malo počakajo.

Težave znotraj zahodno-evropskega združevanja pa niso povzročile le možnosti napredovanja z dvema ali več hitrostmi znotraj skupnosti. Če je bil vzor Evropski skupnosti oz. Združenim državam Evrope razvoj ZDA, se je po svoje, v spremenjenih okoliščinah, ponovil tudi vzorec razvoja zahodne hemisfere. Tam so nastale razvite ZDA, tesno gospodarsko povezane s prav tako razvitimi kanadskimi provincami in na poseben način povezane tudi z revno Mehiko, s katero pa jo skoraj dobesedno deli tudi bodeča žica. In nekje na jugu so nato še t. i. »banana republike«, za njimi pa mogočen, toda drugačen svet Južne Amerike v ohlapnejši

povezavi. Podobno torej v Evropi nastajajo Združene države Evrope, ki imajo svojo čakalnico v EFTA, nato pridejo na vrsto »novo demokratizirane« države Evrope, zrele za vstop v Svet Evrope, nekje na jugu pa ostajajo eventualne »nedemokratizirane države« (morda t. i. »balkanske republike«) – in za njimi mogočen, toda drugačen svet »Gorbačovove skupne evropske hiše«. Lahko, da se bo ta scenarij spremenil s pomočjo novega »Marshallovega plana« za Vzhodno Evropo, toda počakati bo treba tako na možnosti njegove realizacije kot na odločenost politične volje, ki bo gotovo temeljila na analizi eventualne uspešnosti takega projekta. Do takrat pa je politično modreje, da smo pripravljeni na temnejši scenarij.

Tudi Jugoslavija ni več to, kar je bila. Toda v nasprotju z Evropo so tu na delu dezintegracijske tendence, ki so, pa naj se to sliši še tako paradoksalno, med drugim tudi posledica evropskih integracijskih procesov. Temelj ali osnova njene povezovanja z Evropo je gotovo povezovanje posameznikov, podjetij in ustanov, torej sil, ki od znotraj in od spodaj navzgor spodbujajo sodelovanje v integracijskih procesih. V tem smislu je država res le organizacijska oblika združevanja ljudi, toda v Evropsko skupnost lahko polnopravno vstopi le samostojna, suverena, mednarodnopravno priznana država, ta pa je potem med drugim tista, ki, dialektično gledano, spodbuja in vpliva na gospodarske subjekte in posameznike k tesnejšemu sodelovanju. Ne le z ukrepi pravnoadministrativne narave, temveč tudi kot servis za vse tiste subjekte, ki potrebujejo pomoč in podporo za uspešno vključevanje. Resda bo naša struktura gospodarstva povzročila neenakopravna izhodiča za integracijske procese toda prav država bo tista, ki bo v sedaj institucionalni strukturi mednarodne skupnosti lahko skrbela vsaj za formalo enakopravnost. Dejanske enakopravnosti seveda še nekaj časa ne bo, toda prav tehnološko in znanstveno zaostajanje nas bo prisililo k poizkusom tesnejšega – tudi formalnega – povezovanja. Tega nas ne sme biti strah – v mednarodni skupnosti zavzema mo pač tisto mesto, ki smo si ga zaslužili – in kar nekaj je primerjalnih prednosti, ki jih lahko s pridom izkoristimo. Bo pač prišlo do asimetrične integriranosti posameznih sektorjev ali dejavnosti, to pa kot logična posledica odnosa center-periferija. Toda brez tega napredka integracije ni. Vprašanje za Jugoslavijo obstoja pravzaprav le v tem, če se bo in kdaj se bo lahko priključila na »evropski vlak«. Tisti »če« je najprej odvisen od notranjepolitičnih procesov v državi in od propustnosti poti na relaciji Svet Evrope – EFTA in ES.

Današnja Jugoslavija se najbrže lahko priključi le na dva načina: ali kot suverene federalna država Jugoslavije, ali pa se priključi posamezne današnje federalne enote, ki pa morajo predhodno dobiti mednarodnopravno priznanje suverene države v mednarodni skupnosti. Razen če konfederacija ne pomeni političnega izreza za neko vrsto federacije, seveda ni mogoče računati s tem, da se bo Jugoslavija priključila kot konfederacija. Toda eventualna širitev Evropske skupnosti na že obstoječe evropske države bo še zgolj zaradi njihovega števila nujno povzročila določene formalne spremembe načina organiziranja, ki pa bodo imele gotovo tudi vsebinske implikacije, zaradi katerih bo morda marsikateremu narodu manj privlačen proces integracije Evrope. K temu bi gototo še prispeval pojav večjega števila mikrodržav, ki predstavljajo specifičen problem v mednarodni skupnosti. Seveda pa ni potrebno posebej poudarjati, da ne glede na to, kako se bo današnja jugoslovanska skupnost poizkušala integrirati v Evropo, bo to, ali bodo to morale biti države z večstrankarskim sistemom, vladavino prava in spoštovanja pravic. Toda v vsakem primeru bo preteklo precej časa, preden bo ES pripravljena sprejeti novega člana, še posebej, če le-ta ne bo ustrezno razvit. Uravnotežen regionalni

razvoj se v skupnosti smatra kot eden od pogojev za skupni napredek – in v tem smislu je regionalizem ena od treh izjem trga, ki jih priznava Evropa (poleg sociale in zaščite okolja).

Če pa smo že pri regionalizmu, ki ne zadeva le države kot celote, temveč tudi regije znotraj držav, pa je prav, da se vprašamo, ali se lahko Slovenija vključi v integracijske procese zgolj in samo kot samostojna država, ki to še ni, ali preko Jugoslavije, ki še ne in še nekaj časa ne bo izpolnjevala vseh pogojev. Polnopravno morda res ne, toda prav regionalizem je tista šifra, preko katere se lahko deloma vključimo že ta trenutek in ki zagotavlja manj boleč in lažji prehod v bodoče oblike sodelovanja – ne glede na to, kakršne te že bodo.

Res je najpomembneje morda to, da znotraj Slovenije ustvarimo tiste pogoje, politične in pravne, ki bodo omogočili izenačitev z evropskimi standardi. Res bo integracija vsebinsko odvisna od posameznikov in gospodarskih ter drugih subjektov, toda prizadevanja k temu bodo gotovo olajšana z delovanjem politike, države in subdržavnih sistemov. Evropa v glavnem razmišlja o nekakšni federativni ureditvi, pri čemer pa je odprto še mnogo vprašanj. Eno od jih je gotovo tudi sestav evropskega parlamenta, ki naj bi z večjimi vsebinskimi pristojnostmi prevzel tudi drugačno, dvodomno organizacijsko obliko. In če trenutno še ni sporen sestav eventualnega spodnjega doma, ki naj bi ohranil sedanjí sestav neposredno voljenega parlamenta, pa ostaja odprto vprašanje zgornjega doma ali senata. Bo senat sestavljen iz današnjega ministrskega odbora, torej predstavnikov držav, ali pa bo sestavljen iz predstavnikov regij, torej ozemeljskih upravnih enot posameznih držav. Po drugi verziji naj bi Evropa ne bila Evropa držav, temveč Evropa regij. Sliši se morda utopično, toda ne smemo pozabiti, da je bila pri meddržavnem povezovanju prav Evropa tista, ki je uvedla nekaj novumov v mednarodno skupnost. Od sodelovanja parlamentarcev do sodelovanja regionalnih in lokalnih oblasti v meddržavni organizaciji, od vzpostavitve parlamenta do – težko je napovedati česa. Toda ne glede na izid načina organiziranja, ki se glede na možnosti in potrebe vedno lahko spremeni – razmišljajo današnje evropske regije o vzpostavitvi vzporednih regionalnih struktur v odnosu na meddržavno povezovanje. In glede na to, da gre pri tem vendarle za drugačna pravila igre, ki niso vezana na izoblikovana pravila mednarodnega prava ne na ustaljene politične koncepte, so možnosti sodelovanja Slovenije še polno odprte. Pa naj gre za prehodno obliko sodelovanja ali za nepričakovano trajno rešitev. Pot je bila Sloveniji odprta z ustanovitvijo in sodelovanjem v DS Alpe-Jadran in z vključitvijo v druge oblike večstranskega mednarodnega sodelovanja evropskih regij. Na teh točkah gotovo obstaja priložnost Slovenije za takojšnje in hitrejše približevanje Evropi oz. za uporabo tistih možnosti, ki jih lahko izkoristi v združevalnih procesih Evrope. Pri tem pa mora paziti, da ne bo na implicitno povabilo k trkanju na vrata odgovorila tako kot Jugoslavija, češ da bo vstopila samo pod svojimi pogoji in z dvignjeno glavo. Kaj lahko se namreč zgodi, da bo zamudila pravi trenutek in se znašla v položaju, kjer je Jugoslavija zdaj glede na Evropo. Ne trkajte, počakajte v čakalnici, da boste poklicani!, je sedaj sporočilo Evrope. Ali drugače povedano: Slovenija si mora s svojo aktivno, smiselno in odločno politiko takoj zagotoviti mesto, s katerega ne bo le spremljala procesov, ampak bo na njih – tako kot ostali, v okviru svojih možnosti – tudi vplivala. To pa je v tem trenutku, posebej zaradi zastoja na federalnem nivoju, edina realna in koristna možnost. Na nas je, da jo uresničimo.

Simbioza ekonomskih in političnih ciljev integracije

Med vprašanji, ki se porajajo v zvezi s pojavom evropske integracije in njenega vrha – bodisi v realizaciji federalistične ali pa konfederalistične formule – je eno, ki se mi zdi preprosto in nepretenciozno: namreč, kakšen smoter ima v bistvu ta projekt? Upravičenost tega vprašanja izhaja po mojem mnenju iz dejstva, da so doslej doseženi rezultati v dejavnosti Evropske gospodarske skupnosti oz. skupnega evropskega trga takšni, da zagotavljajo prosperiteto njenih članic v prihodnost, hkrati ko se krepi tudi občutek njihove varnosti nasproti zunanemu okolju – z obstojem Severnoatlantske zveze in usihamjem moči njenega antagonističnega partnerja. Tako je moč razmišljati o tem, da je ta projekt naravnan k nadaljnji rasti prosperitete in razvoja, ki bi jo omogočil nastanek Evrope kot politične skupnosti, izražene v enotni skupni evropski vladi; nadalje, da bi bila s tem dodatno okrepljena njena varnost – s komulativnim učinkovanjem teh dveh procesov pa bi bil status Evrope nasproti ZDA znatno močnejši; še več, Evropa bi se tako usposobila za tehnološko, ekonomsko in siceršnje tekmovanje z velikimi aglomeracijami, kakršne se bodo po predvidevanjih spopadale v prihodnosti: to je pacifiška (Japonska plus azijski tigri), ameriška in seveda evropska (eventualno tudi evropska plus Sovjetska zveza).

Mislim, da bi v tem zadnjem moglo biti bistvo oz. gonilna sila takšnega projekta.

Če pa bi bilo temu tako, je potem naravno, da mora takšnim političnim in ekonomskim motivom ustrezati tudi primerna doza politične volje in pričakovanj, za katere je tako sedaj kot bržkone tudi v bližnji prihodnosti moč pričakovati, da se bodo spopadale s še obstoječim in delujočim konceptom suverenosti, za katero sicer pravi francoski nobelovec M. Allais, da je bila vzrok vseh težkih konfliktov na evropskih tleh v zadnjih sto, ali še več letih. Vendar, kot je sicer res, da je bil v času po drugi svetovni vojni aparat nacionalne suverenosti načet na različne načine – z bilateralnimi aranžmaji, regionalnimi evropskimi povezavami, pa tudi v prid različnim mednarodnim univerzalnim organizacijam – tako je tudi res, da ta razvoj, če ga obravnavamo iz optike nekakšne posamezne supernacionalne entitete, ni šel »beyond the nation state«, preko nacionalne države in njene suverenosti. Razen odgovora na to vprašanje, ki je bržkone centralno, pa najsi gre za realizacijo projekta v federalistični ali konfederalistični formuli, se pojavlja še vrsta drugih, npr., ali bo oziroma naj bi ta projekt vključil že danes razširjeno »Malo Evropo« z njenim jedrom (core-area) v nekdanji Evropi šesterice, ali pa bi bil v perspektivi namenjen tudi drugim delom kontinenta.

Vprašujem se, ali bi bilo mogoče iz dosedanjega razvoja Evropske gospodarske skupnosti, pa tudi drugih struktur v procesih evropskega združevanja, izluščiti elemente, prek katerih bi se približali odgovorom na vprašanje, kakšne so perspektive preraščanja teh struktur v *politično integracijo*, če za njeno opredelitev uporabimo besede E. B. Haasa, ki je v svojem pionirskem delu (Uniting of Europe) zapisal, »da je politična integracija proces, v katerem politične dejavnike v različnih distinktivnih nacionalnih okoljih prepričajo, da približajo svojo lojalnost, svoja pričakovanja in politične dejavnosti k nekemu novemu središču, katerega institucije posedujejo ali pa zahtevajo jurisdikcijo nad poprej obstoječimi

nacionalnimi državami«. Gre torej za proces, ki vodi stran od poprej obstoječe politične skupnosti, za katero pravi isti pisec, da je »določen pogoj, v katerem specifične skupine in posamezniki izkazujejo več lojalnosti nasproti njihovim centralnim političnim institucijam, kot pa katerikoli drugi politični avtoriteti – in to v specifičnem časovnem obdobju in v določljivem geografskem območju«. Zveza med enim in drugim je proces politične integracije.

Integracijski procesi v Zahodni Evropi, tako kot so simbolizirani v OEEC, Evropski skupnosti za premog in jeklo in Evropski gospodarski skupnosti, so bili omejeni na območje ekonomike oz. ukrepov ekonomskega značaja, kot so bili npr. postopna in popolna odprava carin, kvot in nadzora nad trgovinsko menjavo med članicami (zveze), opustitev pravice na obnovo restrikcij v trgovini, vpeljane na enostranski način v času trajanja dogovora, skupna akcija, namenjena soočenju s problemi, nastalimi z odpravljanjem trgovinskih ovir znotraj določene skupnosti, določena harmonizacija nacionalnih politik na področju strukture cen in alokacije resursov, harmonizacija teh politik na monetarnem in fiskalnem območju ter svobodo gibanja dela in kapitala. Toda, ko gre za te programe v procesu ekonomske integracije, je treba vedeti – in nastanek ter razvoj EGS to izpričujeta – da so bili motivi za ekonomsko integracijo v zahodni Evropi politični, da so bile posledice le-te politične in da je bila pogostoma potrebna intervencija politike za prehod iz enega v drugo stanje. S tem hočem poudariti to, kar je ugotovil P. Reuter za Evropsko skupnost za premog in jeklo, da je le-ta *politična* (podčrtal V.B.) glede na cilj, ki ga ima, kot tudi glede na predmet, ki mu je posvečena; nadalje, da se ni potrdilo stališče funkcionalistov, da moderna ekonomija, razvoj komunikacij, množitev ekonomskih, ekoloških in družbenih problemov na globalni in regionalni ravni ustvarjajo neustavljivi pritisk v smeri nujnosti integracije. S konkretnimi primeri lahko ugotovimo posege politike v zastajajoče procese integracije – npr. iniciativa De Gaulle-a in italijanskega predsednika Gronchija junija 1959 za novo skupno akcijo v prid razvoju političnega sodelovanja znotraj Evrope šesterice; iniciativa De Gaulle-a na sestanku z Adenauerjem julija 1960 za krepitev političnega sodelovanja, ki mu sledi prvi summit šesterice itd; vse to priča o nastajanju zavesti, da bi bilo potrebno iti »preko nacionalne države in doseči postopno ustvarjanje politične federacije z razvojem skupnih institucij«.

Prisotnost politike in izraze politične volje je moč navsezadnje zaslediti tudi v sicer ekonomsko navdahnjenem Spaakovem poročilu – ki je bil resda namenjen Evropski skupnosti za premog in jeklo, vendar prav tako relevantnem za Evropsko gospodarsko skupnost – v katerem je belgijski državnik opozoril na nujnost stabilnega in *trajnega* značaja nove ekonomske situacije. S tem je bila implicitno zavrnjena teza funkcionalistov, da že sam pritisk t.i. funkcionalnih potreb in tehnoloških inovacij zadošča za vzgone k integraciji; saj je bilo že v zgodnjem obdobju razvoja EGS razvidno, da je za vzpodbujanje integracijskih procesov potreben tudi pritisk političnih sil, vlad, strank, interesnih skupin, mednarodnih agencij itd. Prav nastajanje in razširitev *centralnih institucij* in njihovega odločanja – čeprav zgolj na področju ekonomskih problemov in nalog – sta odprli in razširili prostor za procese politične integracije, hkrati ko sta vzpodbudili iz razumljivih razlogov tudi nasprotovanja takšni usmeritvi. V optiki prepričanih zagovornikov evropskega združevanja naj bi bili torej nastajajoči politični organi namenjeni po eni strani preseganju tehničnih vprašanj in usklajevanju različnih potreb in interesov članic EGS po poti akomodacije, po drugi strani pa že anticipaciji preraščanja teh organov v njihovo nadnacionalno funkcijo – z odločanjem

na podlagi večine glasov. Tako naj bi postopoma prišlo do razširitve njihove jurisdikcije s čisto ekonomskih problemov na vprašanje zunanje politike in obrambe.

Enaintrideset let po podpisu Rimskih protokolov, s katerimi je zaživel Skupni evropski trg, je bil sprejet t.i. Single European Act, ki je – med drugim – vseboval določila, s katerimi je bilo inavgurirano evropsko sodelovanje v zunanji politiki, ki ga je – v duhu teh določil in njihove pisave – razumeti v smislu skupne zunanje politike, skupnega nastopanja v mednarodnih organizacijah in pa v odnosih do t.i. tretjega sveta. Vsaj na papirju je torej prišlo do odločilnih korakov v smeri nastanka evropske politične skupnosti oz. Evropske zveze. Določbe o procesu odločanja – odločitve v organih skupnosti se sprejemajo z večino glasov in ne z obveznim soglasjem – so eden od najpomembnejših izrazov v dokumentu zapisanega hotenja in hkrati tudi preizkus *politične volje*, ki je v enaintrideset let trajajočem obdobju in Rimskih protokolov »kot kataloga nalog in namer« – tako je nekje še leta 1960. zapisal skeptični R. Aron – dosegla točko, katere sublimacija je Single European Act.

Ali lahko na podlagi doseženega v Evropski gospodarski skupnosti in drugih organih, ki so v funkciji evropskega združevanja, poskušamo odgovoriti na vprašanje o nadaljnjih izgledih politične integracije?

K. Deutsch je v svoji raziskavi »Political Community at the International Level« (Politična skupnost na mednarodni ravni) navedel več pogojev za nastanek t.i. »amalgamirane varnostne skupnosti«; kot primer zanjo navaja ZDA, katere bistvena značilnost je, da se poprej neodvisne enote (nacionalne skupnosti) združijo v eno politično skupnost, tako kot jo npr. definira preje omenjeni Haas. Med pogoji, ki jih navaja, so naslednji: vzajemna kompatibilnost pglavitnih vrednot, distinktivni način življenja, pričakovanje skupnih nagrad (rewards), ki jih bo prineslo združevanje, bistveno povečanje političnih in administrativnih kapacitet v sodelujočih enotah, pomemben ekonomski razvoj in nastanek t.i. jeder, okoli katerih se zbirajo ekonomsko šibki člani skupnosti itd.

Ne da bi imeli pretenzije oceniti – z upoštevanjem analitičnih standardov – v koliko so posamezni pogoji, ki jih navaja K. Deutsch uresničeni, menimo, da je – globalno vzeto – večina njih uresničenih oz. blizu uresničitve. Vsaj za zahodno Evropo, t.j. nekdanjo Evropo šesterice plus V. Britanija, bi moglo veljati, da tvori, po besedah R. Arona »skupnost po sebi« glede na to, da poseduje dovolj skupnih vrednot in tradicij, da sodi v eno zgodovinsko tradicijo in da so – glede na novejšo procese – takorekoč vsi njeni deli že pred več kot dvajsetimi leti vstopili v obdobje množične porabe, urbanizacije, motorizacije, množičnih komunikacij, tehnološke revolucije itd. Toda, če moremo po eni strani ugotoviti, da se na ravneh integracijskih struktur v vse večji meri razvija kolektivni način razmišljanja (collective thinking), pa je po drugi strani vprašanje, v koliko se je v množicah razvil *občutek* skupne kulture, zasnovane na tesnih medsebojnih zvezah in komunikacijah na vseh ravneh družbe (po K. Deutschu: We-feeling). Če bo takšna skupnost, kultura na skupnost dejansko postala, bo s tem omogočen tudi lažji prehod v politično in ekonomsko skupnost, slednjo z vsemi atributi t.i. pozitivne integracije.

Vse do današnjih dni je politiko zahodne Evrope označevalo stremljenje po ohranjanju in zagotavljanju t.i. ravnotežja. Z združitvijo Nemčije in s tem hkrati velikansko integracijo njenih ekonomskih, tehnoloških, demografskih in drugih resursov, se problem ravnotežja v tem delu kontinenta zaostrojuje. Kot tak bo neizbežno vplival na procese politične integracije, zlasti ko bo šlo za uveljavljanje tistih delov Single European Acta, ki govorijo o skupni zunanji politiki in s tem

o točki, ki v največji meri zadeva vprašanje suverenosti. Če je doslej politika znala razreševati probleme, ki so se pojavljali od Rimskih protokolov naprej, bo v uresničevanju tega postulata Single European Act naletela na doslej najtršo nalogo.

MARJAN BREZOVŠEK

Ideja evropskega federalizma

(in njen prispevek k evropski integraciji)

1. Pričujoči zapis temelji na prepričanju o pomenu federalizma za študij preteklosti, sedanjosti in prihodnosti evropske integracije (Evropske skupnosti);¹ zasnovan pa je tudi na predpostavki o pomembni vlogi idej v politiki, ki niso samo inspiracija za delovanje posameznikov in skupin, ampak tudi stalen vir razprav o ciljnih politične aktivnosti in strategijah za njihovo uresničevanje. Ideja federalizma je legitimna sestavina evropske tradicije in ustrezno zdravilo za instrumentalizem, ki je tako značilen za pragmatični »intergovernmentalism«² neodvisnih držav (brez stvarnega duha nastajajoče organske celote).³ Čeprav je ob takšnem prevladujočem konceptu realnih odnosov ideja federalizma zbledela, v teoretičnih spisih pa zapostavljena ali pozabljena, ji ne gre odreči kontinuitete v političnem razvoju evropske integracije, s potrebo po institucionalizaciji tesnejših medsebojnih odnosov med državami (članicami evropske skupnosti) pa tudi prihodnosti.

Če je klasični federalizem nastal tudi kot nadomestek, substitut za nacionalno državo (enotnost), pa je evropski federalizem (in danes tudi t. i. »novi federalizem«) usmerjen k preseganju nacionalne države, oz. nemoči centraliziranih in birokratiziranih držav, da rešujejo sodobne probleme razvoja.³ Evropske federacije in federalizma ne bi smeli reducirati na funkcionalne asociacije, s skromno redukcijo nacionalne suverenosti in oblikovanjem nadnacionalnih institucij na omejenem ekonomskem in tehničnem področju. Federalizem mora zajeti tudi druga področja, ki jih nacionalna država ne more več učinkovito izvrševati (obramba, zunanja politika, ekonomija, finance itd.). Takšna celovita politična integracija pa seveda vključuje tudi skupno politično oblast, kar pomeni v še nedokončanem procesu zapleteno situacijo rivalskih struktur (soobstoje oblasti).

Federalizem je sestavina in temelj boja za doseganje politične Evrope, zanjo pa je značilen premik od funkcionalizma k konstitucionalizmu.⁴ Federalizem je docela racionalen, logičen pristop k zadevam skupnosti in evropski integraciji, obravnava njene federalne dediščine pa je pomembna ne samo zato, ker je bila zapostavljena, ampak predstavlja tudi bistveno legitimacijo sodobnih federalnih idej in strategij.

2. Kdaj se je ideja o evropskem federalizmu sploh pojavila? Edouard Bonnefous v svojem delu, posvečenem zgodovini evropskih idej, opisuje avtorje prvih

¹ Novejša študija, ki proučuje to povezanost je M. Burgess, *Federalism and European Union*, London, 1989.

² Binarno naravo evropske konstrukcije poudarja npr. Ch. Tugendhat, *Making Sense of Europe*, London, 1986, str. 71.

³ Gl. takšno analizo: J. Pinder, *European Community and nation-state: a case for a neo-federalism*, *International Affairs*, vol. 62, No 1, Winter 1985/6, str. 41–54.

⁴ Gl. G. Smith, *Politics in Western Europe*, 5 ed., Aldershot, 1989, poglavje 10: Political Integration, str. 284–308.

načrtov za evropsko unijo kot »zgodnje federaliste«.⁵ K njim se prištevajo npr. Pierre Dubois (14. stol.) s svojo zahtevo po »krščanski republiki v Evropi«; Antoine Marin (15. stol.) z nasvetom kralju Češke po vzpostavitvi »skupščine plemičev« s skupnim proračunom in armado združeno proti Turkom, s sistemom arbitraže in vzajemno pomočjo; Emeric Crucé (17. stol.) s svojo zahtevo po vzpostavitvi Svetovnega zbora s papežem na čelu; Sully z zahtevo po »krščanskem svetu«, ki bi ga sestavljali delegati posameznih držav, njegove odločitve pa bi vsi priznavali kot veljavne. Kot »federalne načrte« priznavajo avtorji še – Essay Towards the Present nad Future Peace of Europe, Williama Penna (1693), *Projet de traité pour rendre la paix perpétuelle en Europe*, Abbé de Saint-Pierra (1713) in *De la Réorganisation de la Société Européenne*, Comte de Saint-Simona (1814).⁶

Čeprav je te načrte s strogo opredelitvijo federalizma s strukturnega in ustavnega vidika težko imenovati federalistične po naravi, pa je s filozofskega (političnega) vidika odgovor prej lahko pozitiven. Federalizem namreč ni fiksna točka, ampak tendenca, ki ni niti unitarna niti separatistična. Po Aristotlovi terminologiji je mediana med tema dvema poloma in s tem njuno nasprotje. Vprašanje natančnosti pa se postavlja tudi z vidika absolutne nacionalne suverenosti. Po C. Friedrichu, ki preučuje federalizem kot proces, namreč ta z njo ni združljiv, zato so ti načrti »meddržavnega sodelovanja«, in ne federacijski.⁷ Tako bi se bilo mogoče strinjati z Denis de Rongementom, ki je zapisal, da sta samo dva misleca federalizma, ki sta res zavrnila nacionalno suverenost – Pierre Joseph Prondhon in Emmanuel Kant. Zato bi po njegovem mogli zgolj ta dva šteti za predhodnika evropskega federalizma.⁸ Po drugi strani pa lahko rečemo, da se evropski federalizem ni začel, vse dokler ti izolirani načrti niso bili podprti z javnim mnenjem, množičnimi mediji, elitami, političnimi strankami in postali konkreten program. To pa se je zgodilo šele v 20. stoletju z vsemi drastičnimi posledicami nasprotja med idejo Evrope in ideologijami nacionalnih držav, ki ljubosumno čuvajo svojo suverenost in ne sprejemajo za dolgo enotnosti, vsiljeno s silo.

3. Evropske države niso nudile svojim državljanom varnosti in napredka med leti 1914 in 1945. Mnogi britanski avtorji so krivdo pripisovali nacionalni suverenosti. H. Laski je tako 1933. leta zapisal, da »dokler ne priznamo, da je soodvisnost ekonomije nezdružljiva s sistemom političnih enot, ki ne prenašajo odnosov s to neizbežno enotnostjo, bodo ostali nedotaknjeni glavni vzroki vojne«.⁹ Lionel Robbins je l. 1939 pisal, da je anarhična politična organizacija sveta bolezen naše civilizacije in zagovarjal evropsko federacijo, tudi kot ozdravitev demokracije.¹⁰ 1940. leta pa je Ivor Jennings napisal knjigo *A federation for Western Europe*, ki je afirmirala idejo, da naj bi mednarodno anarhijo zamenjala mednarodna vlada.¹¹ Mnogi pisci, ki so delali v okviru posebnega Union Research Instituta, so producirali predloge za povojno evropsko federacijo (Britanije, Francije in demokratične Nemčije) s federalno zakonodajo, izvršno oblastjo in sodstvom, armado, ekonomijo in davki, ki se nanašajo neposredno na evropske državljane. Spomladi 1940. leta je imelo to gibanje javnega mnenja s Federalno Unijo, ki naj bi skrbela za promocijo ideje – 10.000 članov in podporo časnikov. 16. junija je Churchill celo predla-

⁵ E. Bonéfous, *L'idée européenne et sa réalisation*, Paris, 1952; B. Barthalay, *Le fédéralisme*, Paris, 1981, itd.

⁶ P. Gerbet, *Le processus d'union européenne*, Paris, 1965.

⁷ C. Friedrich, *Trends of Federalism in Theory and Practice*, London, 1968.

⁸ Denis de Rongement, *Vingt-huit siècles d'Europe*, Paris, 1961.

⁹ H. Laski, *A Grammar of politics*, London, 1948, str. 587.

¹⁰ L. Robbins, *The economic causes of war*, London, 1939.

¹¹ W. I. Jennings, *A federation for Western Europe*, Cambridge, 1940, str. 1.

gal Francosko-britansko unijo s skupnim državljanstvom in skupno eksekutivo, ki pa jo je francoski kabinet zavrnil in sklenil premirje s Hitlerjem.

Ideja federalizma je bila s tem pozabljena, pač pa se je potem nadaljevala na celini, se kalila v odporniškem gibanju in potem širila. A. Marc in Denis de Rongement sta tako 1945. leta med drugimi že predlagala izdelano doktrino evropske zveze, prav tako pa so nastala številna gibanja in skupine pritiska. 1948. leta je bilo v Franciji 17 evropskih federalnih skupin s po 50 do 4.000 članov, ki so izoblikovale t. i. Federalno listino, ki je bila publicirana 1963. leta. Robert Pelloux je poskušal obrazložiti to izredno širitev federalne ideje v povojni Evropi s tremi vzroki:¹²

a) s splošnim občutjem, da centralizirane demokracije v Evropi niso uspele, v povezavi z občudovanjem ameriškega in švicarskega modela;

b) z razvojem federalne zamisli, ki je prvič podprta s skupinami pritiska;

c) z obiljem predlogov in knjig v tem zares federativnem razdobju v 50. letih. Glavna dela o tej temi vključujejo v tem obdobju zlasti *Federativno revolucijo* (1948) in *Načela federalizma* (1948) A. Marca in dela Denisa de Rougementa.¹³ Nastale so tudi številne periodične publikacije (npr. *Fédération*).

4. Prve stopnice k opustitvi idej Bodina in Machiavellija so federalisti videli v Organizaciji evropskega gospodarskega sodelovanja (Marxhallov plan) in drugih institucijah medvladnega sodelovanja, ki pa niso predvidevale nadnacionalne oblasti. Zato so bili tudi rezervirani do njih. S teoretičnega vidika so federalisti zavrnilo funkcionalistične teze, postavljene v delu D. Mitranya *A Working Peace System*, ki je to obliko integracije opredelil kot »unijo s skupno, toda omejeno dolžnostjo partikularnega delovanja«. ¹⁴ Federalisti so smatrali, da ni mogoče razlikovati med socialno-ekonomskim in političnim združevanjem. S praktičnega vidika pa so opozarjali, da organizacija, ki sloni zgolj na kooperaciji, postane prej ali slej nemočna, zato je potrebno institucije (kot je bil Svet Evrope) transformirati v federalne.

Nadnacionalna avtoriteta je bila izpostavljena 1950. leta z Evropsko skupnostjo za jeklo in premog. Nadnacionalnost je bila opredeljena takole: je hibrid administrativnega sistema s federalnimi, konfederalnimi in mednarodnimi značilnostmi, dvojno volilno proceduro (soglasje in večina) in določeno jurisdikcijo deloma avtonomnih skupnih organov nad državljani držav – članic. To je organizacija *sui generis*. S praktičnega vidika so to federalisti ocenili kot zelo zadovoljivo (razvoj svobodne trgovine, zaton nacionalizma, francosko-nemška sprava itd.). S teoretičnega vidika pa so federalisti zavračali neofunkcionalistične teze, utemeljene na nadnacionalnosti na ozkem področju (ni čelnih konfrontacij z nacionalno politično oblastjo, ampak vrsta manjših konfliktov in kompromisov). ¹⁵ Neofunkcionalistične teze opredeljujejo proces mednarodne integracije kot proces stopnjevanje politizacije, s katero politični subjekti prenašajo svojo lojalnost k centralno neodvisni organizaciji; ta proces se začne z integracijo gospodarskega področja in se postopoma širi in spreminja v politično skupnost. Federalisti so seveda za alternativni, oziroma čisti federativni model (takojšnjo celovito politično unijo), ker ne verjamejo v dinamiko ekonomske integracije in avtomatičen prehod in razvoj v politično skupnost. Razvoj skupnega trga ni čisto potrdil pesimizma federalistov (ekonomski napredek), niti ni mogoče govoriti o kakšni moralni superiornosti katerega

¹² R. Pelloux, *Le federalisme Européen*, v: *Le Fédéralisme*, Paris, 1956, str. 361–371.

¹³ Gl. G. P. Gouzy, *Alexander Marc et le fédéralisme*, Lausanne, 1976.

¹⁴ D. Mitrany, *A Working Peace System*, London, 1946, str. 146.

¹⁵ Gl. W. Hallstein, *Europe in Making*, London, 1972; J. Lodge, *European Union*, London, 1986.

od obeh modelov. Vsekakor pa obstaja razlika med integracijo na gospodarskem področju in integracijo na drugih področjih (bolj delikatnih in kontroverznih): diplomatskem, vojaškem, izobraževalnem, denarnem itd.). Transformacija v »vlado Evrope«, opustitev koncepta nacionalne suverenosti in oblikovanje politične skupnosti je nedvomno zapleten in dolgotrajen proces. Oba modela sta bila vse-skozi prisotna, najvidnejša predstavnika in zagovornika pa – funkcionalističnega J. Monnet, drugega pa A. Spinelli.¹⁶

5. Seveda pa tudi med federalisti ni bilo enotnih mnenj. Tako so eni zagovarjali minimalistično, drugi pa maksimalistično strategijo. Prva izhaja iz federalnega sporazuma (pogodbe) in vključuje federalna pogajanja in večfaznost oblikovanja federalne Evrope, druga pa zahteva takojšnjo vzpostavitev federalnih institucij, z ustavo in referendumom o njej. Bolj pomembna je druga razdelitev, ki je federaliste razcepila na Hamiltonovce in Proudhonovce.

Po 2. svetovni vojni je bil evropski federalizem animiran in inspiriran zlasti v Franciji z revoltom proti jakobinski centralizirani državi. Inspiracijo je predstavljala Tocquevillova kritika monarhične in revolucionarne centralizacije, liberalizem, komuna, socialni katolicizem, personalizem in revolucionarni sindikalizem. Morda je bil Proudhon glavni inspirator teh pol-anarhističnih, pol-federalističnih trendov.¹⁷ A. Marc je tako proklamiral integralni federalizem kot totalno transformacijo societalnih struktur, z zanikanjem legitimnosti nacionalne države, poudarjanjem socialnega korporativizma namesto parlamentarnizma in zasnovo družbene strukture na mutualizmu, pogodbi, ekonomski decentralizaciji itd.

Nasprotno pa Hamiltonovci (npr. italijanski federalisti Spinelli, Albertini) niso zainteresirani za probleme evropske družbe in zavračajo integralni federalizem. Zahtevajo federalno državo (demokracijo) in aplicirajo federativne ideje na organizacijo Evrope same, ne pa na gospodarstvo, komune, sistem izobraževanja itd. Spinelli je že leta 1957 objavil Manifest evropskih federalistov.

6. Posebno vprašanje, ki je zanimalo federaliste, je bilo: kateri model naj bi izbrali za oblikovanje evropske federacije? Odgovora sta bila dva: na eni strani so bile to izkušnje obstoječih federativnih držav (Združene države Evrope po vzoru Švice in ZDA), ali pa radikalno »drugačen« pristop, s posebno postopno gospodarsko integracijo. Mnogi federalisti so gledali na ZDA in Švico kot idealen primer za evropsko federalno državo, nekateri politologi pa so to zavračali. Max Beloff¹⁸ je tako pripomnil, da so imele ameriške kolonije skupno kulturo, etnični izvor, jezik in religijo, v Evropi pa so jezik, sistem vladanja, ideologija, filozofija življenja itd. bistveno različni; ameriške kolonije so se razvile v orbiti Velike Britanije (enega političnega pola), kar ni primer v Evropi; prav tako so razlike v motivu združitve: ameriške države so se združile iz obrambnih, evropske pa iz ekonomskih razlogov itd. D. Sidjanski¹⁹ je k temu dodal, da se je Evropa razvila v sistem etabliranih nacij, visoko strukturirane družbe in starih režimov, medtem ko so bile obstoječe federalne države vzpostavljene na nižji stopnji ekonomskega razvoja. Seveda pa ne gre zanemariti tudi nekaterih podobnosti med Švico in Evropo, npr. velike religiozne, etnične, kulturne razliknosti (Švica bi bila lahko mikrokozmos Evrope).

Drugi federalisti so predlagali sprejem bazične strukture Evropske gospodar-

¹⁶ Gl. M. Burgess, isto, poglavje: Jean Monnet and Altiero Spinelli: *The Two Faces of Federalism*, str. 43–63.

¹⁷ Takšen federalizem je razvil še zlasti H. Brugmans, *Le fédéralisme contemporain*, Leyde, 1963.

¹⁸ M. Beloff, cit. po I. Greilsammer v: *Federalism and Political Integration*, London, 1984, str. 117.

¹⁹ D. Sidjanski, *Dimensions Européennes de la Science Politique*, Paris, 1963, str. 122.

ske skupnosti kot modela za evropsko federacijo, s postopno krepitvijo in preraščanjem organov v konfederalne in federalne aranžmane. Gre torej za dva modela: model skupnosti in model federalne države.²⁰ Obnovitev interesa za slednji model je sledila sprejetju odločitve, da naj bodo volitve v Evropski parlament na podlagi splošne volilne pravice. Ideja federalistov je utelešena v odporu do suverene nacionalne države in tako tudi v krepitvi institucij skupnosti, prerazdelitve pristojnosti med organi Skupnosti in spremembah v načinu določanja organov Skupnosti; sodišče Evropske skupnosti je pristojno tako za države članice, za organe Skupnosti kot tudi za posameznike, s čemer se oblikuje nov pravni red. Federalno podobo Skupnosti dopolnjuje tudi neodvisen davek Skupnosti, davek na dodano vrednost, ki ga ne plačujejo države članice, temveč neposredno pripadniki Skupnosti. Z Enotno evropsko listino, ki je začela veljati leta 1987, se tako postopoma presega delitev na idealističen in realističen pristop k evropski integraciji.

7. Prispevek federalizma k evropski integraciji je v zagotavljanju varnosti in obrambe, gospodarstva (velik trg), odpravljanju regionalnih razlik, razvoju etničnih manjših in zavarovanju pravic (državljanov in različnih manjšin). Federalizem zagotavlja po eni strani enotnost, po drugi pa omogoča kulturno različnost; pogoj zanj je razvoj »evropskega duha«, evropske politične kulture.²¹ Pri tem ne gre zgolj za odpravo ovir, ampak tudi za pozitivno integracijo. Spremembe v političnem obnašanju in lojalnosti pa seveda ovirajo številni elementi, npr. prebujanje nacionalizma v ekstremnih oblikah, hegemonija večjih držav nad manjšimi, antiuniversalistične težnje revnejših delov, osamosvajanje in pritisk držav z evropskega Vzhoda itd. Vendar pa je nacionalne in teritorialne konflikte mogoče reševati edinole s federalizmom; brez njega ni možna nova ureditev Evrope. Znana pa je tudi alternativa.

ANDREJ KUMAR

Evropski procesi integriranja – zakaj in kako?

Prispevek temelji na tezi o prevladi ekonomskih razlogov nad političnimi v večini procesov sodobnega institucionalnega sodelovanja in povezovanja držav. Tezo bomo skušali utemeljiti z nekaterimi dejstvi ob upoštevanju izkušenj držav članic Evropske skupnosti (ES). Skladno s tezo bomo skušali nakazati smeri razvoja različnih možnih povezav Jugoslavije in (ali) republike Slovenije z ES oziroma drugimi evropskimi integracijami.¹ V preteklih dvajsetih oziroma petindvajse-

²⁰ D. Coombes, *Politics and Bureaucracy in the European Community*, London, 1970, str. 26.

²¹ Pri tem je treba opozoriti še na »notranje« pojave decentralizacije v posameznih državah, ki niso v nasprotju s federalizacijo, in na Evropo regij.

¹ V Evropi obstoje formalno tri ekonomske integracije, ki so jih države članice ustanovile z medsebojnimi sporazumi. Evropska gospodarska skupnost (EGS – 1958), ki je sestavni del Evropske skupnosti (ES), uveljavljene s sprejetjem skupnega Evropskega akta (Single European Act, podpisan februarja 1986, uveljavljen 1. 7. 1987), je vsebinsko najzahtevnejši tip ekonomske integracije. ES razvija *ekonomsko unijo*, kar pomeni, da bo iz gospodarsko in politično samostojnih (12) držav nastal nov ekonomski prostor s skupno ekonomsko politiko, skupno zakonodajo, skupnim denarnim sistemom itd.

Evropsko področje svobodne trgovine (EFTA – 1959) je dokaj skromna oblika državnega ekonomskega integriranja.

tih letih stalno raste povprečna letna stopnja obsega svetovne trgovine v primerjavi s stopnjo povprečne letne rasti obsega svetovne proizvodnje. Primerjava obeh podatkov za posamezne države kaže visoko stopnjo korelacije med stopnjami povprečne letne rasti zunanjeekonomskih tokov in relativno visokimi povprečnimi letnimi stopnjami ekonomske rasti. Vse očitnejša postaja odvisnost dinamike državnega gospodarskega razvoja od dosežene dinamike in obsega državnih zunanjeekonomskih tokov. Enostavno rečeno, vse več držav dosega zadovoljive in nadpovprečne ekonomske razvojne rezultate, predvsem na temelju naglega povečevanja njihove povezanosti s svetovnim trgom s povečevanjem izvoznih in uvoznih tokov.²

Svetovno gospodarstvo v zadnjem desetletju deluje v razmerah »nove gospodarske ureditve«,³ ki jo opredeljujejo trije medsebojno prepleteni procesi: vse večja pomembnost mednarodnih trgov za državni gospodarski razvoj, tehnološka revolucija v proizvodnji in procesih, ki so povezani z inovacijami v mikroelektroniki, proizvodno in organizacijsko prestrukturiranje v razvitih tržnih ekonomijah in prilagajanje na podjetniški in državni ekonomski usmerjevalni ravni. Druga dva procesa v smislu doseganja ugodnega gospodarskega razvoja in s tem povezane socialne stabilnosti zahtevata veliko koncentracijo znanja in investicijskega kapitala, poleg tega tudi stabilnost in urejenost v državnem gospodarskem sistemu in usmerjanju. Med uveljavljanjem tako opredeljene vsebine »nove gospodarske ureditve v svetu« ni več prostora za ekonomsko eksperimentiranje in različna »inovatorstva« v načinih in mehanizmi koordiniranja ekonomskih (državnih) in poslovnih (podjetniških) procesov.

Našteti trije procesi vodijo države in podjetja v aktivnosti, ki naj zagotove prilagajanje svetovnemu trgu, če je le mogoče z možnostjo za uveljavitev čim večjega lastnega vpliva. Koncentracija kapitala in znanja ter ekonomsko izrabljanje tehnoloških inovacij in napredka v razmerah tržne konkurence terja unifikacijo ekonomskih in tržnih pogojev. Prav to spodbuja interes držav in podjetij, da iščejo in gradijo različne tipe tako imenovanega ekonomskega integriranja oziroma povezovanja. Ekonomska nuja »nove gospodarske ureditve« spodbuja razvoj institucionalnih (državnih) ekonomskih integracij in obenem pospešuje že pred tem začeti proces funkcionalnih (podjetniških) integracij preko državnih meja. Pojem države v klasičnem smislu vse laže nadomeščamo s pojmom ekonomskega prostora.⁴ Različni tipi ekonomskih prostorov (meddržavnih in medpodjetniških rešitev,

V osnovi takšna integracija sprošča medsebojno trgovino članic (16), preostala področja sodelovanja niso liberalizirana in skupno urejena. Proti tretjim državam članice vodijo načeloma lastno zunanjeekonomsko politiko.

ES in EFTA sta leta 1984 podpisali v Luksemburgu sporazum o razvoju »skupnega dinamičnega evropskega prostora«. Sporazum je zametek postopnega združevanja obeh integracij. Podpisnice načrtujejo, da bodo ob že uveljavljeni medsebojni svobodni zunanji trgovini do leta 1993 razvile ključne skupne ekonomske organe.

Svet za ekonomsko sodelovanje (SEV – 1949) združuje (oziroma je združeval) tako imenovane socialistične centralno-planske države. Članstvo se je zelo spreminjalo, trenutno je integracija neaktivna, saj reforme v državah članicah ne dopuščajo delovanja na temelju pretekle koordinacije državnih ekonomskih centralnih planov. Jugoslavija ima z vsako od naštetih integracij sporazum oziroma sodelovanje. Perspektivno je razvijanje ekonomskega sodelovanja z ES in EFTO v obliki postopnega razvoja neposrednih oblik državnega integriranja, npr. z dogovorom o medsebojno prosti trgovini.

² Statistične dokaze trditvam je mogoče najti v številnih publikacijah, med drugim npr. v GATT International Trade 88/89 in drugih številkah, v IMF World Economic Outlook (razni letniki) itd.

³ »Nova gospodarska ureditev« sedanjega časa vsebinsko in po načinu nastajanja nima ničesar skupnega z idejami o »graditvi« nove mednarodne gospodarske ureditve, kakršno so med naftno krizo sprejele članice OZN leta 1974 (UN doc. No. 3202, S-VI).

⁴ Pojem ekonomski prostor vsebinsko ni identičen ekonomskemu področju države. Ekonomski tokovi in zveze med državami oblikujejo povezave, ki presegajo klasično ekonomsko in politično pojmovanje države. Več o teoriji razvoja in pojmu ekonomskih prostorov lahko najdemo v delih dr. I. Fabinca. Pojem ekonomskega prostora ustrezno pokriva tudi

ki presegajo klasične državne meje) ponujajo članicam možnosti za ugodnejše, razvojno učinkovito prilagajanje vsem trem temeljnim procesom, ki prevladujejo pri oblikovanju značilnosti sedanje »nove gospodarske ureditve«.

Posamezne države ali skupine držav ter podjetij so razvojne izzive naštetih treh procesov časovno spoznavale in nanje reagirale vsebinsko in dinamično različno. ES je zaradi spleta zgodovinskih okoliščin ukrepala – njena ustanovna listina (Rimska pogodba) je nakazovala možnost za graditev ekonomske unije glede na spremenjene razmere gospodarjenja v svetu – najbolj radikalno in med prvimi. Izdelava in uveljavljanje načel, zapisanih v Beli knjigi iz leta 1985, pomenita očitno prizadevanje, da bi se prilagodila spremenjenim razmeram. Nova integracijska vsebina ES v smislu »naddržavnega« ekonomskega prostora omogoča:

- povečan vpliv integracije na dejanske in formalne pogoje poslovanja na mednarodnih trgih (npr. ES skupno uveljavlja svoje poglede na značilnosti svetovnega trgovinskega sistema – npr. uveljavlja svoja stališča v sedanjih pogajanjih Urugvajске runde GATT),

- s povečevanjem internega tržnega potenciala integracija postopno zagotavlja koncentracijo kapitala in znanja ob idealnih možnostih za tržno uveljavitev na dovolj velikem lastnem notranjem trgu.

Izzivi »nove gospodarske ureditve« niso povzročili premikov le v državah ES. Japonska že vrsto let razvija funkcionalne povezave v jugovzhodni Aziji, v zadnjem času pa intenzivno v Evropi. Institucionalni tip integriranja se v tej državi še ni uveljavil. Nasprotno pa so ZDA kljub svoji lastni ekonomski velikosti in moči očitno ocenile, da je treba preseči lastna načela določene stopnje ekonomskega ekskluzivizma in so zato leta 1988 podpisale sporazum o coni svobodne trgovine s Kanado. Znale so njihove integracijske težnje v smeri srednje ameriških držav. Razlog teh povezav in pouk za slovenska razmišljanja o gospodarski prenovi in povezavah z Evropo, vključno z našimi političnimi razmišljanji o konfederaciji znotraj Jugoslavije ali o samostojnosti, je predvsem v naslednjih podatkih. Zahodna Evropa (ES in EFTA) je v letu pred podpisom sporazuma med Kanado in ZDA ustvarila 45,6% svetovnega izvoza in 44,6% uvoza (samo ES 38,1% izvoza in 36,9% uvoza). ZDA in Kanada skupaj sta tedaj ustvarili le 13,5% izvoza in 19,3% uvoza. Nujnost njune integracije in s tem nujnost naših ocen o bodočih ekonomskih in nato političnih povezavah v Jugoslaviji in z Evropo temelji na dejstvu, da zmanjševanje udeležbe v mednarodni menjavi vodi do slabšanja možnosti izrabe razvojnih impulzov, ki jih lahko država in podjetja uporabljajo skladno s procesi »nove ureditve«.

Jugoslovanski delež v svetovni trgovini je skromen – približno 0,4% do 0,5% v zadnjih letih. Slovenski delež v svetovnem globalu znaša je približno 0,1%. Podatki kažejo na skromne možnosti lastnega vpliva na svetovne tržne tokove, na tokove kapitala, znanja in tehnologije. Zastavlja se nujno vprašanje, kako institucionalno in funkcionalno zagotoviti naše učinkovite povezave predvsem z Zahodno Evropo?

Iskanje odgovora na to retorično in praktično vprašanje je omejeno z nekaterimi dejstvi, ki terjajo predhodno opredelitev, kajti šele na tej podlagi je mogoče ekonomsko ocenjevanje opcij, ki so odprte za Jugoslavijo in /ali/ za Slovenijo. Med dejstvi, ki terjajo opredelitev v smislu veljavnosti in dejanske uporabe, so naslednja:

znano dilemo o tem, ali je ES skupina držav, ki se povezujejo konfederalno ali federalno. Namreč, nekateri naši avtorji menijo, da gre za »kompromis« (npr. dr. Z. Mlinar: Teorija in praksa, XXVII, št. 6–7, str. 766, 1990).

a. Sodelovanje z ES temelji na meddržavnem preferenčnem sporazumu,⁵ kar pomeni, da trenutno ES ureja odnose tudi s Slovenijo le v skladu s tem sporazumom. V odnosu z Jugoslavijo (Slovenijo) pa pričakuje v prihodnje vsaj postopno uvajanje recipročnosti.

b. Politična in ekonomska situacija v Jugoslaviji je, s tem pa glede na trenutni položaj, tudi v Sloveniji, opazovana s strani ES, nezanesljiva, kar pomeni ob »konkurenci«⁶ vzhodnoevropskih držav bistveno slabšo pogajalsko pozicijo glede prihodnjih ekonomskih odnosov.

c. V Jugoslaviji in tudi v Sloveniji niso izdelane resne ocene materialnih, socialnih in političnih posledic različnih mogočih tipov bodočih odnosov z ES. Ob tem je problematično tudi to, da se število scenarijev, ki bi jih morali z naštetih vidikov izdelati, ovrednotiti in nato uveljaviti, stalno povečuje. Še pred letom in pol je bilo (skladno z razmerami v državi) treba oceniti možnosti za ohranitev sporazuma z ES oziroma uvajanje reciprocitete. Letos je glede na domače spremenjene in neizkristalizirane ekonomske in politične odnose treba izdelati mnogo več scenarijev: npr. scenarij navzven enotne Jugoslavije ob večji ekonomski suverenosti republike (republik); scenarij navzven enotne Jugoslavije, ki pa ekonomskih pristojnosti institucionalnega integriranja nima oziroma so te odločno omejene; scenarij v celoti samostojne republike države Slovenije, ki bi popolnoma na novo začela oblikovati odnose z ES. Vsak od scenarijev ima svoje probleme in nejasnosti v smislu uveljavitve. Vsi pa so bolj ali manj obremenjeni tudi z dejstvom, da rezultati niso neodvisni od dogajanj v državah Vzhodne Evrope in dogajanj v sami ES. V tej se interesi in odnosi z nečlanicami spreminjajo zaradi procesa združevanja obeh Nemčij in zaradi pritiska nekaterih držav, da bi postale članice oziroma članice s posebnim statusom (Turčija, Ciper, Malta, Madžarska . . .).

Ob nerešenih »scenarijskih«⁷ izhodiščih v Jugoslaviji in s tem tudi v Sloveniji pa potekajo ekonomski tokovi z ES po inerciji starega domačega ekonomskega sistema in obojestransko ne več najustreznejšega meddržavnega sporazuma. Zato so znana različna opozorila ES o potrebnih korekcijah sporazuma, prav tako tudi bolj izjave kot prizadevanja o ukrepih v tej smeri vladnih predstavnikov Jugoslavije. Zdi se, da vse manj trdno vedo, koga v ekonomskem smislu še predstavljajo. To pa je prav položaj, ki ga ES zaradi logike »nove gospodarske ureditve«⁸ ne more dolgo tolerirati.

Če izhodiščna teza velja, tedaj je v Sloveniji nujno potrebno čim prej ekonomsko pretehtati različne možne scenarije odnosov v Jugoslaviji. Na tej podlagi oblikovati politično ponudbo za interni dialog, ki bo tudi pogajalska osnova za preureditev odnosov z ES – najverjetneje s časovno odmaknjenim ciljem vstopanja v članstvo ES. Ob spoznanju, da je cilj vstopa tudi ob optimalnem jugoslovanskem dogovoru časovno oddaljen, je očitno, da za izdelavo ekonomsko ovrednotene

⁵ Veljavni sporazum med SFRJ in ES je bil podpisan 2. 4. 1980. Upošteva neuvrščeni položaj SFRJ, njen status države v razvoju ter posebnosti gospodarske in politične ureditve. Sporazum zagotavlja uvozne olajšave za izvoz večine proizvodov iz SFRJ na trg ES. Za posebej navedene skupine proizvodov (Tabela 1) pa uvaja posebne režime uvoza oziroma olajšav. Tovrstne ugodnosti priznava samo ES, torej so nerecipročne.

Sporazum o sodelovanju je bil 1987. leta dopolnjen s podpisom več protokolov:

– Dodatni protokol o gospodarskem usklajevanju sodelovanja med SFRJ in ES – oblikovanje novega trgovinskega sporazuma.

– Drugi protokol o finančnem sodelovanju.

– Protokol o tehničnem usklajevanju s Sporazumom o sodelovanju, ki je posledica včlanitve Španije in Portugalske v ES.

– Protokol o sporazumu med Evropsko skupnostjo za premog in jeklo (ESC) in Jugoslavijo, ki je posledica včlanitve Španije in Portugalske.

interne ponudbe političnega dialoga v Jugoslaviji skoraj ni več dovolj časa. Če bo časa zmanjkalo ali pa ne bo možen ustrezen dialog, tedaj je nujno, da v najkrajšem času Slovenija enostransko definira ekonomske odnose do Jugoslavije in takšno opredelitev uporabi za zelo uraden predlog izhodišč za ekonomska pogajanja z ES. Ob uveljavitvi tega pristopa bi poleg državnih akcij morali podobno kot ES izrabiti tudi prednosti in možnosti, ki jih ponujajo že do sedaj razvite oblike funkcionalnega integriranja slovenskega gospodarstva z ES. Zamujanje pri teh aktivnostih lahko za Slovenijo postane ekonomsko izredno usodno.

Omenjeni interni razvoj v ES in »atraktivni« partnerji iz Vzhodne Evrope lahko Slovenijo, tudi morebitno ekonomsko na novo urejeno Jugoslavijo, v zelo kratkem času porinejo na stranski tir ekonomsko nezanimivih partnerjev za dialog o institucionalnih možnostih integriranja. Takšen razvoj dogodkov, ki bi bil povezan z našo neodločnostjo in kasnitvami, pa pomeni skladno z načeli in procesi »nove gospodarske ureditve«, da bo Slovenija in (ali) preostala Jugoslavija obsojena na razvojno stagnacijo in relativno ekonomsko izolacijo. Interna filozofija avtarkičnega razvoja iz preteklih let in desetletij se lahko zelo hitro spremeni v vsiljeno avtarkijo. To avtarkijo bomo lahko razbijali le s težavo in verjetno skupaj z nekaterimi drugimi ekonomsko nerazumnimi balkanskimi partnerji. Interese vlagateljev kapitala iz tujine, na katerega predvsem v Sloveniji v zadnjem času odločno računamo, se bo ob pomanjkanju možnosti za institucionalno povezovanje z ES bistveno zmanjšal, saj kljub morebitnim narodnostnim motivom temelji in mora temeljiti predvsem na podjetniških razlogih. Avtarkija (čeprav vsiljena) in spremljajoča politična nestabilnost ali neučinkovitost pa so nedvomno okviri, ki ne ponujajo zadovoljive osnove za podjetniško zanimivo delovanje in vlaganje.

Čas teče hitro v svetu, zdi se pa, da posebej hitro teče pri nas, saj vlak ekonomskega razvoja, ki ga obetajo procesi »nove ureditve«, že krepko zamujamo.

RANKO PETKOVIĆ

Jugoslavija in Evropa – presežene dileme

Ko govorimo o Jugoslaviji in Evropi, so v veliki meri presežene prejšnje dileme:

Prva dilema je bila, ali Jugoslavija kot neuvrščena država sploh lahko optimalno uresničuje svoje eksistencialne interese v evropskem prostoru, v katerega sicer geopolitično, zgodovinsko in civilizacijsko spada.

Vprašanje je na prvi pogled enostavno, v resnici pa vsebuje nekaj protislovij. Dejstvo je, da je sodelovanje Jugoslavije v nastajanju in razvoju gibanja neuvrščene objektivno »odtegovalo« Jugoslavijo od Evrope, vendar pa je prav tako jasno, da sta nedvoumni ugled in vpliv, ki si ga je Jugoslavija pridobila v mednarodnih krogih zahvaljujoč svoji vlogi v gibanju neuvrščene, objektivno krepila njen položaj v evropskem prostoru. Prav tako pa je znano, da je imela Jugoslavija velike iluzije glede možnosti razvijanja ekonomskih zvez z neuvrščenimi državami,

in prav tako je dejstvo, da so bile evropske države vedno njen glavni zunanjetrgovinski partner in opora.

Evropi v času, ko je bila razdeljena na bloke, neuvrščenost ni bila »napoti«, temveč ji je bila v določenih razmerah celo potrebna, kar se je jasno pokazalo v oblikovanju procesa Konferenca o evropski varnosti in sodelovanju, v katerem je Jugoslavija s skupino nevtralnih in neuvrščenih držav igrala pomembno vlogo. To so potrjevale tudi okoliščine, da sta ne samo Vzhod, ki je težil za tem, da gibanje neuvrščenosti podredi svojemu ideološkemu monopolu, temveč tudi Zahod, ki je od nekdanj dvomil v dobre namene tega gibanja, podpirala neuvrščeni položaj in usmeritev Jugoslavije in sta menila, da je tak položaj, če že ne najboljša rešitev, vsaj najmanjše zlo. To je veljalo, dokler je bila Evropa razdeljena na dva bloka. Po ukinitvi blokavske razdelitve v Evropi pa se lahko legitimno postavi vprašanje, ali je Evropi neuvrščenost Jugoslavije in še dveh sredozemskih držav, Cipra in Malte, sploh potrebna. Na to bi mogli odgovoriti, da v tej fazi spreminjanja stanja in razmer v Evropi ni več prostora za vzhodni blok; da pa Zahod v svoji »zmagoviti evforiji« ne zahteva od neuvrščenih in nevtralnih držav, da bi spremenile svoj mednarodni položaj in usmeritev.

Zakaj? Zato, ker v neravnotežju moči, do kakršnega je prišlo v Evropi, in v procesu dograjevanja vseevropskih institucij, posebno tistih v okviru Konferenca o varnosti in sodelovanju v Evropi, lahko odigrajo nevtralne in neuvrščene države koristno in splošno sprejemljivo vlogo. Zato, ker je Evropa v procesu osamosvajanja od vpliva velikih sil tudi sama v svojevrstni komunikaciji z idejami nevtralnosti in neuvrščenosti.

Če imamo to pred očmi, postane jasno, zakaj se med pogoji, ki se postavljajo Jugoslaviji kot cena za njen vstop v Evropo, omenjajo uvajanje večstrankarskega sistema in parlamentarne demokracije, spoštovanje človekovih pravic in demokratskih svoboščin, prilagajanje gospodarskega sistema zahtevam tržnega gospodarstva, ne pa tudi odstopanje od neuvrščenosti.

Če Evropa ne zahteva od Jugoslavije, naj odstopi od neuvrščenosti, ali ima potem Jugoslavija, ko se pripravlja za vstop v Evropo, razloge za to, da razmišlja o prevrednotenju svoje zunanje politike, da bi se čim hitreje prilagodila novim političnim razmeram v Evropi?

Če bi prevlada zahodnih institucij in integracij v evropskem prostoru, torej prevlada zahodnega političnega in družbenega modela tekla v znamenju zgodovinske ekspanzije NATO, tedaj bi se za vse majhne države, tako tudi za Jugoslavijo, postavilo vprašanje željenega ali nezaželenega vstopa v NATO. Vendar pa pogonsko silo sedanjih sprememb v evropskem prostoru pomenijo ekonomski in tehnični dejavniki, ne pa NATO, ki kljub pomembni vlogi, ki jo bo še vedno imel v okviru evropske ureditve, spada v instrumentarij razdobja hladne vojne. V tem smislu je značilno, da NATO ne vabi v svoje vrste bivših članic Varšavskega pakta, ki sicer neposredno čutijo potrebo, da preoblikujejo svoj mednarodni položaj in usmeritev. Vsaj kadar se govori o Jugoslaviji, bi bilo zato anahronistično trkati na vrata NATO v času, ko so vojnopolitične zveze velikih sil že odigrale svojo zgodovinsko vlogo.

Jugoslavija bi morda lahko zamenjala »neuvrščenost« za »nevtralnost«. V tem primeru bi Jugoslavija še naprej ostala »država zunaj blokov«, izstopila pa bi iz gibanja, v katerem jo obkrožajo in v nečem tudi ovirajo države t. i. tretjega sveta. Čez čas bi se videlo, kaj bi Jugoslavija s tem pridobila in kaj izgubila. Vendar pa je mnogo bolj odločujoče vprašanje, ali se položaj nevtralnosti, to pomeni stalne nevtralnosti, lahko pridobi z enostransko odločitvijo države, ki želi biti nevtralna.

Odgovor je negativen. Stalna nevtralnost je zgrajena izključno na tradiciji ali na mednarodni pogodbi. Poskusi mnogih držav, da z enostranskim aktom proglasijo stalno nevtralnost, praviloma niso uspeli. Da bi neka država lahko računala na dolgotrajnost in učinkovitost svoje nevtralne politike, mora imeti za to podporo velikih sil in sosednjih držav.

Glede na to moramo sklepati, da bi bilo nagibanje k nevtralnosti za Jugoslavijo lahko ena od izbir, vendar v odvisnosti od nadaljnjega razvoja dogodkov v Evropi, še zlasti v tistem delu Evrope, kamor spada tudi Jugoslavija.

Vse te okoliščine kažejo, da še niso doseženi vsi pogoji, pa tudi ni potrebe, da bi Jugoslavija ob svojem vključevanju v Evropo opustila svojo politiko nevtralnosti. Tega od nje nihče ne zahteva. Ni znano, kaj bi dobila v zameno za to, jasno pa je, kaj bi izgubila: izgubila bi del svojega ugleda in vpliva, ki izhaja iz okoliščine, da je na čelu gibanja, v katerem je zbranih čez sto držav in do katerega niso ravnodušne ne ZDA ne vodilne evropske sile; izgubila bi tudi prednosti v ekonomskem sodelovanju, ki ga uresničuje s temi državami, ne bi pa ga mogla uresničevati na visoko razvitem evropskem tržišču.

Vendar pa je treba na dolgi rok računati tudi na to, da bodo postale pod vplivom sprememb v svetu in še zlasti integrativnih procesov v Evropi tako ali drugače vprašljive vse tiste politične usmeritve, ki so nastale po drugi svetovni vojni. Verjetno se bosta oblikovali dve temeljni opredelitvi: zunanje-politična usmeritev integriranih skupnosti in zunanja politika posameznih držav, ki so ostale zunaj teh skupnosti. Niti v prvem niti v drugem primeru zunanje-politična usmeritev ne bo imela predznaka Vzhoda ali Zahoda, temveč bo izraz pragmatičnih interesov, predvsem ekonomskih, potem političnih in šele nazadnje vojno-strateških. V tem primeru bo za Jugoslavijo bolje, če se bo znašla v koordinatah integrirane evropske celine.

Druga dilema je bila, kdaj in v katere evropske integracijske mehanizme naj se vključi Jugoslavija.

Jugoslovansko politično in državno vodstvo, ki je vedno bolj dogmatsko razlagalo formulo nevtralnosti, je dolgo in predolgo menilo, da mora jugoslovansko vključevanje v Evropo potekati v enaki razdalji do Vzhodne in do Zahodne Evrope. Tako stališče je bilo upravičeno v času stroge blokovske razdelitve, ker je omogočalo Jugoslaviji, da je vzdrževala prijateljske stike in s tem tudi politične in ekonomske odnose z državami Vzhodne in Zahodne Evrope. Vendar pa je postalo že sredi osemdesetih let jasno, da se je takšno stališče preživelo. Ko ne bi prišlo do zloma t. i. socialistične skupnosti v Vzhodni Evropi, bi morda še danes poslušali argumente o »enakih interesih Jugoslavije v Vzhodni in Zahodni Evropi«.

Dolgo in predolgo je tudi trajala razprava o tem, ali naj se Jugoslavija usmeri proti Evropski skupnosti ali proti EFTI. Neprilagodljivi marksistični doktrinariji, ki so imeli močne položaje v jugoslovanskem političnem vrhu, so izhajali iz »socialistične« in »nevtrščene« usmeritve Jugoslavije in so trdili, da se Jugoslavija lahko pridruži le EFTI kot skupnosti, v kateri so združene nevtralne države in »socialistična« Švedska, medtem ko vključevanje v Evropsko skupnost ne prihaja v poštev, ker pomeni poosebljenje kapitalizma in Zahoda. Spremembe v Evropi in tudi v Jugoslaviji so pripeljale do tega, da je postalo že vrabcem na strehi jasno, da Evropska skupnost pomeni jedro in pogonsko silo integracijskega razvoja v Evropi in končnega ustvarjanja Evrope vseh Evropejcev.

Razprava o tem, ali »takoj« potrkati na vrata Evropske skupnosti ali se prej pripraviti in usposobiti za vstop med njene člane, je pretežno že presežena s tem,

da vlada Anteja Markovića z mandatom Skupščine in Predsedstva SFRJ že dela na treh tih:

- prvič, Jugoslavija kandidira za status pridružene članice Evropske skupnosti, ta naj bi bil samo prvi korak v smeri polnopravnega članstva,
- drugič, Jugoslavija se vključuje v Evropo preko t. i. koncentričnih krogov, kot je sodelovanje v Pentagonali, v Skupnosti Alpe-Jadran, skupnih aktivnostih podonavskih držav v sodelovanju z EFTA itd.,
- tretjič, šele z rezultati gospodarske reforme, z uvajanjem večstrankarskega sistema, s korenitimi političnimi in pravnimi reformami, bo Jugoslavija morala izpolniti norme, ki so temeljni pogoji za vključevanje v Evropsko skupnost.

Vse to pomeni, da so dejansko presežene dileme o tem, kdaj in kako naj se Jugoslavija vključi v Evropo, da ne bi ostala rezervat nerazvitosti in revščine na evropskem obrobju.

Odgovori na vsa bistvena vprašanja, povezana z Jugoslavijo in Evropo, pa bodo znani šele takrat, ko bodo po vsej Jugoslaviji opravljene večstrankarske volitve in ko se bo vedelo, ali se v Evropo vključuje federativna ali konfederativna Jugoslavija ali državnice, ki bi se mogle oblikovati na njenih tleh.

RUDI RIZMAN

Sestavljenost evropske zgodbe

Zdi se mi, da se bližamo času, če že nismo vanj vstopili, ko ne zadostuje več zgolj evforično – ali še bolje – zelo abstraktno in samo načelno sklicevanje na Evropo. Seveda ne mislim, da sta evforičnost in načelnost pri takih rečeh zanemarljivi, celo nasprotno, oboje je prav gotovo pripomoglo, da pripadnost Evropi ni več v območju prepovedanega in samozatajevanega. Najrazličnejše mentalitete, kulture, jeziki in z njimi kar celi narodi in etnične manjšine (te zadnje celo manj po svoji volji kot prve) so bili odtrgani od najbolj vitalnih in prodornih evropskih tokov. Pustimo ob strani nevšečno vprašanje, ali je sploh mogoče v zgodovini kaj nadoknaditi ali »popraviti«, oz. ali ni neenakomerni družbeni razvoj večni sopotnik, ki si z njim ni mogoče kaj dosti pomagati in ki nas lahko potisne v stanje permanentne letargije. Temu slednjemu smo priča ponekod v Vzhodni Evropi, in morebiti tudi že pri nas, in bojim se, da se bo takšno razpoloženje v že bližnji prihodnosti še razmahnilo.

Že ti prvi pomisleki nas nagovarjajo k temu, da je pojem Evrope nalepka, za katero se skrivajo neznansko velika kompleksnost, pluralne nacionalne (etnične) usode, življenjske filozofije, zgodovinski diskurzi in raznolike ekonomske realnosti. Vse do sedaj preizkušene ideologije so si naložile prevelik zalogaj, ko so ali če so ponujale svoje »velike« in »dokončne« odgovore za Evropo – in zaradi njene teže tudi ne brez zanemarljivih posledic za preostali svet. Čeprav za ideologije zaenkrat ne moremo reči, da pripadajo preteklosti, pa si dovoljujemo, seveda na podlagi branja sedanjih tokov, tvegati oceno, da ideologije v konstituiranju nove pluralne evropske identitete prav gotovo ne bodo več igrale tiste vloge, na katero so bile navajene dosedaj. Da ne bi dajali napačnega vtisa, kot da vse ideologije

med seboj izenačujemo, zapišimo, da so od cilja civilizacijske kohabitacije Evropo najbolj oddaljevale totalitarne ideologije, med njimi sta v novejšem času najbolj izstopali nacifašistična in boljševiska z vsemi (nacionalnimi) različicami, preko katerih sta se kazali ali se še kažeta. Če ugotavljamo, da ideologije kot take izgubljajo svojo moč nad zgodovino in v njej (v tem smislu je lahko dosti inventivna paradigma o »koncu ideologij« in morebiti tudi o »koncu zgodovine«), pa ne bi bilo dobro oz. ne bi imelo nobenega pravega opravičila ignoriranje analize učinkov transformiranih ideologij na družbene procese, ki odločajo o evropski skupni usodi. Pri taki analizi bi se kaj hitro pokazalo, da je od zgolj abstraktnega manipuliranja z Evropo bolj malo koristi in da lahko do prvih produktivnih obetov pridemo, ko bomo »kontinent« diferencirali z ozirom na vsaj tele tri temeljne dimenzije (s tem vseh dimenzij še zdaleč ne izčrpamo): stopnja družbenoekonomskega razvoja, kulturno-jezikovno-verske tradicije in tip političnega sistema.

Zavest o razlikah med posameznimi območji, kar zadeva prvo dimenzijo, je daleč najbolj razširjena in »legitimacija« neke države. Pod ravniyo družbenoekonomskega razvoja se običajno razume življenjski standard, izobraženost prebivalstva, socialno in zdravstveno varstvo ter možnosti zadovoljevanja kulturnih potreb. Ni treba posebej poudarjati, kako velikanske razlike obstajajo v Evropi, če upoštevamo že samo prvo dimenzijo. Pri kulturno-jezikovno-verskih tradicijah se moremo v grobem omejiti na tri najbolj značilne kulturne skupine: južne in jugozahodne evropske rimokatoliške kulturne skupine, centralne in severne evropske (germanske) protestantske kulturne skupine in vzhodnoevropske slovanske pravoslavne kulturne skupine. Glede na zadnje velike družbene spremembe v Vzhodni in Centralni Evropi je razlika med kapitalističnimi tržnimi ekonomijami in političnimi sistemi ter socialističnimi planskimi gospodarstvi ublažena, vendar prav gotovo še dalj časa ne bo mogoče govoriti o kaki idealni konvergenci obeh sistemov. Prvi bo seveda ohranil in še najverjetneje naprej razvijal svoj model, ki je relativno najuspešnejši, medtem ko bo za drugega prejkone značilno novo prehodno obdobje z vsemi pretresi in negotovostmi, ki običajno spremljajo tovrstne faze družbenega razvoja. Nobeno razmišljanje o Evropi – in še posebej o njenih integracijskih perspektivah – ne bi smelo iti mimo teh evidentnih znakov multi-dimenzionalnosti evropskega družbenega prostora.

Vprašanja ekonomskega in civilizacijskega preživetja, ki pretresajo svet na koncu drugega tisočletja, niso Evropi neznana – Evropa se na svoji periferiji – in ne samo na njej – tudi sama sooča z njimi. Totalitarne ideologije, ki so pred dobrega pol stoletja onesrečevale evropske narode, je Evropa ponudila tudi neevropskemu svetu, kjer pa so bile posledice prav tako razdiralne in nemalokrat celo z dolgotrajnejšim učinkom. Izvirni greh je bila tudi v tem primeru enoumna ideologija, ki je slepo drvela za čimvečjo ekspanzijo geografskega prostora in vsesavljanjem vedno večjega števila človeških duš v eno in edino zveličavno politično posodo. Morda je današnji čas v Evropi enkrat za vselej odstranil možnost ponovitve skrajnih totalitarnih vzorcev, vendar nas to ne sme zapeljevati v pretirani optimizem: zgodovina se je mogla vedno pohvaliti s čim novim in si ni zastonj prislужila prideva, da zna biti ali da je celo po definiciji zvijačna. Na tem mestu lahko opozorimo le na eno takih možnosti, tj., da se novi vzorci nadvlade v odnosih med ekonomsko neenakomerno razvitimi državami oprejo ravno na to dejstvo: da si ekonomsko močni svoje pravice preprosto vzamejo in diktirajo svoje usluge siromašnejšim. Če se sčasoma ekonomska premoč naseli še v ideološki in politični diskurz, se bojim, da utegne našemu optimizmu zmanjkovati sape.

Že danes kaže prisluhni tistim skeptičnim glasovom, ki ne sprejemajo kar

tako na slepo vseh evropskih integracijskih pobud, za katerimi se lahko od primera do primera skrivajo tudi čisto sebični interesi posameznih nacionalnih držav, čista sla po dominaciji nad ljudmi in naravo in kar je še takega. Če tak scenarij evropskega razvoja ne bo ugledal belega dne, se bomo lahko zahvalili ravno skeptični čuječnosti nad pobudami in motivi, ki se bodo sklicevali ali celo prisegali na evropskost. Nek moj dobri francoski znanec rad opozarja na past, seveda z namenom, da bi se ji tokrat izognili, iz Maupassantove novele Ogrlica. Mlada delavka si je za ples od delodajalca sposodila dragoceno ogrlico, ki pa so ji jo ukradli. Da ne bi bila ob čast, si je sposodila veliko vsoto denarja in z njim kupila povsem enako ogrlico in jo vrnila bogatemu posojevalcu. Potem je skorajda ves preostali del svojega življenja posojilo odplačevala. Proti koncu življenja je po naključju spet srečala svojega nekdanjega delodajalca in mu povedala, kaj se je z ogrlico v resnici zgodilo. Delodajalca je ta zgodba neznansko presenetila. Povedal ji je, da posojena ogrlica sploh ni prava in da je bila brez vrednosti.

Duhovno in materialno približevanje evropskim standardom predstavlja poseben problem za države, ki so se šele pred kratkim osvobodile totalitarnega sistema. Problem ni bistveno manjši od tistega, pred katerim je bila na primer Nemčija leta 1945: kako denacificirati tam, kjer se je ogromna večina ljudi identificirala z nacizmom? Kje dobiti sodnike, ekonomiste, profesorje, novinarje, upravne delavce, inženirje, ki niso bolj ali manj prostovoljno sodelovali s starimi oblastnimi strukturami? Kako se izogniti takim posledicam občutka (kolektivne in individualne) krivde, ki lahko dolgoročno hranijo novo zlo, tako kot po prvi svetovni vojni – in ki ga je znal Hitler tako dobro mobilizirati? Ali ne stojijo ljudje danes v Vzhodni Evropi pred podobnimi vprašanji? Tzvetan Todorov iz francoske CNRS govori upravičeno v tej zvezi o nevarnostih posttotalitarne depresije. Treba je namreč priznati, da je na primer komunistični totalitarizem tam, kjer je bil najbolj »avtentičen«, dosegel zavidljivo samoperpetuacijo in perfekcijo, ki ne bosta kar tako in preprosto izpuhteli v zrak.

Tako Vzhod kot Zahod sta se nenadoma znašla v situaciji, ko ni več mogoče definirati sovražnika. Ne vemo odgovoriti na vprašanje, kako bo ta problem konzumiral zahodni človek in sistem, vzhodna, kot rečeno, ga izražata skozi individualno in kolektivno zaznavanje krivde. Med obiskom v Pragi ne boste več srečali nikogar, ki bi bil pripravljen podpreti stari sistem, vsepovsod boste lahko našli le njegove nasprotnike. Podpisniki »Listine 77« niso nikoli presegli števila 2000. Kje so se tedaj skrivali današnji nasprotniki starega sistema? Ni se težko strinjati, da taki novi akterji na političnem odru ne vzbujajo kakega pretiranega občudovanja. Vendar ne smemo izrekat pre nagljenih sodb; morda pa je prav njihova izkušnja, na katero hočejo sedaj čimprej pozabiti, porok bolj odprte (civilne) družbe, prek katere bi mogli zasesti enega od bolj zračnih prostorov v evropskem skupnem domu? Preveč enostavna in netočna bi bila ocena, da je totalitarizem le uničeval moralne vrline. Dogajalo se je še nekaj drugega, nič manj pomembnega, tj., da je tak sistem v svojih nasprotnikih spodbujal oz. naravnost razmnoževal moralne vrline. Kaj drugega govorijo osebni življenjepisi in dela Solženicina, Saharova, Michnika, Kurona, Havela in drugih? Bilo jih je v resnici malo, toda njihov moralni primer se je pred ljudmi pojavil kot merilo za razlikovanje dobrega in slabega.

Evropa v nastajanju vpisuje v svojo zgodbo, če le nismo preveč neskromni, tudi marsikatero dilemo, o kateri smo govorili na tem mestu.

Prilagajanje Slovenije Evropi

1. Uvod

Slovenija je v zadnjih letih osvojila spoznanje o strateškem pomenu trajnega sodelovanja z Evropo, ki je eden od temeljnih nosilcev sodobne globalne ekonomije: pospešeno pa ga sprejema tudi ostala Jugoslavija. Ta odločitev pomeni, da se mora Slovenija tako gospodarsko kot tudi na področju družbenih vrednot in političnega sistema dovolj prilagoditi, če hoče postati trajen partner Evrope in sodobne globalne ekonomije.

Taka strategija narekuje zahtevo, da podrobneje doumemo, kje je danes razvita Evropa in kaj se bo v njej dogajalo v devetdesetih letih. Ravno tako je potrebno, da opredelimo položaj in razvojne značilnosti Jugoslavije in Slovenije, da nam bo jasno, kako se moramo razvijati, če hočemo pospešiti strukturno in kvalitativno preobrazbo gospodarstva in družbe ter se prilagoditi Evropi oziroma zmanjševati sedanje razvojne zaostanke. In končno, odgovoriti si moramo tudi na vprašanje, kako te cilje doseči; s kakšnimi družbenimi spremembami in s kakšnim razvojnim intervencionizmom.

V prispevku povzemam naše razumevanje Evrope v devetdesetih letih in dajem prikaz strukturnih in razvojnih značilnosti Slovenije kot pomembne osnove za prilagajanje Evropi.

2. Naše razumevanje Evrope v devetdesetih letih

Osnovni strateški cilj Evrope 92 je povečevanje konkurenčne sposobnosti gospodarstva Evropske skupnosti, če hoče kot odprta ekonomija in demokratična družba sprejeti izziv ZDA, Japonske, drugih razvitih držav ter vse večjega števila držav v razvoju.

Glavne zastavljene naloge so naslednje:

Osnovna naloga je tehnološka, in sicer povečanje proizvodnje in uporabe visokih tehnologij in novih materialov, ki najbolj povečujejo produktivnost gospodarstva in celotne družbe. Svetovni trg informacijskih tehnologij obsega danes okrog 1000 milijard dolarjev. ES združuje svoje najboljše raziskovalne in razvojne potenciale v predkompetitivni in kompetitivni fazi, da bi zaustavila svoje zaostajanje za ZDA in Japonsko na tem področju. Prvi rezultati že prihajajo.

Odpravljanje strukturnih neskladij je povezano z odpravljanjem tehnološkega zaostanka. V bistvu to pomeni manj metalurgije, manj ladij, manj hrane, boljše okolje in več informacij. Na tem področju je razvita Evropa že veliko postorila. Tisti del zmogljivosti, ki jih bo zadržala, bistveno prenavlja, tako da dosega visoke svetovne energetske, tehnološke, kvalitetne in ekološke standarde. Na tem področju se je tudi Španija že občutno približala kriterijem drugih razvitih gospodarstev. Podoben proces tehnološke in strukturne prenove spremlja tudi lahke industrije, lesno, tekstilno, obutveno ipd.

Usklajevanje standardov ne bo samo proces racionalizacije; bistveno bo vprašanje, po katerih standardih bo Evropa proizvajala; ali bodo to standardi vodilnih evropskih podjetij, ali pa mogoče japonskih ali ameriških. Posebno pri visokih

tehnologijah bo proces harmonizacije standardov povezan z uveljavitvijo tehnologij razvojno najprodornejših firm. Ali bodo med temi evropske?

Evropska skupnost bo sprostila notranjo konkurenco pri državnih nabavah (javni sektor, telekomunikacije, računalništvo, vojaška oprema itd.). Ta postavka je »težka« okrog 400 milijard dolarjev. Največ naročil bodo dobili najboljši; najprej evropski, potem morda tudi drugi proizvajalci, če se bo Evropa res odpirala globalni ekonomiji.

Sproščanje trgov kapitala, znanja in dela v ES bo te procese še naprej pospeševalo.

Navedeni procesi bodo pričeli pospešeno ustvarjati evropska in globalna podjetja. Danes še vedno odpade 42% vseh združitvev na nacionalna podjetja, 33,3% na združitve firm iz ES z zunanjimi firmami, in le 24,7% združitvev na firme znotraj ES. Nastajanje evropskih in globalnih firm bo povezano z zahtevo po novih načelih organizacije in vodenja ter bistveno večji učinkovitosti in konkurenčnosti.

Vendar ne gre povsod samo za povečevanje podjetij. Velikost je predvsem potrebna pri telekomunikacijah, pri nekaterih razvojno intenzivnih proizvodnjah in storitvah, ki zahtevajo velikanska vlaganja v razvoj,¹ ter nekaterih reprodukciskih materialih in sestavnih delih. Za visoko razvito in kulturno različno Evropo je za večino proizvodenj in storitev pomembna različnost, vendar ob visoki kakovosti. To bo pogosto ščitilo zelo razdrobljeno evropsko gospodarstvo. Inovativnost bo pogosto pomembnejša kot velikost, pogosto se bosta ta dva kriterija dopolnjevala, saj se v Evropi vsakih 5 let spremeni in izboljša okrog 40% programov.

Znotraj razvitih evropskih ekonomij narašča intra-trade menjava na osnovi evropske in globalne specializacije. Gosti se mreža strateških partnerskih povezav med evropskimi in drugimi globalnimi firmami na področjih tehnološkega in razvojnega sodelovanja, delitve programov, tržnega in finančnega sodelovanja. Evropa je danes eno od osnovnih interesnih območij za direktne tuje naložbe (FDI – foreign direct investments).

Razvita Evropa s trgov 320 milijonov prebivalcev povečuje svoj razvojni potencial s predvidenim dolgoročnim intenzivnejšim gospodarskim sodelovanjem z državami vzhodne Evrope (140 milijonov prebivalcev brez Sovjetske zveze). Seveda se bo okrepila tudi konkurenca, posebno na nekaterih programih, kjer je danes Jugoslavija v zahodni Evropi dobro zastopana.

V današnji Evropi se spreminjajo družbene vrednote. Med osnovnimi procesi je vse bolj dominantna vloga znanj in kreativnosti. V tem kontekstu je treba posebno poudariti filozofijo sodobnega menedžmenta, ki je temelj za globalno specializacijo ter strateške povezave v sodobnem regionalizmu in na globalni ravni.

Kljub raznim zadržkom Evropska skupnost kot osnovni nosilec teh procesov ukinja še preostale administrativne, poslovne, politične, sistemske in tehnične bariere, tako da postajajo tehnične rešitve in politične odločitve Bele knjige vse bolj realnost.

¹ Razvoj telekomunikacijskega sistema je stal v šestdesetih letih okrog 30 Mio \$, sedaj delujočih sistemov okrog 200 Mio \$. Sedanji razvoj novih sistemov stane okrog 3 milijarde \$. Podobno je pri računalništvu, aviaciji, ipd. Firme se morajo povezovati v strateške zveze, ali pa zgubijo stik z razvojem.

3. *Strateški položaj slovenskega gospodarstva*

Na osnovi grafikona št. 1, v katerem primerjamo položaj Slovenije (29,5 točk) z Jugoslavijo (22 točk), nerazvitimi gospodarstvi (11–13 točk), gospodarstvi vzhodnoevropskih držav (21 točk), pacifiškimi »tigri« (36 točk), z Evropsko skupnostjo (55 točk) ter s Švico (65 točk) kot primerom gospodarstva z najvišjimi strukturnimi in razvojnimi performansami, lahko ugotovimo naslednje razvojne in strateške značilnosti slovenskega gospodarstva:

– Slovenija ima razmeroma dobre osnove za strukturno in razvojno prilagajanje sodobni globalni ekonomiji. Njen problem so velika odstopanja v razvojnih performansih na posameznih področjih: izrazito zaostajanje na področju klasične infrastrukture in bazičnih proizvodenj ter na področju difuzije sodobnih tehnologij in znanj ter velika prednost na področju civilizacijskih značilnosti. Problem je v tem, da v kolikor ne bo v zelo kratkem času odpravila obeh zaostankov, ne bo mogla v devetdesetih letih izkoristiti prednosti, ki jih ima na področju civilizacijskih lastnosti.

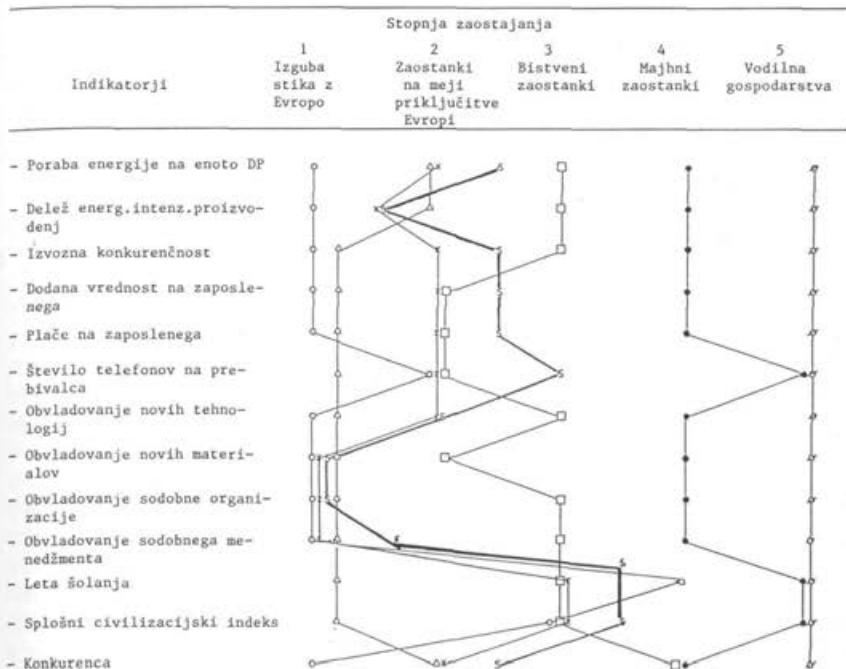
– Na področju klasičnih dejavnosti je Slovenija premalo učinkovita v energetski in transportni infrastrukturi, le-ta pa se povezuje z izrazito prevelikim deležem energetskega zahtevnih in za okolje obremenjujočih programov v strukturi družbenega proizvoda. Ta zaostanek bi morala Slovenija sanirati že v dosedanjem obdobju, v vsakem primeru pa ga mora odpraviti v prvi polovici devetdesetih let.

– Medtem ko je zaostajanje v prilagajanju na področju klasičnih programov obremenjujoče v pogledu stroškov in okolja, pa vse večje zaostajanje na področju uvajanja informacijskih tehnologij in difuzije znanja onemogoča normalen razvoj in vključevanje v sodobno globalno ekonomijo. Tu ne gre samo za zaostanke v uvajanju in obvladovanju informacijskih in drugih sodobnih tehnologij ter za večjo uporabo novih materialov, ampak tudi za podedovano neustrezno organizacijo in za premalo informacijsko zasnovan in nefleksibilno filozofijo znatnega deleža obstoječega menedžmenta, ki mu je nujnost specializacije v globalni ekonomiji še vse preveč tuja. To še posebej velja za razvojno intenzivne dejavnosti, kjer stroški razvoja zadnjih generacij programov naraščajo od nekaj deset milijonov dolarjev na nekaj sto – ter danes že na nekaj milijard dolarjev. Če smo pred 15. leti večino takih programov še sami razvijali, danes to brez globalnih strateških zvez ni več mogoče.

– Sedanja stopnja konkurenčnosti slovenskega gospodarstva je še zadovoljiva, vendar bo njegova konkurenčnost v devetdesetih letih odvisna v prvi vrsti od uspešne sanacije zgoraj navedenih razvojnih zaostankov. S tem vprašanjem je povezano tudi nujno povečevanje produktivnosti in plač v slovenskem gospodarstvu.

– Slovenija ima zelo dobro osnovo v splošni izobrazbi prebivalstva, v že dolgo odpravljeni nepismenosti ter v kulturnih lastnostih, ki so razmeroma blizu rigoroznim kvalitativnim standardom sodobne globalne ekonomije. Vendar pa so dosedanja monopol na zaposlitev ter pravice brez obveznosti to prednost zmanjšale. Prenizek delež zaposlenih z visoko izobrazbo, izredno majhen delež raziskovalno-razvojnih potencialov v gospodarstvu, za polovico nižji delež šolajoče mladine na fakulteti v primerjavi z Evropo, pogosto neustrezna struktura znanja ter začasno slabe možnosti za zaposlovanje visoko izobraženih kadrov – to pomembno prednost Slovenije za razvoj v devetdesetih letih močno ogrožajo.

– Poleg tega ima Slovenija zanemarljivo majhno število podjetij z osnovnimi lastnostmi multinacionalnih podjetij, premalo razvojnih in programskih jeder, ki

Vir: Avtorjeva ocena na osnovi publikacij WB, UNIDO, IMF

Legenda:

○	Nerazvite države	16(15-20)
○	Vzhodnoevropske države	19
×	Jugoslavija	24,5
△	Slovenija	29,5
□	"Majhne" države jugovzhodne Azije	36
•	Evropska skupnost	55
◊	Švica	65

so lahko osnova za globalna strateška partnerstva, pa tudi premalo skupnih naložb, kooperacij s tujimi firmami, in končno, stopnja specializacije slovenskega gospodarstva je daleč premajhna; tako v okviru Jugoslavije in še posebej v okviru evropske gospodarske strukture.

Slovenija se je vključila v proces strukturne in kvalitativne preobrazbe. Ta zajema tako preobrazbo družbenoekonomskega sistema (npr. politični sistem, družbene vrednote, ekonomski sistem, lastništvo, itd.), gospodarske in razvojne politike – na jugoslovanski in slovenski ravni, preobrazbo razvojnih strategij, strukturo gospodarstva pa tudi filozofijo menedžmenta. To je proces sprejemanja

in osvajanja razvojnih kriterijev globalne ekonomije, ne glede na to, ali gre za sodelovanje s preostalim jugoslovanskim gospodarstvom ali pa za vključevanje v regijo AA, v širše evropsko oziroma svetovno gospodarstvo.

4. Nekaj zaključkov

– Slovensko gospodarstvo mora v 2.–5. letih odločilno zmanjšati delež nekonkurenčnih programov s preveliko porabo energije, surovin in dela (predvsem metalurgije), preostale programe pa tehnološko in menedžersko modernizirati. Hkrati mora selekcionirati svojo energetske strukturo (odpraviti najbolj neracionalne vire) ter specializirati svojo ekonomijo in jo pospešeno prilagajati evropskim standardom. S tem bo odpravila prvo področje strukturnih zaostankov (glej grafikon 1).

– Dalje, slovensko gospodarstvo zelo resno zaostaja za evropskimi na področju uvajanja sodobnih tehnologij, uporabe novih materialov, menedžmenta in organizacije. Tu gre tako za »cepljenje« obstoječih tehnologij z informacijskimi tehnologijami, s ciljem povečati fleksibilnost proizvodnje in prilagojenost globalnemu trgu, še bolj pa za spremembo koncepcije sedanjega menedžmenta, da bi se uveljavila vse večja specializacija gospodarstva ter povezovanja z evropsko in globalno ekonomijo.

– Med nevarnostmi, ki grozijo Sloveniji na tej poti, je možnost za poslabšanje prednosti, ki jo ima Slovenija v primerjavi z mnogimi podobno razvitimi državami na področju civilizacijske ravni (vključeni so intenzivni poslovni in drugi stiki našega gospodarstva in prebivalstva z Evropo). Sem sodi tudi nevarnost zniževanja izobraževalnega, zdravstvenega in socialnega standarda v naši državi v prehodnem (srednjeročnem) obdobju velike nezaposlenosti.

– Druga, predvsem dolgoročna nevarnost je v demografskih trendih razvite Evrope in geografskem položaju Jugoslavije. V Evropi se že zmanjšuje število iskalcev delovnih mest (ta se lahko zapolni s ponudbo iz vzhodne Evrope oziroma s prenosom manj zahtevnih proizvodenj na vzhod in jug Evrope). Poleg tega se bo v naslednjih desetih do petnajstih letih okoli 60% visokega in srednjega menedžerskega kadra v razviti Evropi upokojilo. Če Slovenija in Jugoslavija v devetdesetih letih ne bosta izvedli strukturne in kvalitativne preobrazbe in ne bosta bistveno izboljšali družbenega upravljanja, obstaja nevarnost usodnega »bega možganov« in s tem dokončne izgube stika z evropskim in globalnim razvojem. Slovenija bo tej nevarnosti še mnogo bolj izpostavljena.

– Tretjo nevarnost vidim v tem, da ima npr. Slovenija samo okrog 30 do 50 (in Jugoslavija med 150 in 200) resnih programov (obvladovanje svetovnega trga, tehnologija, proizvodnja, koncepcija vodenja, sodobna razvojna filozofija menedžmenta ipd.), s katerimi lahko računa na pomembnejše strateške partnerske povezave v globalni ekonomiji. Če tega problema tako jugoslovanska kot slovenska vlada ne bosta doumeli in znali taka razvojna jedra podpreti, bomo proti koncu tega desetletja ostali brez strateških povezav z evropsko in globalno ekonomijo in bomo lahko zadovoljni, če nas bosta Evropa in svet še sprejemala kot drugo – ali tretjerazredne kooperante. Bistvo sodobne razvojne politike ni subvencioniranje izgub (oziroma neznanja), ampak subvencioniranje znanja.

– S teh vidikov kompleksnost prihodnjega intervencionizma Jugoslavije in Slovenije (prav v prilagajanju razvojnim kriterijem evropske in globalne ekonomije vidim osnovo bodoče slovenske identitete in njene suverenosti) daleč presega vsa

dosedanja prizadevanja. Ta intervencionizem bo moral uskladiti dejavnosti odpiranja trga, selektivne razvojne politike, ustvarjanje spodbud za sodobno tehnološko okolje in primerno dviganje civilizacijske ravni prebivalstva.

DANILO TÜRK

O nekaterih (pravnih) vidikih evropskih integracij

I

Četudi so temeljne resnice ponavadi preproste, se ni vselej enostavno dokopati do njih. Ta samoumevna ugotovitev velja tudi za procese integracij v Evropi in za oblikovanje politike Jugoslavije do evropskih integracij. Zgodovina daje dovolj opore za to trditev.

Vzemimo najprej politični vidik. Gledano v daljši zgodovinski perspektivi je skupno življenje v Evropi očitno dejstvo, poskusi organiziranja njegove politične strukture pa obstajajo v raznih oblikah vse od Westfalskega miru (1648), se pravi od oblikovanja Evrope v pluralistični sistem teritorialno suverenih držav. Vendar pa bo tudi nezgodovinar brž opazil, da nobeden od teh poskusov ni uspel vzpostaviti osnove za trajen mir in za tako trdno strukturo mednarodnih odnosov, ki bi se bila sposobna učinkovito upreti vladarskim samovoljam, imperializmom raznih vrst, nacionalizmu ali totalitarnim ideologijam, to je vzrokom velikih političnih napetosti in vojaških spopadov.

Paradoksalno je, da so bili temeljni odgovori na vprašanje o strukturi evropske skupnosti, ki naj bi pomenila okvir obče integracije Evrope, najdeni in dokaj preprosto formulirani prav v času, ko je bila Evropa razdeljena globlje in (vsaj dozdevno) bolj usodno kot kdajkoli prej, to je v času njene blokovske razdelitve po drugi svetovni vojni. V teh razmerah je bil ustanovljen Svet Evrope (1949) in to na preprosti, vendar dolgoročno pomembni premisi: večja enotnost (integracija) je dosegljiva na podlagi idealov in načel, ki so skupna dediščina evropskih držav in zlasti na podlagi prizadevanja za uveljavljanje človekovih pravic.

Uresničevanje te temeljne zamisli je doživelo zanimiv razvoj v okviru Sveta Evrope (o tem nekoliko kasneje) pa tudi zunaj njega. Kot je pokazala izkušnja Konferenca o varnosti in sodelovanju v Evropi (KVSE) vse od l. 1975 naprej, je prav načelo spoštovanja in varovanja človekovih pravic bistvenega pomena za vzpostavitev procesa integracije na vsem evropskem prostoru. Uresničitve ideje o skupnem evropskem domu, ki jo je razglasil Mihail Gorbačov (l. 1989) ni mogoča brez zagotavljanja evropskih standardov na področju človekovih pravic. To v Sovjetski zvezi vedo in sprejemajo; zato nas ne sme prešenečati, da je na Pariški konferenci KVSE o človekovih pravicah junija 1989 prav sovjetski zunanji minister Ševarnadze (kot se je izkazalo kasneje, po posvetovanju s francoskim kolegom) predlagal graditev »skupnega pravnega prostora« v Evropi, in to na podlagi evropskih standardov človekovih pravic. Po mojem mnenju torej predstavlja skladnost družbenih ureditev, utemeljenih na skupni dediščini evropske pravne kulture in konkretno izraženi v človekovih pravicah ter temeljnih svoboščinah – bistveno prvi-

no evropske integracije. Sama temeljna misel seveda ni nova in je na nek način izražena že v Kantovi filozofski misli. Novo pa je to, da so, kot je videti, v zadnjih desetletjih nastali taki zgodovinski pogoji, spričo katerih je uresničitev te misli postala tudi realna politična možnost.

Ta pogled v nek, po mojem mnenju bistven segment evropske integracije, kaže, da je v času po drugi svetovni vojni Evropa dosegla – navzlic tavanjem po stranpo-
teht, ki so bila včasih videti bistvena politična značilnost evropske stvarnosti – raven, na kateri je jasno, da je resnična integracija med državami v Evropi možna samo ob uveljavitvi določenih notranjepolitičnih in notranjepравnih predpostavk, izraženih v normah o človekovih pravicah. Na ta način so se človekove pravice potrdile kot realna mednarodnopolitična kategorija, ki utegne biti močnejša od navidezno nepremagljivih ideologij. Danes ni več težko dokazati njihove premoči nad socialistično ideologijo, in upajmo, da bomo čez nekaj desetletij lahko rekli, da zgodovina potrjuje premoč človekovih pravic nad ideologijo nacionalizma.

To, kar je tu rečeno na ravni abstraktnih pojmov, spada tudi med zelo konkretne in nikoli rešene probleme jugoslovanskega pristopa k evropskim integracijam in k človekovim pravicam. Jugoslavija je dolgo zavračala človekove pravice, češ da gre za ideološki konstrukt in ni bila pripravljena vstopiti v Svet Evrope (tj. v organizacijo, ki temelji na ideji človekovih pravic) pod njegovimi pogoji. Svoje zavračanje je opirala na idejo »enakopravnega mednarodnega sodelovanja« in »nevmešavanja v notranje zadeve«: taka je bila tudi obrazložitev negativnega odgovora Jugoslaviji l. 1959 na sugestije o vključitvi Jugoslavije v Svet Evrope; to naj bi bilo mogoče samo na podlagi enakopravnosti in nevmešavanja, kar pa je konkretno pomenilo: na podlagi nesprejemanja evropskih standardov in mehanizmov nadzora nad uresničevanjem človekovih pravic. To stališče je bilo v uradni jugoslovanski politiki prevladujoče vse do lanskega leta (1989), pa tudi danes dejansko še prevladuje v zavesti in politični praksi velikega dela Jugoslovancev.

Sprejetje evropskih standardov in nadzornih mehanizmov na področju človekovih pravic je bilo vselej nujen pogoj resnične vključitve v proces evropske integracije. Za Jugoslavijo je problem v tem, ker tega ni bila pripravljena ali sposobna spoznati dovolj zgodaj. Položaj danes spominja na tisto znano Machiavellijevo primerjavo med dobrim vladarjem in dobrim zdravnikom: za oba je značilno, da problem ugotovita dovolj zgodaj, koga je mogoče reševati (zdraviti) še brez prevelikega tveganja. Ko pa postane problem očiten vsem, pa je ponavadi za njegovo zdravljenje prepozno. Jugoslavija je tako ob zavračanju razmeroma preprostega spoznanja o nujnosti resnega obravnavanja človekovih pravic, med drugim tudi kot »vstopnice v Evropo«, prišla v politični položaj, ki ga v pomembni meri oznamenjujejo prav množične in grobe kršitve človekovih pravic na Kosovu, v položaj, ki jo bolj kot karkoli drugega oddaljuje od evropskega integracijskega procesa.

Druga preprosta resnica, na katero želim opozoriti, sodi na področje mednarodnih ekonomskih odnosov. Podobno kot je bilo na začetku procesa povojne evropske integracije spoznano, da so človekove pravice bistvena politična pravna in obče družbena osnova integracije, je bilo sprejeto tudi to, da proces integracije ni mogoče brez ekonomske integracije, ta pa ne brez zmanjševanja ovir v ekonomskem, zlasti trgovinskem sodelovanju. Konkretno je to pripeljalo (po nekajletnem uspešnem razvoju Evropske skupnosti za premog in jeklo, ustanovljene leta 1951) do ustanovitve Evropske gospodarske skupnosti (EGS) in do Evropskega združenja svobodne trgovine (EFTA). Prva je bila ustanovljena l. 1957, druga pa l. 1960. Temeljna zamisel teh dveh organizacij je spet preprosta: prva izhaja iz koncepta carinske unije, druga pa iz koncepta cone svobodne trgovine, torej iz konceptov, ki so v med-

narodnem ekonomskem sodelovanju znani že dolgo in ki so predvideni tudi s splošnim sporazumom o carinah in trgovini – GATT iz l. 1947. Ukinjanje carinskih in drugih (z njimi povezanih) ovir v mednarodnem trgovanju je prvi pogoj vsakršne ekonomske integracije. Brez tega preprosto ne gre in tudi v Evropi ni šlo.

Program carinske unije EGS je bil postopno uresničen v desetih letih (do l. 1968), program cone svobodne trgovine (ukinitvev carin v trgovanju med državami EFTA) pa v nekoliko krajšem času. Obe grupaciji pa sta konec šestdesetih let prišli v položaj, ko sta lahko začeli graditi skupen evropski ekonomski prostor; temeljna metoda pa je spet bila ukinjanje carinskih ovir, kar se je (za področje trgovanja z industrijskim blagom) uresničilo s sklenitvijo sporazumov o svobodni trgovini med EGS in članicami EFTA v letih 1972–1973. Še pred koncem desetletja so bile uresničene določbe o postopnem ukinjanju omenjenih carin; s tem je bila vzpostavljena podlaga za ambicioznejši program evropske ekonomske integracije, ki je dobil svojo končno podobo v konceptu »Evropa 92« in v programu vzpostavljanja enotnega ekonomskega prostora med EGS in državami EFTA, sprejetem v Luksemburgu l. 1984. Četudi je bilo v prvi polovici osemdesetih let včasih videti, kot da se je Evropa znašla v zastoju (spomnimo s tedaj modnega in povsem netočnega izraza »evroskleroza«), pa je proces integracije kasneje stekel razmeroma hitro – po mojem mnenju v veliki meri zaradi solidnosti in trdnosti njegovih temeljev, tj. vzpostavljenega območja svobodne trgovine, znotraj katerega so se blagovni pretoki odvijali nemoteno. (Tu seveda ne razpravljam o izjemah in specifičnih problemih kmetijske politike in agrarnega protekcionizma ipd., ki pa splošne slike vendarle ne spreminja.)

Kako je te procese »spremljala« Jugoslavija? Jugoslovanski pristop je bil svojstven – »sui generis« in je dobil svojo jasno podobo tudi v sui generis sporazumu z EGS leta 1980. Medsebojni odnosi so bili utemeljeni na preferencialnem, neregipročnem tretmanu v korist Jugoslavije, torej na enostranskih ugodnostih, ki od Jugoslavije ne zahtevajo recipročnih koncesij. Taka neregipročnost, ki pa je seveda tudi priznanje neenakopravnosti, je samo navidežno ugodnejša od recipročnega (seveda postopnega) zmanjševanja carinskih in drugih z njimi povezanih ovir. Kot so pokazale primerjave z drugimi državami, Jugoslavija – kot relativno razvita med državami v razvoju – ni mogla biti deležna tistega obsega ugodnosti kot druge države v razvoju (na področju trgovanja z industrijskim blagom pa je bil njen izvoz omejen zlasti na področjih tistih, t. i. »občutljivih proizvodov«, pri katerih je Jugoslavija konkurenčna), hkrati pa ni mogla uživati ugodnosti, ki zahtevajo recipročnost koncesij.

Sui generis položaj – oziroma sedenje na dveh stolih se kot ponavadi ni izplačalo. Videti je, da so se te nevarnosti zavedali tudi jugoslovanski pogajalci, ki so v 58. členu sui generis sporazuma l. 1980 sprejeli mednarodnopravno osnovo za postopno ukinjanje ovir in s tem tudi možnost uvajanja recipročnosti.

Možnost, ki jo daje 58. člen, ni bila uporabljena. Nasprotno, vse do leta 1990 je Jugoslavija vztrajala na preferencialnem neregipročnem tretmanu. Ta tretman je tudi jedro Bergenske deklaracije, ki je podlaga odnosov med Jugoslavijo in državami EFTA (sprejeta l. 1983). Zanimivo je, da kvalitativni premik od neregipročnega preferencialnega tretmana k recipročnosti ni bil mogoč, kljub gostobesednosti v razpravah v Jugoslaviji in kljub intenzivnosti pogovorov med Jugoslavijo na eni strani ter EGS in EFTA na drugi. V Jugoslaviji so prevladovale izmišljene dileme, kot npr. tista o izbiri med »funkcionalnim« in »institucionalnim« sodelovanjem (slednje naj bi bilo »nesprejemljivo«) in izogibanje pravemu problemu. Še leta 1988 se je na pogovorih s predstavniki držav EFTA Jugoslavija zavzemala za

kombinacijo obeh tretmanov in ni bila pripravljena sprejeti jasne usmeritve k opustitvi preferencialnega neregiprocne tretmana. Poročilo EFTA za leto 1989 še vedno suho ugotavlja, da ostaja podlaga odnosov z Jugoslavijo Bergenska deklaracija, tj. preferencialni neregiprocni tretman. Zamisli o coni svobodne trgovine med Jugoslavijo in EFTA in o pridruževanju Jugoslavije EGS, torej o razmerjih, temelječih na načelu reciprocnosti, niso dokončno sprejete (gl. poročilo o delu EFTA v l. 1989) in videti je, da so se okrepili dvomi glede sposobnosti Jugoslavije za uveljavitev reciprocni trgovinskih odnosov. Morebiti je tudi na tem področju umestna Machiavellijeva primerjava med vladarjem in zdravnikom – žal tudi tu v pesimistični varianti: vladar ali zdravnik, ki ne pozna problema pravi čas, utegne biti soočen s položajem, ko je problem očiten, a tudi že nerešljiv. Seveda pa si želim, da bi se ta primerjava izkazala za nekako neustrezno.

II

Izvedbene podrobnosti preprostih temeljnih zamisli so najpogostejše zelo zapletene. Nikakor ne želim, da bi se teze, izrečene v gornjih odstavkih, razumele kot nedopustno poenostavljanje. Uresničevanje temeljnih zamisli evropske integracije je bil in je še zapleten proces. To velja za vsa področja, vključno s človekovimi pravicami.

Uspeh uveljavljanja ideje o evropskem varstvu človekovih pravic ni bil prvenstveno in ne odločilno odvisen od moči ideje same, ampak zlasti od učinkovitosti mehanizma implementacije in prakse Evropske komisije in Evropskega sodišča za človekove pravice. Prav sodna praksa Strasburškega sodišča je dala splošnim načelom na področju človekovih pravic preciznejšo vsebino in je uporabnost teh temeljnih pravil uveljavila v reševanju konkretnih vprašanj, pomembnih v sodobni evropski družbeni stvarnosti. Na začetku, v besedilu Evropske konvencije o človekovih pravicah (Konvencija je bila sprejeta l. 1950), je bila določena le fakultativna možnost za vzpostavitev pristojnosti sodišča, da obravnava konkretne primere. Skorajda štirideset let je minilo, preden so to pristojnost sprejele vse države članice Sveta Evrope in tako vzpostavile naddržavni sodni nadzor nad svojo prakso, ki zadeva človekove pravice. V tem procesu je sodišče s svojimi sodbami postopoma sooblikovalo evropsko ureditev na področju človekovih pravic. Danes je splošno sprejeto, da je bila prav praksa implementacije – bolj kot splošna pravila Konvencije o človekovih pravicah – odločilna za napredek na tem področju.

Seveda pa mnogi problemi ostajajo. V začetku junija 1990 sem sodeloval na 7. Evropskem kolokviju o človekovih pravicah, ki se ga je udeležilo kakih 200 najuglednejših evropskih izvedencev na tem področju in razpravljalo o vprašanih uveljavljanja človekovih pravic v Evropi in prihodnje. Zanimivo je, da se je večji del razprave nanašal na pojave, ki zadevajo eno najstarejših, najbolj temeljnih in najbolj nespornih pravil: na uresničevanje načela enakopravnosti in nediskriminacije. Razprava je pokazala, da tudi pri uresničevanju tega, kot rečeno najbolj nespornega pravila, obstajajo mnoga stara in nova odprta vprašanja: položaj oseb, ki jim je odvzeta prostost, položaj pripadnikov raznih etničnih manjšin in migrantov, položaj ljudi, ki so se znašli v razmerah velike revščine (Evropa se tega problema vse bolj zaveda), položaj ljudi obolenih z AIDS-om itd.

V vseh takih primerih je zagotavljanje enakopravnosti in nediskriminacije prizadetih oseb problem, jasnih rešitev pa v glavnem ni. Problemi mnogokrat ne pridejo v obravnavo pred državne organe – in pred organe Sveta Evrope. Pa tudi, če se to zgodi, je pogosto končna odločitev stvar diskrecije pristojnega sodnika (ali drugega organa države), ki odloči, katera »razumna« ali »proporcionalna« razliko-

vanja so še združljiva z načelom enakopravnosti in nediskriminacije, kdaj pa je morda potrebna aktivna intervencija države v pomoč šibkim in deprivilegiranim. Razpravljalci niso prišli do skupnih pogledov o tem, ali bi že bil čas za revizijo določb Evropske konvencije o človekovih pravicah (iz l. 1950), tako da ostaja to vprašanje odprto za prihodnost. Še enkrat smo se lahko prepričali, da je uveljavljanje človekovih pravic enosmerna in neskončna cesta, ki ne dopušča vračanja nazaj in ne pozna meje pred seboj.

Podobne pojave najdemo tudi na področju ekonomske integracije. Naj zadošča ena sam ilustracija.

Že Rimska pogodba o ustanovitvi EGS je v svojem 59. členu določila možnost ustanavljanja podjetij za ponudbo storitev (npr. bančnih, zavarovalniških itd.) v katerikoli od držav članic, če ima ustanovitelj takega podjetja prav tako sedež v neki (drugi) državi članici EGS. Vendar pa utegne biti ta možnost zmanjšana, če država, na ozemlju katere naj bi bilo podjetje ustanovljeno, obravnava zadevno storitveno dejavnost kot javno službo. Ugovor javnega reda (ordre public) utegne preprečiti širjenje storitvene dejavnosti preko državnih meja znotraj EGS. Ta problem se je v praksi izkazal kot resna ovira za hitrejše napredovanje integracijskih procesov na nekaterih pomembnih storitvenih področjih. Dosedanja praksa organov EGS (Sodišče Evropskih skupnosti v Luksemburgu, Ministrski svet in Izvršna komisija) je šla po poti postopnosti in iskanja vmesnih rešitev, npr. omogočanje ponudbe storitev brez pravice ustanavljanja podjetij. Pričakuje se, da bo graditev enotnega gospodarskega prostora (Evropa 92) omogočila hitrejše reševanje tovrstnih problemov. Izbran primer pa kaže, da v nekaterih pomembnih gospodarskih pogledih meje med državami članicami EGS niso odpravljene in da razlike v pravnih ureditvah (pogojene ponekod z nujnostjo zaščite pred konkurenco iz drugih držav članic EGS) preprečujejo hitrejše napredovanje integracije.

III

Torej sklenimo to razmišljanje z ugotovitvijo: *V dosedanjem procesu evropske integracije so bili doseženi premiki zgodovinskega pomena, kar pa nikakor ne pomeni, da je napočil »konec zgodovine«. Nasprotno, novo zgodovinsko obdobje se šele prav začinja.*

RADOVAN VUKADINOVIĆ

Evropski scenariji prihodnosti

(in evropska soodvisnost)

Iz razprav, ki poskušajo spoznavati prihodnji razvoj Evrope, je že mogoče zaznati nekoliko scenarijev, v katerih se strnjujejo razmišljanja o njeni bodočnosti. Glede na tradicionalne evropske razmere ter razlike, ki obstojajo na gospodarskem, civilizacijskem in političnem področju, ta razmišljanja napovedujejo Evropo kot nekaj novega, kar šele nastaja, kar se izraža v mešanici starih in novih teženj; kljub temu pa še ni mogoče glede na ugotovljene trende povsem zanesljivo identi-

ficirati njenih prihodnjih pojavnih oblik – in to ne glede na že bolj ali manj razvidne elemente novih evropskih tokov.

Ob upoštevanju teh pridržkov je mogoče razmišljati o štirih scenarijih prihodnosti Evrope, v katerih so seveda v dobršni meri nakazane tudi usmeritve evropskih mednarodnih odnosov, nova faza odnosov med Vzhodom in Zahodom ter procesi, ki so povezani z najbolj pomembnim vzvodom preobrazbe Evrope: z Evropsko gospodarsko skupnostjo.

Prvi scenarij bi lahko poimenovali z *nacionalističnim*, po katerem bi prav razkroj blokovske razcepljenosti na dva evropska segmenta – Vzhod in Zahod – ter popolna dezideologizacija mednarodnih odnosov pripeljala do formiranja povsem nacionalnih ciljev in interesov. Če bi sistem v Evropi tolmačili s teorijo Hobbsa, bi našo celino sestavljale države, ki bi svojo politiko uravnale brez vsakršnih zavezniških ambicij, vsaka zase in proti vsem – upošteva dejstvo, da jim zdaj ne preti velika nevarost ter da so le njihovi lastni interesi vodilo k uspehu.

Drugi scenarij bi mogel imeti *supranacionalni značaj*. V njem dominira Evropa kot federacija, v kateri so vse članice pripravljene ali prisiljene prenesti del svoje suverenosti na supranacionalne organe (npr. na »direktorje iz Bruslja«), ki bi se potem ukvarjali z upravljanjem evropskih odnosov, katerih cilj bi bili interesi supranacionalne skupnosti.

Tretji scenarij bi mogel imeti *transnacionalni značaj*. Za ta modus bi bila značilna spojitev sistemov suverenih evropskih držav, ki bi bile ekonomsko in politično povezane, ki bi jih združevali jasno razvidni cilji, katerih smoter je uresničevanje skupnih koristi za vse evropske države. Ta sistem bi bil zasnovan na visoki stopnji medsebojne soodvisnosti in konvergentnosti, ki naj bi prispevala k relativno naglemu presnavljanju in odpravljanju razlik med posamičnimi državami.

Četrty predpostavljene sistem odnosov v prihodnji Evropi naj bi nastajal predvsem *na podlagi že do sedaj obstoječih elementov*. Supranacionalni Zahod bi še naprej krepil svoje sodelovanje, razvijal ekonomske, politične in vojaške komponente, ki bi vse bolj povezoval zahodne države. Središčna os tega združevanja naj bi bila Evropska gospodarska skupnost, ki bo s svojim predloženim načrtom, posebej z aktom o združitvi leta 1992 – zaključno dejanje nastanka tega sistema.

Po drugi strani pa naj bi se evropski Vzhod, ki se sooča s številnimi problemi političnega, gospodarskega in nacionalnega značaja, razvijal skladno s svojimi političnimi krizami, nacionalnimi katarzami in gospodarsko siromašchino, kar bi ga vse bolj oddaljevalo od razvitega dela Evrope in možnosti, da bi se vanj vključil. Ta scenarij, če bi se uresničil, bi bil vsekakor najbolj usoden, ker bi predpostavljaval v bistvu nadaljevanje evropskih razhajanj – seveda v predrugačenih oblikah in s prenovljenimi obrazy.

Novo ureditev odnosov, kakršni danes nastajajo v vzhodni in srednji Evropi, duhovito označuje francoski strokovnjak za mednarodne odnose Pierre Hassner kot stanje, v katerem je komunizem poražen, demokracija pa ni zmagovalka. V svoji pesimistični viziji prihodnosti vzhodne in srednje Evrope Hassner parafrazira misel Raymonda Arona, češ da je to stanje, v katerem si komunizma ni mogoče zamišljati, demokracija pa je neverjetna.

Seveda tudi v tem primeru ni moč govoriti le o enoobraznem pojmovanju vzhodne in srednje Evrope. Takoj moramo naglasiti, da je eden njenih delov – Vzhodna Nemčija – praktično že začela svojo integracijo v zahodni sistem – se pravi, da postaja del »četrtega« Reicha. Vsekakor imata tudi Češkoslovaška in Madžarska več možnosti za take ambicije kot druge dežele nekdanjega socializma. Končno ne smemo prezreti dejstva, da v tej opciji novih evropskih perspektiv ne

moremo mimo Sovjetske zveze – skupaj z njeno veliko krizo na ekonomskem, političnem, ideološkem in nacionalnem področju. Mimogrede povedano: če bi primer Kosova lahko obravnavali kot nekakšen evropski obrobni zaplet, ki bi lahko razplamtel krizo lokalnih razsežij, bi utegnilo razpadanje Sovjetske zveze peljati k velikim in nepredvidljivim zapletom, ki bi imeli neposredne in zelo hitre odmeve v vseh evropskih dogajanjih – in seveda tudi v poprej omenjenih scenarijih prihodnosti Evrope.

Ta velika soodnosnost med nekaterimi mednarodnimi procesi ter njihova vpletenost v tako imenovana lokalna dogajanja, je dodatni element, ki izhaja iz razkroja velikih blokovskih cepitev in same blokofske politike. Pretnja, ki jo poraja ta veliki proces razpadanja Vzhoda in njegova nemožnost, da bi se adekvatno vključeval v evropske procese – bi lahko postala nevarna zavora ne le za razvoj procesov v vzhodni Evropi, pač pa tudi za oblikovanje celotne nove ureditve odnosov v Evropi.

Evropa s svojim dosedanjim razvojem razločno dokazuje, da prihaja obdobje novih povezav, ki jih vse bolj opredeljuje tudi nova kvaliteta soodvisnosti. V poprej do zob oboroženih blokih, ki sta ljubosumno varovala svoje meje ter budno pazila, da na njih ne bi prišlo do prekrškov, se je porodila Evropa odprtih meja. Procesi na področju gospodarskega, političnega, kulturnega, športnega in turističnega sodelovanja se v evropskem prostoru vse bolj sproščajo – in v teh procesih je vse manj ugank.

Zato morajo tudi razmišljanja o novih scenarijih možnega razvoja Evrope postaviti v ospredje vprašanje *soodvisnosti razvoja Evrope ter vplivov, ki jih v sedanjostopnji soodnosnosti vnašajo dogajanja v Evropi*.

Nestabilna in siromašna vzhodna in srednja Evropa bi utegnila postati, če se ji ne omogoči vstop v Evropo, ne samo oblast, pač pa tudi torišče trajnih evropskih kriz. Četudi je ta soodnosnost pretežno enostranska, postaja vse bolj očitno, da poslej ne more biti več nikakršnega izoliranega, zaprtega in parcialnega razvoja zahodne Evrope – torej brez upoštevanja dogajanj na nekdanjem političnem, zdaj pa samo še geografskem Vzhodu in v srednjem delu Evrope. Ta medsebojna soodvisnost, ki je nekateri morda niso niti pričakovali niti želeli, se vsiljuje z logiko lastnega razvoja in je postala nekakšen imperativ, kolikor se seveda želi ohraniti varen in miren razvoj Evrope.

Ta asimetrični gospodarski razvoj, ki generira medsebojno odvisnost – posebej na relaciji ocen, kako nerazviti obravnavajo razvite – ter bojazni razvitih, da bi utegnile krize pri nerazvitih sprožiti nestabilnost tudi pri njih samih, ki bi jo kaj kmalu občutili – tudi vse to ima svojo družbeno, prav tako asimetrično komponento. V poprejšnjih razmišljanjih o konvergentnosti sistemov so zatrjevali, da bodo nekatere transformacije bodisi na Vzhodu bodisi na Zahodu pripeljale do nekega novega, mešanega modela. Vendar je danes očitno, da v tem naletu prilagajanj zahodnim vrednotam in dosežkom domala nihče na bivšem Vzhodu niti ne pomišlja na uveljavitev nekaterih lastnih značilnosti v tej novi družbi. Čeprav gre za proces, ki je prišel iznenada in za mnoge nepričakovano, ter je tudi ta zasak interesa za vse, kar je zahodno, primaren – ne smemo spregledati časovne dimenzije te soodvisnosti. Očitno je, da je razvitejši Zahod v vsakem pogledu bolj atraktiven ter da je vse tisto, kar sodi v orbito vrednot zahodnega modela življenja prevladujoče, tako da so zdaj v vzhodni in srednji Evropi pripravljeni sprejemati vse ali domala vse, kar prihaja iz tega razvitejšega predela kontinenta.

To asimetrično soodvisnost, ki nastaja na evropskih tleh, lahko obravnavamo iz različnih zornih kotov. Je dokaz, da ima Evropa kljub svojim nekdanjim bari-

eram tudi nekatere skupne značilnosti; drugič, da je pragmatizem sedanjih generacij brez predsodkov zavrzel vse pravljice o velikih idejah in poslanstvih, ki jih morajo uresničiti; in končno, da je postala kategorija bogatejšega življenja glavna določnica teh gibanj. To je srž soodnosnosti kot nove kategorije evropskih odnosov ter vrelec novih evropskih idej. S tem pa se zastavlja tudi vprašanje, ali pomeni krepitev soodnosnosti tudi element utrjevanja miru?

V sedanjih razmerah, ko se na manj razvitem delu Evrope predvsem ubadajo z razreševanjem življenjsko pomembnih vprašanj, med katerimi je v prvi vrsti približevanje oz. vstop v bogato Evropo, je povsem očitno, da more biti ta soodvisnost, če jo le zahod pravilno pojmuje, dejavnik utrjevanja in ohranjanja miru na evropskem prostoru. Namenoma se zdaj tu ne spuščam v mračnejšo podobo globalnih mednarodnih odnosov, v katerih vsekakor številni problemi dežel v razvoju onemogočajo porajanje neke take soodvisnosti – po drugi strani pa je zahodni svet tako zaposlen z dogajanjem v Evropi, da nima časa niti volje, da bi se ubadal s tako imenovanimi oddaljenimi problemi.

Lahko tudi trdimo: če je bila soodvisnost v Evropi vzpostavljena vsaj na asimetrični ravnini, pa v odnosih med razvitimi in manj razvitimi državami v svetovnih razsežjih tolikšne soodvisnosti ne zasledimo – oz. da je danes manjša kot je bila pretekla leta. Zaradi dinamike sprememb v vzhodni Evropi ter evforije, s kakršno so jih pričakali, so bili problemi svetovnega razvoja kot tudi odnosi med razvitimi in manj razvitimi vsaj za sedaj – potisnjeni v ozadje, s čemer se je seveda zmanjšala tudi možnost oz. izkoristek te soodvisnosti. V mnogih presojah mednarodnih odnosov je danes v ospredju zagotavljanje miru in varnosti med nekdanjim Vzhodom in Zahodom, medtem ko se za dežele v razvoju odpirajo možnosti vodenja lokalnih spopadov; ocenjujejo, da odkar ne preti več nevarost konfrontacije med velesilama oz. njunima blokoma, baje tudi ni več nevarosti, da bi lokalni spopadi lahko zanetili neko resnejšo krizo, ki bi mogla destabilizirati svetovne tokove. S tem se razviti svet odmika od nerazvitega in odpira prostor za razmišljanje o miru bogatih in razvitih ter nestabilnostih in krizah, ki postajajo že zaradi narave stvari usoda manj razvitih. Kolikšne nevarosti prinaša tak način razmišljanja in ocenjevanja problemov, ni treba posebej poudarjati.

Opazovanje popuščanja napetosti med Vzhodom in Zahodom skozi tako optiko ustvarja pogoje za izločanje evropskega segmenta odnosov iz svetovnega kompleksa, vsaj v tolikšni meri, kolikor se nanaša na novo varnost in povezovanje v Evropi. Opuščanje nekdanjih vezi in želja po novih povezavah, zlasti vzhodnih držav z Zahodom, postavljajo v povsem novo luč vsa vprašanja, ki so povezana z institucionaliziranimi formami nekdanje blokovske ureditve. Na ideološkem področju so na Vzhodu te forme že v razsulu, na ekonomskem področju jih praktično ni več, le na vojno-političnem terenu se še ohranja zgolj v obliki skupnosti Varšavskega pakta.

Seveda pa razpad tako imenovanega vzhodnega sistema sam po sebi še ne odpira možnosti za enostransko vključevanje vzhodnega sistema v zahodni – kot tudi ne za preseganje barier med njima. Ovire na tej poti so predvsem številni gospodarski problemi ter razlike, prav tako pa tudi nekatere socialno-kulturne ločnice, izvirajoče iz zgodovinskih procesov evropskega razvoja. Zdi se, da med varnost in integracijo na evropskih tleh še ni umestno postavljati enačaja; z upadanjem moči Sovjetske zveze je namreč odpravljena stvarna ali pa zgolj fiktivna grožnja Evropi – medtem ko so možnosti za neko vzajemno integracijo na evropskem kontinentu še zelo oddaljene.

Pot do novih zasnov varnosti, ki se bodo po vsem sodeč izoblikovale v nekakš-

ni varianti Konference o evropski varnosti in sodelovanju ali pa morda celo z nastankom novih mehanizmov, ki naj bi skrbeli za varnost, bo verjetno precej lažja, kot pa bodo procesi, ki naj bi povezali in vsaj delno izenačili evropski prostor. Zaradi tega ostaja integracija vsekakor goreča želja manj razvitih evropskih držav – vendar pa bo tempo tega integriranja počasen in se bo dopolnil v časovno precej odmaknjeni prihodnosti.

To oddaljevanje cilja, ki ga široke ljudske množice vzhodne in srednje Evrope izenačujejo z boljšim življenjem, utegne pripeljati v tem delu Evrope do hudih motenj, velikih kriz in nestabilnosti.

Države, ki so se dolgo vrsto let oddaljevale od moderne Evrope, hočejo zdaj v pogojih svoje prve nacionalne prostosti (ki so jo tudi poimenovala z »novo demokracijo«) kar najhitreje doseči in občutiti blagodati Zahoda, ki jim jih nove razmere obetajo. Toda neskladje med pridobitvami novega demokratičnega in svobodnega razvoja na eni strani ter kruto ekonomsko realnostjo se lahko izkaže tudi kot velika ovira v nadaljnjem razvoju. To pa velja za vse dežele nekdanjega socializma – od Baltika do Jadrana. Razočaranje, do katerega bo moralo priti – in se že danes izraža v stečajih velikih podjetij, v inflaciji, nezaposlenosti in v vse večji ekonomski segmentaciji nekaterih družbenih slojev, lahko pripelje do negativnih teženj, ki bi utegnile destabilizirati demokratične procese v vzhodni in srednji Evropi, morda pa celo do stopnjevanja medsebojnih napetosti. Ni odveč opozoriti, da ni niti ene same vzhodnoevropske države, ki bi imela urejene in normalne odnose s svojimi nekdanjimi socialističnimi sosedi. V pogledu spornih vprašanj – začenši z ozemeljskimi, nacionalno-etničnimi itd. – postaja vzhodni del Evrope potencialno področje nestabilnosti, ki bi lahko danes – ko praktično ni več nobene zunanje arbitra – prešlo v stanje eksplozivnosti.

Zato tudi prvi znaki naraščajočega vzhodnoevropskega nacionalizma in antisemitizma nakazujejo možno smer tovrstnih razvojnih gibanj. Če moremo demokracijo in svoboden razvoj presojati kot pozitivni dolgoročni razvojni določilci, ki bosta povsem zanesljivo prekvasila evropsko zgodovino in usodo številnih doslej zapostavljenih vzhodnoevropskih in srednjeevropskih narodov, pa moramo upoštevati tudi nekatere negativne elemente kratkoročnega značaja, ki nakazujejo možne prihodnje usmeritve procesov v tem delu Evrope. Premagovanje takega stanja in prehajanje k treznejšemu razpravljanju o vseh nerešenih problemih ter ustvarjanju pogojev za postopno razreševanje kriznih odnosov – posebej še gospodarskih – bi lahko pospešilo hitrejšo spreminjanje podobe stanja ter vključevanja vzhodnega dela Evrope v tokove modernih evropskih gibanj.

Prav v teh okvirih in s podmeno, da bi bil lahko ta kratkotrajni proces skelečih preobrazb kar najhitreje mimo, bi lahko razmišljali o neki novi soodvisnosti na evropskih tleh, ki bi bila potem naravnana h krepitvi miru. Vendar, četudi zanamarimo kompleksnost tega stanja kot tudi okolnosti, ki imajo zelo različne predznake – je lahko soodvisnost v Evropi le krhka zgradba, ki sama po sebi ne more zagotoviti evropskim narodom miru in varnosti.

Zaradi tega so tudi skupna prizadevanja v prid hitrejšemu razreševanju spornih vprašanj, krepitvi ekonomske baze razvoja kot tudi najdevanju povezav, ki bi združevale evropske države in narode – najbolj zanesljiva pot h krepitvi soodvisnosti v njenem najbolj pozitivnem smislu.

Soodvisnost, ki ne bi bila tako razumljena in ki bi se potegovala za nekakšne bližnjice, ne bi imela nikakršne dejanske utemeljenosti v evropski stvarnosti, ne bi imela nikakršnih možnosti za uspeh; kmalu bi se namreč izkazalo, da so nerazrešeni problemi mnogo težavnejši od tistega, kar se izpostavlja kot skupni evropski

imenovalec. Zgodovinskih tokov v zadnjih štiridesetih letih ni mogoče preprosto izbrisati; zanesljivo bo potrebno mnogo prizadevanj in naporov, da se v Evropi zgradi neko skupništvo, na katerem bodo zasnovani novi odnosi. Za zdaj enostranske zahteve Vzhoda, da ga Zahod sprejme in nagradi za revolucionarne preobrazbe s spočeto »pomladjo narodov«, še niso zadostni garant za evropsko soodvisnost. To je seveda prvi korak, ki odpira možnosti za nove svobodne dejavnosti in profiliranje lastnih zamisli in iskanj – vendar bo treba še počakati na to, da se bodo izoblikovali pogoji za zasnovo nekega trdnejšega, organskega prizadevanja v smeri take soodvisnosti, ki bo na tleh Evrope povezovala Vzhod z Zahodom mnogo bolj polnokrvno.

Zgodovinska usoda sodobnih teleokratskih sistemov

(Samodestrukcija ideoloških aparatov partijske države)

Kriza, ki v samih temeljih pretresa in podira politične sisteme na evropskem Vzhodu, je prinesla na beli dan tudi nekatere značilnosti politične zgradbe dežel »realnega socializma«, ki očitno niso bile dovolj raziskane in seveda tudi ne osmišljene.

Ne poznamo politične in družbene krize, ki ne bi bila hkrati tudi kriza vladajoče ideologije. Ta »ideološka komponenta« krize je zlasti pomembna in v mnogočem tudi specifična v sistemih monoorganizacijske hierarhije, kakršni so bili vzpostavljeni v deželah, v katerih so med drugo svetovno vojno ali po njej socialistične revolucije zmagovale v oboroženem boju – seveda pa tudi v deželah »odvisnega socializma«, v katerih je odločujočo vlogo v družbenem prevratu odigrala zunanja intervencija – prihod Rdeče armade.¹

Tako v prvem kot v drugem primeru gre za politične sisteme, ki bi jih lahko poimenovali *teleokratske*, zlasti če upoštevamo neko njihovo skupno in bistveno značilnost: ti sistemi si prizadevajo, da bi svojo legitimnost (sam obstoj, oblast in avtokratske oblike vladavine) utemeljevali na »obljubljenem paradižu«, na projektu radikalne družbene preobrazbe, ki bo ogromno večino ljudi, dotlej zatiranih in izkoriščanih, osvobodil vseh tegob in nesreč dehumanizirane razredne družbe. Ta cilj – njegovem uresničevanju sta podrejena celotna politična zgradba družbe in družbeno življenje – ne more postati predmet kritike in oporekanja, ker, kot zatrjujejo, sploh ni izraz nikakršnih subjektivnih želja in upov, ni socialna utopija, kakršnih je bilo že mnogo v zgodovini – pač pa je znanstvena anticipacija tistega, kar prihaja, kar je neodvrtljiv izid v razvoju sodobne industrijske družbe, revolucionarni razplet zgodovinskih protislovij, ki to družbo prežemajo.

* Prof. dr. Najdan Pašić, redni profesor na Fakulteti političnih ved v Beogradu

¹ Pojem »odvisni socializem« oz. »odvisne socialistične države« ima vsekakor analitično težo v razčenjenju sodobnih kriz v deželah realnega socializma in v socialističnih sistemih nasploh. To sintagmo povzemamo po prof. Antony Z. Kaminskem, in sicer iz njegovega referata, pripravljenega za poljsko-jugoslovansko »okroglo mizo«, ki je bila posvečena soodvisnosti ekonomskih in političnih reform v socialističnih deželah. Med »odvisne socialistične dežele« uvršča prof. Kaminski tiste države, v katerih marksistična-leninistična ureditev ni nastala ob notranji konstelaciji političnih sil, marveč jim je bila vsiljena s posredovanjem Rdeče armade po končani drugi svetovni vojni. ... »Zagovarjam tezo, da stopnja odvisnosti variira tako v pogledu časovnih terminov kot tudi razločkov med pozicijami posameznih držav, kar predpostavlja pomembno variabilo za pojasnjevanje političnih odločitev in procesov, ki se v teh deželah dogajajo«.

Glavni izvajalec usodnega preobrata, »pooblaščenec zgodovine«, je politična avantgarda delavskega razreda – njena revolucionarna partija. Ta je tudi nosilka strnjene in teoretsko osmišljene razredne zavesti proletariata, graditeljica in izvajalka strategije in taktike boja za »družbeno osvoboditev dela«. Zato tej partiji že po sami zakonitosti zgodovinskega razvoja pripada vodilna in usmerjevalna vloga, tako v boju za prevzem oblasti kot tudi v celotnem obdobju zavestne in načrtne graditve nove družbe. Partiji, ki ima tako zgodovinsko poslanstvo, pripada povsem logično tudi monopol v določanju in nadzorovanju vsebin celotnega idejnega življenja družbe; in tega monopola ne sme z nikomer deliti in ga nikomur prepustiti.

V tej ortodoksni leninistično-stalinistični interpretaciji (ki je bila sprejeta oz. vsiljena komunističnemu krilu delavskega gibanja) koncepcija »znanstvenega socializma« ni dopuščala niti pedenj prostora za kakršenkoli stvarni idejni in politični pluralizem, kajti ta že s svojo institucijo svobodnih volitev, z več strankami in več različnimi programi, vedno znova ogroža tisto, kar je *bistveni pogoj* za realizacijo projekta preobrazbe družbe iz razredne v komunistično: to pa je nesporna, nepreklicna in odločujoča vloga avantgardne partije v izboru in predpisovanju oblik in poti družbenega razvoja. Potemtakem je pluralizem v idejnem in političnem življenju družbe »sprejemljiv« samo kot stvarno prisoten recidiv preteklosti, in to samo v »udomačeni« oz. »ukročni« obliki ter v mejah nekega celovitega sistema »transmisij«, v katerem so vsi kvazi-samostojni subjekti ekonomskega in političnega življenja podrejeni nedotakljivemu poveljstvu vladajoče partije.

Nobena religija – ne v preteklosti ne v sedanosti – se ni odrekla težnji k monopolu na »božje resnice« – niti odstopila od tega, da bi svojim vernikom prepovedovala častiti druge bogove – razen tistih, ki jih priznava in časti. Zdi se, da velja to pravilo tudi za posvetno religijo komunizma, za religijo, katere bistvo je vera v »socialistično predestinacijo« in v partijo, ki ima zgodovinski mandat, da z uporabo državne oblasti zagotovi približevanje družbe k temu cilju.² V tej interpretaciji, ki si je navzela značilnosti religijske doktrinarnosti in ekskluzivnosti, marksistični svetovni nazor kot uradna (»režimska«) ideologija ne dopušča niti kančka prostora za demokratično toleriranje različnih zamisli in projekcij družbenega razvoja, niti za pluralizem samostojnih ekonomskih in političnih subjektov, ki ne bi bili vgrajeni v enovit sistem monoorganizacijske hierarhije. Monopol kontrole državne oblasti (partijska država) in ideološki monopol partije izhajata iz same narave sodobnih teleokratskih sistemov in sta bistvena predpostavka ne samo za njihovo dozdevno stabilnost, pač pa tudi za sam obstoj sistemov.

Ideološki monopol omogoča vladajoči partiji, da ohranja pri polni moči svoj projekt družbenega razvoja in pohoda h komunistični družbi; je njen varovalni plašč in temeljna opora njene legitimnosti in oblasti – nasproti vsem mogočim »alternativam«. Ko pa se ta ideološki monopol zamaje ali pa se celo podre, je neposredno načet tudi sam sistem oblasti v celoti – začenjajo se procesi njegovega razpadanja. V tistem, kar se danes dogaja v deželah realnega socializma – pa tudi v Jugoslaviji – je prišla do polnega razmaha prav ta ideološka komponenta krize – kriza legitimnosti obstoječe družbene ureditve.

² Probleme in protislovja teleološkega utemeljevanja monopola oblasti razgrinja Leszek Kolakowsky v treh zvezkih svoje študije »Glavni tokovi marksizma«. Gl. navedeno delo, izd. BIZG, Beograd 1985, zv. III str. 593. Zanimiva razmišljanja na to temo lahko najdemo tudi v reviji »Pouvoir« v izdaji Presses Universitaires de France, št. 6, letnik 1978.

Splošno nezadovoljstvo, ki so ga povzročili vse očitnejše gospodarsko nazadovanje, tegobe in sivina vsakdanjega življenja, utesnjenega v birokratske spone – kar tako drastično odstopa od nenehnih, iz leta v leto ponavljajočih se obetih o boljšem in bogatejšem življenju – je prisililo vladajoče partije (natančneje – njihove upravljalске elite) k hitrejšim in daljnosežnejšim koncesijam političnim in ideološkim nasprotnikom, ki jih je še do včeraj energično prisiljevala k molku in jih praktično pregnala z javnega političnega prizorišča. Preobrat je dejansko šokanten in bi si ga bilo do nedavna težko zamisliti: vodilne politične sile, ki so v skladu s svojo »znanstveno spoznano prihodnostjo« gradile sistem monoorganizacijske hierarhije na vseh področjih materialnega in duhovnega življenja družbe, sprejemajo zdaj idejni politični pluralizem kot edino učinkovito sredstvo za premagovanje družbene krize.

Demoklejev meč svobodnih volitev z več kandidati in z več strankami, na katerih naj bi nepredvidljiva in muhasta volja mnogomilijonskega volilnega telesa odločala o jutrišnjih nosilcih oblasti, prisiljuje tudi raznotere frakcije vladajoče politično-upravljalске elite k temu, da pristanejo na licitiranje z radikalno in pavšalno kritiko koncepta in prakse obstoječega sistema partijsko-državnega monopolizma in vseh drugih institucij, s katerimi so se ohranjale pri življenju. Glede na pragmatško-politične motive, s katerimi se utemeljuje, dobiva odstopanje od še včeraj odločno branjenih programskih opredelitev, organizacijskih načel in politične prakse, pogosto podobo in značilnosti paničnega umikanja. Iz pravega tekmovanja v neusmiljeni kritiki prehojene poti in zdajšnjega klavrnega stanja, ki izziva nezadovoljstvo in razkačenost prebivalstva, poskuša del profesionalnega upravljalškega sloja prigrabiti iz omajane oblastne pozicije kakšno drobtinico ter si v pogojih končno sprejetega večpartijskega pluralizma izposlovati takšno ali drugačno legitimacijo za udeležbo v boju za oblast. Vladajoče partije v republikah in pokrajinah preko noči spreminjajo barvo svojih fasad, spreminjajo imena in simbole, sprejemajo nove programske dokumente, naravnane k rušenju in razkosavanju vsega tistega, kar so do včeraj še oznanjale in slavile.

Konec enostrankarstva ali konec partije?

S samo dvema ali tremi začasnimi izjemami so procesi nagle dezintegracije obstoječih sistemov oblasti in upravljanja zajeli vse socialistične dežele – tako tiste, v katerih so se dogodile avtentične, pretežno samobitne socialistične revolucije, kot tudi one, v katere je bil socializem »uvožen« od zunaj (dežele »odvisnega socializma«). V takih razmerah se zastavlja usodno vprašanje: ali je mogoče z izsiljenimi kompromisi in koncesijami odpraviti hipoteko preteklosti in odpreti pot ekonomskemu napredku ter stvarni demokraciji, ali pa je to le iluzija zmedene in prestrašene partijsko-državne birokracije, ki si obupno prizadeva za *kakršnokoli ceno* rešiti upravljalško pozicijo in privilegije? Ali je mogoče v tako kratkem času, ki se meri z meseci in dnevi, in pod pritiskom naraščajočih radikalnih zahtev po popolni odpravi vseh oblik enostrankarskega političnega in idejnega monopola – izpeljati najširšo demokratično prenovu vladajoče partije, ki naj bi se tako rekoč v teku otresala boljševiskih načel in prakse stroge znotrajpartijske hierarhije in monopolitizma? Ali je mogoč stvaren in dokončen prehod in enostrankarskega v večstrankarski politični pluralizem brez pavšalnega zanikovanja in odmetavanja

vsega tistega, kar se je v družbi, v njeni politični in ekonomski strukturi, v idejnem življenju ter v kolektivni psihologiji dogajalo in spreminjalo, nastajalo in razpadalo v več kot štirih desetletjih kontinuirane enopartijske politične vladavine?

Na ta vprašanja, ki jih neizprosno vsiljuje sama družbena stvarnost, ni mogoče odgovoriti z enim samim in enoznačnim pojasnilom, ki bi veljalo za vse konkretne situacije; te so lahko analogne, se pa od dežele do dežele tudi bistveno razlikujejo. Ob skupnih značilnostih sodobnih teleokratskih sistemih moramo upoštevati velike razločke, ki so posledica konkretnih pogojev in okoliščin v preteklem zgodovinskem razvoju, v politični tradiciji in kulturi ter v razporedu sil na družbenopolitičnem prizorišču.

Teleokratski sistemi: značilnosti in razlike

Glavna skupna značilnost današnjih teleokratskih sistemov je ključna vloga, ki jo odigrava uradna ideologija v konstituiranju in ohranjanju celotnega sistema političnih in ekonomskih institucij. Vsak politični sistem ima svojo *ideološko ovojnico* (sistem vrednot, vladajoči kolektivni nazori, pojmovanja in predsodki), brez katere ne bi mogel uspešno funkcionirati in se ohranjati. Normativno strukturo institucij in uradno predpisana, pravno sankcionirana pravila ponašanja je mogoče imitirati ali dobesedno posnemati – ni pa mogoče tega početi z »ideološko ovojnico«, ki se je izoblikovala kot bolj ali manj spontani produkt v daljšem zgodovinskem razvoju. Politični reformatorji ki jih navdihujejo tuja izkustva, te resnice mnogokrat ne upoštevajo; zato se dogaja, da njihove zamisli propadejo – in to kljub velikemu vložku družbene energije ter uporabi močnih in tehnično izpopolnjenih aparatov organizirane prisile in kontrole.

Čas, v katerem živimo, nam je posredoval in nam še vedno ponuja nove dokaze za to zakonitost – in to v takih razsežnostih, kakršnih doslej nismo poznali. S prvo socialistično revolucijo, ki se je – v nasprotju s pričakovanji – dogodila na periferiji svetovnega kapitalističnega sistema, se je zastavilo tudi vprašanje o obligatnosti in univerzalni uporabnosti prototipa nove družbene organizacije, ki se je izoblikoval v krčevitem boju za to, da za vsako ceno obdrži že osvojeno politično oblast (že vzpostavljena »diktatura proletariata« oz. diktatura ene partije, v kateri naj bi bila utelešena zavest in zgodovinski interesi revolucionarnega razreda). Kaj je bilo v tem novem ekonomskem in državnopravnem sistemu, ki se je porajal iz velike kataklizme državljanske vojne in revolucije v eni od zaostalih dežel, dejansko izraz obče zakonitosti epohe, ki se bo nezadržno uveljavila na svetovnem zgodovinskem prizorišču, kaj pa je proizvod povsem specifičnih razmer, v katerih se je dogodil revolucionarni prevrat in carski Rusiji, v kateri v bistvu ni bilo objektivnih materialnih pogojev za »normalen« socialistični razvoj? Ob tem vprašanju se je mednarodno delavsko gibanje, ki že dotlej ni bilo povsem enotno, dokončno razcepilo na dva antagonistična tabora – socialdemokratskega (reformatorskega) in revolucionarnega ali kvazi revolucionarnega (komunističnega).

Ko je Marx utemeljeval idejo zgodovinskega determinizma (neizogibnega sosledja družbenoekonomskih formacij), je tudi zapisal, da kaže razvitejša dežela manj razviti podobo njene prihodnosti. Ali velja to tudi za obratno razmerje: da more postati v družbenoekonomskem smislu manj razvita dežela, v kateri so se socialistično usmerjene družbene sile po revolucionarni poti dokopale do politične oblasti, za bolj razvito deželo obvezni model njene prihodnje organizacije, ki bo vpeljana po zmagi socialistične revolucije? Ortodoksni stalinizem je na to vpraša-

nje odgovorjal kategorično pritrdilno: to se je v povsem konkretni obliki uresničilo po končani drugi svetovi vojni, ko se je sovjetsko vojaško in politično gospodovanje razširilo na vrsto vzhodnoevropskih držav.

Nekatere od teh držav so imele nedvomno razvitejša gospodarstva in materialne proizvodne sile kot Sovjetska zveza, prav tako pa tudi že daljšo tradicijo v parlamentarni večstrankarski demokraciji. Pa vendarle je bil sistem partijsko-državnega monolitizma – s totalno podržavljenim gospodarstvom in z vseobsegajočim političnim in idejnim monopolom edine partije, kakršen je bil vzpostavljen v Sovjetski zvezi za časa vladavine Stalina – razglašen za obvezni model prihodnje družbene organizacije v vseh tistih deželah, ki so stopile na pot »graditve socializma«. Sleherni odklon od tega modela je postal sumljiv in razglašen za krivoverstvo, ki ga je treba zatreti z vsemi sredstvi, ki so na voljo, vključno z zunanjo vojaško intervencijo.

V skladu s tako zakoličenim nedotakljivim ciljem so določene tudi obvezne stopnje, ki jih mora prehoditi sleherna socialistična dežela (faza »ljudske demokracije«, nižja faza socializma, razvitejši socializem in končno komunizem). V tej hierarhiji je bilo priznано, da je Sovjetska zveza kot prva dežela socializma za eno zgodovinsko etapo pred vsemi drugimi socialističnimi deželami, ki se morajo po njej zgledovati. Na podlagi »znanstvenega socializma« oz. »znanstvenega komunizma« je bil določen celo datum, kdaj bo Sovjetska zveza vstopila v komunizem. Po »znanstvenem predvidevanju«, ki ga je v svojem govoru obelodanil generalni sekretar KP SZ Nikita Sergejevič Hruščov, naj bi se to zgodilo natanko pred desetimi leti.

Prototip družbene ureditve, ki je nastal v SZ, je bil razglašen za obvezni vzorec in smerokaz za vse dežele, ki so se podale na pot socializma, edino možni »realni socializem«, ki se je potrdil v praksi. Največ, kar je bilo dopuščeno, je bila izbira različnih poti prehajanja v socializem – to pa glede na to, ker so zatečene zgodovinske razmere, od katerih se pot v socializem začenja, močno različne. Stalinizem, ki se je trdovratno ohranjal tudi po Stalinovi smrti, vse do današnjega dne izganja, prepoveduje in preganja kot krivoverstvo sleherni občutnejše odstopanje od predpisanega modela socializma, sleherni alternativni koncept ali prakso. Vsled tega so Jugoslavija, Kitajska in še nekatere druge dežele in njihove partije doživele (in preživele) v obdobjih velikih ideoloških kampanj večkratno ekskomunikacijo iz matične cerkve, se pravi iz socialističnega tabora.

Usihanje zaupanja v »predestinacijo«

Po mnogih obeležjih, tudi po silovitosti in ekskluzivizmu, imajo ideološki spopadi in vojne v komunističnem krilu delavskega gibanja – natančneje povedano – med vladajočimi komunističnimi partijami socialističnih dežel, mnogo skupnega z verskimi spopadi okoli pravovernosti in herezij znotraj vladajoče cerkvene organizacije, ki so dajali pečat življenju v srednjeveških fevdalnih družbah.

Teleokratski sistemi moderne dobe in tisti v preteklosti, so si v mnogočem podobni. Imajo namreč nek skupni imenovallec: to je vera v predestinirano prihodnost družbe – pa najsi gre za božje kraljestvo na zemlji (kot to uči cerkvena dogmatika), ali pa za povsem zanesljivo svetovno zgodovinsko zmago komunizma (ki jo razglša dogmatski marksizem kot najpomembnejša posvetna religija novejšega časa). Tako kot teokratski režimi preteklih obdobj, se tudi sodobni teleokratski sistemi prizadevajo, da bi zasnovali in zavarovali svojo legitimnost in ute-

meljenost oblasti na monopolu spoznanosti zgodovinske predestinacije in njeni nezamenljivi nalogi pri realizaciji projekta.

Iz same narave teleokratskih sistemov (mednje sodijo vse dežele realnega socializma, pa tudi druge socialistične dežele) izhaja imanentna težnja in tudi *nujnost*, da se vpelje in trajno ohranja ideološki monopol vladajoče partije na vseh poljih duhovnega življenja družbe. S tem so pogojene nekatere značilnosti teh sistemov, pa tudi posebnosti kriz, ki jih danes doživljajo.

Stopnja legitimnosti in potemtakem tudi stabilnosti slehernega teleokratskega sistema sta neposredno odvisni od tega, v kolikšni meri so za družbo privlačni programski cilji vladajoče partije (politične avantgarde) oziroma vizija prihodnje pravične in bogate družbe, v imenu katere si profesionalni upravljalski sloj prilasča in monopolizira pravico do oblasti in arbitrarnega odločanja in upravljanja z družbenimi zadevami. Potemtakem je totalnost ideološkega monopola uradne politične doktrine povsem naravna težnja in tudi pogoj za obstanek teh režimov. S tem lahko pojasnimo nek očiten paradoks: namreč, ko se na neki določeni stopnji razvoja začenja liberalizacija in demokratizacija teleokratskih sistemov, se stopnjuje tudi težnja h krepitvi in utrjevanju vseobsežnega ideološkega monopola. Zdi se, kot da zmanjšano neposredno opiranje na organizirano državno moč in prisilo povečuje težnjo k še bolj učinkoviti politični indoktrinaciji. Tako se more zgoditi (in se tudi dejansko dogaja), da se v deželah, v katerih imajo radikalna socialistična ideologija, sistem vrednot in vizija radikalne demokratične in humanistične preobrazbe družbe globlje lastne korenine in lastna izročila, počasneje otesajo ideološkega monopola ter z večjimi težavami uvajajo resnični idejni in ideološki pluralizem – kot pa dežele, v katerih jim je bil monopol uradne ideologije pretežno vsiljen od zunaj. Vendar pa bi morali biti v ocenjevanju prednosti ene in druge situacije z vidika nadaljnjega razvoja zelo oprezní. V tem drugem primeru (ki se nanaša pretežno na dežele »odvisnega socializma«) obstaja namreč iluzija, da je možno z odpravo ideološkega monopola vladajoče komunistične partije enostavno napraviti križ čez vse tisto, kar se je dogajalo in spreminjalo v idejnem življenju družbe skozi desetletja vladavine tega monopola. Spre gledovanje ali zavestno ignoriranje dejstva, da je zrušeni sistem vseobsežnega birokratskega tutorstva nad idejnim življenjem družbe zapustil posledice in vtisnil sledove, ki jih ni mogoče zbrisati čez noč, lahko le zavre ali upočasni dejanski prehod k pluralističnim oblikam idejnega življenja.

Kaj rešujejo oblastniki: svojo oblast ali dosežke socialističnega razvoja?

Reforme, ki pomenijo radikalno prekinitev s peteklostjo in ki so zgodovinsko nujne, bodo prinesle optimalne sadove samo tedaj, če bodo izhajale iz kritične, vendar realne ocene danega stanja in razporeda moči (torej obstoječega »zgodovinskega gradiva«), ne pa iz pavšalne negacije vsega obstoječega. Njihov cilj morajo biti kar se da globoke spremembe s kar najmanj nepotrebnega podiranja. Sicer preti nevarnost – danes že razvidna –, da se bo nihalo družbenih sprememb prevesilo v drugo skrajnost ter da bo neizpolnjene obete »svetle prihodnosti«, ki jih je razsipala vladajoča birokracija, nadomestil vulgarni družbenopolitični pragmatizem, v katerem bi se (brez ostanka) utopile tudi vse leve, socialistično naravnane politične sile. To bi seveda pomenilo zmago sil družbenega *statusa quo* nad silami resničnih demokratičnih družbenih sprememb. Tisto, kar se bo dogajalo v nekaj naslednjih letih na Madžarskem, v Češkoslovaški, Poljski, Bolgariji in še v nekate-

rih drugih deželah realnega socializma, bo, v to sem prepričan, ta predvidevanja potrdilo bodisi v pozitivnem ali negativnem smislu. Očitno so seveda možna gibanja v zelo različnih in celo diametralno nasprotnih smereh.

V sedANJI zaostreni krizi se je vprašanje kontinuitete in diskontinuitete družbenega razvoja in preobrazbe pojavilo v zaostreni in akutni obliki tudi v deželah, ki so izpeljale svojo originalno in avtohtono socialistično revolucijo in prehodile v postrevolucionarnem obdobju svojstveno razvojno pot. V to skupino se uvršča tudi Jugoslavija. Ali je možno v tej deželi uresničiti prehod od sistema partijsko-državnega monolitizma k sistemu večpartijskega političnega pluralizma – in ob tem ohraniti ter še naprej razvijati nekatere bistvene pridobitve predhodnega razvoja, ki so se porajala kot oblike odpora in protesta proti stalinističnemu birokratskemu totalitarizmu, represijam znotraj »socialističnega tabora« in v vsaki posamični deželi? To vprašanje je še posebej pomembno in ima dodatno težo zato, ker je Jugoslavija prva dežela, v kateri antistalinistična herezija ni bila zadušena.

Zmagoviti odpor in povračilni udarec, ki ga je Zveza komunistov Jugoslavije prizadejala stalinističnemu pritisku, se je odigral v zgodovinskem ambientu, za katerega je značilna nesporna prevlada marksistično-leninistične doktrine v komunističnem krilu delavskega gibanja, se pravi dominacija ideologije in institucij teleokratskega sistema vladavine. In tako, kot je bilo vedno dotlej, ko so se spori dogajali v mejah še nenačetega ideološkega monopola neke organizacije (cerkve, partije, gibanja), se je konflikt med KPJ in Kominformom izražal kot konflikt doktrinarno-sholastične narave, kot spor okoli tega, kdo pravoverno razlaga in uveljavlja, kdo pa pači in ponareja nedotakljivi Marxov nauk o temeljnih vprašanjih razvoja socializma v sodobnem svetu.

V programu ZKJ iz leta 1958 in v mnogih zgodnejših in kasnejših teoretsko-političnih razpravah je bila podana bolj ali manj celovita jugoslovanska kritika stalinizma kot grobe birokratske revizije marksističnega svetovnega nazora in njegovega revolucionarnega progresivno-emancipacijskega bistva in poslanstva; v kritiki so bili ponujeni, – spet na podlagi marksizma, pa tudi lastne prakse – drugačni pogledi na bistvena vprašanja, kot so: perspektive in poti osvobajanja mezdne delavce prek razvoja proizvodnega in teritorialnega samoupravljanja; vloga in transformacija države v socializmu; »diktatura proletariata« kot gonilna sila socialističnega razvoja; vodilna vloga avantgardne partije in vprašanje njene zraščенosti oz. ločitve od aparata državne oblasti; opuščanje načela in sistema monoorganizacijske hierarhičnosti in odrejene vloge vseh družbenih organov in organizacij nasproti vladajoči partiji; pojmovanje socializma kot svetovnega procesa, ne pa kot teritorialne organizacije sovjetskih satelitov pod poveljstvom KP SZ, itd.

To, da so se takšne ideje pojavljale v preobleki doktrinarnih in tudi dogmatskih razprav med dvema krili iste »marksistične cerkve«, in pa to, da se je v zadnjih letih stopnjevala svetovna, politična, ideloška in moralna kriza vseh teleokratskih sistemov – vključno z jugoslovanskim – ne sme biti razlog zato, da bi se »pozabilo«, kakšen progresivni pomen in vpliv je imela in ga še vedno ima jugoslovanska protistalinistična hereza v času, ko se je pojavila – in tudi kasneje. Ne moremo dvomiti da sta bila jugoslovanski upor in kritika stalinizma pomemben ferment v političnih in ideoloških vrenjih, do katerih je prišlo nekoliko pozneje v deželah realnega socializma in tudi v Sovjetski zvezi.

Med tistimi, ki preučujejo in analizirajo spremembe v »komunističnem svetu«, vlada glede »jugoslovanskega primera« bolj ali manj enotna ocena. Prav tako ni mogoče podvomiti v to, da je bil razkol s Kominformom izhodiščna točka za ne vedno dovolj konsistentne, toda daljnosežne demokratične prenovе premišljeva-

nja socializma ter za praktično iskanje in preskušanje demokratične *samupravne alternative* stalinistično-birokratskemu modelu družbene organizacije, ki se je brezobzirno vsiljeval kot edini in »realno« možen.

Vendar je bilo na tako začrtani poti tudi mnogo omahovanj in odstopanj. Celo inavgurator družbenih sprememb – vladajoča partijsko-državna oligarhija, ki je imela v rokah ogromno politično moč – je bila zaradi protislovnih teženj in interesov znotraj razdvojena, njeni odnosi z množicami neposrednih proizvajalcev so postajali vse bolj zapleteni in napeti. Ta oligarhija je bila bolj ali manj enotna tedaj, ko se je odločala o odporu birokratsko-hegemonističnim pritiskom od zunaj – pa tudi o reafirmaciji ideje o družbenem osvobajanju dela, o prenosu upravljanja s proizvodnjo ter delitvijo v roke samih delavcev in njihovih samoupravnih organov in organizacij. Ko pa je začela uveljavljena praksa teh revolucionarnih zamisli vse bolj – posredno ali neposredno – ogrožati in spodkopavati dotlej nesporno oblast politične oligarhije, vplivnega in številčno močnega profesionalnega politično-upravljskega sloja, je prišla v krizo, včasih povsem razvidno drugič pa zgolj latentno, tudi notranja enotnost državno-partijskega vodstva, s tem pa tudi avtoriteta in legitimnost njegove oblasti.

Enopartijska vladavina v imenu »zgodovinskega interesa« delavskega razreda, in pravna država, ki izključuje politični monopol ene same partije, sta trčili skupaj v nepomirljivem spopadu; že dve desetletji sta minili v znamenju neuspešnih poskusov, da bi se ta spopad razpletel v korist pluralistične demokracije in socializma. Izkazalo se je, kako težko je vladajoči politični organizaciji rešiti gordijski voz, kako ostati zvest temeljnim in originalnim programskim usmeritvam ter vizijam globlje socialistične preobrazbe družbe – in hkrati ohraniti nadzor nad globalnimi tokovi socialistične reprodukcije, nad »družbenim kapitalom«, ki je bil in ostaja tudi naprej materialni temelj njene arbitrarne politične oblasti.

Dva zgodovinska zgreška

Že pred sedanjimi poskusi, da bi to protislovje razrešili z uvajanjem političnega pluralizma, se pravi večstrankarskega parlamentarnega sistema, smo doživeli dva huda zgodovinska neuspeha:

Prvi je bil ekonomska reforma, spočeta sredi šestdesetih let z namenom, da se gospodarstvo (»združeno delo«) osvobodi brzd etatistično-birokratskega tutorstva in da postanejo samoupravna podjetja kot blagovni proizvajalci v tržnem gospodarstvu samostojni in temeljni subjekti razširjene reprodukcije. Toda ta ambiciozno zasnovana reforma je propadla. Do odstopanja od nje je prišlo že po nekaj letih, in to pod pritiskom močne koalicije konservativnih družbenih sil, ki so združevale dogmatsko-birokratsko krilo vladajoče politične organizacije, psevdoleve zagovornike in ideologe »čistega socializma«, »osvobojenega« blagovne proizvodnje in tržišča, ter tistih delov proizvajalskega razreda, ki jih je etatizem »pokvaril«, ki zaradi svoje nizke storilnosti in nedela niso mogli uspešno poslovati in plavati na površju brez politične zaščite in podpore lokalne in nacionalno-republiške politokracije.

Drugi neuspeli poskus, da se razrešijo vse večje razvojne težave oktroiranega samoupravljanja kot globalnega sistema družbene organizacije, in se hkrati ohrani neokrnjena oblast partijsko-državne birokracije, obsega celotno obdobje snovanja ustavnih amandmajev (1967–1971), nove ustave (1974) in Zakona o združenem delu (1976).

Bistvo tega obsežnega opusa bi lahko najkrajše označili kot globalna *normativna anticipacija prihodnosti*, h kateri se družbeni razvoj zavestno usmerja.

Podržavljena in uradniška partija

Želja, da se z normativno anticipacijo domnevnih prihodnjih odnosov kompenzira in prikrije odsotnost stvarnih odnosov, ki naj bi delovali v korist tistih, ki so objekt vladanja, je značilna za vse teleokratske sisteme. Vendar je šla v tem pogledu Jugoslavija najdlje; o tem pričajo še vedno veljavna ustava in ustavni amandmaji, »sistemski zakoni« in vrsta drugih iz njih izvedenih državnih in samoupravnih aktov. Nastal je grandiozni in vseobsegajoči sistem normativnih fikcij, ki kot neprozorna zavesa ovija in zakriva stvarne družbene odnose.

Glede na proklamirane cilje postaja sistem normativne anticipacije prihodnosti vse bolj kontraproduktiven; namesto da bi pospeševal procese v smeri odpiranja prostora za ustvarjalno delo in večji vpliv razreda proizvajalcev, paralizira in ideološko mrtviči prav tiste sile, ki bi morale biti že po svoji naravi glavni nosilec progresivnih družbenih sprememb, ki pomenijo bistvo socializma.

Oktroirano samoupravljanje – darilo vladajočega družbenopolitičnega upravljalkega sloja – postaja ena največjih ovir za uveljavljanje resničnega samoupravljanja!

Prehod na sistem podrobnega reguliranja vseh odnosov v sferi materialne proizvodnje in delitve – kot tudi v vseh drugih sferah družbenega življenja, ustavnega in zakonskega *predpisovanja* vloge in načina dela vseh samoupravnih in političnih subjektov (vključno z organi družbenopolitičnih skupnosti kot tudi s kvazi-samostojnimi družbenopolitičnimi organizacijami) so zakonodajalci utemeljevali in upravičevali z nujnostjo, da se samoupravljanje zavaruje pred tehnokratsko uzurpacijo in neregulirano tržno stihijo. Vendar se je izkazalo, da je hipertrofirani normativizem izredno močan instrument, s katerim politokracija sila uspešno brani in utrjuje svojo arbitrarno oblast nad delavskim razredom.

V tej točki so prišli ožji interesi partijsko-državne birokracije ter odločne zahteve po večji dejanski demokraciji in svobodi do ostrega spopada. Normativna in toga, od zunaj vsiljena institucionalizacija ožjih parcialnih interesov (interesov, ki se nanašajo na primarne samoupravne organizacije in skupnosti, na ožjo teritorialno umeščenost in na posebne, vase zaprte »nacionalne ekonomije«, med katerimi se odnosi urejajo z državno-političnimi dogovori in pogodbami), je samoupravljalce odvracala od samoupravljanja in v njih ubijala voljo, da sploh sodelujejo pri nečem, kar ima vse bolj in bolj le formalni in ritualni značaj.

Po nekaj desetletjih močne ekspanzije, po uspešnem političnem in ideološkem odporu stalinizmu ter po pomembnih demokratičnih preobrazbah v ekonomski kot tudi v politični sferi družbenega življenja, se zdi, da je oktroirano samoupravljanje izčrpalo ves svoj progresivni naboj, zabredlo v stagnacijo in tudi v kronično krizo. S to krizo pa postaja vprašljiv sam *temelj legitimnosti* sistema oblasti in upravljanja, posebej pa apriorno priznana in z ustavo zakoličena vodilna vloga Zveze komunistov. V vseh teleokratskih sistemih je namreč nosilni kamen legitimnosti oblasti vizija prihodnje družbe, družbe pravičnosti in prosperitete, ki jo snuje in zagotavlja politična avantgarda delavskega razreda. V jugoslovanskem primeru je ta vizija globalni sistem samoupravne organizacije družbe, kot ga zarisujejo program ZKJ in temeljna načela ustave.

Mimogrede rečeno: če se je tako težko izvleči iz blata normativizma, ki breme-

ni program ZKJ, ustavo in vse druge ustavnopravne in politične dokumente, je med drugim tako tudi zaradi tega, ker je ta balast hkrati normativna anticipacija vsega tistega, kar naj bi pomenilo afirmacijo in varstvo legitimnosti oblasti!

Niti ekonomska reforma – začeta in opuščena v šestdesetih letih – niti normativna kanonizacija »integralnega samoupravljanja«, ki je tej sledila, nista prinesli razpleta v vse bolj očitni krizi sistema partijsko-državnega monolitizma. Po tavanjih in razočaranjih (ki so imela nemajhno družbeno ceno), je bilo končno spoznano, da je ključno vprašanje sleherne resnične reforme – reforma organiziranih političnih sil, konkretno Zveze komunistov in »transmisij«, prek katerih deluje – Socialistična zveza delovnega ljudstva, Zveza sindikatov itn. Pri uresničevanju programa treh reform (sprejetega na prvi konferenci ZKJ) je največ preglavic in težav povzročal in jih še vedno povzroča prav »tretji člen« v verigi, temeljito preoblikovanje same partije. Ta reforma je postavila na močan prepah samo organizacijo Zveze komunistov, njeno sposobnost, da se postavi »na raven svojih zgodovinskih nalog«, kot jih opredeljuje njen program. Latentno, do nedavnega z veliko mujo zatajevano protislovje med dolgoročnimi cilji »podružbljanja politike« ter osvobajanja gospodarstva iz klešč etatističnega tutorstva, ter ozkimi interesi politično-upravljalске mašinerije – ki se spontano in tudi zavestno prizadeva ohraniti oblast, zasnovano na »komandni ekonomiji«, je silovito planilo na dan in se med desetletno krizo vse bolj zaostrovalo.

Štiri desetletja vladanja v pogojih partijsko-državnega ideološkega in kadrovskega monopola, se pravi brez učinkovitih mehanizmov kontrole oblasti, so zapustila pogubne negativne posledice za samo vladajočo partijo, za njen revolucionarni profil ter njeno (ne)sposobnost, da deluje kot iniciator in vodnik socialistično naravnanih družbenih sprememb. Daljnosežne birokratske deformacije v družbi so imele in še vedno imajo izostreno zrcalno sliko in oporišče v sami partiji, že zdavnaj podržavljeni in uradniški.

Do kolikšne mere je tudi partija zbirokratizirana in skorumpirana zaradi svoje arbitrarne oblasti in privilegijev, se najbolj očitvidno kaže v tem, kako se partijska vodstva odzivajo na sedanjo družbeno krizo. Ko se je kriza v vseh sferah družbenega življenja zaostрила do stopnje, ko so postale spremembe v dosedanjem načinu dela in v strukturi partijske organizacije neizogibne in nujne, se partija kljub vsem deklaracijam ni podala na pot resničnih notranjih reformacij. Namesto tega je stvarno razpadla na samostojne, medsebojno hudo sprte republiške in pokrajinske stranke. Pri tem je sleherni njen osamosvojeni del ohranil vse lastnosti avtoritarne organizacije in oblike delovanja, ki so bile značilne za nekdanjo enotno partijo v celoti: a) zraščanje partije in aparata državne oblasti, b) »komandna ekonomija« in primat politike nad gospodarstvom, c) monopol političnih oligarhij na področju celotne kadrovske politike, d) monopol kontrole sredstev informiranja in drugih »ideoloških aparatov« sodobne države, ki so postavljeni v vlogo agentov dnevno-političnih ciljev in potreb.

V pogojih pospešenega preobražanja centraliziranega v policentrični etatizem, naštete značilnosti sistema partijsko-državnega monopola ne pojenjujejo, pač pa se le multiplicirajo: namesto enega nastaja šest oz. osem takih sistemov. Še več: kolikor bolj postajajo neprestane konfrontacije in prepiri med republiško-pokrajinskimi interesi temeljna vsebina političnega življenja na ravni federacije, toliko bolj se krepi tudi tendenca k nujni homogenizaciji in unifika-

ciji interesov ter opredelitev znotraj vsake federalne enote. Krepitev avtoritarnih metod odločanja in vladanja v eni republiki ali pokrajini spremlja širjenje takih metod na vse druge. To je trajen in močan stimulator krepitev arbitrarne birokratsko-populistične oblasti v obstoječem sistemu policentrističnega etatizma.

Kriza legitimnosti enopartijskega monopola in neuspeh »simuliranega pluralizma«

Tudi v Jugoslaviji (kot v drugih socialističnih deželah) je globoka kriza teleokratskega sistema oblasti postavila do nedavnega tako vplivni politično-upravljal-ski sloj (organiziran v partiji in ob partiji) pred zelo zapletene dileme in opcije. Kako ohraniti oblast in vpliv, ko pa postaja temelj legitimnosti te oblasti ne le vsak dan tanjši, pač pa tudi v celoti vprašljiv? Je možno to legitimnost obnoviti in utrditi z reafirmacijo ciljev in vrednot, v imenu katerih je partija nekaj desetletij posedovala monopol oblasti – in sicer tako, da bo sredstva in metode boja za te cilje radikalno demokratizirala – z doslednim uvajanjem političnega pluralizma, svobodnih volitev s tajnim glasovanjem ter z več kandidati za vsako volilno funkcijo? Ali pa so razmere take, da demokratične legitimnosti (ki je nujna za premagovanje krize) ne bo več mogoče graditi na zaslugah komunistov v vojni in revoluciji, na učinkovitem odporu stalinizmu, pač pa zgolj na demokratični legitimnosti, ki jo prinašajo svobodne volitve z več strankami, ki se enakopravno potegujejo za podporo volilnega telesa s tem, da mu ponudijo svoje programe in kadre?

Ključno vprašanje – vprašanje legitimnosti dejanskega monopola oblasti Zveze komunistov – se vsiljuje potemtakem povsem konkretno in v zaostreni obliki – z vsemi daljnosežnimi implikacijami, ki jih ta trenutek še ni mogoče razločno ugotavljati, še manj pa zanesljivo oceniti. Vendar razmere v družbi in predvsem v sam Zvezi komunistov ne dopuščajo, da se z odgovorom še naprej odlašajo. Po ostrih znotrajpartijskih spopadih in sporih v vseh delih Zveze komunistov (oziroma natančneje – v vseh delih državno-upravljalске strukture) je prevladalo prepričanje, da je uvajanje večpartijskega političnega pluralizma najbolj ustrezna opcija tudi z vidika prizadevanj, da si Zveza komunistov celo v spremenjenih razmerah (brez monopola v upravljanju z državo) zagotovi kar največji vpliv na vse tokove družbenega razvoja in se tako ohrani kot relevanten dejavnik na političnem prizorišču.

Malo pa je resnejših prizadevanj, da bi se spoznalo in ugotovilo, kaj večpartijski politični pluralizem v neki določeni deželi in v nekem zgodovinskem trenutku pomeni z vidika temeljnih in trajnih programskih ciljev socialistično opredeljenih družbenih sil. Sodim, da pravilno razmišlja profesor Žarko Puhovski, ko opozarja, da »izkušnje dokazujejo – od španskih po Francovi smrti do aktualnih dogajanj v nekaterih ‚realsocialističnih‘ deželah (Madžarski, Poljski in seveda v ZSSR – da je v fazi razpadanja monistično zgrajenih političnih sistemov politični pluralizem sprejet domala kot vrednota sama po sebi«. Kar zadeva Jugoslavijo, avtor ugotavlja, da se v njej »pojav razpadanja ‚realsocialistične‘ mašinerije dogaja... preko vsiljevanja nekakšnega (očitno vse manj uspešnega) kriptopluralizma, se pravi vzpostavljanja partijskih organizacij federalnih enot kot v bistvu samostojnih političnih subjektov-partij».³

³ Dr. Žarko Puhovski: »Institucionalni subjekt političnega pluralizma«, objavljen v reviji »Samoupravljanje«, št. 7–8, avgust 1989, str. 6.

Ta ugotovitev o specifičnosti jugoslovanskega primera je že nekoliko zastarela. Do nedavnega vztrajno branjena koncepcija nestrankskega političnega pluralizma je bila opuščena brez prevelikega besedičenja, sprejet in uzakonjen pa je bil – neke prej neke kasneje – večstrankarski politični pluralizem v njegovi klasični obliki. Tam, kjer še niso sprejeli ustreznih zakonskih aktov, jih zdaj pospešeno pripravljajo in sprejemajo. Nastaja vtis, da se republiško-pokrajinske politokracije in družba v celoti brez pretirane žalosti in brez samokritike poslavljajo od še neke (morda tudi poslednje?) iluzije in zablode teleokratske koncepcije »integralnega samoupravljanja«. Ali pa je res tako? Ali »enostavno« uvajanje večstrankarskega pluralizma kot zanesljive in preskušene rešitve za vse probleme in dileme ne pomeni vnašanja novih zablod in slepil, ki jih bo morda treba prav tako plačati z visoko družbeno ceno?

Negativna kadrovska selekcija in njene posledice

Odločitev, da se prestopi iz monističnega v pluralistični sistem, ni in ne more biti sporna, kljub temu pa to dejstvo ne osvobaja napredne družbene misli (revolucionarne teorije) odgovornosti in dolžnosti, da raziskuje in odkriva modalitete in konkretne poti demokratične pluralizacije političnega življenja, da bi potekal ta prehod (ali skok?) v novo stanje dosledno in učinkovito – s kar najmanj rušilnih petresov, s kar najmanjšim razsipanjem sredstev in razvojnih potencialov, ki so – ponekod že obilneje drugod skromneje – nastajali v nedrih »stare družbe«. Niti za trenutek pa ne smemo spregledati dejstva, da vplivni zbirokratizirani upravljalški sloj v partijsko-državnih vodstvih izpričuje še vedno veliko pripravljenost za naglo (pogosto nervozno in zaletavo) prilagajanje trenutni situaciji.

Več desetletij avtoritarne vladavine, ki je bila zunaj dosega demokratične kontrole izvajanja oblasti – in negativna selekcija upravljalških kadrov v tem celotnem obdobju (regrutiranje in ustoličevanje novih liderjev in njihovih trabantov v birokratskih kabinetih, namesto na družbeno-političnem prizorišču), sta zapustili daljnosežne negativne posledice v strukturi in v praktičnem ponašanju pretežnega dela profesionalnega politično-upravljalškega sloja. V zdajšnjem času, ko je kriza teleokratskih sistemov podrla vse privide idilične enotnosti in soglasnosti, so prišle na beli dan vse negativne plati politične stvarnosti: korupcija, afere ter neskrupulozno tekmovalstvo klik v boju za oblasti in »položaje«. V snovanju družbenih vizij in vrednostnih sodb o stanju v družbi ter o aktualnih in prihodnjih razvojnih perspektivah, je zaznavno pravo preskakovanje iz ene skrajnosti v drugo. Od apologetskega veličanja realnih odnosov ter normativnega cvetličanja o idilični prihodnosti, se razkriva oster zasuk h krutemu in pavšalnemu zanikanju vsega, kar je bilo ustvarjenega in kar je bilo razglašeno za pridobitev, cilj in trajno vrednoto socialistične družbe v njeni evoluciji. Spodbujena z nakopičenim nezadovoljstvom vsled stvarnih družbenih tegob, še bolj pa z revnašizmom in mržnjo nekdanjih poraženih razredov in družbenih skupin, se ta preboj kritičnih destrukcij ni sposoben zaustaviti pred nobenimi razumnimi mejami, ki jih terjata elementarna objektivnost in spoštovanje evidentnih dejstev.

V svoji naravnosti k pragmatičnemu prilagajanju razmeram, da bi s tem obranil in tudi utrdil lastno pozicijo, se del upravljalškega sloja (del republiško-pokrajinskih partijskih vodstev) pridružuje temu hudourniku »neprizanesljive« (in pogosto tudi neskrupulozne) kritike, ali pa si prizadeva, da postane celo zastavonoša in strujanja usmerja v skladu s svojim potrebami. Da bo paradoks še večji,

odigravajo pri tem ključno vlogo »ideološki aparati« partijske države, posebej televizija in tisk. Podira se teleokratski sistem oblasti in upravljanja, še naprej pa se trdoživo ohranjajajo in delujejo nekateri nosilni stebri tega sistema. Monopol neposredne politične kontrole sredstev javnega obveščanja, tiska in televizije, je še vedno v rokah ozkega kroga oblastnikov v republikah in pokrajinah, ki jih morejo zato optimalno izkoristiti v svojih medsebojnih političnih (oz politikantskih) obračunavanjih in v širjenju ter netenju nacionalističnih predsodkov ter povsem iracionalne patološke nestrpnosti ter mržnje med narodi. Patetični pozivi k ugašanju »medijske vojne« in k ponovni »vrnitvi k razumu«, ne prinašajo sadov, ker ima ta »vojna« globoke korenine v hudih birokratskih deformacijah policentričnega etatizma; poseben pospešek dajejo temu vse bolj zaostreni frakcijski boji za oblast, ki potekajo med partijskimi vodstvi oziroma med »naciokracijami«, ki so se izoblikovale v vseh republikah in pokrajinah.

To samo vase zaverovano zaupanje v vseodrešujoči učinek golega priznavanja in legalizacije večstrankarskega političnega pluralizma, pomeni nekakšen odmik Zveze komunistov od lastne zgodovinske odgovornosti za nadaljnji razvoj in poti družbenega razvoja. Kajti prehod k resničnemu demokratskemu pluralizmu v političnem in družbenem življenju nasploh ne more biti uspešen le tedaj, če se izhaja v iniciranju in usmerjanju tega procesa od danih družbenih razmer, od obstoječih proizvodnih sil ter odnosov in institucij, ki so se izoblikovale v obdobju večdesetletnega razvoja vladajočega teleokratskega sistema. Skratka, kolikorkoli bi mogel biti zgodovinski preobrat temeljit in radikalen, mora vedno upoštevati tudi »podedovano zgodovinsko dediščino«. Sicer se ne nujno dogaja, da vedno in znova zapadamo v destruktivno stihijo in nove uto-pije.

Konec ideološkega monopola ali konec ideologije?

Prvi pogoj za resnični politični pluralizem, ki vključuje tudi svobodno tekmo-vanje enakopravnih političnih strank, je ukinitve ideološkega monopola Zveze komunistov oz. partijsko-državnih političnih vrhov. Vendar to da se Zveza komunistov zavestno odreče od zunaj vsiljenemu ideološkemu monopolu, še ne pomeni – ali vsaj ne bi smelo pomeniti – da se odreka lastni revolucionarni ideologiji ter temeljnemu programskim ciljem, iz katerih njen program izhaja. Brez revolucionarne ideologije Zveze komunistov ne more biti revolucionarna partija; zgublja torej svojo izvirno identiteto, se ločuje od lastne preteklosti, ter se s priznanjem storjenih napak hkrati odreka tudi velikim in epohalnim dosežkom, med katere sodi *zgodovinski* »ne« stalinizmu ter zgraditev samoupravnih alternativne birokratskemu modelu socializma, kar je oboje – v pozitivnem smislu – Jugoslavijo razločevalo od drugih držav realnega socializma.

Nakazuje se torej dejanska nevarnost, da neprincipialno »prilagajanje« Zveze komunistov njej neugodnim ideološko-političnim tokovom, ki jih naplavlja sedanja kriza, reducira to organizacijo v celoti na vlogo enega od številnih političnih subjektov, katerih dejavnost je omejena na pragmatični vsakdanji politični boj za pritegovanje glasovalcev ter na *ad hoc* večino v volivnem telesu in parlamentu. Taka partija, ki svoje cilje prilagaja kratkoročnim interesom in sporazumom, zgublja sposobnost za pritegovanje in strnjevanje dejanskih sil demokratičnega družbenega preobražanja, ki se spontano porajajo v vsaki fazi družbenega razvoja.

Brez tega, brez široke koalicije vseh levih družbenih sil pa ostaja Zveza komunistov neobgljena, ter se – v opreki s proklamiranimi cilji –, spreminja v konservativno družbeno silo, v zagovornico *statusa quo*.

Zdaj že dokaj bogato izkustvo boja za prehod k demokratičnemu političnemu pluralizmu, opozarja na neko ne tako nepomembno latentno nevarnost: pod vplivom programsko-političnih interesov politično-upravljskega sloja v sami partiji, se lahko spremenjene metode boja za temeljne cilje in vrednote družbene preobrazbe prelevijo v spreminjanje ali dejansko opuščanje samih ciljev boja. In v praksi se to dejansko dogaja.

V programskih dokumentih novejšega datuma in v vsakdanji politični propagandi so razredni interesi in cilji – vključno z družbenimi spremembami v korist združenega dela (razvoj samoupravljanja itn.), povsem potisnjeni v ozadje, v središče pozornosti pa prihaja obramba bojda ogroženih interesov nacije, popravljanje zgodovinskih krivic, ki naj bi bile naciji prizadejane ali se ji še vedno dogajajo. Zato so bojda krivi drugi narodi oz. njihovi perfidni in brezskrupolozni voditelji. Neprestano kujejo potuhnjene zarote, si izmišljajo politične ukane in prevare, da bi uresnili svoje načrte o nadaljnjem poniževanju in ropanju »našega ljudstva«, da bi ga končno povsem uničili. To povsem odkrito pritrjevanje in laskanje nacionalnemu samoljublju, megalomaniji ter zastraševanju z nevarnostjo, ki z vseh strani preti naciji in celo njenemu obstanku, ustvarja temelje za totalno (in totalitarni) nacionalno »homogenizacijo«. Z razvijanjem prapora boja za reševanje »lastnega« naroda in njegovih nedotakljivih interesov, rešuje vladajoča politična garnitura v bistvu svojo oblast, lastne upravljske pozicije in privilegije. Homogenizacija naroda pod taktirko homogenega političnega vodstva je dandanes najbolj razširjena in najbolj pogosto uporabljena oblika stvarnega ukinjanja in preprečevanja formalno sprejetega demokratičnega političnega pluralizma.

Zamenjava temeljev legitimnosti: manipulacijske potence nacionalizma

Ko postane obramba monopola oblasti glavna ali celo edina skrb vladajoče partije, zaide »teleokratski sistem« (jugoslovanski ali katerikoli drugi) zakonito v slepo ulico. Tedaj pride do bolj ali manj odkritega spreminjanja samih temeljev legitimnosti oblasti. Namesto stare, »izrabljene« podstat legitimnosti, ki nima več moči in prepričljivosti (zaradi poraza dekretiranega »osvobajanja dela«), se je treba oprijeti novega temelja legitimnosti – to pa je brezkompromisna obramba nacionalnih interesov in graditev suverene in močne nacionalne države, ki to zagotavlja.

Nacionalistična ideologija kot specifična oblika iracionalnega kolektivističnega egocentrizma, ki si pridobiva na relativno lahek način velik vpliv na množice, ki so zaradi kriznega stanja zbegane in frustrirane, ima potemtakem močno potencialno oporo v družbeni stvarnosti in množični psihologiji. V preteklih stoletjih nastale nacionalne mite in predsodke se dá zlahka ponovno oživeti in jih preusmeriti v slepo netolerantnost in mržnjo do drugih narodov, ki živijo v soseščini ali pa celo na istem geopolitičnem prostoru.

Nemajhno vlogo igra pri tem zgodovinska hipoteka, in tudi sicer turobna preteklost Balkana. V obči družbeni krizi in v nakopičenem socialnem nezadovoljstvu ponuja nacionalistična ideologija sila preproste in iz trte zvite »razlage« za vse težave in nezgode, s katerimi se družba ubada: vse bi bilo boljše in drugačno, če ne bi bilo potuhnjenih iger pripadnikov drugih veroizpovedi in drugih narodov.

Jugoslovanski tisk in radiotelevizija, striktno razdeljena po republiških in pokrajinskih mejah, ponujata v zadnjih nekaj letih obilico primerov sistematičnega sejanja sumničenj, nezaupanja in sovraštva med jugoslovanskimi narodi. Družba se dobesedno duši pod bremenom neprestanega razpihovanja in napihovanja med-nacionalnih fobij.

Vse to se ne bi dogajalo – ali pa vsaj ne v takih razsežjih –, če ne bi šlo za brezskrupulozno zlorabo nacionalizma kot zelo učinkovitega in že tolikokrat preizkušenega *sredstva* politične manipulacije v boju za oblast. V procesu prilagajanja razmeram policentričnega etatizma, so partijsko-državni vrhovi republik in pokrajin bolj ali manj odkrito zaigrali na karto nacionalizma, kar je prizadejalo uničujoč udarec enotnosti partije in stabilnosti družbe sploh. Očitno gre za poskus inoviranja in morda celo širjenja načetega temelja legitimnosti monopola oblasti, ali pa za prizadevanje, da vsaj delno ali začasno odbijejo udarce demokratičnih posledic političnega pluralizma, ki se ga ne dá zaustaviti. Kajti resnični večpartijski politični pluralizem je *nezdružljiv* z nacionalno homogenizacijo!

Monopol ene same partije na izražanje in tolmačenje nacionalnega interesa (pa najsi je formalen, določen z ustavo ali pa dejanski), potiska neizogibno proces nazaj v enostrankarstvo. In jugoslovanska politična stvarnost v tem trenutku to že jasno izpričuje.

Usoda ideološkega aparata partijske države

Sistem partijsko-državnega monolitizma, ki je bil zgrajen in normativno izoblikovan v nekaj desetletjih, se je porušil v presenetljivo kratkem času. Tu ne gre samo za realsocialistični (etatistični) model sovjetskega in vzhodnoevropskega tipa, pač pa tudi za alternativni model »integralnega samoupravljanja«, kakršen se je izoblikoval v Jugoslaviji. Seveda so med temi sistemi razlike, in to ne majhne niti ne zanemarljive. Vendar pa je v prvem in drugem primeru glavni vzrok krize in poloma v bistvu isti. To je vse očitnejša nesposobnost teh sistemov, da učinkovito organizirajo in spodbujajo razvoj materialnih proizvodnih sil, da bi šli v korak z neslutnimi možnostmi, ki jih prinaša znanstveno-tehnološka revolucija našega časa. V nasprotju s tem, kar se je še do nedavnega mislilo in zatrjevalo, niti sistem državno-planskega gospodarstva niti sistem »dogovorne ekonomije« pod birokratsko-političnim tutorstvom, nista uspela v praksi opraviti tega zgodovinskega izpita.

Iz ekonomskega sektorja, v katerem je izbruhnila, se je kriza z neustavljivo močjo razširila tudi na druga področja družbenega dela in ustvarjanja – pa tudi vsakdanjega življenja. V vseh svojih razsežjih in zapletenosti se je pojavil problem kričečega neskladja med stanjem v materialni proizvodnji, kjer se začenja vse odločnejši prehod k sistemu blagovne proizvodnje s pluralizmom oblik lastnine in tekmovanjem med blagovnimi producenti, med stanjem v politični sferi, kjer je večstrankarski politični pluralizem že napravil odločilni preboj, ter med stanjem v sferi ideološke nadstavbe, kjer se še ohranjajo in po inerciji delujejo predimenzionirani in dragi »ideološki aparati« partijske države, namenjeni ohranjanju enostrankarskega ideološkega monopola.

Kaj se v pogojih stvarnega razkroja ideološkega monopola edine stranke dogaja v sistemu sredstev javnega obveščanja, ki so delovala in še delujejo pod neposredno kontrolo ustreznih političnih centrov? Kaj se dogaja na področju založniške dejavnosti in publicistike, kjer so bili in se še vedno ohranjajo mehanizmi (izdaja-

teljski svet, kontrolna vloga ustanoviteljev), ki zagotavljajo, da ta celotna dejavnost poteka v mejah, ki jih določa uradna ideologija? Kakšne spremembe so potrebne v celotnem šolskem sistemu, v katerem je bil marksistični svetovni nazor (ponekod pa je še vedno) obvezna podstat vseh učnih programov? Kakšna bo usoda specializiranih institucij (političnih šol, ljudskih in delavskih univerz, znanstvenih inštitutov ter raziskovalno-izobraževalnih »centrov« na področju družbenih znanosti), katerih temeljni smoter je bil razvijanje in propagiranje marksistične teorije, še posebej pa teorije in projekcije razvoja samoupravne družbe?

Vsi ti »ideološki aparati« teleokratskega sistema, ki so bili vzpostavljeni in so se skozi desetletja izpopolnjevali, so vsrkali številne kadre in ogromna družbena sredstva. Njihova dejavnost in intelektualna produkcija – pa kakorkoli ju že ocenjujemo – sta zaobsegali del pahljače idejnega življenja družbe. Če si partija (Zveza komunistov) prizadeva, da bi imela resničen vpliv na prihodnje tokove družbenega razvoja in da bi bil nujni prehod iz sistema partijsko-državnega političnega in ideološkega monopola v sistem demokratičnega pluralizma kar najmanj boleč ter za družbo kar najbolj racionalen, mora najti odgovore na zastavljena vprašanja o prihodnji usodi naštetih institucij ideološke nadstavbe, ki so z novimi pluralističnimi odnosi v ekonomski in politični sferi očitno povsem inkompatibilne.

Scenarij birokratskega »upravljanja s krizo«

Kaj se bo zgodilo, če bosta akcija in ponašanje vodilnih partijskih in državnih organov determinirani predvsem z najožjimi pragmatičnimi interesi profesionalnega politično-upravljskega sloja – se pravi z bojem za oblast in obstanek? V tem primeru se bo nadaljevala dosedanja kratkovidna politika, ki je imela že doslej pogubne posledice in ki je bistveno prispevala k podaljševanju in zaostrovanju krize. Ta »politika« se je, kot je znano, »odlikovala« po tem, da nedopustno dolgo ni priznavala oz. je ignorirala nastanek in nadaljnje poglobljanje krize; da je potem zanikovala vsakršno soodvisnost med krizo v enem segmentu družbene stvarnosti (npr. v gospodarstvu) s stanjem v vseh drugih segmentih družbenega življenja – da bi konec koncev –, ko je postala ta nelogična teza povsem razkrinkana, to dejstvo priznala in »dovolila« razmišljati o nujnosti reforme ter o pripravah nanjo – vendar samo v vnaprej zakoličenih in najavljenih razsežnostih (namreč v apelu uradnega predlagatelja, da se je treba lotiti sprememb dosedanjih neustreznih normativnih rešitev).

In končno: če bi ta izsiljena parcialna odstopanja in taktika umikanja korak za korakom ne prinesla zelenih uspehov, se odnos do nerazrešenih problemov radikalno spremeni: s pozicije trdovratne obrambe *statusa quo* se politika usmerja na pozicijo »neusmiljene kritike« danega stanja, razplet pa se išče v brezpogojnem (četudi zgolj deklarativnem) pristajanju na eno samo čudodelno formulo, ki že sama po sebi razrešuje vse probleme. Enkrat je to npr. »svobodni trg«, drugokrat »kolektivno odločanje in odgovornost«, pa spet »samoupravni (in seveda tudi politični) pluralizem«, itn.

Skrivanje za takšnimi obrazci je pomagalo Zvezi komunistov, da se vsaj formalno razbremeni odgovornosti za prešibko oziroma nikakršno konkretno angažiranje v razreševanju izjemno težavnih in zapletenih problemov, ki jih sedanja kriza sproža. S tem se hkrati prikriva tudi zaostrovanje protislovja med partijskim članstvom, ki je vse bolj razočarano in resignirano vsled vse očitnejše nezmožnosti njegove organizacije, da mobilizira in navdušuje lastne in širše družbene sile za

povsem konkretne bitke v prevladovanju krize – ter vodilnimi sloji v Zvezi komunistov in v organih državne oblasti, ki se ubadajo zgolj z lastnimi problemi ter so paralizirani vsled nacionalnih frakcijskih spopadov in zato sploh nemočni, da bi se uspeli ubadati z resničnimi problemi in zagotoviti zmago enotni akciji v boju proti vse bolj številnim in vse bolj agresivnim protikomunističnim silam. To notranje protislovje je vsajeno v samo Zvezo komunistov in postaja s tem odločujoči dejavnik vesplošne družbene krize.

Obrambna taktika in restriktivni odnos Zveze komunistov do nujnih družbenih sprememb sicer v končni konsekvenci teh sprememb ne more zaustaviti, lahko pa zmanjša njihov pozitiven učinek – tako z vidika demokratične stabilizacije družbe kot tudi z vidika vpliva organiziranih sil socialistične zavesti na občo naravnost družbenih gibanj.

Zgoraj nakazani »scenarij« izvajanja in posledic izsiljenih družbenih reform ni nikakršna samovoljna miselna konstrukcija. Po tem scenariju so potekale vse ekonomske in politične reforme v zadnjih desetih letih. Brez vnaprej dovolj premišljenih posledic ter brez močnejše opore na politično voljo, ki bo reforme spodbujala, so postajale reforme medsebojno vse manj usklajene in razparcelizirane. Prihajale so vedno z zamudo in so orale mnogo bolj plitve brazde, kot pa je to terjal čas. S tem pa se je kriza podaljševala v nedogled.

Ponovno na križpotju

Izkustva iz dosedanjih reformnih prizadevanj še niso prišla v optiko širših in bolj izostrenih kritičnih analiz. To pa bi bilo dandanes še kako potrebno. Prihaja trenutek, ko bo že legalizirani in vse bolj navzoči večstrankarski politični pluralizem postavil v kritično optiko vse »ideološke aparate« in vse transmissijske mehanizme, ki so nastajali ali so se razvijali v orbiti ideološkega monopola vladajoče partije. Njim so že šteti dnevi. Kaj pa bo nastajalo za njimi? Ali se bo vakuum, do katerega je prišlo s podiranjem institucij in aparatov doslej veljavnih ideoloških monopolov, zapolnjeval s plimo antagonističnih ideologij »meščanske desnice«, verskega fundamentalizma, nacionalističnega sovraštva in ekskluzivizma, ali pa bo partija zmogla toliko moči, da si bo razen političnega izborila tudi stvarni demokratični idejni pluralizem, ki predpostavlja strpno in neovirano soočanje različnih svetovnih nazorov in različnih ideologij. Pogoje za tak demokratični pluralizem pa more zagotoviti samo »nevtralna« pravna država. »Vskakovanje v večstrankarski politični pluralizem brez upoštevanja teh predpostavk, se lahko kaj kmalu izkaže kot usodna zgodovinska zmeta. Tisto, kar danes Jugoslavija najbolj pogreša, je širok blok vseh levo naravnanih demokratičnih sil, ki se opredeljujejo za jugoslovansko skupnost narodov in za socializem. Na tej še neraziskani in nepreizkušeni poti zgodovinskega prehajanja iz partijsko-državnega monolitizma v demokratični pluralizem, je tak blok edino zanesljiv garant, da družba ne bo zdrknila v negotovost in mrakobe balkanske fevdalno-kapitalistične restavracije.

Beograd, julij 1990.

Temeljni pristop k lastninski reformi

Pri oblikovanju temeljnega pristopa k lastninski reformi bi bilo treba upoštevati naslednja izhodišča:

1. Olastninjenje družbene lastnine, kot so nekateri politično krstili obravnavati proces (pravno gre za pridobivanje lastninske pravice na družbenih sredstvih), nikakor *ne bi smelo biti politična evforija, ki bi bila sama sebi namen*. Cilj lastninske reforme ni zgolj določitev lastnika za vsako ceno in na kakršenkoli način, ampak je učinkovitejše gospodarjenje s sedanjimi družbenimi sredstvi oziroma z gospodarskim potencialom naroda.

2. Če je cilj lastninske reforme učinkovitejše gospodarjenje,¹ nikakor ni vseeno, kdo postane lastnik, predvsem pa ni vseeno, kdo bo poslej upravljal. To namreč po nekaterih predlogih za prenos družbenih sredstev na sklade, ki prejmejo neupravljaljsko (preferenčno) delnico, ni vselej eno in isto. Bistveno je torej doseči učinkovitega upravljalca in pri tem upoštevati vsaj dve bridki zgodovinski izkušnji socialističnih gospodarskih sistemov, namreč, da *država ne more biti uspešen gospodar na podjetniški ravni ter da delavci ne morejo biti uspešen varuh interesa kapitala*.

3. Če je problem gospodarske neučinkovitosti realnega socializma ekonomska neuspešnost države na podjetniški ravni in če je problem gospodarske neučinkovitosti samoupravnega socializma nepriznavanje interesnega konflikta med delom in kapitalom – in v tej zvezi nesposobnost delavcev, da varujejo interes kapitala, podjetja, bi morali a priori kot cilj jugoslovanske reforme *izključiti kakršno koli državno ali delavsko ekskluzivnost lastnine*. S prenosom družbene lastnine na državo (nacionalizacija) ali preoblikovanjem družbene v kolektivno lastnino bi se torej nadaljevala gospodarsko neuspešna agonija kolektivismu, kar bi bil še eden od neuspehov socialističnih reform.

4. Če je cilj lastninske reforme učinkovitejše upravljanje gospodarskih zmogljivosti naroda, je treba upoštevati zgodovinske in sodobne trende o absolutnosti lastninske pravice ter o relativizaciji zveze med lastnino in upravljanjem.²

V državah z razvitim tržnim gospodarstvom ter z gospodarsko racionalnostjo in učinkovitostjo kot temeljnim merilom razvoja *vse bolj izgubljajo pomen starodavne rimskopravne resnice o absolutnosti in vrhovnosti lastninske pravice*. Razpršenost lastnine v delniško organiziranih podjetjih kot proces, ki je razmahnil mobilnost in s tem učinkovitost kapitala, je na drugi strani sprožila *proces ločitve lastnine od upravljanja* (separation of ownership from the control). Ob razpršeni lastnini tudi do 95% delničarjev, lastnikov povsem izgublja upravljaljsko moč, saj marsikje za majorizacijo pri odločanju zadošča že 5% paket delnic. Vse bolj se krepi neuprav-

* Dr. Rado Bohinc, podpredsednik Gospodarske zbornice Slovenije

¹ Glej J. Mencinger, Kam bi del ali zadrege olastninjenja družbenega premoženja, gradivo za posvetovanje GZS, Brdo, maj 1990, str. 2; Privatizacija za povečanje učinkovitosti sama po sebi ni dovolj; je samo potreben, ne pa tudi zadosten pogoj. Da bi bila ekonomsko upravičena, jo mora spremljati povečanje konkurence. Družbena korist privatizacije brez povečanja konkurence ne bi bila posebno velika.

² A. Berden v gradivu Teze o lastnini družbenega kapitala, za posvet GZS, Brdo pri Kranju, maj, 1990, predstavlja B. Kovačevu sklicevanje na Petra Druckerja, češ, da se... lastnina, nadzor ter odgovornost za poslovanje podjetja vse bolj demokratizirajo, sam pa govori o relativizaciji absolutnosti lastninskopravnih položajev ob sočasnem preoblikovanju stvarnopravnih v upravljaljska razmerja.

ljalsko lastništvo v obliki nevolilnih delnic (non voting shares) oziroma preferenčno delničarstvo. S tem prehajajo upravljalška pooblastila iz rok delničarjev na usposobljene posameznike, managerje, ki jim je v celoti zaupano upravljanje s strani delničarjev investiranega premoženja (lastnina). Nadalje se vse bolj utrjuje *obligacijskopravno (pogodbeno) prenašanje upravljalških pravic na krovne ravni v korporacijah oziroma koncernih*, npr. s pogodbami o prenosu uprave oziroma managementa, predvsem pa z različnimi oblikami pogodbene določitve skupnih okvirov in standardov poslovanja (*franšizing*). Zadnje je marsikje in vse bolj pomembno sredstvo integracije oziroma koncentracije upravljanja. Svojevrsna oblika podružbljanja lastnine oziroma relativiziranja upravljalških pravic lastnikov je vgrajevanje v upravljalško strukturo podjetij posebnih, interesno (politično, lastniško, delavsko) povsem neodvisnih, nevtralnih organov z velikimi, tradicionalno lastninskimi pooblastili. Gre za tako imenovane *nadzorne odbore (supervisory board)*, ki imajo po nekaterih pravnih redih pravico imenovati in razreševati direktorje ter tudi odločati o delitvi dobička, kar so tradicionalna lastninska pooblastila. Pa vendar to niso organi, ki bi jih imenovali lastniki, ampak zastopajo nevtralna, povsem strokovna, gospodarska merila pri odločanju. Zato so običajno tudi imenovani po sistemu kooptiranja, torej pridruževanja novih članov z odločitvijo samega organa. Vsi ti in še mnogi drugi procesi iz držav razvitega tržnega gospodarstva so lahko svarilo pred nevarnostjo fetišiziranja lastninske pravice kot cilja, ki je sam sebi namen.

5. Lastninska reforma mora upoštevati načela pravičnosti in poštenosti, sprejete družbene morale ter obvarovati pred *špekulacijami, goljufijami* in drugimi možnimi kaznivimi dejanji različnih vrst neupravičene, torej protipravne in kaznive obogatitve. Čeprav je tudi pri privatizaciji takšnega tipa dosežen cilj, torej pridobitev lastninske pravice, je tudi to pot, ki ne bi dosegla zaželenega cilja lastninske reforme, in je zato takšne odklone treba preprečevati.

V jugoslovanski stroki in politiki so se izoblikovali mnogi pristopi k lastninski reformi, od katerih bi kot temeljne lahko navedli naslednje:

1. *Preoblikovanje družbene lastnine v državno (republiško) lastnino*, in sicer naenkrat s politično odločitvijo, dekretom.³ Zagovorniki tega pristopa večinoma opravičujejo tovrstno nacionalizacijo z argumentom, da s tem država formalno pridobi pravice do kadrovskih zamenjav v gospodarstvu, usmerjanja dobička in s tem možnosti za sanacijo oziroma prestrukturiranje neučinkovitih delov gospodarstva kot tudi voditi politiko in operativno privatizacije gospodarstva, torej prodaje podjetij s strani države zainteresiranim kupcem. Podržavljanje naj bi torej usposobilo državne organe za privatizacijo, ki bi kot druga faza sledila nacionalizaciji.

Z vidika upravljanja podržavljanje seveda pomeni prenos upravljalških pravic (samoupravljanja) z delavcev na državo kot novega lastnika. Nelastniško podjetje se sicer pretvori v lastniško, torej v podjetje z (enim) lastnikom, v državno podjetje. Država v lastniški upravljalški strukturi, koder je zastopana kot lastnik, varuje interes kapitala, podjetja, s čimer je presežena samoupravna težnja k degeneraciji podjetja.

Na narodnogospodarski ravni v tem modelu država postane s političnim dekretom naenkrat lastnik vseh gospodarskih zmogljivosti. S tako pridobljenim lastništvom država izvaja upravne funkcije ne več zgolj na narodnogospodarski, ampak

³ I. Omerza, Transformacija družbene lastnine, gradivo za posvetovanje iz op. 1), str. 2: Podržavljanje vse družbene lastnine na območju Slovenije – premičnine, nepremičnine, ostala sredstva. Tak dekret je politično dejanje, ki ga sprejme slovenski parlament oziroma se lahko o tem izjasnijo slovenski državljani na referendumu. To ne pomeni vrnitve centralnoplanske državne lastnine, ampak se v bistvu samo zamenja abstraktni titular lastnine – družba s konkretnim nosilcem lastninskih pravic – država.

tudi na podjetniški ravni, hkrati pa je kot lastnik udeležena pri dobičkih (dividen-dah). S tem se družbena lastnina ne razprši na veliko število individualnih lastnikov, ampak se prenese na enega samega lastnika, upravljalca, državo.

Prednost splošne nacionalizacije kot obvezne predhodne faze kasnejše privati-zacije je videti v tem, da se takoj razreši vprašanje lastnika, le-ta pa kot najbolj organizirana in usposobljena družbena institucija, ki lahko učinkovito izvaja nujen proces privatizacije, v vmesnem, prehodnem razdobju pa opravlja vlogo gospodar-ja, upravljalca. Zagovorniki tega predloga navajajo kot odločilno prednost pred-vsem to, da se naenkrat prekineta brezvladje in anarhija in s tem povezano nadaljnje gospodarsko propadanje, povzročeno z nelastninsko organizacijo in upravljanjem podjetij, ter da je s prenosom lastnine na državo dano jamstvo za kasnejšo učinkovi-to privatizacijo.

Vendar pa je v tem modelu tudi vrsta slabosti. Osnovna je ta, da država ne more biti dober upravljalca na podjetniški ravni naenkrat vsem gospodarskim subjektom. To je zgodovina administrativnega in planskega socializma že dokazala. Druga slabost je, da se s koncentracijo vsega lastništva na državo etatizirata gospodarska aktivnost in razvoj, v čemer je spet zgodovinsko dokazana realna nevarnost birokratizacije, hkrati pa s tem zamre vsakršna individualna *gospodarska* pobuda. Nadalje pomeni poddržavljanje, čeprav le v deklarirani prvi fazi, visoko koncentracijo politič-ne moči in oblasti trenutno vladajočih struktur, kar prav hitro lahko zmonopolizira tudi sistem političnega odločanja.

S poddržavljanjem je torej na učinkovit način hitro formalno sicer razrešen problem lastnika, odprta pa ostajata vprašanje učinkovitega upravljalca in individu-alizacija lastninskih upravičenj, ki je pogoj za to. Edini resni argument enkratnemu poddržavljanju bi bil v vzpostavitvi mehanizma za nadzorovano privatizacijo, vendar tudi ta ne drži. Mehanizmi nadzorovane privatizacije v odsotnosti prodajalca se lahko vzpostavijo tudi brez poprejšnje nacionalizacije družbene lastnine; to dokazu-je tudi model, ki ga je vzpostavil zakon o družbenem kapitalu.

2. *Prenos vse družbene lastnine na državljane, ki s tem postanejo delničarji.*⁴ Porazdelitev delnic v vrednosti sedanjega družbenega premoženja med občane pomeni neodplačan način pridobitve lastninske pravice. Hkrati je tehnično proble-matično, saj terja izdajo delnic na že oblikovanem premoženju, kar je v nasprotju z osnovno idejo delničarstva, ki je pridobivanje novega kapitala. Predvsem pa je problem tega modela v določitvi optimalno pravičnega in poštenega merila za razdelitev družbene lastnine med državljane. Tega je slejkoprej treba določiti administrativno, kar je a priori vprašljivo.

Vrednost navedenega modela je sicer ta, da doseže individualizacijo lastnine in razprši družbeno lastnino na veliko število posamičnih lastnikov, delničarjev. S tem se doseže podobna lastninska struktura, kot je v državah razvitega tržnega gospo-darstva. To sicer vzpostavlja temelje učinkovitemu upravljanju, vendar po načelih, ki pretežno niso lastninska. Ob upoštevanju sodobnih trendov ločevanja lastnine od upravljanja sama individualizacija oziroma razpršitev lastnine ne daje nikakršnega jamstva za učinkovito upravljanje; ta je v prav nasprotnem, namreč v ločitvi uprav-ljanja od tako individualizirane lastnine in prenosa upravljanja na usposobljene posameznike, ki vse bolj za obvladovanje korporacij uporabljajo tudi obligacijsko-pravna sredstva (franšizing) in podobno. Zamisel, po kateri bo razpršitev lastnine

⁴ J. Mencinger v delu iz opombe pod 1) meni, da »enajsta teza o družbeni lastnini« (Buvač, Delo, 17. 3. 1990), po kateri naj bi kar celotno bogastvo Slovenije z delnicami enakomerno porazdelili med vse njene državljane, ne sodi med resnejše predloge. Vsi predlogi, ki bi problem rešili čez noč, so sploh vprašljivi.

na državljane po kakršnih koli merilih že sama po sebi zagotovila večjo učinkovitost pri gospodarjenju, je torej iluzija. Slabost tega je prav v tem, da fetišizira lastninsko preobrazbo, jo postavlja in predvsem računa s tem, da bo dosežena večja učinkovitost že z individualizacijo lastnine. Vendar v sodobnem svetu to ni tako in to je poleg vsestransko problematičnih meril za razdelitev družbene lastnine med državljane argument za zavrnitev takšnega pristopa.

3. *Enkratna pretvorba družbene lastnine v lastnino pokojninskega sklada z administrativnim prenosom* celotnega družbenega premoženja na pokojninske sklade, ki se na tej podlagi vpišejo kot preferenčni delničarji v skladih podjetij. Ta zamisel je prav tako obremenjena z določitvijo lastnika za vsako ceno, ne glede na to, ali so s tem doseženi učinki v zagotovilih za boljše gospodarjenje.

Tudi ta pristop, podobno kot nacionalizacija, doseže tako imenovanega zunanjega lastnika, odpravi se nelastniško stanje oziroma inominantnost porekla sredstev v skladih podjetja, model delitve v takšnem podjetju se lahko uredi po načelih dobička, ki gre poslej v administrativno določenem odstotku zunanjemu lastniku, torej pokojninskemu skladu. Podjetja v družbeni lastnini se tako pretvorijo v lastniška podjetja, podjetja, ki so last zunanje institucije, pokojninskega sklada.

Ta model vsekakor doseže vse potrebne formalne učinke lastninske preobrazbe, ne doseže pa tistih, ki so končni cilj lastninske reforme, namreč učinkovitejše gospodarjenje. Sam prenos inominantnega kapitala na pokojninski sklad ne bo v ničemer prispeval k boljšemu upravljanju. Še posebej, ker je model zamišljen tako, da sklad dobi le preferenčno delnico, torej ni predvideno, da bi bil usposobljen upravljalec. Vprašanje upravljalca ostaja odprto in s tem tudi vprašanje zainteresiranega lastnika, ki bo terjal učinkovito gospodarjenje.

Lahko bi rekli, da je ta model celo eden od možnih dokazov za to, da formalna urejenost lastninskih razmerij še ni jamstvo za gospodarsko učinkovito podjetje. Upravljalška struktura takšnega podjetja je sicer lastniška, vendar lastnik ekonomsko ni zainteresiran oziroma upravljalško ni pooblaščen. Odprto je vprašanje, kdo v takšnem podjetju varuje interes kapitala, lastnine; če so to še naprej delavci oziroma če še naprej ti imenujejo managerje (pokojninski sklad, ki ima preferenčno delnico, jih očitno ne, verjetno jih ne tudi država), potem s takšnimi operacijami nismo mnogo dosegli.

Tudi iz teh razlogov takšnega pristopa ni mogoče podpreti, kar pa seveda ne pomeni (tako kot velja tudi za druge doslej obravnavane modele), da se pokojninski sklad tako kot država ali državljani ne morejo pojaviti kot delni kupci.

4. *Preoblikovanje družbenolastninskih skladov v podjetjih v delavsko delničarski kapital.* To bi bila pretvorba družbene lastnine v zasebno lastnino (delavsko delničarstvo), in to spet na podlagi administrativnega akta, zakona. S tem bi bila družbena lastnina podarjena delavcem, zatečenim v posameznem podjetju, po vnaprej določenih merilih, kot so praviloma število let delovne dobe, čas zaposlitve v podjetju, razmerje v osebnih dohodkih itd.

Tudi ta pristop ima nekatere pozitivne učinke, in sicer individualizacijo lastnine, odpravo inominantnosti družbene lastnine, razpršitev dosedanje lastnine brez lastnika na veliko število individualnih lastnikov, kar vse so načini za doseganje razvitim tržnim gospodarstvom sorodne lastninske strukture.

Ugovor k temu pristopu je podoben kot k tistemu, ki smo ga omenili pri razdelitvi družbene lastnine državljanom. Najprej je vprašljiv kriterijski sistem takšne razdelitve med delavce, čeprav so že izdelani neki kvalitativni modeli, ki naj bi zagotavljali zadostno stopnjo pravičnosti. Čeprav se doseže pravična razdelitev na delavce, ostaja vprašanje, kako je s tistimi, ki so prav tako soustvarjali

družbeno lastnino, vendar ne v podjetjih z gospodarsko dejavnostjo. Končno ostaja ugovor, da samo z razdelitvijo lastnine med delavce podjetja še ni dosežena upravljalška struktura, ki bi na eni strani varovala interes podjetja, lastnine, ki bi bil nasproten, različen od interesa delavcev na drugi strani. V tem modelu namreč glede upravljanja ne bi dosegli bistvenih sprememb v primerjavi s sedanjim samoupravnim sistemom, ki delavce opredeljuje kot upravljalce kapitala in kot produkcijski faktor dela.

Zgolj lastninska preobrazba iz družbenega podjetja v popolno delavsko delničarsko podjetje oziroma delavsko kolektivno lastniško podjetje namreč v ničemer ne prispeva k učinkovitejšemu upravljanju podjetja. Še vedno se istovetita oba interesa v istem upravljalcu, interes kapitala in interes dela. Zato je takšen pristop, ki računa s popolnim prenosom družbene lastnine na delavsko lastnino, torej integralno delavsko delničarstvo, enako upravljalško neučinkovito, kot to velja za integralno samoupravno podjetje. Tudi to je dokaz več, da samo lastninska preobrazba oziroma privatizacija podjetja sama po sebi ne da še nikakršnih zagotovil za uspešnejše gospodarjenje.

5. Če je torej vodilo lastninske reforme, da sedanja podjetja brez lastnikov poslej upravljajo ekonomsko motivirani upravljalci ter da lastninska preobrazba, privatizacija ni sama sebi namen, je treba podpreti model privatizacije, ki bi temeljil na naslednjih izhodiščih:

- *odplačilnost*, kar pomeni obvezno plačilo tržno opredeljene vrednosti podjetja kot pogoj za pridobitev lastništva;
- *tržno utemeljeni motivi* za pridobitev lastništva, ki spodbujajo gospodarski interes za učinkovito upravljanje pridobljene lastnine;
- *postopnost lastninske preobrazbe* z upoštevanjem načela odplačilnosti in tržnih motivov v primerjavi s pridobivanjem lastništva na podlagi političnih dekretov oz. enkratnih administrativnih ukrepov.

Navedenim izhodiščem ustreza *prodaja oziroma nakup podjetij* v družbeni lastnini *kot temeljni in prevladujoči, ne pa izključni model privatizacije*. Ta se lahko kombinira s sovlaganji, le delno pa (komplementarno delni prodaji oziroma sovlaganjem) z neodplačilnim prenosom znotraj sestavljene oblike. V nekaterih panogah gospodarstva je upravičena nacionalizacija oz. neodplačilni prenos na državo. Na drugi strani subjekti privatizacije prav tako ne morejo biti ekskluzivno določeni (samo država, samo delavci), ampak najširše, torej kdor koli, ki ima tržno utemeljen motiv in je tudi plačilno sposoben za nakup. Kupec je torej lahko drugo podjetje, prav tako pa delno tudi delavci, država, tuje podjetje ali fizična oseba, banka, ustanova itd. . . .

Navedena izhodišča vodijo k sklepu, da je pravilen pristop k lastninski reformi v tem, da se lastninska pravica na družbeni lastnini pridobiva prevladujoče s prodajo zainteresiranim upravljalcem v kombinaciji z različnimi drugimi oblikami (začasnega) prenosa, ki tako sestavljajo raznovrstne dopustne modele privatizacije. Dopustnost posameznih modelov bi morala določiti država, če že ne z zakonodajo (o prodaji družbenega kapitala), pa vsaj s čvrsto politiko, ki bi jo določile republiške agencije za prestrukturiranje. Tako privatizacija ne bi bila spontana oziroma stihijska, na meji ali pod mejo zakonitosti in poštenja, ampak bi jo država nadzorovala. *Politika nadzorovane privatizacije* bi torej terjala določitev dopustnih finančnih modelov pri prehajanju družbene lastnine v »roke« različnih lastnikov.

Država (republika) bi morala na drugi strani tudi določiti, *kateri deli gospodarstva so izvzeti iz pravnega prometa (ekstra comercio)*, oziroma določiti podjetja, katerih nakup ni možen zaradi njihovega pomena oziroma širšega družbenega

interesa. Za takšna podjetja bi bilo pravilnejše, da na njih pridobi lastninsko pravico država z odkupom ali z nacionalizacijo oz. neodplačilnim prenosom.

Nadalje bi moral zakon *razrešiti, kaj s preostankom družbenega kapitala* v obdobju do njegove privatizacije oziroma nacionalizacije. To vprašanje bi morali tudi razreševati v okviru modelov, ki bi jih s svojo politiko določila agencija. V teh modelih naj bi praviloma pod določenimi pogoji in v določenih rokih prenesli preostanek družbenega kapitala na agencijo, ta pa bi ga – kot preferenčno delnico države – vložila spet v podjetje. Praviloma bi podjetje imelo prednostno pravico do nakupa preostanka poslej državnega kapitala v skladih podjetja v naslednjih letih.

Zakonodaja bi morala skupaj s politiko agencije *spodbujati delavce k odločitvi o prodaji družbenega kapitala*. Spodbude so predvsem materialne, in sicer v pridobitvi določenega dela lastninske pravice ob prodaji (npr. šest osebnih dohodkov kot vrednost delnice, ki jo ob prodaji pridobi posamezen delavec) ali pa v obliki popustov pri nakupu delnic za delavce podjetja. Če kljub materialnim ugodnostim delavci ne bi sprejeli odločitve o prodaji oz. privatizaciji podjetja, bi morala zakonodaja pooblastiti agencijo, da v določenem času ali v določenih gospodarskih razmerah, v katerih se znajde podjetje (npr. insolventnost, izgube), sprejme določene ukrepe za lastninsko prestrukturiranje podjetja. Poleg tega bi morali biti v odločitve o prodaji družbenega kapitala oz. o privatizaciji družbenega podjetja vključeni tudi zunanji nevtralni eksperti, ki bi sodelovali v upravljalški strukturi podjetij z inominantnim kapitalom.

Prodajo podjetja v družbeni lastnini delavcem oziroma popuste pri nakupu delnic bivših podjetij v družbeni lastnini, bi morali limitirati na največ 30%, s čimer bi *preprečili, da se sedanja samoupravna podjetja pretvorijo v kolektivno lastniška oziroma popolna delavsko delničarska podjetja*. Delavske delnice bi praviloma oz. v najkrajšem času morale biti transferibilne, s čimer bi se postopno dosegla razpršitev interne na splošno delničarsko lastnino.

Pri oblikovanju modelov, politike privatizacije bi morali *diverzificirati merila glede na vrsto sredstev* (neposlovna in poslovna pasiva, stanovanjski sklad, objekti družbenega standarda, servisne dejavnosti itd.) *ter tudi na narodnogospodarski ravni* (storitvena dejavnost – turizem, gostinstvo, trgovina, posebej komunalne dejavnosti, posebej bančništvo, posebej zavarovalništvo, posebej ekstraktivne dejavnosti in primarna industrija itd.).

Agencija bi morala v svojo politiko oz. modele vgraditi tudi različna merila glede na to, kakšna je *vrednost podjetja glede na njegovo perspektivnost oz. pričakovani donos*, oziroma glede na to, v kakšnem gospodarskem položaju je. Tako bi se modeli morali razlikovati po tem, ali podjetje poprej ozdraviti in ga kasneje prodati po višji tržni ceni, ali pa sanacijo prepustiti kupcem in se z njim dogovoriti o usodi delavcev oziroma njihovem socialnem položaju v sanaciji podjetja.

Ključno vprašanje privatizacije je *oblikovanje plačilno sposobnega povpraševanja oziroma mehanizmov kreditiranja* oziroma drugačnega financiranja nakupa podjetij. To vprašanje je na eni strani pomembno zaradi opredelitve politike, ki bo določila norme dopustnosti pri določanju kupnine in pogojev plačevanja. Na drugi strani je opredelitev mehanizmov financiranja pomembna zaradi optimalizacije modelov privatizacije glede na razpoložljiva finančna sredstva pri kupcu.

Pri določanju cene bi morala v načelu biti odločilna vrednost podjetja, določena po metodi pričakovanega donosa, torej tržna vrednost. Zato je osnovni pogoj uspešne privatizacije usposobitev ustreznih revizijskih organizacij, to je nevtralnih ekspertnih finančnih podjetij, ki so sposobna določiti tržno ceno podjetij.

LITERATURA:

1. R. Bohinc, Podjetja in družbe, I, II, Univerza v Mariboru, Visoka šola za organizacijo dela v Kranju, skripta, Moderna organizacija, 1989.
2. B. Kovač, Uvod v podjetništvo, Univerza v Ljubljani, Studium gevrle, Ljubljana 1990.
3. Priprava privatizacij podjetja (seminarsko gradivo), ITEO Ljubljana, 11. junij 1990.
4. J. Prašnikar, V. Rešič, Preobrazba jugoslovanske organizacije združenega dela v podjetje, DO AGEA, Nova Gorica, 9. september 1989.
5. 18. kongres CIRIEC, Portorož, 12.–14. junij 1990, zbirka referatov.
6. J. I. Jerovšek, Veljko Rus, Inovativno podjetje, druga dopolnjena izdaja, ČGP Delo, Gospodarski vestnik, Ljubljana 1989.
7. P. Cooke, Effective Tax Strategies for International Corporate Acquisition, Deventer, Boston 1989.

Prometne značilnosti in javne funkcije transportne infrastrukture

I. Uvod

Infrastrukturne dejavnosti imajo svoje posebne značilnosti, zaradi katerih se pravila optimizacije njihovega razvoja in poslovanja razlikujejo od splošnih pravil ekonomske optimizacije. Te razlike objektivno pogojuje njihova vloga v ekonomiji, saj infrastrukturne dejavnosti zagotavljajo nekatere splošne pogoje za delovanje celotnega gospodarstva, katerih učinkov ni mogoče v celoti internizirati v individualne račune prometnih organizacij. Zato družbeni učinki teh dejavnosti niso povsem skladni s podjetniškimi učinki posameznih transportnih organizacij. Zaradi navedenih razlogov je večina infrastrukturnih dejavnosti posebnega družbenega pomena ali pa so javne službe.

Razvoj transportne infrastrukture je za vse nacionalne ekonomije velikega pomena. Tega dejstva se zaveda tudi jugoslovanska ekonomska politika. Kljub jasnim opredelitvam pa v razvoju infrastrukture vedno bolj zaostajamo. Zato smo se odločili, da nekoliko podrobneje proučimo, kako problematiko razvoja prometne infrastrukture obravnava ekonomska in prometna teorija.

S tem kratkim prispevkom želimo čim bolj celovito in teoretsko podkrepljeno osvetliti navedeno problematiko ter tako prispevati k oblikovanju družbeno in prometno najugodnejših rešitev. Menimo namreč, da je poglobljeno teoretsko obravnavanje teh problemov nujno glede na to, da se v vsakdanji praksi pri njihovem reševanju srečujemo s številnimi dilemami. Pri premagovanju dilem pa je teorija nujni in nepogrešljivi pripomoček ter način za preprečevanje možnega voluntarizma.

S tem v zvezi bomo nekoliko podrobneje proučili:

1. Kako je v teoriji definirana infrastruktura?
2. Kako opredeljuje teorija njen družbenoekonomski status konkretno, kako opredeljuje njene gospodarske in javne funkcije?
3. Kako teorija opredeljuje tehnološke in ekonomske funkcije infrastrukture?
4. Kako teorija obravnava problematiko njene enostavne in razširjene reprodukcije?
5. In končno, kako teorija opredeljuje pomen infrastrukture za gospodarski in širši socialni razvoj posameznih družb?

2. Značilnosti in gospodarski pomen transportne infrastrukture

2.1. Pojem infrastrukture

Z infrastrukturo v tehničnem smislu označujemo stabilne objekte in naprave, ki jih uporabljajo javni transport, komunala, energetika, komunikacije, zdravstvo,

* dr. Miroslav Odar, ekonomski svetnik, Gospodarska zbornica Slovenije

šolstvo, sociala in druge splošne službe.¹ Na podlagi te splošne opredelitve lahko delimo infrastrukturo na gospodarsko in negospodarsko. Gospodarska infrastruktura zajema stabilne objekte in naprave, ki jih uporabljamo v produkcijskem procesu transportnih, energetskih, komunalnih in komunikacijskih storitev. Negospodarska infrastruktura pa zajema objekte in naprave, ki so potrebne za zagotavljanje izobraževalnih, zdravstvenih, socialnih in drugih storitev za zadovoljevanje splošnih družbenih potreb. Osnovna razlika med gospodarsko in negospodarsko infrastrukturo je v poteku reprodukcije. V gospodarski infrastrukturi potekajo procesi reprodukcije po splošnih ekonomskih zakonitostih, v negospodarski infrastrukturi pa ne v celoti.

Kljub temu, da je pojem infrastrukture v literaturi enotno opredeljen, pa obstajajo precejšnje razlike pri odločitvah, kateri objekti in naprave sodijo v infrastrukturo. Razlike se po mišljenju Borchardta pojavljajo zaradi različnih kriterijev, ki jih lahko nasplošno razvrstimo v dva dela. Prvi se nanašajo na ekonomske in tehnično-tehnološke značilnosti infrastrukturnih objektov, drugi pa na družbenogospodarske značilnosti infrastrukturnih storitev.²

S stališča ekonomskih in tehnično-tehnoloških značilnosti so infrastrukturo proučevali R. Jochimsen³ J. Stohler⁴ R. Frey⁵ in E. Tuchtfeldt⁶. Po mišljenju navedenih avtorjev sodijo v infrastrukturo objekti in naprave, ki imajo naslednje ekonomske značilnosti: kapitalno investicijsko intenzivnost, dolgo obdobje izkoriščanja, visok delež fiksnih stroškov, tehnični monopol, netržne elemente cen, nizko rentabilnost, zunanje viire investicij, univerzalnost učinkov in nemožnost internizacije vseh zunanjih učinkov, centralizirane sisteme planiranja razvoja in vodenja ter integracijske funkcije na ravni celotnega gospodarstva. Poleg naštetih ekonomskih značilnosti pa imajo infrastrukturni objekti in naprave naslednje tehnično-tehnološke značilnosti: tehnološko kompleksnost in obsežnost, interno funkcionalno soodvisnost in integriranost, tehnično nedeljivost ter stabilnost objektov in naprav.

Z vidika splošnih gospodarskih značilnosti infrastrukturnih storitev in njihovih družbenih funkcij sta infrastrukturo proučevala tudi P. Samuelson⁷ in R. Musgrave.⁸ Avtorja sta infrastrukturo opredelila kot sredstvo za zagotavljanje javnih funkcij, pri čemer bi morala imeti odločilno vlogo država in njene ustanove. Tako je P. Samuelson na podlagi teoretičnih raziskav Wicksella, Saxa in Lindhola razdelil vse dobrine na zasebne in javne. Javne dobrine so dostopne vsem potrošnikom ne glede na to, ali jih plačajo ali ne. Kadar so dobrine na razpolago vsem, nimajo cene v klasičnem pomenu pojma, pač pa so oblika družbenega priznavanja globalnih stroškov, ki se pojavljajo pri njihovi proizvodnji. Proračunsko financiranje zato nadomeščata trg in cene. Za transportne organizacije, ki upravljajo z infrastrukturo, je po Samuelsonu primernejše državno urejanje reprodukcije, ker se ob upadanju povpraševanja pojavi razlika med povprečnimi in marginalnimi stroški, kar povzroči dohodkovni primanjkljaj, ki ga lahko nadomesti le država.

¹ Die Grosse Duden Etimologie, Mannheim 1968.

² K. Borchardt, Die Bedeutung der Infrastruktur für die sozialökonomische Entwicklung, v knjigi Grundfragen der Infrastrukturplanung für wachsende Wirtschaften, J. C. B. Mohr, Berlin 1971, str. 14.

³ R. Jochimsen, Theorie der Infrastruktur, J. C. B. Mohr, Tübingen 1966, str. 68–124.

⁴ J. Stohler, Zur rationalen Planung der Infrastruktur, J. C. B. Mohr, Tübingen 1966, str. 86–131.

⁵ R. L. Frey, Infrastruktur, J. C. B. Mohr, Zürich 1970, str. 58–96.

⁶ E. Tuchtfeldt, Infrastrukturinvestitionen als Mittel der Strukturpolitik, v knjigi: Theorie und Praxis der Infrastrukturpolitik, Berlin 1970, str. 125–186.

⁷ P. A. Samuelson, The Pure Theory of Public Expenditure and Taxation, v knjigi: Margolls-Guilton H., Public Economics, Mc Graw Hill Co., London 1969.

⁸ R. Musgrave, The Theory of Public Finance, Mcmillan, New York 1956.

V jugoslovanski ekonomski literaturi sta infrastrukturo z vidika gospodarskih in družbenih funkcij proučevala dr. Branko Vegar in dr. Milorad Bibić.⁹ Po njunem mnenju spadajo v infrastrukturo vsi stabilni objekti in pripadajoče naprave v gospodarskih in družbenih dejavnostih, v katerih delovanje trga ne more biti osnova za usklajevanje dela in potreb, niti osnova za vrednotenje rezultatov proizvodnje. Ti objekti so nezamenljivi pogoji dela in življenja gospodarstva, družbe in vsakega posameznika.

2.2. Opredelitev transportne infrastrukture

Glede na to, da je transportna infrastruktura v ekonomski literaturi razmeroma enotno opredeljena, uporabljamo v prispevku definicijo Komiteja za notranji transport pri Evropski ekonomski komisiji, in sicer da v transportno infrastrukturo spadajo vse transportne poti in pripadajoče stabilne naprave, ki so v funkciji transporta.¹⁰

Za transportne poti in stabilne naprave veljajo po Jochimsenu naslednje posebnosti: splošna uporabnost in pomen za celotno gospodarstvo, visok delež fiksnih stroškov, investicijska ekstenzivnost, časovno sovpadanje proizvodnje in potrošnje ter velik vpliv države pri njihovem upravljanju in načrtovanju razvoja.¹¹

2.3. Pomen transportne infrastrukture za gospodarski in družbeni razvoj

Transportna infrastruktura omogoča zadovoljevanje potreb po transportu, te pa so odvisne predvsem od stopnje razvitosti posameznih družb. Čim bolj je posamezna družba razvita, tem večje možnosti ima, da gradi transportno infrastrukturo in tako izboljšuje transportne razmere. To soodvisnost lahko ponazorimo s podatki o prevozu potnikov in blaga v različnih deželah na različnih stopnjah njihovega gospodarskega razvoja. Na primer, prebivalec Indije je leta 1957 v povprečju po kopnem potoval 304 km, prebivalec Francije 2.528 km, Nemčije 4.372 km in prebivalec ZDA 6.450 km. V istem letu je bilo na enega prebivalca v obsegu 1 km v Indiji prepeljanih 199 ton blaga, v Nemčiji 1.361 ton, Franciji 1.701 ton in v ZDA 7.691 ton blaga.¹²

Kljub temu, da transportna infrastruktura vpliva na gospodarski razvoj posameznih dežel, njene vloge ne smemo precenjevati. Z razvojem transportne infrastrukture lahko družbene skupnosti splošni gospodarski razvoj precej spodbudijo, vendar pa sočasno zamrznejo precejšnja kapitalna sredstva, ki bi v alternativnih uporabah morda dala hitrejša in boljše rezultate. Zato je pomembno, da razvoj transportne infrastrukture presojava predvsem s stališča njenih gospodarskih funkcij in manj z vidika družbenih interesov.¹³ Dandanes se namreč vse preveč

⁹ dr. Branko Vegar, *Prometna infrastruktura*, Prometni centar, Zagreb 1981, str. 29, dr. Milorad Bibić, *Troškovi infrastrukture u saobraćaju*, Institut Kiril Savić, Beograd 1972, str. 20–24.

¹⁰ *Esquisse d'une doctrine de la coordination des investissements d'infrastructure dans les transports*, UIC, Geneve 1976, str. 2.

¹¹ R. Jochimsen, navedeno delo, Tübingen 1966, str. 103.

¹² *Economic Development and Planning in Asia and the Far East – VI. Transport Development*, Economics Bulletin for Asia and Far East, New York, U.N. 1960, 1960/12, str. 7.

¹³ M. Meyerson, *Strategy Planning for Transportation and Economic Development*, Washington, D.C., Government printing Office 1963.

srečujemo z zahtevami po ekstenzivni gradnji transportne infrastrukture, ki je pretežno v interesu lokalnih skupnosti in zato premalo izkoriščena.

Novejša znanstveno raziskovalna dela vedno pogosteje poudarjajo, da razvojni koncepti družbenih skupnosti dajejo prevelik pomen transportni infrastrukturi. A. Walters¹⁴ in O. Hirschman¹⁵ v svojih študijah izražata stališče, da je zlasti za dežele v razvoju boljše, če nimajo preobsežne transportne infrastrukture. Vendar pa ob tem opozarjata, da obstaja določena najnižja raven infrastrukturne opremljenosti vsake družbe, pod katero ne sme pasti, ker bi bil sicer splošen razvoj zavrt. Podobna stališča o vlogi in pomenu transportne infrastrukture pri splošnem razvoju je sprejela večina dežel v svetu.¹⁶

Če je infrastruktura preobsežna za dane gospodarske potrebe, lahko negativno vpliva na delovanje celotnega transportnega sistema. Blagovni in potniški tokovi so razpršeni in se v veliki meri odvijajo neracionalno in nefunkcionalno, kar v končni fazi lahko deluje kot zavora splošnega razvoja. Skladnost razvitosti transportne infrastrukture in gospodarstva je zato pomemben element gospodarske stabilnosti. To lahko ponazorimo z ugotovitvami, da imajo nerazvite dežele v primerjavi z razvitimi v povprečju samo trikrat manjšo železniško infrastrukturo in kar 25-krat manjši obseg železniškega transporta. Skladnost razvitosti transportne infrastrukture in gospodarstva močno vpliva tudi na izkoriščenost infrastrukturnih zmogljivosti, na primer: El Salvador je imel leta 1937 30 milj železniških prog na 1.000 milj² in le 9 ton/milj transportnega dela po prebivalcu. V Indiji je istega leta znašal ta odnos 26 milj in 60 t/milj, na Novi Zelandiji 32 milj in 464 t/milj ter na Finskem 26 milj in 508 t/milj.

V posameznih bolj razvitih deželah pa so imeli v tem obdobju slabše razvito železniško infrastrukturo, vendar precej večji obseg transporta. Kanada je imela le 12 milj železnic na 1.000 milj² in kar 2.611 ton/milj transporta po prebivalcu, v Sovjetski zvezi je znašalo razmerje 14 milj in 1,134 t/milj. So pa tudi dežele z zelo razvito železniško infrastrukturo, vendar z relativno nižjim obsegom transportnega dela. Belgija je imela razmerje 267 milj in 578 t/milj, Nemčija pa 253 milj in 295 t/milj.¹⁷

2.4. Tehnično-tehnološke značilnosti transportne infrastrukture

Zmogljivosti transportne infrastrukture so odvisne od njenih tehnično-tehnoloških značilnosti. Te zmogljivosti imajo kvantitativno in kvalitativno razsežnost. Kvantitativna razsežnost določa transportno prepustnost in nosilnost infrastrukture, kvalitativna razsežnost pa določa transportni standard, ki se kaže v hitrosti, varnosti, zanesljivosti in udobnosti transporta. Kvantitativna razsežnost je v veliki meri odvisna od kvalitativne, ker je prepustna moč odvisna od možnosti hitrega, varnega in zanesljivega transporta.

Ker so sistemi transportne infrastrukture tehnično-tehnološko nedeljivi in nezamenljivi, je zelo pomembno, da so vsi njihovi deli načrtovani glede na raven

¹⁴ A. A. Walters, Development Model of Transport, American Economic Review, Nashville 1968/5, str. 360.

¹⁵ A. O. Hirschman, The strategy of Economic Development, Yale University Press, New Haven 1959.

¹⁶ UNIDO, Industrial Location and Regional Development, New York, U.N. 1971, str. 684.

¹⁷ Povzeto po N. S. Buchanan in S. H. Ellis, Approaches to Economic Development, New York, The Twentieth Century Found 1955, str. 210. Podobno tudi M. Meier in R. E. Baldwin ugotavljata, da nerazvite dežele običajno zaostajajo bolj na področju obsega transporta kot na področju razvitosti transportne infrastrukture. M. Meier in R. E. Baldwin, Economic Development, Brooking Institution, Washington, D. C. 1964, str. 148.

potreb, ki jih želimo zadovoljiti med največjo obremenitvijo ob pogoju, da je delovanje vseh delov ustrezno usklajeno. Zmogljivost celotnega infrastrukturnega sistema znaša le toliko, kolikor znaša zmogljivost najslabšega člena.

Ker pa ima infrastruktura dolgo življenjsko dobo, se morajo njene začetne zmogljivosti, ki jih je težko graditi postopoma, načrtovati glede na bodoče pričakovano povprševanje. Zaradi tega je infrastruktura pogosto premalo izkoriščena ali pa preobremenjena.

Zaradi nedeljivosti in enotnosti tehnološkega sistema gradnje transportne infrastrukture pogosto ni mogoče deliti po fazah in tako prilagajati njenega razvoja materialnim možnostim. Investiranje v transportno infrastrukturo večinoma zahteva enkratno angažiranje sredstev velikega obsega, ki jih običajno lahko zagotovi le vsa družba.

2.5. Ekonomske značilnosti transportne infrastrukture

Ekonomske značilnosti transportne infrastrukture lahko proučujemo s stališča:

a) transportnih organizacij, v katerih je transportna infrastruktura osnovno sredstvo, in

b) celotnega gospodarstva oziroma družbe.

Ekonomske značilnosti transportne infrastrukture s stališča transportnih organizacij je obširneje proučeval nemški teoretik E. Sax.¹⁸ E. Sax je ta vidik transportne infrastrukture obravnaval predvsem s podrobnejšim proučevanjem strukture in dinamike stroškov v transportu. Glede na njihovo odvisnost od obsega izkoriščenosti infrastrukturnih zmogljivosti je stroške razvrstil:

a) na fiksne, ki se ne spreminjajo z obsegom izkoriščenosti zmogljivosti;

b) na relativno fiksne, ki se ne spreminjajo le v določenih conah izkoriščenosti, spreminjajo pa se pri prehodih iz ene v drugo cono izkoriščenosti, in

c) na variabilne, ki se spreminjajo z obsegom izkoriščenosti zmogljivosti.

Celotni fiksni stroški so enaki ne glede na obseg izkoriščenosti zmogljivosti, torej s povečevanjem izkoriščenosti upadajo na enoto transportne storitve. Relativno fiksni stroški na enoto storitve padajo le v okviru določene cone izkoriščenosti zmogljivosti, pri prehodu v drugo območje pa se lahko skokovito povečajo ali zmanjšajo. Celotni variabilni stroški se z obsegom izkoriščenosti zmogljivosti povečujejo, na enoto storitve pa v povprečju ostajajo enaki. Zato je pridobivanje dohodka po Saxu v organizacijah transportne infrastrukture predvsem odvisno od izkoriščenosti zmogljivosti. Dinamika dohodka je odvisna zlasti od strukture stroškov. Čim večji je delež fiksnih stroškov, tem večja bo regresija celotnih povprečnih stroškov zaradi povečevanja izkoriščenosti zmogljivosti.

Saxovo teorijo strukture in dinamike stroškov v transportu so dopolnili C. Pirath, F. Kuttner, W. Effmert in W. Böttger.¹⁹ Navedeni avtorji poudarjajo naslednje značilnosti strukture stroškov v infrastrukturi:

1. Velik delež fiksnih stroškov zaradi velike kapitalne vrednosti infrastrukturnih naprav. Ta značilnost ima po teh avtorjih dve posledici:

¹⁸ E. Sax, Die Verkehrsmittel in Volks Staatswirtschaft, I. Band, Allgemeine Verkehrslehre, Wiedenfeld Kurt, Transportwesen, Tübingen 1930.

¹⁹ C. Pirath, Die Grundlagen der Verkehrswirtschaft, Berlin 1949. F. Kuttner, Die Selbstkosten der Verkehrsbetriebe bei schwankendem Beschäftigungsart, J. C. B. Mohr, Berlin 1962. W. Effmert, Kosten, Investitions und Wirtschaftlichkeits rechnungen im Verkehr, Verkehrswissenschaftliche Lehrmittelgesellschaft m. b. H., I. Bd., Frankfurt (Main) 1970. W. Böttger, Organisation und Wirtschaftsführung der Verkehrsunternehmen, J. C. B. Mohr, Düsseldorf 1962.

a) Celotni stroški infrastrukture se ne morejo v celoti vračunati v ceno posamezne transportne storitve, ker povpraševanje tega ne prenese in bi povzročilo škodo na kvadrat, kot je to ugotovil že Dupuit. Zmanjšala bi se obseg izkoriščenosti infrastrukturnih zmogljivosti in transportni standard, čeprav so zmogljivosti na voljo.

b) Pridobivanje dohodka v infrastrukturnih organizacijah ni odvisno samo od prodaje storitev, marveč tudi od načina pokrivanja fiksnih stroškov (s strani države ali uporabnikov). Če se kratkoročno uveljavi sistem pridobivanja dohodka s ceno na ravni polnih stroškov, to dolgoročno povzroča strukturalne spremembe pri delitvi dela med različnimi transportnimi panogami. Tiste, ki so bolj obremenjene z infrastrukturo in imajo zato večje fiksne stroške, odmirajo, ne glede na to, ali so z narodnogospodarskega stališča racionalne.

2. Večina navedenih avtorjev uvršča v fiksne stroške transportne infrastrukture: amortizacijo, obresti, zavarovanje, stroške storitev (najemnine), funkcionalne stroške (osvetlitve, označbe), davke in prispevke, osebne dohodke in stroške uprave (skupnih služb).

3. Zaradi visokega deleža fiksnih stroškov celotni stroški dobivajo značilnosti variabilnih šele pri določenih stopnjah izkoriščenosti zmogljivosti. Čim bolj so zmogljivosti infrastrukture izkoriščene, tem bolj postajajo celotni stroški variabilni. Zato cena transportnih storitev lahko pokriva toliko večji delež stroškov, kolikor je večja stopnja izkoriščenosti zmogljivosti.

Za infrastrukturne dejavnosti je pomembno, kako se gibljejo stroški pri prehodu iz ene cone izkoriščenosti v drugo cono. Ta pojav v transportu so zlasti proučevali francoski teoretiki marginalizma. Zanimalo jih je, kakšna sta struktura in dinamika stroškov pri proizvodnji dodatnih količin transportnih storitev oziroma kakšni sta struktura in dinamika stroškov v zadnji coni izkoriščenosti zmogljivosti.

R. Hutter, ki smo ga že omenili, deli stroške na marginalne in nemarginalne (običajno fiksne).²⁰ Med marginalne stroške prišteva tiste, ki se pojavljajo kot dodatni v zadnjem območju izkoriščenosti zmogljivosti oziroma s proizvodnjo dodatne storitve.

V določenem območju izkoriščenosti zmogljivosti imajo marginalni stroški običajno značilnosti variabilnih stroškov in se v povprečju na enoto storitev ne zmanjšujejo pri prehodu iz enega območja v drugo območje, pa zaradi dodajanja relativno fiksnih stroškov zgubljajo značilnosti variabilnosti. Hutter navaja, da imajo marginalni stroški v transportni infrastrukturi naslednje značilnosti:

a) običajno so precej nižji od povprečnih celotnih stroškov, ker prevladujejo fiksni stroški;

b) degresija in progresija sta izrazitejši kot pri celotnih variabilnih stroških, ker je njihov delež relativno majhen;

c) svojo najnižjo vrednost dosegajo pred variabilnimi in celotnimi stroški.

Po Hutterju je krivulja mejnih stroškov odvisna predvsem od fiksnih stroškov. Čim večji je delež fiksnih stroškov, tem manjši je delež marginalnih. Infrastrukturne organizacije bi morale s ceno pokriti vsaj marginalne stroške, ker so ti neposredno odvisni od obsega transportne proizvodnje.²¹

V Jugoslaviji so problematiko infrastrukturnih stroškov v transportu proučevali

²⁰ Le probleme tarifaire, v reviji *Revue générale des chemins de fer*, 6/1950, Paris 1950.

²¹ Za analizo strukture in dinamike stroškov v infrastrukturnih organizacijah lahko uporabimo tudi Mellerowiczov teoretični model kritičnih točk gibanja stroškov in območij izkoriščanja zmogljivosti.

Konrad Mellerowicz, *Kosten und Kostenrechnung*, 2. knjiga, 2. del: Walter de Gruyter, Berlin 1968, str. 366–385.

li M. Jamnik, V. Kolarič, Z. Jelinović, S. Novaković, M. Bibić, D. Bates in D. Šimulčik.²² Pri teh avtorjih je v ospredju predvsem vprašanje, kako zagotoviti pokrivanje stroškov infrastrukture, da bi reprodukcija v transportu potekala nemoteno in da bi stroške pokrivali tisti, ki jih z uporabo infrastrukture povzročajo, ter da bi bile ob tem storitve dostopne čim širšemu krogu uporabnikov. Infrastrukturne stroške po mnenju avtorjev lahko pokrivamo na naslednje načine:

1. s ceno transportnih storitev na ravni polnih stroškov;
2. z državnim pokrivanjem celotnih ali delnih stroškov infrastrukture;
3. uporabniki pokrivajo celotne ali delne stroške infrastrukture, pri čemer sta načelno možni dve varianti:

a) v obliki polne cene, ki je razdeljena v dva dela, katerega en del pokrivajo uporabniki s ceno, en del pa v obliki nadomestila;

b) v obliki prispevka, določenega na ravni predvidenih stroškov.²³

Pri ugotavljanju, katera od navedenih oblik pokrivanja infrastrukturnih stroškov je najprimernejša, menimo, da je treba izhajati iz načela, da je osnova vsake sodobne transportne politike izenačevanje pogojev gospodarjenja vseh transportnih panog, ki so različno obremenjene s transportno infrastrukturo. Navedenega načela ni mogoče uresničiti s ceno na ravni polnih stroškov infrastrukture. S ceno na ravni celotnih stroškov infrastrukture se razlike v pogojih gospodarjenja povečujejo, s tem pa se ustvarjajo možnosti za neskladnosti v razvoju celotnega transportnega sistema, ki se kažejo v pretiranem razvoju panog, ki nimajo infrastrukture, in zaostajanju panog, ki imajo infrastrukturo. Zato teoretično lahko zagovarjamo predpostavko, da cena, oblikovana na ravni polnih stroškov, ne more biti osnova za pridobivanje dohodka v transportnih dejavnostih, ki so obremenjene z velikimi stroški infrastrukture. Skladno s tem je družbeno sprejemljivejše načelo, da je s ceno treba zagotoviti pokrivanje vsaj marginalnih stroškov, druge stroške infrastrukture pa bi morali pokrivati uporabniki posredno glede na svojo ekonomsko moč s prispevki in nadomestili.

Ekonomski značilnosti transportne infrastrukture s stališča celotnega gospodarstva zajemajo teoretični pristopi, ki vključujejo v svoja izhodišča tudi njene eksterne učinke. Ti pristopi upoštevajo dejstvo, da ima transportna infrastruktura močne učinke tudi na gospodarske in družbene subjekte, ki je neposredno ne uporabljajo. Teh eksternih učinkov ni mogoče ali pa jih je zelo težko ekonomsko izmeriti in internizirati v sistem pridobivanja dohodka. Eksterni učinki transportne infrastrukture so ugodnosti (koristi), ki so vsem brezplačno na razpolago, ali pa neugodnosti (škode), ki jih uporabniki ne plačajo. Praktično ima od transportne infrastrukture vsakdo koristi, čeprav je ne uporablja neposredno, je pa odvisen od drugih, ki jo potrebujejo. Eksterne učinke transportne infrastrukture je nemogoče vrednotiti s tržnim mehanizmom. Paul Samuelson meni, da so eksterni učinki

²² dr. M. Jamnik, Specifičnosti sistema i politika cena u oblasti elektroprivrede i saobraćaja, Institut društvenih nauka, Beograd 1971.

dr. Z. Jelinović, Ekonomika prometa, Informator, Zagreb 1972.

dr. M. Bibić, Troškovi infrastrukture u saobraćaju, Institut Kiril Savić, Beograd 1972.

dr. V. Kolarič, Organizacija i ekonomika saobraćaja, Rad, Beograd 1978.

dr. S. Novaković, Ekonomika saobraćaja, Savremena administracija, Beograd 1981.

dr. D. Šimulčik, Teorija i praksa financiranja, izgradnje i održavanja prometne infrastrukture, Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet, doktorska disertacija, Zagreb 1983.

²³ dr. Mirko Jamnik pa na osnovi izhodišč marginalističnih teorij opozarja tudi na možnosti »dvodelnih cen« kot obliki nedržavnega pokrivanja visokih fiksnih stroškov infrastrukture; dr. Mirko Jamnik, Teorija trga in cen, Univerza v Mariboru VEKŠ, Maribor 1980, str. 130 in dr. Mirko Jamnik, Specifičnosti sistema i politike cen u elektroprivredi i saobraćaju, Institut društvenih nauka, Beograd 1969, str. 124.

neizmerljivi (intangibles), zato ne morejo imeti cene, s katero bi pokrili njihove stroške.²⁴

V teoriji se običajno ločeno obravnavajo tehnološki in ekonomski (denarni) eksterni učinki.²⁵ Tehnološki eksterni učinki vplivajo na proizvodne procese, ekonomski pa na pridobivanje finančnih koristi (profitov).²⁶ Tehnološki vidik eksternih učinkov transportne infrastrukture se kaže predvsem v produktivnosti prevoznih organizacij. Posebno pomembni eksterni učinki transportne infrastrukture omogočajo širjenje prodajnih in nabavnih trgov, preseganje regionalnih monopolov in uveljavljanje primerjalnih prednosti. Teh posrednih učinkov ni mogoče meriti in internizirati v kalkulacije in poslovne rezultate transportnih organizacij.

Obravnava ekonomskih značilnosti infrastrukture s stališča gospodarstva in družbe običajno zajema tudi posebnosti naložb v infrastrukturo. Te posebnosti se kažejo predvsem v tem, da infrastrukturne naložbe večinoma niso neposredno produktivne. Svojo ekonomsko upravičenost lahko dokažejo le z učinki pri uporabnikih, ki pa jih je težko izmeriti in zato družbeno ovrednotiti. V takih primerih pa je treba razvijati posebne metode družbenega in podjetniškega presojanja naložb z vidika internih in eksternih koristi kakor tudi stroškov.

3. Sklepne ugotovitve

Iz prikaza teoretskih obravnav je razvidno, da je teorija v začetnih obdobjih prometno infrastrukturo obravnavala z dveh vidikov. Evropska teorija (predvsem nemška in francoska) je prometno infrastrukturo obravnavala in proučevala z vidika njenih tehnično-tehnoloških ter ekonomskih lastnosti (ekonomski vidik je v teh študijah dejansko inverzna funkcija proizvodni funkciji prometa). Ameriška teorija pa je predvsem posvečala pozornost proučevanju družbenih oziroma javnih funkcij prometne infrastrukture. V prvem primeru je teorija opredeljevala, da je proizvodnja prometnih storitev gospodarska dejavnost. V drugem primeru pa teorija trdi, da je infrastruktura javna dobrina, proizvodnja prometnih storitev pa javna služba.

Skladno z osnovnimi izhodišči so bili v teoriji razviti različni koncepti reprodukcije prometne infrastrukture. V prvem primeru teorija trdi, da je možno optimalno reprodukcijo infrastrukture zagotoviti le s tržnimi mehanizmi. V drugem primeru pa teorija trdi, da je optimalno reprodukcijo infrastrukture možno doseči le z intervencijo in regulacijo države.

To dilemo so v veliki meri rešili šele sodobni teoretiki marginalizma, ki so reprodukcijo prometne infrastrukture proučevali z vidika strukture in dinamike stroškov. Lahko bi dejali, da so problematiko obravnave prometne infrastrukture prenesli z makroekonomske ravni na mikroekonomsko raven oziroma na raven prometnega podjetja. Za marginalistične pristope je značilno, da so kot osnovo

²⁴ Paul Samuelson, *The Pure Theory of Public Expenditure and Taxation*, v knjigi: Margolis-Gullton H., *Public Economics*, London 1969, str. 248.

²⁵ T. Scitovsky, *Two Concepts of External Economics*, *Journal of Political Economy*, The University of Chicago 1954, str. 48, in E. Tillo Kuhn, *Public Enterprise Economics and Transport Problems*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1962, str. 179.

²⁶ Za ponazoritev tehnoloških eksternih učinkov nam lahko služi funkcionalna soodvisnost plovbe po rekah in režimi izkoriščanja akumulacijskih sistemov ali pa soodvisnost ribičev in sistemov regulacije vod.

Finančni eksterni učinki zajemajo odvisnost nekega podjetja od investicij drugih podjetij, ki prispevajo k povečevanju proizvodnje in zmanjšanju stroškov. V takih primerih dobiva prvo podjetje cenejše inpute, kar mu povečuje profite.

merjenja stroškov upoštevali zmogljivosti, ki so v prometu zaradi poudarjene fiksne komponente stroškov velikega pomena. Marginalistični teoretični pristopi so definirali načelo, da bi morale prometne organizacije s ceno pokrivati vsaj marginalne stroške.

Preostali del stroškov, ki je pretežno fiksen, pa je skladno s teoretičnimi izhodišči smotrno pokrivati z doplačili (peage) ali pa dotacijami.

V teoriji so opredeljene različne možne oblike sistemov doplačil za prometne storitve. V grobem jih lahko razdelimo v dva dela. En del se nanaša na sisteme, ki temeljijo na načelu »ekonomske moči blaga« oziroma načelu, da več doplača blago, ki to prenese. Drugi del pa se nanaša na načelo, da se doplačila določajo pavšalno za vse dejanske in potencialne uporabnike. Takšno doplačilo ima seveda značilnosti »kontribucije« ali državne dotacije.

Po našem mnenju ni mogoče v prometnih dejavnostih, ki so obremenjene z velikimi stroški infrastrukture, reprodukcije zagotoviti na načelu polne cene, ker bi sicer s tem pospeševali razvoj le tistih prometnih panog, ki imajo nizke infrastrukturne stroške. Zato tudi menimo, da je s ceno smotrno pokrivati le marginalne stroške, fiksne stroške pa z doplačili.

Takšen pristop ima tudi svojo utemeljitev, saj vse več teoretikov meni, da ima transport tudi eksterne in posredne učinke, ki jih ni mogoče meriti ter zato tudi računati. S tem pa smo problem reprodukcije prometa prenesli v tisto teoretično sfero, ki trdi, da je prometna infrastruktura javna dobrina, prometne organizacije pa javna podjetja. Te enigme prakse pri zagotavljanju reprodukcije prometne infrastrukture seveda ni mogoče rešiti drugače, kot da oblikujemo konsistenten sistem teoretskih izhodišč in praktičnih rešitev, saj je očitno, da je določen pristop učinkovit le, če je teoretsko in praktično konsistenten. Odgovor, kako to doseči, pa zahteva posebno študijo.

Na koncu bi radi opozorili tudi na to, da sta prometna in ekonomska teorija v celoti utemeljili nujnost po pravni ureditvi reprodukcije infrastrukture na ravni države. Bistveno pri tem je, da država te ekonomske funkcije tudi izvaja in jih ne prenaša na kvazi interesne asociacije. Praksa pa kaže, da smo v Jugoslaviji sicer zagotovili formalne organizacijske pogoje povezovanja uporabnikov in izvajalcev v skupne asociacije, nismo pa zagotovili prenosa ekonomskih funkcij reguliranja reprodukcije, za kar so bile sploh ustanovljene. Na ta način se je država rešila odgovornosti za svoje postopke ter s tem ohranila vsa neskladja in nekonsistentnosti v reprodukciji celotnega prometnega sistema. Menimo, da je osnovni pogoj za ureditev infrastrukturnega sektorja prometa formalnopravna ureditev družbene lastnine. Nesporno se je idejna zasnova nelastninskega koncepta družbene lastnine tudi v sferi prometne infrastrukture sprevrgla v svoje nasprotje, ker ni upoštevala njenega ekonomskega bistva. Že Marx je navajal, da bistvo lastnine ni v njenem formalnopravnem statusu, temveč v ekonomskih koristih, ki jo daje. Za infrastrukturo, ki je po osnovnih značilnostih javna dobrina, se ta problem ne da drugače družbeno urediti, kot da resno razmislimo, kako zasnovati odvisnost pravic za uporabo infrastrukture (*ius utendi*) od pravic pridobivanja koristi (*ius fruendi*) od njih. Le z ureditvijo tega področja lahko odpravimo prepričanje, da družbena lastnina v sferi infrastrukture predpostavlja obilje sredstev in optimalno ter samodejno ekonomijo.

V tem kontekstu reforma sistema prometne infrastrukture predpostavlja naslednje elemente:

1. opredelitev, kaj sodi v prometno infrastrukturo z vidika tehničnih in ekonomskih kriterijev;

2. elaboriranje fiksnih stroškov infrastrukture, ki so predmet državnega pokri-
vanja;

3. elaboriranje marginalnih stroškov infrastrukture kot elementa državne
cenovne politike na področju infrastrukture;

4. identificiranje neposrednih koristi od infrastrukture s strani posameznih
uporabnikov in identificiranje posrednih koristi družbe kot celote (javnih funkcij
infrastrukture) kot elementa državne politike na področju subvencioniranja upo-
rabe infrastrukture;

5. ureditev sistema gospodarjenja in upravljanja z infrastrukturo kot javne
dobre, kar predpostavlja organizacijo državne uprave (javnih služb) in javnih
podjetij;

6. ureditev lastninskih odnosov (določitev titularja prometne infrastrukture)
ter sistema posebnih koncesij ter pravic, ki jih bo država dopuščala posebnim
uporabnikom in interesentom;

7. ureditev odnosov med državo (upravami) in javnimi podjetji, ki gospodarijo
in upravljajo z infrastrukturo;

8. ureditev finančnih virov za pokrivanje fiksnih stroškov infrastrukture, in

9. ureditev sistema financiranja ter rekuperacije naložb v prometno infrastruk-
turo.

Za reformo infrastrukturnega sektorja prometa predlagamo naslednje ukrepe
države:

1. prenos lastništva za železniške proge, vozlišča in postaje, za ceste, mostove
in tunele ter letališča na državo;

2. prenos lastništva za morsko obalo in zemljišča v luških in kopenskih termi-
nalih na državo;

3. formiranje republiškega sekretariata za promet, ki ga sestavljajo naslednji
upravni oddelki:

a) uprava za železniške proge, vozlišča in postaje;

b) uprava za ceste, mostove in tunele;

c) uprava za letališča in

d) uprava za luke in terminale.

4. ureditev obratovanja in vzdrževanja infrastrukture s pogodbami med resor-
nimi upravami ter podjetji, ki gospodarijo z infrastrukturo;

5. ustanovitev javnih podjetij za železniško infrastrukturo, vzdrževanje cest in
letališko dejavnost, ki bodo zagotavljala obratovanje in vzdrževanje infrastruktu-
re;

6. ureditev sistema cen in nadomestil za uporabo infrastrukture, s katerimi se
pokrivajo variabilni in marginalni stroški;

7. ureditev sistema in virov pokrivanja fiksnih stroškov infrastrukture;

8. ureditev sistema za državne dotacije in doplačila posebnim uporabnikom
infrastrukture;

9. ureditev sistemov za financiranje in rekuperacijo naložb, kamor spadajo
davčni viri, viri pridobljeni z emitiranjem državnih vrednostnih papirjev ter viri,
pridobljeni z dajanjem koncesij in posebnih pravic;

10. ureditev sistema koncesij in prodaje pravic za gospodarjenje z infrastruktu-
ro, kamor spada tudi prenos pokrivanja stroškov na zainteresirane gospodarske
subjekte.

Seveda je možno reformo infrastrukturnega sistema prometa koncipirati tudi
drugače. S tem besedilom želimo predvsem spodbuditi obravnavo o tej dokaj
zapleteni problematiki. Res pa je, da ima večina razvitih držav ta sektor zelo

dobro urejen, kar je najbolj očitno v sami stopnji razvitosti infrastrukture kakor tudi v kakovosti njenega obratovanja. To pa pomeni, da brez urejenega sistema ni mogoče pričakovati boljših rezultatov na tem področju. Zaenkrat pa imajo najbolj urejene sisteme na tem področju ekonomije zahodne Evrope in severne Amerike. Osnovna značilnost teh sistemov je tudi ta, da zagotavljajo financiranje infrastrukture iz lastnih virov. Pri tem pa je treba vedeti, da tudi najbolj razvite države na svetu ne morejo iz lastnih tekočih prilivov zagotoviti financiranje infrastrukture, pač pa se poslužujejo sistemov multipliciranja tekočih prilivov z emitiranjem in prodajo vrednostnih papirjev, odprodajanjem koncesij in posebnih pravic ter z rentami na odstopljena državna zemljišča. Mislimo, da tudi pri nas ne bo mogoče bistveno drugače urediti področja prometne infrastrukture. To je tudi prvi pogoj za optimizacijo njenega obratovanja in vzdrževanja, saj je več kot očitno, da je samoupravno urejanje močno povečalo upravne in režijske stroške, s tem da se kakovost obratovanja ni zboljšala.

Uporabljena literatura

- Bibić, M., Troškovi infrastrukture u saobraćaju, Institut Kirilo Savić, Beograd 1972.
- Borchard, K., Die Bedeutung der Infrastruktur für die Sozialökonomische Entwicklung, v knjigi: Grundfragen der Infrastruktur für wachsende Wirtschaften, J. C. B. Mohr.
- Buchanan, N. S. and Ellis, H. S., Approaches to Economic Development, The Twentieth Century Found, New York 1955.
- Economic Development and Planning in Asia and the Far East – VI. Transport Development, Economics Bulletin for Asia and the Far East, 12/1960, New York, U.N. 1960.
- Frey, L. R., Infrastruktur, J. C. B. Mohr, Tübingen/Zürich 1970.
- Hamm, W. und A. de Waele, Infrastrukturkosten als preispolitisches Problem, Zeitschrift für Verkehrswissenschaft 4/1965, Düsseldorf 1965.
- Hirschman, A. O., The Strategy of Economic Development, Yale University Press, New Haven 1959.
- Jamnik, M., Specifičnosti sistema i politika cena u oblasti elektroprivrede i saobraćaja, Institut društvenih nauka, Beograd 1971.
- Jelinović, Z., Ekonomika prometa, Informator, Zagreb 1972.
- Jochimsen, R., Theorie der Infrastruktur, J. C. B. Mohr Tübingen 1966.
- Kolarić, V., Organizacija i ekonomika saobraćaja, Rad, Beograd 1978.
- Kuhn, T. E., Public Enterprise Economics and Transport Problems, University of California Press, Berkley and Los Angeles 1962.
- Kuttner, F., Die Selbstkosten der Verkehrsbetriebe bei schwankendem Beschäftigungsgrad, J. C. B. Mohr, Berlin 1962.
- Lockin, D. Ph., Economics of Transportation, 5. ed. Richard D. Irwin, Inc. Homewood, Illinois 1972.
- Löw, A., Die Transportkosten und die Koordinierung der Verkehrsträger, Handelsblatt GmbH, Düsseldorf 1963.
- Madžar, L., Teorijski osnovi ulaganja u saobraćajnu infrastrukturu, Institut ekonomskih nauka, Beograd 1972.
- Meier, M. and Baldwin, R. E., Economic Development, Brooking Institution, Washington, D. C. 1964.
- Meyerson, M., Strategy Planning for Transportation and Economic Development, objavljeno v: Transportation – Science, Technology and Development, US Papers, Prepared for the UN Conference on Application of Science and Technology for the Benefit of the less Developed Areas, Government Printing Office, Washington D. C. 1963.
- Mohring, H., Urban Highway Investments, povzeto po: Dorfman R., Measuring Benefit of Govrnmnt Investments, The Brooking Institution Washington D. C. 1965.
- Musgrave, R. A., The Theory of Public Finance, Mc Graw Hill Co., New York 1956.
- Novaković, S., Ekonomika saobraćaja, Savremena administracija, Beograd 1981.
- Pirath, C., Die Grundlagen der Verkehrswirtschaft, zweite erweiterte Auflage, Berlin-Göttingen-Heidelberg-Berlin 1949.
- Predöhl, A., Verkehrspolitik, Vendenhoec, und Ruprecht, Göttingen 1958.
- Robinson, J., Eatwell R. M., An Introduction to Modern Economics, Mac Graw Hill 1973, prevod Ekonomska biblioteka, Zagreb 1981.
- Samuelson, A. P., The Pure Theory of Public Expenditure and Taxation, v knjigi: Margolis – Gultion H., Public Economics, Mc Graw Hill Co., London 1969.
- Sax, E., Die Verkehrsmittel von Volks und Staatswirtschaft, 2. Auflage, erster Band, Allgemeine Verkehrslehre, Wiedenfeld Kurt, Transportwesen, Tübingen 1930.

- Scitovsky, T., Two Concepts of external Economics, Journal of Political Economy. The University of Chicago, Chicago 1954.
- Stohler, R., Theorie der Infrastruktur, J. C. B. Mohr, Tübingen 1966.
- Šimulčik, D., Teorija i praksa financiranja izgradnje i održavanja prometne infrastrukture – Komparativna analiza, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet, Zagreb 1983.
- Tuchtfeldt, E., Infrastrukturinvestitionen als Mittel der Strukturpolitik, v knjigi: Theorie und Praxis der Infrastrukturpolitik, Duncker und Humboldt, Berlin 1970.
- Vegar, B., Prometna infrastruktura, Prometni centar, Zagreb 1981.
- Voigt, F., Die volkswirtschaftliche Bedeutung des Verkehrssystems, Duncker – Humboldt Berlin, Berlin 1960.
- Walters, A. A., Development Model of Transport, American Economic Review 1968/5, Nashville 1985.
- Zald, M. N., Political Economy Framework for Comparative Analysis, v knjigi: Power in organizations, Vanderbilt University Press, New York 1970.

MARIJA CIGALE

Ženske in volitve 1990

Pogled nazaj

Slovenke so bile tik pred tem, da med prvimi v Evropi dobijo volilno pravico. V Nemčiji so lani obeležili 70-letnico uvedbe volilne pravice žensk in Avstro-Ogrska se je skoraj istočasno pripravljala na to. V prvi Jugoslaviji se je ta možnost znova odmaknila in tako so Slovenke prvič volile odbore ljudske oblasti med vojno. Prva povojna zakonodaja je pravno izenačila ženske in moške. V tistem času je bil to nedvomno dosežek.

Tudi politično organiziranje žensk v Sloveniji ima tradicijo že izpred vojne. Pomemben »politični dejavnik« pa so ženske postale med vojno. Antifašistična fronta žena, čeprav je danes na slabem glasu, je bila tisti čas nedvomno uspešna in vplivna politična organizacija. V povojnem času je politika nihala med potrebo po posebni organizaciji, ki bi stregla specifičnim interesom žensk in splošno levičarsko formulo, da »ne obstoji posebno žensko vprašanje, obstoji samo razredno vprašanje«. Tako se je AFŽ najprej spremenila v Konferenco za družbeno aktivnost žensk, po formuli: »posebna oblika dela«, napol samostojna organizacija, vključena v SZDL. Da so tedaj ženskemu vprašanju vendarle še dajali poseben poudarek, kaže dejstvo, da je imela predsednica konference položaj podpredsednika SZDL. Kasneje pa se je izgubil še preostanek samostojnosti; namesto tega se je oblikoval svet pri republiški konferenci SZDL in analogni sveti pri občinskih konferencah, ki pa so bili bolj ali manj le na papirju. Ti sveti so imeli v statutu sicer obsežno delovno področje, saj so bili definirani skoraj kot »SZDL za ženske«, dejansko pa niso imeli skoraj nobenega vpliva niti moči za pomembnejše politične odločitve.

Tipičen opis tega obdobja je zajet v mnogokrat uporabljeni frazi, da so »ženske pri nas formalno enakopravne, v praksi pa to še ni doseženo«. Odgovor, zakaj je tako, so našli predvsem v dvojni obremenitvi žensk, v nižji izobrazbeni stopnji, pa tudi v domnevnem nezanimanju žensk za javno delovanje.

Kar se tiče političnega uveljavljanja žensk, se je stvar pravzaprav začela in končala s proslulo »strukture«. V skladu s splošno (zgrešeno!) formulo, da so politični organi in organizacije prostor, kjer se lahko uveljavljajo vsi interesi vseh ljudi, je bilo določeno, naj bi tudi njihova sestava odsevala enakopravno zastopanost obeh spolov, vseh generacij, vseh poklicnih in socialnih skupin – pa še krajevno oziroma regionalno sorazmernost. Ženskam je bil dodeljen 30% delež. Ne vem sicer zakaj, verjetno pa je bil spočetka mišljen kot izhodišče, s katerega naj bi v skladu s splošnim napredkom ženske napredovale do popolnoma enakopravnega položaja. Temu deležu se je stvarnost bolj ali manj približevala – na manj pomembnih točkah bolj, na pomembnejših pa manj – dosežen pa ni bil nikoli. Pač

pa je pred vsakimi volitvami oz. spremembami kadrovskih garnitur prav zahteva po deležu žensk zbujala največ slabe volje in je ženske v bistvu dodatno stigmatizirala.

Tukaj moram poudariti, da je sistem t. i. »ciljnih kvot«, ki jih uporabljajo mnoge evropske, zlasti leve stranke, nekaj popolnoma drugega od naše »strukture«. Te kvote so plod dolgoročnega, sistematičnega dela, načrtnega pritegovanja, usposabljanja – in kot bi pri nas rekli – »forsiranja« žensk. Poleg tega pa imajo stranke še posebna pravila, ki omogočajo doseganje kvot. Nemška socialna demokracija npr. želena udeležbo žensk zagotavlja s posebnimi volilnimi pravili tako, da posebej volijo žensko in posebej moško kvoto strankarskih funkcionarjev oziroma kandidatov za državne volitve. Naše strukture pa so bile večinoma rezultat kadrovskih kuhinj, in so, dolgoročno gledano, ženskam več škodile kot pa koristile.

Ko se je v Sloveniji začelo govoriti o drugačnem, pluralnem političnem organiziranju in o večstrankarskih volitvah, se je tudi vprašanje enakopravnosti žensk v politiki začelo kazati drugače. Politične teme, ki jih je odpirala tedanja opozicija, so nakazovale, da bo nova politika pretežno »moškocentrična«, z značilnimi temami kot so: kritika liberalne ureditve splava, pričakovani »nujni prepород« družine in zakonske zveze, vprašljivost ženskega dela itd. Ker se je kot zgrešeno začelo obravnavati vse tisto, kar je dotlej veljalo kot dosežek, je bilo dokaj logično pričakovati, da bo tudi glede položaja žensk prišlo do drugačnih ocen in morda tudi drugačnih ravnanj.

Koliko so bile ženske pripravljene na spremembe?

Svet za družbenoekonomski in politični položaj žensk pri republiški konferenci SZDL (pretirano dolg naslov dokaj jasno kaže na majhen pomen tega političnega telesa, zato ga bom v nadaljevanju imenovala kar svet za ženske ali svet) je že v začetku leta 1989 sklenil, da se bo čimprej vključil v vse priprave na volitve. Prve demokratične, svobodne, večstrankarske volitve naj ne bi pomenile še večje diskriminacije žensk.

Na pobudo sveta je izvršni svet SZDL sprejel poseben proglas, s katerim socialistična zveza sprejema obveznost, da si bo prizadevala za 40% delež žensk v organih odločanja. Šlo naj bi torej tudi za neke vrste kvoto, ki pomeni nekaj več od dotedanjega strukturnega deleža. Konkretnih akcij, brez katerih sleherni načelo ostane le na papirju, žal ni bilo, razen tistih malenkosti, ki jih je lahko iniciral svet sam.

Tako se je svet npr. lotil »evidentiranja«. Eden izmed standardnih izgovorov ob vprašanju, zakaj ni za politične funkcije kandidiranih več žensk, je namreč, da žensk, ki bi bile pripravljene in sposobne za politiko, enostavno ni. Seveda se je pokazalo, da to ne drži. Čeprav so bile možnosti sveta majhne, v večini občin tudi ni imel povezovalne točke, saj svetov pri občinskih konferencah SZDL v večini občin praktično ni bilo, je bil kmalu narejen spisek z več kot 300 imeni. Na spisku so bila imena žensk, ki so nedvomno sposobne opravljati politično funkcijo. Žal večina med njimi ni dobila priložnosti.

Lotili smo se tudi pisanja »ženskega programa«. V okviru sveta se je oblikovala ožja skupina, »iniciativni odbor žensk za volitve«, ki je pripravila prvo zasnovo programa, in v oktobru 1989 objavila elemente za volilni program pod naslovom »Kaj hočemo ženske v Sloveniji«. To je v bistvu kratek spisek vprašanj, ki še zlasti

in bolj živo zadevajo ženske; je ponudba kandidatkam, kaj naj vključijo v svoje volilne programe, da bi bili po duši ženskam – volivkam in je napotilo ženskam, katere programe voliti. Nameravale smo sestaviti vrsto strokovnih skupin, ki bi ob posameznih elementih izdelale bolj konkretne programe in zahteve – vendar ob vsem drugem delu to ni uspelo. Nekaj več je bilo storjenega za socialni program, na podlagi tega pa je nastal kasnejši volilni program ženske liste.

Svet si je prizadeval dobiti čimveč strokovnih podlag za ravnanje ob volitvah. Uspela je pobuda za javnomnenjsko raziskavo »Ženske in politika«. Gre za prvo raziskavo ženskega volilnega telesa v Sloveniji, ki je dala vrsto koristnih podatkov.

Veliko smo si prizadevale, da bi dobile podporo medijev. Žal zamisel, da bi se oblikoval nekakšen aktiv novinark, ki bi bile naklonjene »ženski stvari« in jo afirmirale v medijih, ni uspela. Za slovenske medije ženske še niso vabljiva tema. Zanimivo je, da je celotna akcija naletela na dober odziv zunaj Slovenije. Zagrebška revija »Svijet« je iniciativni odbor žensk za volitve proglasila za iniciativo leta. Izredno zanimanje za tak poskus so pokazale tudi tuje parlamentarne delegacije, ki so se kot opazovalke udeležile naših volitev.

Volilna dogajanja in rezultati

Kolikor bolj so se volitve bližale, toliko očitneje je postajalo, da bodo ženske potegnile »kratko«. SZDL je ob svojem preobražanju v stranko pozabljala na obljube in nazadnje je tudi iz njenih programov spuhel 40% delež žensk. Podobno so ravnale druge stranke. Še poleti 1989 so predstavniki vseh strank, z izjemo krščanskih demokratov, v anketi za revijo Komunist navajali, da si zelo prizadevajo za čimvečjo udeležbo žensk; socialdemokrati in zeleni so se zavzemali celo za razmerje 50:50. Storile pa praviloma niso nič. Tudi v programskih dokumentih in izjavah so ostale pri nekaj posplošenih resnicah. »Ženska ponudba« večine, lahko bi rekli praktično vseh strank, je ostala pri klasičnih obljubah: več skrbi za družino, povečani otroški dodatki, daljši porodniški dopust.

Tudi prvi podatki o kandidaturah niso bili razveseljivi. Slika je bila takale: za republiško skupščino je za zbor združenega dela kandidiralo 12% žensk, za zbor občin pa le 10%. Med kandidatkami na strankarskih listah za družbenopolitični zbor je bilo v poprečju 16% žensk – največ so jih imeli zeleni, 28%, najmanj pa obrtniki, le 5%. Vendar so podatki za družbenopolitični zbor najbolj varljivi, saj so na listah mnoge kandidatke odigravale zgolj vlogo vlečnih konj; zaradi razdrobljenosti rezultatov so imele možnost izvolitve praktično le tiste, ki so bile visoko rangirane na tako imenovanih »nacionalnih listah«. Nimam podatkov za vse kandidature za občinske skupščine, kaže pa, da so še slabši.

Spričo takih dogajanj smo v iniciativnem odboru za volitve vse bolj razmišljale tudi o tem, da bi na volitvah nastopile samostojno. V takem nastopu smo videle predvsem možnost javne, kolikor toliko odmevne protestne geste, saj naših negodovanj o zapostavljenosti žensk nihče ni vzel resno. Najprej smo menile, da bi za družbenopolitični zbor republiške skupščine predložile eno listo, oz. listo v eni volitveni enoti. To bi omogočilo, da predstavimo svoj volilni program in z njim potrhamo na vest vseh strank in seveda tudi volilcev. Od dneva, ko je bil sprejet ta dogovor, do datuma, ko je bilo treba predložiti listo volilnim komisijam, smo imele deset dni časa. Kot nestrankarska lista bi namreč morale dobiti z zakonom predpisano podporo volivcev v volilni enoti. Prvi pogovori z ženskami, ki bi lahko kandidirale na posebni »ženski« listi, pa so obrodili nepričakovano dober odziv. Še

enkrat se je pokazalo, da sploh ni res, da ženske nočejo sprejemati kandidatur; nasprotno, slaba zastopanost žensk med kandidati je posledica tega, da imajo »kadroviki« pred sodke do žensk. Inicijativni odbor je v nekaj dneh, brez podpore strank – za nas se je zavzel samo volilni štab pri ZKS-SPD – sestavil liste za štiri volilne enote. Liste sicer niso bile številčno velike, kar pri tedaj veljavnem zakonskem določilu niti ni bila pomanjkljivost, z vidika vsakršnih drugih kriterijev pa so bile, lahko rečem, skoraj idealne. Jedro zamisli je bilo, naj bi bila ženska lista nadstrankarska lista, ob kateri so zbrane ženske različnih nazorov, različnih poklicev in različnih starosti, ki pa razumejo, kaj tako imenovana ženska problematika v resnici pomeni – in ki želijo in hočejo nekaj storiti, da bi se ta klobčič hitreje razvozlaval. Take so liste tudi bile; kandidatke so bile članice različnih strank, večina pa ni pripadala nobeni stranki. Tudi z vidika zahteve, naj bi kandidirali ugledni, v svojem okolju spoštovani ljudje, bi vse liste dobile visoko oceno: kandidirale so večinoma strokovnjakinje, ženske, ki v svojem delovnem okolju uživajo strokovni in delovni ugled, ženske, ki bi zaradi svojih kvalitiet lahko častno zastopale vsako strankarsko listo.

10. marca 1990 je lista – poimenovale smo jo Lista neodvisnih, da bi poudarile njen nadstrankarski značaj – objavila svoj volilni program z geslom »Za boljši danes«. Naj poudarim, da gre za program, ki seveda ni zgolj »ženski«, ampak je program, ki terja hitrejšo in kjer je le možno tudi takojšnje reševanje tistih družbenih vprašanj, ki pritiskajo predvsem na ženske: vprašanje pomoči družini, možnosti usklajevanja delovnih in družinskih obveznosti, možnost enakopravnosti v delovnem, družinskem in javnem življenju.

Na zborih volivcev so vse štiri liste zlahka dobile zahtevano podporo. V predvolilni kampanji pa seveda nismo imele enakih možnosti kot strankarske liste. Brez organizacijske mreže, brez vsakršnih finančnih sredstev in brez medijske podpore – mediji so se do civilno-družbenih list, kakršne so bile naše, obnašali prej odbojno kot pa afirmativno – seveda ni bilo mogoče doseči uspeha na volitvah. Neuspeh vseh civilno-družbenih list pa je seveda predvsem posledica dejstva, da na prvih večstrankarskih volitvah pri nas – tako kot drugje v vzhodni Evropi – niso volili ne programov ne imen, ampak so volili za komunizem ali proti komunizmu.

Izidi pa kljub temu niso povsem uničujoči. Za Listo neodvisnih kot edino izbiro je sicer glasovalo le nekaj več kot dva tisoč volivcev, posameznice na listah pa so zbrale skupaj še več kot 16.000 glasov. To kaže, da krog ljudi, ki se jim vprašanja, ki so jih izpostavile Liste neodvisnih, zdijo relevantna, niti ni tako majhen.

Rezultati volitev v celoti pa so, gledano z vidika žensk, porazni. Kot je znano, je v slovenski skupščini med 240 poslanci le 26 žensk. V primerjavi z zadnjimi »nesvobodnimi« volitvami je delež žensk bistveno nazadoval. Deleži sicer niso povsem primerljivi, ker so tedaj za dva zbora volili delegacije, in podatek, da je bilo med člani delegacij 37% žensk, ne pove dosti o konkretni sestavi skupščine. V družbenopolitičnem zboru, ki je bil že tedaj izvoljen v stalni sestavi, je bilo 24% žensk; v sedanjem jih je 13%. Pač pa so tedaj v vodstvo skupščine (predsedniki in podpredsedniki skupščine in zborov) izvolili 5 žensk (od skupno 14 funkcij), v sedanjem pa niti ene. V izvršnem svetu so bile tri ženske, zdaj sta dve. V predstvedstvu republike je bila ena, zdaj ni nobene.

Pa še nekaj so pokazali ti rezultati. Ne drži, da je nizek delež žensk predvsem izraz volje volivcev, kar je tudi ena od standardnih razlag, kadar se opravičuje slabšo zastopanost žensk. Primerjava med zborom združenega dela, za katerega je bilo kandidirano 12, izvoljeno pa 15% žensk, ter zborom občin, za katerega je bilo predlagano 10%, izvoljene pa so bile le 3 ženske (3,7%), pove, da je zastopanost

žensk odvisna predvsem od volilnega sistema oziroma od volje predlagateljev. Isto kaže pogled na rezultate strankarskih list, saj so praviloma tudi največ individualnih glasov dobili nosilci list, in to ne glede na spol. Zgovorno je tudi dejstvo, da v vodstvo skupščine stranke niso predlagale nobene ženske; če bi jo, bi bila izvoljena z isto večino, kot moški kandidati.

Izkušnje »ženske« liste

Na vprašanje, ali je bil poskus posebne ženske liste posrečena ali zgrešena poteza, bo možno dokončno odgovoriti šele čez nekaj časa. Najbolj pravilna oznaka bi bila, da je šlo za »glas vpijočega v puščavi«, za glas, ki tistih, ki jim je bil namenjen, ni dosegel. Morda pa vendar pomeni koristno izkušnjo, saj se bodo ženske slej ko prej morale organizirati in si izsilili ustrezen delež v političnem odločanju.

Gotovo je bilo kandidiranje na tej listi za marsikatero kandidatko travmatična osebna izkušnja, saj so na lastni koži doživele, s kakšnimi predsodki se srečuje ženska, ki hoče prebiti klasična »pravila igre«. V izrazito »moško« koncipirani dejavnosti, kar naša politika še vedno je, se pričakuje, da se bo ženska, če se že gre politiko, prilagodila moškemu vzorcu. Če tega noče, se je poskuša izločiti ali vsaj osmešiti. Že s samostojno listo, za katero je bilo jasno, da nima nobenih možnosti, smó doživele kar precej nizkih udarcev. Kaj bi šele bilo, če bi nas ocenili kot resnega nasprotnika?

Gotovo je, da smo tudi same napravile precej napak, ki se jim bo v prihodnje, če bomo poskušale kaj storiti ob volitvah, mogoče izogniti.

Take napake so npr. bile:

- Premalo list. V boljšem položaju so bile stranke in skupine, ki so imele več list, v najboljšem tiste, ki so imele liste v vseh volilnih enotah. Pri sistemu, ko se glasovi vseh volilnih enot seštevajo oz. prenašajo na »nacionalno listo«, se splača na primer nekoga iz Ljubljane postaviti na listo v Murski Soboti, in obratno. Naše liste pa so bile sestavljene iz kandidatke, ki bi svojo volilno enoto v resnici lahko predstavljale. Skratka, volitve smo vzele preveč resno.

- »Ne-polne« liste. Z zadnjo spremembo zakona, ki je bila sprejeta že po vložitvi kandidatur, so bile liste, na katerih je bilo manj kandidatov, kot pa se je v volilni enoti volilo delegatov, v slabšem položaju, saj v tem primeru tudi glasovanje za listo kot celoto ni štel za cel glas.

- Dejstvo, da so bile liste izključno »ženske«. Čeprav bi program, ki so ga naše liste zastopale, gotovo lahko podpisal tudi marsikateri moški (z nekaj več prizadevanj bi si lahko pridobile tudi nekaj moških kandidatov), je bil videz list nekako preveč »afežejevski«. Dejstvo, da je bilo v igri kar precej list, na katerih so kandidirali zgolj moški, ne moti nikogar; to, da so na listi samo ženske, pa je odbijajoče. »Za ženske probleme se ne smejo boriti le ženske same, to morajo delati skupaj z moškimi«, smo slišale večkrat. Kot da bi bil problem samo v tem, da je moškim potrebno razložiti, za kaj gre!

- Prepozna odločitev za nastop na volitvah. Skupina brez organizacijske mreže in brez sredstev si v zadnjih tednih intenzivne volilne kampanje ne more oblikovati javne identitete. Medije v tem času »zasedajo« večje stranke in pozornost javnosti je obrnjena le k velikim, spektakularnim spopadom. Civilno-družbene skupine bi si morale svoje volivce osvajati že znatno prej.

- Končno: napako, v razmerah, kakršne so pač pri nas, pomeni tudi »ženski«

pristop: premajhna odločnost, obzirnost, težnja, da se vsako stališče »izpili«, neupoštevanje dejstva, da je v politiki bolj pomemben čas kot vsebina, tankovestno vztrajanje pri »fair playu«, težnja, da se stvari blažijo, ne pa zaostrujejo itd. Vse to so lastnosti, ki v današnji moški politiki niso cenjene. Zanimivo je, da so vse kritike letele na sestav liste, da pa ni bilo nobenega ugovora na naš program. Programi so nasploh odigrali pri teh volitvah zelo majhno vlogo; program Liste neodvisnih, ki, kot uvodoma obljublja, misli tudi »na majhne stvari«, pa je v tej igri »prelomnih« odločitev deloval kar tuje.

In še bežen pogled naprej

Volitve 1990 so za ženske v Sloveniji prav gotovo neke vrste moralna klopota. Ne le da so glede na številčnost svojega zastopstva v organih oblasti potisnjene na raven marginalne skupine – po deležu žensk v parlamentu se bo Slovenija lahko primerjala z najbolj »moškimi« državami v Evropi. Vprašanje udeležbe žensk v javnem življenju je namreč eno izmed vprašanj, ki jim Evropa posveča veliko pozornost – in države, s katerimi se želimo primerjati, so zdaj precej pred nami.

Druga neugodna okoliščina je, da smo se v Sloveniji nenadoma znašli v položaju, ko ženske nimajo nobene specifične organizacijske forme združevanja, ki bi jo lahko štele za svojo. Programi vseh strank ženskam nasploh posvečajo zelo malo pozornosti; kolikor vem pa nobena stranka nima niti načrta, kako v organizacijskem pogledu »aktualizirati žensko vprašanje«. Ženske, kolikor jih je, stranke s pridom uporabljajo zlasti za manj pomembne aktivistične naloge. Če že je v kaki stranki kaka »vidnejša« ženska, seveda s t. i. ženskim vprašanjem noče imeti nobene opravka, saj bi jo to kvečjemu diskvalificiralo. Pogled na žensko, kolikor se ga da iz strankarskih programov sploh razbrati, je pogled, ki žensko vidi predvsem skozi potrebe otrok, družine, naroda in jo zato seveda vidi predvsem kot nosilko neke »naloge«. Pamet, znanje, sposobnosti, ki jih imamo ženske – mimogrede, tudi argumenti o nižji izobrazbeni ravni žensk ne drži več –, za nobeno stranko niso problem. O tem namreč vse (stranke) govorijo nasploh, ne da bi upoštevale različnosti v položaju obeh spolov, različnosti, ki bi terjale drugačno urejanje pogojev družbenega življenja, da bi ženske lahko uveljavile vse svoje sposobnosti.

V Sloveniji tudi nikoli nismo imeli, drugače kot v zahodni Evropi, razvitega feminističnega gibanja, ki je drugje odigralo veliko vlogo tako pri ozaveščanju javnosti kot tudi pri ozaveščanju žensk samih. Pri nas je vzdevek »feministika« še vedno skoraj psovka. Po drugi strani pa je prav raziskava »Ženska in politika« pokazala, da ženske v Sloveniji povsem določno zaznavajo posebne »ženske« probleme, zavedajo pa se tudi praznine, ki glede tega zija v političnem življenju. Skratka, neke vrste organizacija, neka oblika povezovanja žensk ta čas v Sloveniji izrazito manjka.

Večina žensk ni in si tudi ne želi biti član kake politične stranke. Želijo pa imeti možnost, da na svoje probleme opozarjajo, da o njih terjajo javni dialog in da vplivajo na odločitve, ki se jih tičejo. Zdi se mi, da povezovanje žensk v posebni politični organizaciji tudi ne bi imelo smisla. Za razpravo o splošnih političnih vprašanjih je strank dovolj; ni pa možnosti za razpravo o tistih posebnostih, ki se morda veliki politiki zdijo celo obrobna ali manj pomembna, ki pa jih ženske še kako krvavo občutijo.

Slovenska ženska organizacija – če rečem »organizacija«, uporabljam ta pojem zelo pogojno – bi po mojem mnenju morala biti kvečjemu neke vrste »krovna

organizacija»; neke vrste stična točka, ki bi dajala možnost za nehierarhično, sproščeno povezovanje posameznic in skupin, ki se bodisi ukvarjajo s konkretnimi projekti iz »ženskega kompleksa« ali pa zgolj želijo pripadati neki usmeritvi. Organizacija bi morala biti dovolj široka in odprta, da bi v njej lahko vse skupine delovale neodvisno in samostojno, hkrati pa bi morala imeti dovolj razviden skupni program, ki bi omogočal identificiranje z njenimi cilji. Biti bi morala nekoliko trdnjeje organizirana kot je zgolj gibanje, pa manj obvezujoča kot je npr. politična stranka.

Prepričana sem, da se ženske v Sloveniji ne bodo pustile trajno zatolči. Slej ali prej se bo nabralo dovolj takih, ki bodo spoznale, da ni dobro, če v njihovem imenu govorijo drugi, in bodo našle možnost, da govorijo same v svojem imenu.

Nekateri pogledi na militarizacijo in militarizem

I

Militarizacija in militarizem sta teoretično in praktično aktualna pojava sodobnega sveta. Zlasti v Sloveniji se v zadnjem času pogosto razpravlja in piše o pojavu militarizacije ter o njegovem antipodu, demilitarizaciji. V vsakdanjem življenju se rado dogaja, da ob soočanju z zapletenim pojavom, ki ga ne razumemo povsem, omejimo njegovo vsebino na preprostejši smisel. Ker tudi v politični in vojaški publicistiki ni enoznačnega pojmovanja militarizacije in militarizma, bom v pričujočem zapisu predstavil nekatere poglede in razumevanja teh pojavov v strokovni literaturi.

Termin militarizem je francosko-angleškega izvora. Skoval naj bi ga francoski socialist Phrudon za označitev absolutistične vojaške vladavine oz. močnega vpliva vojaških vrhov na vlado. V tem obdobju je bil termin militarizem povsem jasno vrednostno obarvan z izrazito negativnim predznakom, za njegov antipod so postavljali »čisto« demokracijo.

Negativni pomen termina militarizem ostaja tudi danes prevladujoča značilnost večine avtorjev, ki se ukvarjajo s proučevanjem tega pojava.

Tudi v strokovni literaturi lahko najdemo različna razumevanja in celo teorije o pojavu militarizma. Mnogo avtorjev uporablja termin militarizem, ne da bi ga natančno vsebinsko opredelili. Pri oblikovanju eksaktnih definicij militarizma so težave, ki so v mnogočem metodološke, saj se s tem terminom najbolj pogosto opisujejo različni konkretni pojavi, kot so npr.:

- odnos med državno vojaško organizacijo, njenim političnim sistemom in globalno družbo, v katerem prihaja do podrejanja političnega sistema in družbe interesom in potrebam državne vojaške organizacije;
- visoki izdatki države za vojaške namene;
- vrsta državne politike, ki teži k povečevanju vojaške moči in uporabi sile v mednarodnih odnosih;
- oboroževanje na nacionalni in svetovni ravni itd.

Skupni imenovalec vseh teh pojavov, ki jih povezujejo s terminom militarizem, je, da vsi vključujejo oziroma so povezani z državno vojaško organizacijo. Kljub temu pa je potrebno strukturno povezavo med naštetimi pojavi ter med njimi in militarizmom posebej dokazati.

Avtorji iz zahodnih razvitih industrijskih (kapitalističnih) držav najbolj pogosto opredeljujejo militarizem kot: krepitev vojaške moči države, uporabo oboroženega nasilja pri razreševanju družbenih nasprotij, prevlado vojaških institucij nad civilnimi, subjektivno politično dejavnost, ki se zavzema za uveljavljanje vojaške ideologije (vrednot, norm) v družbi idr.

Omenjene značilnosti v družbi se na različne načine povezujejo z obstojem armade kot specializirane institucije države. Tako posamezni avtorji označujejo za militarizem obstoj ene, dveh ali več naštetih značilnosti skupaj.

Marx in Engels sta največ pisala o »bonapartizmu«, ki sodi v konkretno podvrsto militarizma in pomeni prevlado profesionalnih vojakov nad civilno družbo.

Marx je ta termin uporabljal za označitev razmer leta 1848 v Franciji, ko se je armada pojavila kot razsodnik med najmočnejšima razredoma. Marksisti v času Lenina in Rose Luxemburg so militarizem omejili predvsem na njegovo ekonomsko sestavino. Osrednja teza tako imenovane teorije imperializma v zvezi z militarizmom je, da ta omogoča nadaljnjo akumulacijo kapitala ter realizacijo dobičkov. Tudi mnogi sodobni marksistični avtorji se niso znebili vpliva ekonomizma (v teoriji imperializma) in zagovarjajo različne inačice te teorije o militarizmu še danes. Znan je na primer teorija o permanentnem gospodarstvu za oboroževanje v kapitalizmu. Njeni predstavniki so marksistični avtorji na Zahodu: Baran, Sweezy, Kidron, Vance. Po tej teoriji je eno od najpomembnejših področij spodbujanja porabe s strani države v sodobnem kapitalizmu v njenem oboroževanju. Teorija je izgubila pomen zlasti v zadnjem desetletju, ko so avtorji (Szymanski 1973, Ron Smith 1977 idr.) dokazali, da so vse kapitalistične države z visokimi vojaškimi izdatki »gospodarile« slabše, kot tiste z nizkimi tovrstnimi izdatki.

Skupni imenovalec večine definicij militarizma v literaturi sovjetskih avtorjev je ideja, da je militarizem pojav, ki nastopi z razredno družbo, v monopolistični fazi kapitalizma pa doseže največji obseg in intenzivnost v človeški zgodovini. Zato je militarizem sredstvo monopolne buržoazije za pridobitev čim večje moči in profitov. Po teh stališčih je militarizem temeljna značilnost »pedsocialističnih« držav. Te države naj bi težile k povečevanju svojih oboroženih sil in jih uporabljale za agresivno zunanjo in zatiralno notranjo politiko. Prav tako ima celoten proces povezovanja znanosti, tehnologije in vojaških zadev, vključujoč militarizacijo znanosti in tehnologije, po mnenju večine teh avtorjev svoj družbeni izvor v razrednih interesih.

In sicer je uporaba znanstveno-tehničnih dosežkov za vojaške namene pogojena primarno z razredom monopolističnih kapitalistov, ki potrebujejo usmerjanje pomembnega dela družbenih zmogljivosti za vojaške namene zaradi doseganja ekstra visokih dobičkov, pripravljanja agresivnih vojn ter brzdanja razrednega boja v svoji državi. V primerjavi z drugimi državami so socialistične države primorane uporabljati znanost, tehnologijo in druge družbene zmogljivosti za vojaške namene za zagotovitev potrebnih razmer, v katerih bosta ohranjena mir in demokracija v svetu. (Glej npr. G. Sezin: Militarizem – korennoje svojstvo imperializma, str. 12 idr.)

V sodobni literaturi se razmerje med militarizacijo in militarizmom največkrat ne določi. Tam, kjer pa je to storjeno, gre za vzročno posledično razumevanje tega odnosa, to je: militarizacija kot proces krepitve moči vojaškega dejavnika v družbi ponavadi pripelje do različnih oblik militarizma kot realnega odnosa med državno vojaško organizacijo in globalno družbo, ki omogoča prevlado prve.

Menim, da je treba za celovito razumevanje militarizacije in militarizma izhajati predvsem iz analize položaja in vloge državne vojaške organizacije v družbeni strukturi z dveh ravni hkrati:

1. Strukturalne, ki lahko pokaže odnos med profesionalnim delom vojaške organizacije in politično pomembnimi skupinami v državnem aparatu (npr. prisotnost predstavnikov vojaške organizacije v organih vlade in institucijah, kjer se oblikuje državna politika) kot tudi odnos profesionalnega dela vojske z vodilnimi civilnimi strukturami (gospodarstvo, raziskovalna dejavnost, kultura idr.).

2. Kolikostne, ki izraža obseg finančnih, materialnih, človeških in drugih zmogljivosti, ki so na razpolago državni vojaški organizaciji oziroma delujejo za vojaškoobrambne namene države (vojaški izdatki, obseg znanstveno-raziskovalnega dela, obseg oboroženih sil idr.).

S tako empirično kvalitativno analizo lahko preverimo veljavnost teoretičnih pojmov militarizacije in militarizma v konkretni družbi.

Teoretično lahko pojem militarizacije opredelimo kot proces, v katerem prihaja do krepitve položaja in vloge ter razširitve vpliva državne vojaške organizacije v družbi s kolikostnega (t.j. namenjanja relativno velikega deleža družbenega bogastva za obstoj in rast vojaškega sistema) in kvalitativnega vidika, ki kaže na stopnjo militarističnega mišljenja ter uveljavljanja vojaških vrednot, norm v družbi.

Ta proces sicer ustvarja družbene temelje za militarizem, vendar sam po sebi še ni zadosten pogoj za nastanek tega pojava v družbi. Z militarizmom razumem odnos med državno vojaško organizacijo in globalno družbo, ki vzpostavlja odločilni položaj vojaške organizacije pri usmerjanju družbenega življenja pretežno z vidika svojih interesov. Takega »čistega« tipa militarizma ni v nobeni sodobni državi. To pa ne pomeni, da v mnogih sodobnih državah ni subjektivnih hotenj in ravnanj kakih družbenih sil v smeri pojava militarizacije, ki so utemeljene tudi z obstojem vrste (objektivnih) okoliščin na svetovni ravni (različni vrednostni sistemi, ki nosijo na sedanji civilizacijski stopnji razvoja človeške družbe v sebi imanentno potrebo po vojaškoobrambni dejavnosti avtonomnih držav, velik prepad med razvitimi in nerazvitimi državami, prezadolženost držav v razvoju, ki povzroča že dolgo zastoj in druge težave v njihovem razvoju, ohranjanje relativnega svetovnega miru na visoki stopnji oborožitve držav itd.). Vse to utegne v nekih izjemnih družbenih okoliščinah (vojna, razpad družbenoekonomskega sistema, socialni nemiri večjih razsežnosti, spodbujeni z različnimi vzroki – nacionalnimi, verskimi idr.) v eni ali v več državah pripeljati do oblikovanja relativno stalnih vzorcev vedenja v odnosu med vojaško organizacijo in globalno družbo, ki sem jih zajel v pojmu militarizem.

II

Temeljne značilnosti svetovne in domače literature o pojavu militarizacije in militarizma:

1. Tovrstna literatura je relativno zelo obsežna. Ugotovimo lahko, da mnogo različno strokovno usmerjenih avtorjev (družboslovci, vojaški izvedenci, naravoslovno-tehnični strokovnjaki itd.) obravnava militarizacijo in militarizem kot aktualna družbena pojava v sodobnem svetu. Pri tem se v svojih teoretičnih izhodiščih najbolj pogosto sklicujejo na vojaškoobrambno prakso v ZDA. V pomembnem delu literature (zlasti neameriške) sta militarizacija in militarizem obravnavana kot izključna značilnost kapitalizma, ki naj bi se v ZDA razvila do najvišje stopnje (npr. zlasti teza sovjetskih avtorjev) oziroma naj bi dosegla najvišjo stopnjo institucionalizacije (Kučuk, Smith, MacKenzie idr.).

Pri mnogih tovrstnih študijah na empirični ravni je možno opaziti relativno nizko raven analitične obravnave obeh pojavov v ZDA. V mislih imam zelo šibko stopnjo argumentiranja, ki izhaja iz površne analize (ali celo brez nje) realnih procesov v družbenogospodarski strukturi ameriške družbe skozi časovno perspektivo, ki so povezani z vojaškoobrambno dejavnostjo v tej državi. Pogosto pa je pri tem prisotno tudi ideologiziranje.

2. Pri obravnavi militarizacije in militarizma v ZDA se najbolj pogosto opisujejo (zlasti v ameriški literaturi) posamezne empirične značilnosti teh pojavov, kot so:

– vojaški izdatki zvezne države (James M. Cypher, Noam Chomsky, Jay M. Stein, R. Sivard idr.);

- vojaškonamenska industrija (npr. Seymour Melman, Kenneth S. Davis, Richard J. Barnet, Jacques S. Gansler);
- obseg, vloga in vpliv ameriškega vojaškega aparata v procesu političnega odločanja v ZDA (npr. Robert L. Heilbroner, James H. Dixon, James A. Donovan, Bengt Abrahamson, Sidney Lens);
- težnje k uporabi sile v zunanji politiki ZDA oziroma agresivnost in globalističnost zunanje politike ZDA (npr. Charles W. Kegley in E. R. Wittkopf, Stephen E. Ambrose idr.).

3. Konkretna praksa militarizacije in militarizma v ZDA se v večini te literature najbolj pogosto povezuje s posameznimi deli ameriške družbe. V tem smislu se zlasti v ameriški literaturi pogosto govori o militarizaciji gospodarstva, notranje, zunanje in obrambne politike, kulture, vzgoje in izobraževanja idr.

4. Militarizacija in militarizem se zlasti v ameriški literaturi najpogosteje obravnavata skupaj s pojavom vojaško-industrijskega kompleksa. Z zadnjim se pogosto označuje konkretna oblika militarizma v ZDA.

5. V Jugoslaviji ni dosti znanstvenih del o tovrstnih pojavih. Izjema je knjiga Ejuba Kučuka z naslovom *Militarizam* (218 strani). Kljub nespornim znanstvenim prizadevanjem, zlasti na splošnoteoretični ravni obravnave militarizma, pa manjka v delu poglobljena empirična analiza ameriške družbe, na kateri bi teze o militarizmu v ZDA izvenele bolj argumentirano in prepričljivo. Značilna Kučukova teza je, da so ZDA »visoko militarizirana država, za katero je značilna zveza med vojaško državno in civilno državno birokracijo z gospodarskimi korporacijami kot tudi njihovo skupno usklajeno delovanje v smeri strukturiranja političnega sistema in družbe v celoti na načelih organiziranja, ki so lastna državnemu vojaškemu organiziranju« (Kučuk: *Militarizam*, str. 146 idr.)

Na problematiko militarizma se delno navezuje knjiga Dragana Markovića z naslovom *Vojno-industrijska sprega SAD* 191 strani). To delo je osredotočeno na opis in dokazovanje interesne povezanosti oboroženih sil z domačo vojaškonamensko industrijo ter z drugimi institucijami ameriške družbe (vlada, univerze idr.). Na temelju nekaterih empiričnih kazalnikov vojaških izdelkov, obsegu vojaškonamenske industrije idr. zagovarja Marković obstoj vojaško-industrijskega kompleksa v ZDA. Ta pojav je po njegovem mnenju temeljni vir krepitve vojaškega elementa v ameriški družbi. V tem smislu je v omenjeni knjigi zapisal naslednji sklep: »Stališče vrhov vojaške industrije in generalov o porabi denarja za orožje določa obseg oboroženih sil. Slednje delujejo na vojaško strategijo, le-ta vpliva na obambno politiko, ki določa zunanjo politiko ZDA« (Marković, cit. delo, str. 191).

Tudi ekonomist Todor Mirković posveti eno poglavje v svoji doktorski disertaciji *Naoružanje i privredni razvoj* razpravi o militarizmu in vojaško-industrijskem kompleksu v ZDA. Izhodišče tega poglavja v disertaciji je teza, da so se militaristične težnje v povojnem obdobju sveta pojavljale predvsem z rastjo vojaških izdatkov in povečevanjem proizvodnje oborožitve in vojaške opreme. Hkrati s temi procesi naj bi se vzpostavljala zveza med vodilnimi predstavniki vojske in industrije, ki deluje za vojaške namene, kar poimenuje vojaško-industrijski kompleks. Z njegovim delovanjem naj bi se okrepil vpliv vojaškega dejavnika na »organiziranje proizvodnje in alokacijo proizvodnih zmogljivosti in si obenem okrepil svoj položaj v gospodarstvu in v družbi« (Mirković, cit. delo, str. 132).

V tem delu se o pojavu militarizma govori le posredno z opisom nekaterih zunanjih znakov vojaško-industrijskega kompleksa (npr. rast vojaških izdatkov ZDA po vojni idr.).

Ugotovimo lahko, da se pri jugoslovanskih avtorjih, ki se ukvarjajo s problematiko vojaštva in vojaškoobrambne dejavnosti, pojav militarizma ne povezuje samo s prakso določenih držav (npr. zahodnih razvitih industrijskih), ampak so s tem pojavom povezane naslednje značilnosti v družbi:

1. negativni vpliv vojaške organizacije na družbo;
2. zlorabljanje tega vpliva z vsiljevanjem ožjih interesov profesionalnih vojakov družbi;
3. prisila in vsiljevanje vojaških vrednot in norm družbi.

Večina teh avtorjev na empirični ravni dokaj enotno razume vsebino obrambne organizacije v jugoslovanski globalni družbi. Idejnopolična izhodišča te organizacije predvidevajo vodilno vlogo državljanov pri odločanju o vitalnih gospodarskih, političnih, vojaškoobrambnih, kulturnih idr. smotrih jugoslovanske družbe. Mnogi od njih zato menijo, da je takšna narava političnega sistema in vojaškoobrambne organiziranosti, ki omogoča odločanje in sodelovanje velikega dela prebivalstva, nezdržljiva s pojavom militarizma. Med konkretnimi argumenti za veljavnost te teze se navajajo zlasti naslednji:

1. jugoslovanski obrambni sistem je takšna vrsta vojaške moči, ki je uporabna samo kot obrambna in ne kot osvajalska moč,

2. s krepitvijo svoje moči prispeva jugoslovanska obrambna organizacija k stabilnosti in svetovnemu miru (kot dejavnik odvrčanja, zaupanja in sodelovanja med državami),

3. s svojo družbeno naravo lahko blaži negativne posledice izločanja sredstev za obrambne namene jugoslovanske države, s tem da omejuje ta sredstva le na dejanske potrebe obrambe (izključujoč možnosti za osvajanje), s stopnjo svoje integriranosti v družbo pa povečuje svojo ekonomičnost (glej npr. Mensur Ibrahimpašić: *Društvena priroda opštenarodnog odbrambenog rata*, str. 235–237).

Nezdržljivost jugoslovanske obrambne koncepcije in obrambnega sistema z militarizmom se dokazuje tudi z opredelitvijo tega pojava kot najbolj ekstremne oblike odtujitve države od družbe, ki je utemeljena na osamosvojitvi vojaške sile. Intenca podružbljene obrambne funkcije države (vsebovana v koncepciji SLO in DS) pa pomeni ukinjanje družbenih temeljev, ki omogočajo osamosvajanje vojaške sile ter nastanek militarizma (Ibrahimpašić, prav tam, str. 237).

S to tezo se lahko strinjam le, če gre za obravnavo problematike militarizma na ravni modela vojaškoobrambne organiziranosti pri nas. Nedvomno so nekatere ideje in stališča v obrambni koncepciji Jugoslavije odmik od tistih družbenih temeljev, ki omogočajo in celo pogojujejo nastanek militarizacije in militarizma (npr. stališča, ki postavljajo državljan v vlogo tistih, ki odločajo o vsebini in organizaciji tega področja idr.). Toda kljub temu da normativno stališče do podružbljanja obrambnovarnostnih funkcij naše države implicira ustvarjanje razmer demokratičnosti, humanosti, učinkovitosti, motiviranosti človeka kot avtonomnega zasebnika in državljana, pa je iz različnih vzrokov prav to stališče doslej omogočalo: nejasno ustavnopravno določitev razmerja med vlogo podružbljanja in vlogo državnega aparata na vojaškoobrambnem področju, monopolni položaj državnopartijskega aparata (namesto javnega nadzora skupščine) na tem področju, neselektivno in neracionalno (pretirano) uporabo institucije zaupnosti (namesto uresničevanja načel javnosti dela in odgovornosti subjektov vojaškoobrambnega delovanja pred javnostjo), enostranski odnos med JLA in javnostjo idr.

Nekatera raziskovanja vojaškoobrambne prakse v Jugoslaviji opozarjajo na elemente, ki so po eni strani doslej onemogočali celovito uresničitev vseh izvirnih načel obrambne koncepcije, po drugi strani pa so omogočili monopolno vlogo

vojaške strukture na obrambnem področju ter njen povečan vpliv na celotno družbeno življenje v Jugoslaviji, ki ga zlasti slovenska javnost najbolj kritično zaznava v zadnjih nekaj letih.

Poleg nekaterih doslej omenjenih tovrstnih elementov so značilni zlasti naslednji:

Superinstitucionalizacija in prenормiranost obrambnega sistema, ki povzroča njegovo neracionalnost in entropičnost, togi centralizem v odnosih med deli tega sistema, poudarjanje vojaškega elementa v njem idr.

Iz doslej povedanega menim, da v Jugoslaviji ne moremo govoriti o militarizaciji in militarizmu, kot sem ju opredelil v tem prispevku. Obstoječe stanje v obrambni organizaciji, položaj in vloga vojaške organizacije v njej kot tudi sedanji procesi v globalni jugoslovanski družbi pa me navajajo k sklepu, da je trenutno najaktualnejši temeljni splošni interes pri nas: čimprej oblikovati mehanizem pravne države, ki bo z vsemi svojimi institucijami odločilni varovalni dejavnik pred osamosvajanjem vojaške sile v družbi. S tem bo obenem uveljavljena tudi instrumentalna narava vojaške organizacije kot strokovne institucije države.

VIRI:

1. Abrahamson Bengt: Military Profesionalization and Political Power. Sage Publication, Inc. Beverly Hills, CA, 1972.
2. Ambrose, Stephen E., James Barber Jr. (eds.): The Military and American Society. The Free Press, New York 1972.
3. Barnett, Richard J.: The Economy of Death. Atheneum Publishers, Washington D.C. 1969.
4. Chomsky, Noam: The Cold War and the Super Powers. Monthly Review, November 1981.
5. Cypher, James M.: The Basic Economics of »Rearming America«, Monthly Review, November 1981.
6. Davis, Kenneth S. (ed.): Arms, Industry and America. The H.W. Wilson Company, New York 1971.
7. Dixon, James A.: National Security Policy Formulation: Institutions, Processes and Issues. National Defense University, Washington D.C. 1984.
8. Gansler, Jacques S.: The Defense Industry. The MIT Press, Cambridge, England 1980.
9. Ibrahimpašić, Mensur: Društvena priroda opštenarodnog odbrambenog rata. VIZ, Beograd 1977.
10. Kegley, Charles W. Jr., Eugene R. Wittkopf: »American Foreign Policy: Pattern and Process«. St. Martin's Press, New York 1987.
11. Kronov, B.: Voенно-Промышленный комплекс ССA. Зарубежное обозрение, 11/1978, Krasnaja zvezda, Moskva.
12. Kućuk, Ejub: Militarizam. Rad, VIZ, Beograd 1977.
13. Leger Sivard, Ruth: World Military and Social Expenditures 1987-88. World Priorities, Washington D.C.
14. Lens, Sidney: Permanent War: The Militarization of America. Schocken Books, New York 1987.
15. MacKenzie, Donald: Militarism and Socialist Theory. Capital and Class (1983) 19.
16. Marković, Dragan: Vojno-industrijska sprega SAD. Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1978.
17. Melman, Seymour: The Permanent War Economy. Simon & Schuster Inc., New York 1985.
18. Migolatičev, A.A.: Eskalacija militarizma. Voенное издание, Moskva 1970.
19. Mirković, Todor: Naoružavanje i privredni razvoj. Doktorska disertacija na Ekonomski fakulteti v Ljubljani, 1983.
20. Moskvин, L. B.: Socialnaja cena militarizma, »Mysl', Moskva 1988.
21. Pjadyšev, B.D.: Opasnost: Militarizm v politike, ekonomike, i ideologii SŠA. Voенное izdatelstvo Ministarstva oborony SSSR, Moskva 1981.
22. Ponomarev, B.N.: Borba protiv militarizma. Gonki vooruženij v sovremennom mire. Novaja i novejšaja istorija 2/ 1987, »Nauka«, Moskva.
23. Ross, Andrew L.: Dimensions of Militarization in the Third World. Armed Forces & Society, Vol. 13, 4/1987.
24. Sezin, G.: Militarizm – korennoje svojstvo imperializma. Morskoj sbornik 6/1979, Krasnaja zvezda, Moskva.
25. Smith, Ron: Aspects of Militarism. Capital and Class (1983) 19.
26. Stein, Jay M.: Militarism as a Domestic Planning Issue. International Journal of Urban and Regional Research. Vol. 9 No. 3, 1985.
27. Vagts, A.: A History of Militarism. W.W. Norton, New York 1937.
28. Wallensteen, Peter, Galtung Johan, Portales Carlos: »Global Militarization«. Westview Press, Inc., Boulder, Colorado, 1985.
29. Yarmolinsky, Adam: The Military Establishment: Its Impacts on American Society. Harper & Row Publishers, New York 1971.

Usoda nepodjetnih ustvarjalnih ljudi

Kdor se v življenju znajde,
živi bolje od iznajditelja.
(Velko S. Rus)

V zadnjem času smo pri nas priče pravemu pravcatemu glorificiranju podjetništva oziroma podjetnikov. Ni moj namen ocenjevati (niti nisem za to poklican), ali je to početje upravičeno ali ne, ker me ob tem skrbi nekaj drugega. Gre za to, kakšna bo v morebitnem jugoslovanskem podjetniškem sistemu gospodarjenja usoda »nepodjetnih« ustvarjalnih ljudi.

Zdi se mi, da bo to, kar hočem povedati, najbolj razumljivo iz odlomka v knjižici O. J. Touszinskega. *Kdo je ta žena* (Mladinska knjiga, Ljubljana 1962, stran 79 in 80). Predno citiram navedeno knjigo, moram pojasniti, da gre za razgovor med veliko znanstvenico Mario Curie in neko ameriško novinarko. Touszinski omenjeni pogovor takole opisuje:

»Obiskala je znanstvenico (novinarka op. A. B.) v njenem radijskem inštitutu v Parizu in izvedela, da madame Curie, ki je svoj čas žrtvovala štiri leta svojega življenja, da bi z lastnimi rokami pridobila en gram radija, zdaj sama pogreša to snov. Celo ta edini gram je namreč darovala Inštitutu v študijske namene. In če hoče danes delati nadaljnje poizkuse, si ga mora izposoditi.

Gospa Meloney (novinarka op. A. B.) je od začudenja onemela. Kako je to mogoče? Po vsem svetu se dandanes radij pridobiva v tovarnah. Gram stane sto tisoč dolarjev. Kako bogata bi bila tale mala gospa profesor, če ne bi bila sadu svojega štiriletnega dela podarila, kot podariš cvet.

„Kaj svojega odkritja niste dali patentirati, madame?“ je vprašala.

„Za sam patent bi vam morali današnji proizvajalci vendar že izplačati milijone.“

Znanstvenica je odkimala: „Nisem trgovka.“

Mrs. Meloney se ni tako hitro zadovoljila s tem odgovorom: „Toda vaš radij je vendar dandanes eno najvažnejših sredstev za zdravljenje raka. Vse človeštvo ste s svojo iznajdbo obdarovali. Ali ne bi bilo samo po sebi umevno, da bi tudi vi imeli kakšne koristi od tega?“

„Ravno zato, ker je radij tako važno zdravilo, se nisem mogla z njim okoristiti. Moj mož in jaz, oba sva bila, kar se tega tiče od prvega trenutka povsem enakega mnenja.“

„Toda tovarnarji z radijem vendar bogatijo!“ je zaklicala gospa Meloney.

Madame Curie je razprostrla roke, kot bi hotela reči: Tega žal ne moremo preprečiti. Čez nekaj časa je mirno pripomnila: „Vem, kaj mislite, gospa Meloney, človeštvo gotovo potrebuje praktične ljudi, ki iz svojega dela izvečejo kar največji možni dobiček. Toda človeštvo potrebuje tudi sanjače, kot sva bila moj Pierre in jaz. Naju je raziskovanje, pustolovščina v znanosti, tako močno privezalo nase, da nama je bilo povsem nemogoče tudi samo pomisliti na najino osebno korist.“

„In tudi danes se ne kesate, da ste bili tako nesebični?“

„Ne. Ne potrebujem denarja. Edino, kar mi manjka, je nekaj radija za nadaljnje delo.“

Čeprav kakšen poseben komentar h gornjemu citatu ni potreben, ker je iz njega kristalno jasno razvidna usoda ljudi, ki jih imam v mislih, pa kaže vendarle opozoriti na po mojem mnenju najpomembnejšo misel M. Cuire, kjer ugotavlja, da so poleg podjetnikov človeštvu (družbi) potrebni tudi »sanjači« oziroma nepodjetni ustvarjalni ljudje (kot jih v tem zapisu imenujem jaz), na kar se ob sedanji podjetniški evforiji pri nas pozablja.

Ne nazadnje je treba imeti pred očmi tudi to – bržčas to ni pretirana domneva – da imajo ti ljudje levji delež pri vsem, kar je bilo narejenega na področju znanosti in umetnosti pa tudi inventivne, inovacijske in razvojne dejavnosti v gospodarstvu.

Ali potemtakem – glede na to, da se podjetnikom obetajo lepši časi – ne zaslužijo boljše »usode«?

NADEŽDA ČETKOVIĆ, LUCIANNA CASTELINA

Za pravico do različnosti*

Nadežda Četković: Ti si članica številnih institucij: Direkcije CK Komunistične partije Italije, Evropskega parlamenta... Kako vse to skupaj zmoreš?

Lucianna Castelina: Ni lahko. Institucije, katerih članica sem, so zrasle iz tradicije moške kulture, v kateri ženska nima enakih pravic in veljave kot moški, kulture, ki ženski ne priznava pravice do različnosti in do lastne specifične identitete. Če hočemo postati članice teh institucij, se jim moramo prilagoditi; postati moramo podobne moškim, govoriti moramo, kot bi govorili možje. To pa ne gre brez težav in od ženske zahteva nenehno preizkušnje in potrjevanje lastne identitete. Podobno je kot pri črnih, ki se morajo prilagoditi pravilom belega establishmenta.

V Komunistični partiji Italije, katere članica sem, je v zadnjih letih vpliv feminističnega gibanja posebej močan. Nenazadnje je komunistična partija spremenila svojo politiko do tako imenovanega ženskega vprašanja ne le po teoretski, ampak tudi po praktično-politični plati. Po teoretski plati to pomeni, da je bilo na zadnjem partijskem kongresu žensko vprašanje predstavljeno kot veliko protislovje naše dobe, kot problem našega časa, ki še ni rešen. Posebej pomembno je, da so opustili staro formulo tradicionalne levice, ki ni bila le formula komunističnih, ampak tudi socialdemokratskih partij, in po kateri gre pri ženskem vprašanju za pravico ženske do enakosti z moškim. Feministična gibanja postavljajo to vprašanje popolnoma drugače. Ženskam ne gre za to, da bi bile enake moškim, saj tudi niso možje; pomembno se jim zdi, da bi bile priznane takšne kot so, torej različne od moških. Spoznale so, da njihove pravice ne bi smele lebdeti v praznem prostoru, saj jim prav ničesar ne pomenijo, če se ne nanašajo prav nanje. Ženska ne obstaja kot abstrakten državljan. V resničnosti obstajajo posamezna bitja, ki so moški ali ženske. Čisti, abstraktni državljan je mistifikacija in je praviloma oznaka za moškega, ne pa za žensko. Ženskam ni priznana njihova specifičnost niti njihova elementarna zahteva po drugačnosti. Po dolgotrajnem boju na teoretski in praktični ravni so se stvari vendarle nekoliko spremenile. Komunistična partija Italije je priznala, da je svet biseksualen in ne uniseksualen, kar pomeni, da so tudi vsi problemi biseksualni in da je kontradikcija spolov prisotna povsod. Končno je to protislovje precej pomembnejše od razrednega protislovja. Razredno protislovje je zgodovinski produkt in njegovo trajanje je časovno omejeno. Protislovje moški-ženska pa traja skozi vso zgodovino. Dejstvo je, da je bila Komunistična partija Italije pripravljena sprejeti to protislovje in ga uvrstiti v svoj delovni program. Posledica tega pa je precej bolj dejavna vloga žensk v Komunistični partiji Italije. Število žensk v Centralnem komiteju in Direkciji CK KP Italije se je povečalo, prav tako je naraslo tudi število žensk, izvoljenih v parlament.

* N. Četkovića se je z L. Castelino pogovarjala na mednarodnem znanstvenem srečanju »Socializem v svetu«
– Cavtat, 19.–22. oktobra 1989.

Nadežda Četković: Ali so se ženske potegovale za udeležbo in dosegle te »kvote«?

Lucianna Castelina: Tudi za »kvote«. Čeprav moram reči, da imam vprašanje »kvot« za ostanek starega sistema. Pozitivna stran »kvot« je v tem, da je postal z njimi ženski problem viden. Število žensk se je v Centralnem komiteju pravzaprav podvojilo. Danes jih je v CK KP Italije 30%, prej pa jih je bilo največ 15%. Komunistična partija Italije ima med vsemi strankami zahodne levice največje število žensk v dejavnostih in vodilnih telesih. Na volitvah v preteklem mesecu v Rimu je bilo npr. med kandidati kar polovica žensk. To je resničen preobrat. In vsak dan se srečujemo z novimi dokazi o moči ženskega gibanja v Italiji.

Nadežda Četković: Kako funkcionira žensko gibanje v Italiji?

Lucianna Castelina: Za žensko gibanje v Italiji ni mogoče reči, da ima močno organizacijo, da je institucionalizirano in formalizirano. Označujejo ga kvantiteta, decentraliziranost in spontanost. Veliko število članic in skupin se zbira okrog časopisov, revij in na univerzah. Posebno mesto gre univerzi »Virginia Woolf« v Rimu, na kateri delujejo najbolj aktivne feministične skupine. Sestavljajo se občasno. Zbirajo se po »tam-tam« načelu, saj nimajo niti svojih časopisov niti kakšnih drugih uradno priznanih olajšav. Vse pa odlično deluje.

Nadežda Četković: Ali imajo te skupine izrazito političen značaj?

Lucianna Castelina: Da, to je njihova pomembna preokupacija, prav tako pa tudi delo v sindikatu. Kadar ima katera od teh skupin kakšno pomembno vprašanje, ki terja širšo razpravo, pride do živahnega sodelovanja z drugimi skupinami.

Povedala bi nekaj o dveh naših dejavnostih, ki sta značilni za ženski boj. Lani smo pripravili veliko žensko manifestacijo, povezano z vprašanjem dela in nezaposlenosti. Nezaposlenost se med ženskami povečuje bistveno hitreje kot med moškimi. To je bila manifestacija složnosti: njeno organizacijo je podprl sindikat, čeprav je šlo predvsem za ženska vprašanja. V Rimu se je zbralo 200.000 ljudi. Sredi maja smo pripravili še drugo množično manifestacijo, tokrat zaradi pravice do splava. Bila je predhodnica podobne velike manifestacije v ZDA. V Italiji sicer obstaja zakon, ki ženski priznava pravico do splava, vendar v bolnišnicah ni dovolj prostora; razen tega nek zakonski člen zdravnikom dovoljuje, da zaradi verskih, etičnih ali kakšnih drugih osebnih razlogov odklonijo sodelovanje pri splavu. Tako se številni zdravniki sklicujejo na te razloge, pogosto pa jim sploh ni do dela. V celi vrsti italijanskih bolnišnic ni zdravnika, ki bi hotel opraviti abortus. Ženske zahtevajo, da se črka zakona spremeni in da njihova pravica ne bo več le navidezna, ampak da jo bodo lahko v resnici uveljavile. In ker v Italiji na volitvah praktično odločajo ženske, ker imajo več glasov kot moški, naj same tudi odločijo!

Nadežda Četković: Ali imate kakšne izkušnje s SOS telefonom?

Lucianna Castelina: Zdaj ga pričenjamo uvajati. O problemu spolnega nasilja se je v Italiji že veliko govorilo in razprave so segle celo v parlament. Zdaj je v pripravi sprememba zakona. Novi zakon naj bi bolj vsestransko zaščitil žensko in otroka. Hkrati pa poteka tudi akcija za pomoč žrtvam nasilja.

Nadežda Četković: Kako ti ocenjuješ težnje v sodobnem feministinem gibanju? Na katerih idejah se to gibanje internacionalizira?

Lucianna Castelina: Prvič, v Zahodni Evropi je levica postavila žensko vprašanje na pomembno mesto, uvrstila ga je med prioriteta vprašanja. Nemški socialdemokrati (SPD) so, na primer, uvedli »kvote«. Njihov sistem se nekoliko razlikuje od našega. Imajo dve listi: eno za žensko in drugo za moške, kar zagotavlja, da bo v predsedstvo stranke izvoljenih 30% žensk. V prihodnje se bodo morale »kvote« za ženske še povečevati, tako da bi bili leta 1995 moški in ženske izenačeni in da bi ene in druge volili po »kvoti« 50:50. Podobne so tudi izkušnje angleških laburistov. Za vse pa sta zaslužna izjemna dejavnost žensk in močno žensko gibanje. Ženske podpirajo mitinge levih strank in se jih udeležujejo v številu, ki je vredno vsakega spoštovanja. Seveda pa so še vedno razlike med levimi strankami oziroma med dremajočim ženskim članstvom v njih. V nekaterih strankah še vedno uporabljajo besednjak preteklosti: govorijo o paritetnih pravicah, njihovi legalizaciji in oportunitosti. O institucionalizaciji svetovnega feminističnega gibanja seveda ne more biti govora, ker je feministično gibanje povsod neformalno. Obstajajo pa ideje, okoli katerih so se ženske pripravljene združevati.

Nadežda Četković: Ali je takšna ideja npr. »sestrinstvo«?

Lucianna Castelina: Z idejo sestrinstva so ženske proklamirale žensko solidarnost. Toliko je ta ideja smiselna še danes. Pri nas pa se je udomačil slogan, ki poudarja nekoliko bolj dejavno vlogo žensk: »ženske so moč žensk«. Ženske se morajo upreti tistemu, kar jim ne ustreza. Solidarnost jim daje moč, s katero lahko zmagaajo v boju za svoje cilje in pravice.

Povod po svetu so v intelektualnih krogih razpravljali o feministični »misli«. Predvsem imamo ogromno žensko produkcijo v kulturi. Feministična misel dobiva svoj odmev. Danes mi moške mnogo redkeje kot prej pravijo, »jaz vas ne razumem«, a o medsebojnem razumevanju lahko govorimo tudi zunaj relacije ženske in moške kulture. Moški so seveda še vedno bolj pripravljeni razumeti, kaj se dogaja v Latinski Ameriki ali na kakšnem drugem kontinentu, kot pa da bi se spustili v avanturo razumevanja tistih, ki so tu ob njih. Ignoriranje žensk je še vedno prisotno, vendar pa nas je vse težje ignorirati. Literatura o nas narašča. Opažam, da je moškim intelektualcem zdaj kar nerodno, da bi rekli, »tega ne razumem«, ali »o tem nisem razmišljal«, kar sta bila doslej zelo običajna odgovora. V primerjavi z ne tako davnimi časi se je veliko spremenilo.

Vzhodna Evropa pa je nekaj drugega. Ne glede na velike družbene spremembe se žensk tam skorajda ne sliši. To je stvar prihodnosti. Jugoslavije ne bi uvrščala med te dežele, ker o prizadevanjih jugoslovanskih feministk vendarle nekaj vem. Lani so v Cavtatu ženske dosegle, da so zbrani udeleženci tribune o obravnavanih vprašanjih spregovorili še z ženskega zornega kota. Žal pa se letos to ni nadaljevalo.

Nadežda Četković: Zakaj se izogibaš rabi pojma »emancipacija žensk«?

Lucianna Castelina: Zato, ker pojem »emancipacija žensk« pomeni, da se mora ženska izenačiti z moškim in biti kot moški, kar pa ni naš cilj.

Nadežda Četković: Ali so kakšni zanimivi avtorji med moškimi, ki bi pisali o ženskem vprašanju?

Lucianna Castelina: Ne. Kaj naj tu počno moški?

Nadežda Četković: Rada bi ugotovila, koliko so sposobni razumeti misel feministk.

EISHI FUJITA

Proces dela in upravljanje dela

(Primer Toyote*)

Japonski avtomobilski industriji so po vsem svetu posvečali posebno pozornost zaradi visoke konkurenčnosti na svetovnih tržiščih. Prevladuje mnenje, da povzroča kompetitivno moč japonski sistem proizvodnje avtomobilov. Zaradi tega je eden od naših argumentov razlika med japonskim sistemom in Fordovim sistemom proizvodnje, ali fordizmom. Fordov sistem proizvodnje, prvi ga je v avtomobilsko industrijo uvedel Henry Ford, predstavlja množični proizvodni sistem uniformnih proizvodov na tekočem traku, ki ga upravljajo nekvalificirani delavci. Od druge polovice sedemdesetih let dalje pa so postajale omejitve konvencionalnega Fordovega sistema vse bolj očitne, to pa zaradi sprememb na avtomobilskem tržišču in v proizvodni tehnologiji – mikroelektronska revolucija –, in zaradi tega, ker se pojavljajo pri proizvajalcih avtomobilov na svetovnem nivoju nekatere tendence, da bi uvedli bolj fleksibilne proizvodne sisteme. V takšnih okoliščinah nekateri menijo, da japonski sistem proizvodnje, še posebej pa proizvodni sistem Toyote, dobro znan kot just-in-time (JIT) (ravno-pravi-čas; op. prev.) proizvodnja (ali »kanban« sistem) premaguje težave Fordovega sistema.

Na tem mestu bi rad obravnaval značilnosti proizvodnega sistema Toyote, kot tudi različne pogoje, kot na primer upravljanje dela in organizacija dela, ki njegovo celovito delovanje omogočajo. Mikroelektronska revolucija povzroča uvajanje proizvodne fleksibilnosti. Uvajanje mikroelektronike v standardizirane množične procese ima drugačne učinke, kot če se uvaja v proizvodne procese, katerih celotna proizvodnja je relativno majhna. To poročilo se nanaša na sistem množične proizvodnje.

1. Delo in visoka morala delavcev

Za začetek navedimo značilnosti del proizvodnih delavcev v množični proizvodnji v Toyoti. Večina njihovih neposrednih del je repetitivna in preprosta. Delo avtomonterja je najbolj reprezentativen primer tega. Pridobivanje večšin pri delu (on-the-job-training; OJT) traja nekaj dni ali en teden ter omogoči, da delavec ustrezno opravlja svoje delo. Ker pa je hitrost tekočega traku zelo velika, ne more držati koraka z linijo brez ustreznega izkustva. Intenziteta dela je na visoki ravni. V Toyotinem proizvodnem sistemu, za katerega velja, da ima uravnane standardizirane operacijske postopke in standardiziran čas, čas, ki preostane, ni ocenjen,

* Ta razprava je bila predložena na mednarodnem simpoziju o Mikroelektronski revoluciji in regionalnem razvoju, organizaciji dela in bodočnosti post-industrijskih družb, ki se je odvijal na Univerzi v Milanu od 11.–13. aprila 1988.

čeprav je to ocenjeno v splošnem času in študijah gibov (Toyota Motor Corporation, *Toyotashiki Seisan Shisutemu*, Toyotin proizvodni sistem, 1975, str. 103). Toyotin proizvodni sistem skuša kar se le da skrajšati preostali čas in zapravljeni čas.

Skoraj vsi proizvodni delavci delajo v sistemu dveh izmen (en teden podnevi in naslednji teden ponoči). V nočni izmeni delajo od devetih zvečer do šestih zjutraj. Po tem ponavadi delajo še eno ali dve naduri. V nočni izmeni so količina nadur, intenzivnost dela in čas počitka isti kot v dnevni izmeni, krajši spanec pa ni dovoljen. Delovne ure so zelo dolge. Število delovnih ur na leto znaša 1992 ur. Leta 1986 je bilo povprečno število nadur 373, povprečno število ur, ko se je dejansko delalo, je znašalo 2365 ur, povprečno mesečno število nadur pa je znašalo 31,1. Plačane delovne ure so dolge, poleg tega pa se odvijajo sestanki na delovnem mestu in krožki za kontrolo kakovosti so ponavadi pred ali po plačanih delovnih urah. Med počitnicami pa prirejajo različna srečanja, kot so oddelčna shajanja, notranja rekreacijska aktivnost in tako dalje. Ta dejavnost se imenuje »Ningen kankei sho-katsudo« (aktivnosti človeških odnosov) in predstavljajo pomemben del upravljanja dela pri Toyoti.

Čeprav je delo zelo zahtevno in se delavci te strogosti v celoti zavedajo, pa imajo močno voljo za delo. Naše raziskave so pokazale, da je več kot polovica delavcev za tekočim trakom odgovorila, da lahko uveljavijo svoje zamisli o delu; to raziskavo smo v Toyota Cityju izvedli leta 1981, na vzorcu 921 ljudi, vključno s 441 zaposlenimi pri Toyoti – (Nohara, H. in Fujita, E. (ur.), *Jidosha-sangyo to rodosha* /Industrija avtomobilov in delavci/, Hirotsubunkasha, v tisku). Glede na neko drugo raziskavo dela in življenja delavcev Toyote, ki je bila izvedena leta 1980 – tudi v tej raziskovalni ekipi sem sodeloval –, je 16 od 57 delavcev neposredno iz tekočega traku globoko občutilo, da je delo za njih izziv, 26 jih je tako čutilo do neke mere, 12 delavcev tega ni tako čutilo, 3 delavci pa sploh ne (Oyama, Yoichi (ur.), *Kyodai kigyō taisei to rodosha* /Velik korporacijski sistem in njegovi delavci; primer Toyota/, Ochanomizushobo, 1985, str. 206). To dokazuje, da imajo celo neposredni delavci za tekočim trakom močno voljo do dela. Kako je mogoče, da zaznavajo delo kot težavno in hkrati vredno opravljanja?

Regulacijski pristop kaže na to, da ima Fordov proizvodni sistem nekaj sledečih omejitev: S tehničnega vidika je zaradi pomanjkljive fleksibilnosti proizvodnje neprimeren za množično proizvodnjo veliko različnih vrst proizvodov, to pa je nekaj, kar sedaj zahteva diverzificirano povpraševanje po avtomobilih. Ker poleg tega ne more sinhronizirati različnih proizvodnih trakov, se nagiba k temu, da ima velike zaloge in da zapravlja veliko časa. Kar pa se tiče človeškega faktorja, kvari delavčevo voljo do dela. Kot posledica tega so absentizem, upočasnitev in divje stavke (Hirata, K., Yamada, T. in Yagi, K. (eds.), *Gendai Shimin – shakai no senkai* /Sprehod po sodobnih civilnih družbah/, Showado, 1987). Vendar pa imajo delavci za tekočim trakom v Toyoti, v nasprotju s trditvami regulacijskega pristopa, visoko delovno moralo, Toyota proizvodni sistem pa zmanjšuje zaloge in zagotavlja kontinuiteto dela. Izgleda, da so bile omejitve fordističnega delovnega procesa v Toyoti premagane. Sedaj pa bi rad obravnaval značilnosti procesa dela v Toyoti.

2. Proces dela v Toyoti

Osrednje poteze fordističnega procesa dela, ki predstavljajo podaljšanje taylo-rističnih metod, slonijo na dveh stebrih. Prvi vsebuje uvajanje sistema tekoče

proizvodnje po vseh tovarnah. Sistem tekoče proizvodnje organizira delo tako, da so opravila mehanično tempirana. To je povezano z uvajanjem tekočega traku. Drugi steber vsebuje ločevanje preprostih in repetitivnih opravil med seboj, to pa spremlja uvajanje linijske in personalna organizacija. Toyota proizvodni sistem se je razvil s črpanjem izkušenj iz Fordovega sistema in z njegovim razvijanjem. Ono Taiichi, eden tistih, ki so največ prispevali k izgradnji toyotinega proizvodnega sistema, je zapisal: »Če bi bil Henry Ford I, avtomobilski kralj, danes živ, sem prepričan, da bi šel po stopinjah toyotinega proizvodnega sistema.« (Ono Taiichi, *Toyota seisan houshiki*, Toyotin proizvodni sistem, Daimondodshax, 1978, str. 178).

Vzemimo konkretno skupne in različne točke med fordovim sistemom in toyotinim sistemom. Kot prvo je toyotin proizvodni sistem, čeprav ima s fordovim sistemom skupno to, da uvede tekoči proizvodni sistem, razvil svoj lasten proizvodni postopek izdelovanja malih serij in ravno-pravi-čas (JIT) proizvodnjo (»kanban« sistem). Japonska avtomobilska industrija je po drugi svetovni vojni začela zapozneno na celi črti. Velikost japonskega avtomobilskega trga je bila veliko manjša od severnoameriškega. Število avtomobilov, ki so jih leta 1960 proizvedli v Toyoti, je znašalo 155 tisoč, polovica pa ni bila osebnih avtomobilov. In ker so poleg tega japonski izdelovalci ostro tekmovali drug z drugim, so zagovarjali hitre spremembe na spreminjajočem se trgu, da bi ohranili prodajo. Prisiljeni so bili proizvajati zelo raznolike modele avtomobilov in pogosto spreminjati modele. Tako so razvili proizvodni sistem za učinkovito izdelavo zelo raznolikih modelov avtomobilov v majhnih serijah in z nizkimi stroški (Shimokawa, Koichi, »Strategije proizvodnje in dela na Japonskem«, v: Tolliday, S. in Zeitlin, J. (ur.), *Avtomobilska industrija in njeni delavci*, Polity Press, 1986). Tudi Toyota je zasledovala te cilje in kot posledico tega razvila fleksibilen proizvodni sistem JIT. Sistem JIT zahteva temeljito upravljanje toka proizvodov in delov v tovarni – od materialnega področja, kot sta kovanje in litje, do končnega področja montaže, kot tudi delov, ki jih proizvajajo pogodbeniki. Proces dela vseh področij je integriran v eno celoto s popolno visoko sinhronizacijo. Posledica tega je, da so neposredni delavci za tekočim trakom prisiljeni močno delati v času ciklusa linij tekočega traku. Istočasno pa se Toyota poslužuje mobilnosti delavcev v delavnicah ali tovarnah, da bi minimalizirala neravnovesje proizvodnje, ki izvira iz sprememb povpraševanja. S takšno mobilnostjo se med posameznimi delavci zbuja nejasnost glede delovnih dolžnosti, ki so jim naložene.

Nejasnost glede delovnih dolžnosti se sestoji iz treh elementov. Prvi je fleksibilnost delovnih nalog posameznega delavca. Že v šestdesetih letih so v Toyoti vpeljali prakso, da so delavci v prostem času pomagali sodelavcem pri delu. S poudarjanjem prakse upoštevanja medsebojne pomoči, dolžnosti, ki so na delovnem mestu pripisane posameznemu delavcu, niso bile jasno opredeljene, dolžnosti pa so se medsebojno prekrivale, kar velja še danes. Od sredine sedemdesetih let je Toyota pod sloganom »za fleksibilno delavnico« skušala izpopolniti sistem fleksibilnosti delavcev, tako da bi se število delavcev, ki so potrebni za vsak proces, spreminjalo glede na fluktuacijo proizvodnje. Rotacija dela in usposabljanje proizvodnih delavcev za različna opravila je za fleksibilnost dela nujna. Na ta način postanejo dolžnosti, ki so pripisane posameznim delavcem, bolj nejasne.

Drugi element je premeščanje delavcev v druge delavnice ali druge tovarne. Ta mobilnost delavcev narekuje premeščanje delovnih položajev, pa najsi gre za relativno dolgotrajne premestitve ali pa za začasne premestitve, za »pomoč pri delu«. Premeščanje na podoben delovni položaj omogoča delavcem, da uporabijo svojo

delovno sposobnost, ki so jo razvili v prejšnji delavnici, daje pa jim tudi priložnost, da kompleksneje spoznavajo delovni proces in da razširijo svoje sposobnosti. Na drugi strani pa se dogaja »pomoč pri delu« zelo pogosto zaradi fluktuacije proizvodnje. Prihaja celo do »pomoči pri delu« neproizvodnega sektorja v proizvodnem sektorju. Premeščanje na drugačno delovno mesto, najpogosteje na tako preprosto, da ga vsakdo obvlada, ne omogoča tega, da bi delavci izkoristili vse svoje sposobnosti, kar doživljajo kot veliko breme.

Tretji element je penetracija stvari, ki so v zvezi z delom, v delavčevo zasebno življenje. Ker so delavci preveč zaposleni, da bi lahko pripravili poročilo krožka za kontrolo kakovosti ali da bi v rednem delovnem času proučili proizvodno tehnologijo, da bi ta sistem razumeli, to pogosto počenja v svojem prostem času doma.

Sedaj bi rad proučil še uvajanje linijske in personalne organizacije ter simplifikacijo, standardizacijo del, kot jih je razvil Fordov sistem. Poudarjam, da generira celovit poskus izvedbe sistema JIT in »ninben no tsuita zidoka« (zmanjšanje delovne sile z uvajanjem mehanizacije in avtomatizacije) novo obliko odnosa med linijskim in personalnim področjem. Ločevanje linije in personala, ki temelji na ločevanju zamisli in izvrševanja, prikrajša neposredne delavce za opravila, potrebna za razmišljanje o proizvodnem procesu. Vendar pa sta izboljševanje delovanja ali nadzor nad proizvodnjo samih neposrednih delavcev za tekočim trakom neobhodna za toyotin proizvodni sistem. Glede na to je za delovanje sistema potrebno sodelovanje med tehničnim personalom in neposrednimi delavci za tekočim trakom.

Uvajanje sistema JIT je bilo v vseh toyotinih tovarnah zaključeno leta 1962. Kasneje je bil postopno uveden tudi med pogodbenike in bil v celoti izveden ob prvi naftni krizi. Ta JIT sistem reducira količino zalog na minimum. Proizvodna linija se v primeru težav ustavi, bodisi zaradi pokvarjenih delov ali neprimerne strojne delovanja; vendar pa to ne predstavlja problema, če je zalog dovolj. Ko se proizvodna linija ustavi, se prižge luč na indikacijski plošči, imenovani »Andon«, tako da postane težava takoj očitna. V takšnem sistemu so proizvodni inženirji motivirani, da so vedno navzoči v proizvodnih halah ter da se ukvarjajo s težavami skupaj z neposrednimi delavci za tekočim trakom. Korporacijska kultura »genbashugi« (princip gledanja na proizvodno prizorišče ali proizvodno večino kot najpomembnejšo) spodbuja inženirje k temu, da izboljšujejo proizvodne metode skupaj z neposrednimi delavci za tekočim trakom. »Genbashugi« pa ni zgolj ideologija. Toyota je uvedla plačilni sistem, ki temelji na skupni masi vseh mezd; to velja tako za »plave ovratnike« kot tudi za osebe t. i. »belih ovratnikov«, ki so po rangi pod »kakaricho« (pomožni manager), tudi če imajo univerzitetno diplom.

Neposredni delavci za tekočim trakom kot tudi proizvodni inženirji so motivirani, da bi izboljšali proizvodne metode in da bi minimalizirali količino pokvarjenih delov. Dva slogana pri Toyoti sta »yoi shina, yoi kangae« (dobra misel vodi k dobrim proizvodom) in »aidea no daseru hito zukuri« (razvoj kreativnega oseba). Krožki za kontrolo kakovosti in sistem predlogov v Toyoti zahtevata sodelovanje neposrednih delavcev iz proizvodnje pri aktivnostih izboljševanja. Nadaljnja stvar, ki ji pripisujem znatno pozornost, je to, da sami »kumicho« (delovodje) določajo standarde delovnih postopkov in standardni čas. Delovodje predstavljajo približno štiri odstotke zaposlenih v Toyoti. Na splošno pri japonskih izdelovalcih avtomobilov, na primer pri Nissanu, velja, da jih inženirji uvedejo s študijami gibov in časa, pri čemer uporabljajo tehnike industrijskega inženiringa (IE). Ker je v primeru Toyote tisti, ki uvaja, delovodja – ki ga imajo člani delovne ekipe za

člana ekipe – je v primeru težave lažje motivirati člane ekipe, da skušajo odkriti vzroke težav in da odpravijo napake.

Zaradi tega se vsebina dela neposrednih delavcev za tekočim trakom razteza na precej širokem področju. Od teh delavcev, in to velja še posebej za vodje ekip, se pričakuje ne le, da se spoprimejo s preprostimi montažnimi opravili, ampak tudi, da imajo sledeče delovne sposobnosti: Prva je zmožnost nadzora in izboljševanja procesov proizvodnje, da bi se zmanjšali stroški in izboljšala kvaliteta. Druga je zmožnost organiziranja nepretrganega delovanja delovne ekipe in za organiziranje krožkov za kontrolo kakovosti. Tretja je zmožnost dajanja navodil, ki jih zahteva priučenje-na-delovnem-mestu, kar pa je tesno povezano s prejšnjima dvema sposobnostima.

Kot je bilo že omenjeno, so bili principi toyotinega proizvodnega sistema razviti še pred začetkom mikroelektronske revolucije. Vendar pa sta proizvodna fleksibilnost in nadzor proizvodnje, ki se v celoti okoriščata z ustvarjalnostjo neposrednih delavcev za tekočim trakom, ki sta že bila uvedena v Toyoti, ključna za obiranje sadov, ki jih prinaša mikroelektronska revolucija. Kolikor Toyota in drugi japonski izdelovalci avtomobilov ne bi uvedli fleksibilnih proizvodnih sistemov, ne bi bili zmožni uvajati na tako lahek način, kot to počnejo, novih elektronsko zasnovanih avtomatiziranih tehnologij, kot so npr. roboti, zaradi česar tudi ne bi obirali sadov, ki iz tega izhajajo.

V toyotinem proizvodnem sistemu, ki aplicira sistem JIT, se različni proizvodni procesi visoko sinhronizirajo in integrirajo tesno drug z drugim. Da bi ohranjevali in dvigovali produktivnost in učinkovitost v tem sistemu, ne zadostuje, če zgolj izpolnimo integriran sistem strojev in opreme. Zelo potrebno je, da delavci sodelujejo z upravo »spontano« in da se ustvari iz delovne skupine tesno povezan tim. Bolj kot so proizvodni procesi integrirani, kvarnejši so vplivi trivialnih napak posameznih delavcev na vse procese. Da bi se izogibali napakam ne zadostuje, da upravljamo zgolj s silo, ampak da tudi kultiviramo »spontana« in pozitivna stališča delavcev do svojega in ekipnega dela.

Delavci v Toyoti opravljajo težko delo in si prizadevajo, da bi sami nadzirali proizvodnjo. Takšna situacija ni nastala zgolj s »spontano« voljo do dela, ampak tudi s silo upravljalcev dela. Jasno moramo razložiti, v kakšnem odnosu sta »prisi-la« in »spontanost«.

3. Ozadje toyotinega proizvodnega programa

Najpomembnejši dejavnik za izvajanje toyotinega proizvodnega sistema so bili industrijski odnosi, utemeljeni na vzajemnem zaupanju uprave in delavcev. Brez takšnih industrijskih odnosov bi bil toyotin proizvodni sistem nemogoč. Kooperativni industrijski odnosi se niso utemeljili po uvedbi toyotinega proizvodnega sistema, ampak po praktičnem uničenju militantnega in neodvisnega sindikata. Neodvisni sindikat Toyote se je spremenil v ustrežljiv tovarniški sindikat šele po porazu, ki je pomenil preokretnico industrijskega spora v zgodnjih petdesetih letih. Leta 1962 sta uprava in delavci objavila skupno deklaracijo, v kateri izjavljata, da morajo temeljiti odnosi med delom in upravo na vzajemnem zaupanju ter da mora vsakdo prispevati k rasti produktivnosti in k prosperiteti podjetja, da bi tako izboljšali pogoje življenja zaposlenih v podjetju kot v življenju nasploh.

Da bi izboljšal ekonomske pogoje članov sindikata, je sindikat pripravljen sodelovati z upravo pri izboljševanju produktivnosti. Dejansko izvaja sindikat le

zelo omejeno stopnjo nadzora nad pogoji dela. Sindikat na primer ne nadzira linijske hitrosti pri montaži za tekočim trakom. Kot je bilo že omenjeno, ima delovodja moč, da odloča o standardnem času in delovnih postopkih. Čeprav je delovodja sicer ponavadi predstavnik sindikata, pa uporablja svojo moč le s ciljem, da bi povečal produktivnost in prispeval k rasti podjetja.

Toyota je uvedla sistem ocenjevanja osebja leta 1953 in utemeljila »shokuso seido« (sistem kvalifikacijskih stopenj zaposlenih) leta 1969. V tem sistemu ima delovodja (»kumicho«) pooblastilo, da sporoča višjemu delovodji (»kocho«) svoje mnenje o zaslužnosti podrejenih, na podlagi česar se nato višji delovodja odloča. Posameznikovo napredovanje in povečanje mezde sta odvisna od ocene nadzornika. Skladno z japonskim sistemom mezd se mezde za določeno stopnjo povišajo vsako leto. Tako je tudi v Toyoti. Vendar pa lahko pride med delavci iste starostne skupine do precejšnjih razlik v mezdah. Prvič zato, ker so delavci plačani skladno s stopnjami, ki jih določa nadzornik glede na oceno zaslužnosti (včasih so delavci, ki opravljajo isto delo, različno rangirani). Drugič so delavci z isto stopnjo plačani različno glede na oceno obnašanja. Kdor hoče dobiti višjo mzdo, se mora pokoriti sistemu. Tisti, ki ne sodelujejo z upravo ali ne ubogajo nadzornikov, so izločeni in rangirani v nižje stopnje. Tako jih doleti usoda, da morajo v podjetju prenašati nižje stopnje in nižje mezde ali pa podjetje zapustiti, čeprav velja praksa doživljenjske zaposlitve.

Očitno je, da izrazite volje do dela ni mogoče zasnovati zgolj na zgoraj omenjeni nadzorni moči uprave. Pri utrjevanju izrazite volje do dela so v rabi še številni drugi faktorji za vse, ki sodelujejo z upravo – na primer visoke mezde, odlične v podjetju osnovane oblike gmotnih ugodnosti in uslug, praksa doživljenjske zaposlitve. Menim, da sta med številnimi faktorji dva pomembnejša. Prvi je vloga delovodje. Od njega se pričakuje, da bo imel funkcijo povezovalca uprave z delovnim timom. Igra vlogo, v kateri zasleduje interese uprave, skuša pa zapopasti tudi namere delovne skupine in jih posredovati upravi. Ta funkcija, kot tudi konsultacijski sistem med upravo in delom, pomagata preprečevati pojavljanje nezadovoljstva, tako da se z racionalizacijo preprečuje izbruh delavskih sporov.

Drugi faktor je uspeh uprave tako pri organiziranju volje delavcev za razvoj njihovih sposobnosti kot tudi želja po samoaktualizaciji. V Toyoti podpirajo razširitev dela, obogatitev dela in razvoj »tanoko« (multifunkcionalni delavec). To daje neposrednim delavcem za tekočim trakom možnost, da prevzamejo odgovornost za svoje delo in da pokažejo svoje sposobnosti. Da bi razvijali sposobnosti zaposlenih, je bil ustanovljen sistem domačega urjenja. Kadar delavci za tekočim trakom participirajo v krožkih za kontrolo kakovosti ter predlagajo izboljšave v sistemu predlogov, se lotevajo opravil za izboljševanje procesov in za zmanjševanje proizvodnih stroškov s tem, da se poslužujejo raznolikih tehnik. V tradicionalnih podjetniških organizacijah ta opravila prevzema inženirsko osebje. Politika Toyote je v nekaterih pogledih enaka politiki »Kvalitete delovnega življenja«. Vendar pa, če se funkcije, podobne KDŽ, dosega z uporabo aktivnosti v majhnih skupinah, tega ne spremljajo organizacijske spremembe.

Za sklep lahko navedemo, da je razločevalna poteza uprave dela v Toyoti ta, da integrira zaposlene v upravljanje preko njihovega delovnega položaja. Vendar pa moramo imeti v mislih, da se to dosega v industrijskih odnosih, v katerih sindikat ne igra konfrontacijske vloge.

BREDA LUTHAR

AIERI 1990

(Popularni žanri, Showbizz Television, nacionalna identiteta in deregulacija RTV)

Prepričani, da je izjemnega pomena, če sodelujoči na takem znanstvenem srečanju, kot je bila 17. konferenca za raziskovanje množičnega komuniciranja (z več kot 500 udeleženci in približno 400 referati na Bledu), začutijo »Zeitgeist«, ki preveva njihovo stroko, bomo v pričujočem zapisu – brez iluzije o možnosti objektivnega pregleda – ta duh časa skušali strniti v geslo 1. »Teorija žanrov« in v sklop 2. »Trendi komercializacije, deregulacije množičnih medijev«.

Popularni žanri

Ko se je komunikologinja Ien Ang¹ nedavno tega pogovarjala z nekim francoskim intelektualcem, se ji je ta prav neapologetsko potožil, da ne dela dovolj, ker bere preveč časopisov. Ne vemo, če ga je s svojim odgovorom potolažila, vendar nam je ne glede na to pomagala do pomembne fraze: »In my view, above else it is this wordly attitude that is required for doing communication studies«.²

Ta »wordly attitude« pravzaprav pomeni pripoznanje ugodja, ki ga ljudje občutijo ob gledanju, branju, poslušanju popularnega, komercialno produciranega medijskega materiala, pripoznanje, ki spodbuja raziskovanje tekstualnih in družbeno kulturnih parametrov tega ugodja.

Popularno je vredno raziskovanja, je

¹ Ien Ang poučuje na oddelku za komuniciranje Univerze v Amsterdamu; leta 1985 sodeluje v Ljubljani na kolokviju Komuniciranje in življenjski stili ter isto leto izda knjigo *Watching Dallas* pri založbi Sage.

² »Posvetni odnos do življenja z vsemi užitki, ki jih vzbuja popularna kultura (gledanje televizije, filmov, videospotov, branje časopisov), je potreben za proučevanje komuniciranja.«

rehabilitirano v kulturno in politično respektabilnost. Preko del Sturta Halla in njegovih sodelavcev na Centru za sodobne kulturnološke študije v Birminghamu je bilo mogoče popularno še pred nekaj leti razumeti le skozi enodimenzionalno politično predeterminirano teorijo ideologije kot diskurza, ki govori skozi medije v svoji selektivni organizaciji in reprezentaciji podob in razlag družbene realnosti. Letos, na 17. kongresu Asociacije za raziskovanje množičnega komuniciranja³ pa je kazalo, kot da so raziskovalci končno vzljubili in priznali legitimnost popularnim medijskim žanrom. Soap opere in komedije, melodrame, videospoti, stripi, reklamni spoti in kvizi (ta po de Fleuru »kontinuirana produkcija medijske vsebine za nezahteven kulturni okus«), njihova organizacijska logika in mehanizmi – tehnologija teksta – ter njihova vsebina, so v komunikologiji devetdesetih let predmet analize popularnega žanra kot kulturnega fenomena.

Pri tem razumemo žanr kot mehanizem kategorizacije odnosov med producentom in recipientom, orodje za razvrščanje pomena. Kategorizirati in strukturirati pomen znotraj specifičnega žanra, je del urejanja kaotičnega sveta. Glede na to, kakšen žanr gledamo na TV (novice ali melodramo, dokumentarno oddajo, komedijo ali reklame), umeščamo delo v njemu ustrezen smiselni kontekst. Vendar pomembnost žanra ni omejena le na množično posredovano komunikacijo. O tem priča med drugim tudi teoretsko zanimiva »konstanška šola« komunikativnih zvrsti (Thomasa Luckmanna in sodelavcev, morda predvsem Jörga Bergmanna,⁴ čeprav

³ Asociacija ima 8 stalnih sekcij. Referati so bili predstavljeni še znotraj 21 delovnih skupin (Lokalni radio in televizija, RTV in kulturna politika v malih evropskih deželah, Spol in množično komuniciranje, Množični mediji in popularne fikcije, Raziskovanje političnega komuniciranja, Umetnost stripa po svetu, Vizualno komuniciranje, Interkulturalna analiza TV itd.).

⁴ »Klatsch – Zur sozialform der diskreten Indiskretion«, de Gruyter, 1987. Knjiga je zanimiva obravnava enega od žanrov neposredovane komunikacije – opravljanja, »trajčav«.

se na prvi pogled zdi, kot da si z njeno, za raziskovanje množičnega komuniciranja nadvse koristno podlago, raziskovalci množično posredovane komunikacije ne znajo prav veliko pomagati. Geneza komunikativnih žanrov (zvrsti) kot najvažnejšega družbenega sredstva objektivizacije pomena in bolj ali manj učinkovitih rešitev specifičnih komunikativnih problemov, ki se v neki družbi pojavljajo kot tipični, ostaja tako v raziskovanju množičnega komuniciranja nepojasnjena.

Znotraj kategorizacije žanrov, ki temelji na razlikovanju med razumom in emocijo (Silverstone, 81), popularne žanre obvladuje čustvo. Popularna fikcija oblikuje skupen set pomenov in se glede na to razlikuje od drugih žanrov, na primer novic. Zdi se, kot da komunikologe znotraj teorije popularnih smislov množične kulture animira predvsem odnos med strukturnimi dimenzijami teksta oz. njihovimi vsebinami ter družbeno kulturnim kontekstom besedila, se pravi, da jih zanima predvsem tekst kot posledica bolj ali manj koherentnega seta vrednot, praktik ter relevantnega sistema. Historična in interkulturalna primerjava masovno posredovanih žanrskih tekstov (na kongresu je potekala v okviru delovne skupine »Interkulturalno proučevanje televizije«, vodil pa jo je Stephen Kline) pa ponuja vpogled v etiko in kulturne kode ter njihove različne konstelacije. Pri tem slednji predstavljajo način orientacije znotraj simbolnih in organizacijskih vidikov sfere javnega življenja, ki ga ustvarjajo mediji s svojimi žanri. In celo najbolj vztrajni pozitivistični raziskovalci vpliva medijev so omehčali prejšnje koncepte vpliva sporočil množičnih medijev. Vedno manj je namreč referatov, ki bi nas skušali zgolj z sofisticirano ureditvijo trivialnih podatkov prepričati o vrsti in količini vpliva, ki pa v resnici le malo prispevajo k vedenju o masovno posredovani človeški komunikaciji. *Če klasična šola raziskuje vpliv na osnovi psihološkega srečanja med sporočilom in občinstvom, potem blejski kongres dokončno potrjuje rekonceptualizacijo tega srečanja kot političnega in kulturnega. Linearni model direktnega vpliva medijev na občinstvo je odstopil mesto etnografskemu pristopu raziskovanja recepcijske situacije in predpostavlja občinstvo, vpeto v dinamiko družine, dela, prostega časa, sosedstva, v diskurze spolnih odnosov.*

Gre torej za študij medijev v kontekstu, za proučevanje njihovih odnosov z vsemi drugimi institucijami, izraznimi oblikami in vzorci pomena v družbi.

Nacionalna identiteta, komercializacija, deregulacija RTV

»Televizija je najprej fascinacija. Pred definicijo ljubljenega predmeta je vedno fascinacija in zapeljivost, ki jo ta povzroča.«⁵

Ne gre drugače, kot da priznamo centralni pomen televizije za sodobno kulturo, časopisi so bili na konferenci zapostavljeni. Kaj je predstavljalo javno življenje pred televizijo in kako ga televizija (ta oralna kultura poznega dvajsetega stoletja) oblikuje danes? Javni prostori in javni dogodki so odstopili prostor javnemu koledarju, ki ga oblikujeta radio in televizija. RTV oblikuje nov koledar nacionalnih dogodkov. Ciklična reprodukcija različnih RTV žanrov (v soboto Trefaltov kviz in vsako sredo Dallas, vsak dan ob pol osmih poročila) organizira socialno življenje, ga obnavlja in vedno znova opremja z občutkom pričakovanja.

Seveda moramo pri tem dodati, da tak prenos javnega življenja v privatno in obratno, omogoča šele celotni output mešanega programa nacionalne RTV kot javne ustanove. S tehnološko transformacijo (kabelska in satelitska TV) prihaja do specializacije programov (religiozna televizija, video-spoti, programi s športnimi prenosi, filmski programi). Totalnost mešanega programa na nacionalnem omrežju, ki oblikuje kompleten svet z vsem, kar vključuje in izključuje iz univerzuma svojega diskurza, je ogrožena.

Zato razmišljanje o tem, kaj naj bi RTV kot javna ustanova predstavljala, izhaja praviloma iz idealističnega, normativnega stališča – javna RTV je dobra, ker jo zakoni definirajo kot tako. Kakršnekoli so že omejitve koncepta RTV kot javne ustanove (kar izključuje, je enako vredno analize, kot vsebine, s katerimi oblikuje svoj nacionalni koledar), ostaja dejstvo, da je imel ta koncept mešanega, do vseh dostopnega programa, pomembno vlogo v stabiliranju politič-

⁵ Niels Aage Nielsen, »The Natural Attraction of Public Service«, referat na 17. konferenci IAMCR, Bled 90, Jugoslavija.

ne demokracije v večini dežel zahodne Evrope. Ne nazadnje je paradigmatični primer tega Velika Britanija in njen BBC. Danes bi za Slovenijo moralo biti prav poučno, da ista britanska vlada, ki brani neoliberalistično politiko nasproti javnim službam in nacionalni industriji, na drugi strani uveljavlja neke vrste socialno avtoritarnost – tradicionalno moralo in socialno disciplino. Morda bi si zato vendarle veljalo zapomniti, da so »... omejitve reprezentativne demokracije in RTV znotraj nje kot reprezentativne javne ustanove, v temeljih identitete« (P. Scannell, 89).

Toda takšna, recimo ji splošna akademska atmosfera, ki stopa v bran ohranjanju RTV kot javne institucije nasproti deregulaciji, komercializaciji in specializaciji, pa obenem povzroča domala popolno odsotnost raziskovanja o vplivu politike na avdiovizualne medije. »V teoriji je RTV sicer res predstavljena kot politično neodvisna institucija, katere osrednji smisel obstoja je v prvi vrsti ohranjanje kulturne in nacionalne identitete. Toda kaj to pravzaprav pomeni, je le redko prevedeno v konkretno empirično raziskovanje. Raziskovanje vpliva politike na RTV je namreč vse prehitro razumljeno kot zavzemanje za deregulacijo avdiovizualnega medijskega sistema.«⁶

Prav mikalo bi nas umestiti slovenske avdiovizualne medije v model, ki ga je, upoštevajoč žanrsko strukturo programske sheme (kot odrazom komercializacije, krize javne RTV in dominacije popularnih fikcij) za dansko televizijo predlagal Ib Bondebjerg:⁷ 1. zgodnja paternalistična televizija (1950–1964), 2. klasična modernistična TV (1964–1980) in 3. postmodernistična TV (1980–), v okviru katere prevladuje internacionalni profil in komercialni format. Temu moramo dodati tudi to, da je Ib Bondebjerg s tem, ko se je kot vodja delovne skupine »Množični mediji in popularna fikcija« preko proučevanja popularnih žanrov lotil razprave o krizi televizije kot javne institucije, obenem povezal tudi obe pomembni temi kongresa na Bledu: *krizo javne televizije (znotraj tega problem deregulacije, komerci-*

alizacije, nacionalne in kulturne identitete) ter teorijo popularnih žanrov in televizije.

Prav tako bi bilo iz njegovih stališč mogoče izluščiti prepričanje, da spremembi klasične demokratične javne službe, ki je bila po njegovem mnenju celo v Skandinaviji zaznamovana s paternalistično ideologijo, povezano z »welfare« modelom skandinavskih držav (kombinacijo družbene pogodbe, ki naj bi kontrolirala darwinistične sile, ki obvladujejo trg, ter kulturno pogodbo o egalitarizmu in homogenosti izobraževalnega sistema), sedaj sledi sprememba estetske konstrukcije programa in načina komuniciranja ter performativnega stila. Rezultat je temeljni prelom z dolgo tradicijo monopolne kulture v javni RTV – prelom s tradicionalno obliko paternalizma. Dokončno je izzvana poprejšnja paternalistična delitev na dejstva in fikcijo, na privatno in javno, na visoko in popularno kulturo. V postmoderni televiziji osemdesetih let (showbizz-televizijski) internacionalni profil in komercialni format zabave obvladuje celo programe televizijskih institucij – javnih služb. Zato bi se bilo potrebno spomniti najboljših tradicij RTV kot javne ustanove in jih braniti pred tistimi argumenti, ki jo vidijo le kot obliko družbene kontrole, kulturne standardizacije in ideološke reprezentacije. S svojimi izdelki je RTV kot javna demokratična ustanova preko ritualnih družbenih dogodkov, ki jih Paddy Scannell tako posrečeno deli v interne (intervju, kviz, okrogla miza) in eksterne (nogometna tekma, prenos kočevske narodne sprave, državna pogrebna slovesnost itd.), konstituirala nove vrste javno življenje.

Proučevanja popularnih medijskih žanrov in razprav o možnem organiziranju institucionalne strukture elektronskih medijev, se moramo zato v Sloveniji lotiti z refleksijo tiste zapuščine institucionalne strukture medijev, ki bi jo Raymond Williams najverjetneje označil kot avtoritarno-paternalistično. In morda je tu primerno mesto, da se s kulturološkega vidika raziskovanja množičnega komuniciranja lotimo vprašanja nacionalne-kulturne identitete. V skladu s tem pa zavzemanje za RTV kot javno institucijo prav gotovo ne bi smeli utemeljevati z argumenti o nacionalni ogroženosti, od koder bi avdiovizualni mediji ne imeli druge opcije, kot pristati v getu lokalističnih in provincialnih vsebin in estetskih oblik. Ena

⁶ Jean-Claude Burgelman, Free University of Brussel, kot vodja skupine »RTV in kulturna politika v malih evropskih deželah«.

⁷ Ib Bondebjerg v referatu »Between Fact and Fiction. The Development of Fiction-genres in Public Service Television.«

najboljših delovnih skupin kongresa (RTV v malih evropskih deželah) se je lotevala prav teh vprašanj. Ob interdisciplinarni obravnavi konceptov nacionalne in kulturne identitete, kulturnega koda, specifičnega komunikativnega etosa in programskih vsebin, posledic, ki jih lahko pričakujejo male dežele ob internacionalizaciji medijskega prostora ter razvija strategije reakcije na dominacijo velikih in komercialnih – se v tej skupini na srečo niso zaustavili le na institucionalnem in političnem nivoju obravnave medijskih struktur – ter na nesrečo popolnoma pustili ob strani tiste male dežele, ki so se zadnja štiri desetletja prištevala med vzhodnoevropske.

Ogromna transformacija našega medijskega okolja v tehnološkem smislu – s satelitsko TV – ter institucionalnem, z novimi TV kanali, ki najedajo monopol televizije kot javne ustanove, je do kraja osmešila na slovenskih tleh še ne tako davno razpravo o primernosti prikazovanja ene od najbolj razvpitih soap oper – nadaljevanke Denver Clan. Uradno definirani konceptiji kulture so z globalizacijo medijskega prostora porezane peruti. Ker pa je kultura tudi prostor, kjer se srečujeta lokalno in globalno, zadobi termin nacionalne oz. kulturne identitete v tem kontekstu določene teoretske in politične razsežnosti, predvsem pa se zdijo navni nekateri slovenski argumenti in projekti glede privatizacije »radiodifuzije v Sloveniji« v luči evropske in severnoameriške razprave o prihodnosti RTV, ki vključuje kulturne aspekte ter aspekte institucionalnega organiziranja radia in televizije. Nekakšna libertinska ideja je podlaga hipotezi o trgu idej, ki jih kot blago kupujemo in prodajamo na odprtem trgu, kjer časopis ne ustvarja dobička, če marketira slabe ideje, ki jih potrošniki ne potrebujejo in je le profit indikator utemeljenosti prodaje. Hipoteza o trgu idej je bila dodobra preverjena v času rumenega žurnalizma konec devetnajstega stoletja. Želeli bi si, da usoda »late-comers« ni ponovno doživetje izkustva tistih, ki so jih vedno prehitevali – bodisi na področju reprezentativne demokracije, pri odločitvah o institucionalni strukturi medijev, ali na področju estetske konstrukcije programa.

IDA HOJNIK-ZUPANC

Inovacije v družbenih dejavnostih

(Poročilo o srečanju mednarodne ekspertne skupine, ki dela na projektu Shifts in the Welfare Mix, Montreal 14.–19. maj 1990)

V času od 14. do 19. maja letos je potekalo v Montrealu tretje srečanje mednarodne raziskovalne skupine, ki preučuje socialne inovacije na področju družbenih dejavnosti. Pri projektu sodelujejo zahodnoevropske dežele (Velika Britanija, Francija, Italija, Avstrija, Zvezna republika Nemčija, Nizozemska), skandinavske dežele (Danska, Finska), vzhodnoevropske dežele (Češka in Slovaška, Poljska, Madžarska, Jugoslavija) ter Kanada in Izrael. Skupni imenovallec vsem raziskovalcem sta dve temeljni vprašanji:

- a) socialne inovacije v lokalnem prostoru;
- b) najučinkovitejša funkcionalna povezanost državnega (družbenega), komercialnega (privatnega), prostovoljnega in neformalnega sektorja.

Skupina raziskuje omenjeni vprašanji na populaciji starejših prebivalcev, katerih število v vseh evropskih in severnoameriških deželah narašča. Prav ta skupina prebivalcev pa je zaradi specifičnih socialnih potreb ter zaradi vse večje številčnosti najbolj »zanimiva« in najbolj potrebna inovativne obravnave v okviru sistema državne blaginje oz. socialne politike.

Socialne inovacije lahko najbolj preprosto opredelimo kot uvajanje nečesa novega, nekaj, kar odstopa od ustaljenega rutinskega vzorca. Inovacija kot output, ki pride do uporabnika, je lahko rezultat drugačne organizacije dela, uvedbe novih tehnoloških pripomočkov, uvedbe nove storitve (servisa) ali političnih sprememb, ki vplivajo na rutino institucionalnega reda. (Zapf, 1987.)

Pri vsaki novosti pa se sprašujemo tudi o njeni učinkovitosti. Pri osebnih storitvah ne gre le za ekonomsko učinkovitost, ampak pretežno za njeno socialno vrednost. Če je inovacija ekonomsko in socialno učinkovita, je s tem dosežen maksimalni efekt. Vendar pa je pri novostih v sistemu države blaginje

socialna učinkovitost primarna. Za merjenje učinkovitosti socialnih inovacij ne moremo uporabljati kriterij standardizacije in produkcijske učinkovitosti v časovni enoti. V določenih situacijah je za kvalitetno storitev najbolj bistvena oseba, ki to storitev izvaja, ker le-ta poteka neposredno med izvajalcem in uporabnikom.

V razvitih deželah, kjer so družbene dejavnosti mnogo bolj fleksibilne kot v socialističnih deželah, zagovarjajo servise na domu, ker so na eni strani najcenejši, na drugi strani pa omogočajo uporabniku več individualnosti in so v tem smislu socialno bolj učinkoviti. Za starega človeka je zelo pomembno, da ostane čim dlje samostojen v svojem domu, ker na ta način ohrani svojo identiteto, ki je v domu za starostnike običajno izničena. V Veliki Britaniji se vedno bolj uveljavlja pojem »case manager« – to je oseba (običajno socialni delavec), ki stopa v neposredni kontakt z uporabnikom, oceni njegovo situacijo in mu svetuje, katere storitve bi potreboval. Ta oseba je povezana tudi z izvajalci storitev, tako da v praksi funkcioniira kot posrednik oz. vezni člen med uporabniki in izvajalci. »Case manager« opravlja funkcijo koordinatorja v lokalnem prostoru, ki mora povezovati državni, privatni in prostovoljni sektor z uporabnikom in njegovo družino. Vendar pa ob tem še vedno ostajajo odprta nekatera vprašanja, kot je npr. kontrola kvalitete storitev in preprečevanje zanemarjenosti ali pa zlorabe najšibkejših uporabnikov. Kako voditi distribucijo storitev med različnimi sektorji glede na ekonomski status uporabnikov in ustrezno kvaliteto servisov?

To je drugo pomembno vprašanje, s katerim se ukvarjajo raziskovalci omenjenega projekta: delovanje in medsebojna povezanost sektorjev oz. sistemov države blaginje: državnega, privatnega, neformalnega in volonterskega. Inovacije lahko opazujemo skozi avtonomno aktivnost vsakega posameznega sektorja ali pa skozi učinkovito medsebojno povezanost teh sistemov. V nekaterih deželah (posebej v Veliki Britaniji) je zelo močan sektor prostovoljnega dela, znotraj katerega se poraja veliko inovacij. Šibkost tega sektorja je, da je prostorsko neenakomerno razvit (običajno je najmanj razvit v tistih področjih, kjer so potrebe največje).

Inovacije nastajajo tudi znotraj privatnega

sektorja, ki teži k temu, da storitve čim bolj približa potrebam ljudi. Če pa se dejavnost na tem področju preveč razširi, lahko postane nevarna prostovoljnemu sektorju (če je le-ta razbit), lahko pa pride tudi do raznih nelegalnih manipulacij v škodo uporabnikov.

Neformalni sektor (pomoč v družini, med sosedami, prijatelji) predstavlja obliko samoorganizacije oz. spontane medsebojne pomoči. Izreden razmah tega sistema lahko zasledimo v zadnjem desetletju v socialističnih deželah, kjer se je država izkazala kot neučinkovita – tako pri razporejanju finančnih sredstev v družbenih dejavnostih kakor tudi pri izvedbi storitev za človeka.

Kakšna je oz. kakšna naj bi bila vloga države v odnosu do družbenih dejavnosti? Nekateri teoretiki (npr. Johnson: v Evers /1990/, v Svetlik /1990/), ugotavljajo, da bo država tudi v prihodnosti ohranila dve osnovni funkciji:

- a. zagotavljanje oz. izvajanje socialnih storitev;
- b. koordiniranje celotnega sistema državne blaginje.

Država naj bi torej še naprej razporejala sredstva in storitve, spodbujala dejavnosti v nedržavnih sektorjih in določala merila kvalitete storitev. Seveda pa se ob tej tezi postavlja vprašanje, ali lahko postane država enakovereden partner ostalim trem sistemom, ali pa bo vseskozi ohranila prestižno funkcijo znotraj sistema družbenih dejavnosti? Država je subjekt, ki poseduje politično moč, medtem ko je mnogo bolj neobgljena pri materialnem zagotavljanju storitev. To pomeni, da lahko s tega vidika ohranja dominantno vlogo s predpisovanjem standardov, regulacijo odgovornosti med sektorji, favoriziranjem državnih storitvenih institucij. V tem primeru ne bi mogli govoriti o koordinativnem pluralnem sistemu blaginje, temveč o državno dominantnem pluralizmu (Svetlik, 1990). Avtor meni, da mora država tudi v prihodnje ohraniti izvajanje storitev. Lahko pa spremeni koordinativno vlogo tako, da mnogo bolj spodbuja druge subsisteme in manj kontrolira njihovo delo. To pa predstavlja visoko avtonomnost in natančno opredelitev slehernega posameznega sektorja (tudi državnega) ter jasno izostritev razlik med njimi. Država mora biti odgovorna za celotno socialno politiko, vendar njene storitve ne smejo biti privilegirane

v odnosu do nedržavnih sektorjev. Svetlik meni, da bi v tem primeru vsak sektor imel enakovredno koordinativno vlogo in bi lahko govorili o samokoordinativnem pluralizmu v družbenih dejavnostih. Nove oblike storitev bi se lahko razvile kot medsebojno sodelovanje med sektorji.

Situacija je drugačna v vzhodnoevropskih deželah, kjer je bila več kot štirideset let država glavni in edini akter pri oblikovanju socialne politike. Zagotavljala je univerzalne socialne programe in storitve za vse zaposlene delavce, upokojence in njihove družine. Privatni sektor ni imel legalnih možnosti za razvoj; prostovoljno delo je forsirala država, zato ni bilo učinkovito. Uspešno se je razvil edino neformalni sektor, in to predvsem v okviru družine – kot nadomestilo za neučinkovito delovanje državnih socialnih programov. Ob hitrih političnih spremembah, ki so nastale v zadnjem letu v vseh socialističnih državah, se zastavlja vprašanje, kaj lahko stori nova država, ki je zrasla na skorajda popolnem ekonomskem in socialnem kolapsu. Razen tega nastajajo novi problemi (npr. naraščanje brezposelnosti). Problem revščine je v vzhodnoevropskih deželah bolj izrazit kot v zahodnoevropskih (npr. na Madžarskem približno ena tretjina prebivalcev živi v revščini; Szeman, 1990). Odprto ostaja tudi vprašanje, kako spodbujati razvoj nedržavnih sektorjev, ki so bili desetletja zanemarjeni in si ljudje njihovega delovanja sploh ne znajo predstavljati. Svetlik (1990) meni, da lahko v takih razmerah še najbolj učinkovite rezultate pričakujemo na področjih, kjer bi prišlo do sodelovanja med državo in neformalnim sektorjem.

Med zahodnoevropskim modelom države blaginje in vzhodnoevropskim sistemom socialne politike obstajajo razlike, vendar pa so si nekatera vprašanja nadaljnjega razvoja precej podobna.

Zahodnoevropske dežele se ukvarjajo s problemom decentralizacije sistema države blaginje. Odprto pa je vprašanje nosilca organizacije in koordinacije socialnih storitev v lokalnem prostoru. Področje družbenih dejavnosti je izrazito feminizirano, kar lahko v nekem smislu predstavlja že določeno socialno stigmato. Poseben problem predstavlja tudi družina, ki je vedno bolj obre-

menjena in se vedno več od nje tudi pričakuje. S socialnimi inovacijami naj bi poiskali nove oblike servisov, ki bi naj družino razbremenili.

Vzhodnoevropske dežele potrebujejo stabilno in jasno regulacijo in določeno stopnjo kontrole s strani države. Tudi tukaj se zastavlja vprašanje centralne ali lokalne regulacije družbenih dejavnosti. Pomembna postavka je fleksibilnost izbire, ki je bila v preteklih desetletjih popolnoma zatrta. Vzhodnoevropske dežele ne morejo dosledno posnemati zahodnoevropskega modela države blaginje, ker morajo svoj razvoj graditi na podedovanih zgodovinskih vzorcih.

Pluralna organizacija in koordinacija sistema družbenih dejavnosti – in s tem povezane inovativne spremembe – so ena izmed najpomembnejših raziskovalnih tem na področju sociologije v svetu. Cilj raziskovalne skupine, ki dela na projektu Shifts in the Welfare Mix, je predvsem primerjalna analiza različnih modelov družbenih dejavnosti v kapitalističnih in socialističnih deželah. Struktura projekta je zastavljena tako, da se funkcioniranje modela družbenih dejavnosti preučuje na globalni in lokalni ravni – z vključevanjem nosilcev odločanja, izvajalcev storitev in uporabnikov. Projekt še ni zaključen. V zadnjo fazo naj bi bili vključeni uporabniki (starejši ljudje) različnih storitev. Njihove potrebe ter (ne)zadovoljstvo z obstoječimi servisi bo pomemben indikator za socialne inovacije.

UPORABLJENA LITERATURA

Evers A.: 1990, Shifts in the Welfare Mix. The Case of Care for the Elderly – Mapping the Field of a Cross-national Research Project, prispevek za projekt Shifts in the Welfare Mix, Montreal.

Svetlik I.: 1990, Welfare Pluralism, Welfare Mix, Social Innovation and the Fall of »Real Socialism«, prispevek za projekt Shifts in the Welfare Mix, Montreal.

Szeman Z.: 1990, The Pluralization of Welfare Policy and the new Forms of Services for the Elderly in the Light of a Competition, prispevek za projekt Shifts in the Welfare Mix, Montreal.

Zapf W.: 1987, On Social Innovations, delovno gradivo, Faculty of social Science, University of Mannheim.

KLAUS VON BEYME (ur.)

O stanju politične znanosti v ZR Nemčiji*.

V osemdesetih letih smo bili v mednarodni politični znanosti priče zanimivemu pojavu: poudarjenemu raziskovanju zgodovine politične znanosti kot posebne družboslovne discipline in pregledom stanja v tej disciplini v mednarodni razsežnosti in po posameznih deželah. Nekakšen nov začetek tega pojava lahko vidimo v knjigi-priročniku *International Handbook of Political Science* (Greenwood Press – Wesport – Conn., London 1982), ki jo je uredil William Andrews. Knjiga je sestavljena iz prispevkov uglednih politologov in obsega, med drugim, poleg prispevkov o intelektualnem (Karl W. Deutsch) in institucionalnem (John Trent) razvoju in stanju discipline, še študije o politični znanosti po posameznih državah. Tu je tudi prvič v neki ugledni mednarodni zbirni publikaciji podan pregled o stanju politične znanosti v Jugoslaviji.

Leta 1983 je izšlo obsežno kolektivno delo pod uredništvom Ade W. Finifter, posvečeno politični znanosti v ZDA (*Political Science. The State of the Discipline*, American Political Science Association, Washington 1983 – glej npr. tudi A. Somit – J. Tanenhaus, *The Development of Political Science*, Allyn-Bacon, Boston 1967). Takšne študije o politični znanosti v posameznih deželah so bile objavljene tudi v Italiji (npr. A. Arculeo in drugi, *La scienza politica in Italia*. Materiali per un bilancio, Franco Angeli, Milano 1984), v Franciji (P. Favre, *Histoire de la science politique*, v M. Grawitz – J. Leca, *Traite de science politique*, P.U.F., Paris 1985, I. knjiga, 1. pogl.); v Braziliji (B.

Lamounier [ur.], *A Ciencia Politica nos Anos 80*, E.U.B., Brasilia 1982) in v vrsti drugih dežel. Posebno spodbudo raziskovanju politične znanosti kot discipline sta pomenili ustanovitev posebne študijske skupine, ki je pred kratkim prerasla v raziskovalni komite, posvečen študiju discipline, v okviru Mednarodnega združenja za politične vede (IPSA) pod vodstvom profesorjev Michaela Steina in Davida Eastona – in tudi posebnega Mednarodnega komiteja za študij politične znanosti pod vodstvom Davida Eastona. Obe skupini sta imeli doslej pomembno vlogo pri povezovanju politologov in njihovem spodbujanju preučevanja položaja politične znanosti. Poleg nastopov na mednarodnih kongresih IPSA sta ti dve skupini organizirali vrsto mednarodnih okroglih miz o tej tematiki (Helsinki 1986; Cortona 1987; Barcelona 1990; Pariz 1990 itd.). Rezultat so tudi objave v *International Political Science Review* in podobnih publikacijah.

Posebno intenzivni so bili raziskovalni napor v pogledu razvoja in stanja discipline v ZR Nemčiji. Že v 70. letih sta bili objavljeni o tem dve knjigi: Hansa Kastendieka, *Die Entwicklung der westdeutschen Politikwissenschaft*, Campus, Frankfurt a. Main 1977; in Hansa-Joachima Arndta, *Die besiegten von 1945. versuch einer Politologie für Deutsche samt Würdigung der Politikwissenschaft in der Bundesrepublik Deutschland*. Duncker und Humboldt, Berlin 1978.

Posebno pomemben prispevek k vpogledu v »stanje discipline«, v njen globalni in področni razvoj v ZR Nemčiji pa daje knjiga, katere nastavek je usmerjal in jo je tudi uredil Klaus von Beyme, eden izmed vodilnih sodobnih politologov na nemških tleh. Gre za knjigo: Klaus von Beyme (ur.), *Politikwissenschaft in der Bundesrepublik Deutschland*. Entwicklungsprobleme einer Disziplin, PVS, Sonderheft 17/1986, Westdeutscher Verlag, 1986.

Za razliko od prej omenjenih nemških del gre v tej knjigi za kolektivno delo, ki daje pregled nad celotnim razvojem in nad posa-

* Politikwissenschaft in der Bundesrepublik Deutschland, Westdeutscher Verlag, 1986.

meznimi področji politične znanosti in tendencami v posameznih disciplinah. Poleg predgovora vsebuje knjiga, ki je razdeljena na dva dela, tele prispevke: »Nemška politična znanost v mednarodni primerjavi« (Klaus von Beyme); »Politična znanost v Zvezni republiki in najnovejša nemška zgodovina« (Klaus Günther); Reputacija, dezintegracija, teoretične preorientacije (Harro Honolka); »Uveljavitev politične znanosti na nemških visokih šolah in razvoj Nemškega združenja za politično znanost« (Arno Mohr); »Politična znanost na delovnem trgu« (Peter Grotian); »Politična znanost na preizkušnji v Nemški raziskovalni skupnosti« (Ilse, Hartmann, Friedrich Neidhardt); »Politična znanost in politično svetovanje« (Christine Landfried).

Drugi del knjige je posvečen študijam o posameznih področjih politične znanosti, v okviru katerih so obdelane: politična teorija (Jürgen W. Falter, G. Göhler); zgodovina političnih teorij (Udo Bernbach); primerjalne politične institucije (Jürgen Hartmann); nemška notranja politika (Thomas Ellwein); volilne in javnomnenjske raziskave (Manfred Küchler); politološke raziskave uprave (Werner Jann); policy raziskave (Roland Sturm) in raziskave s področja mednarodnih odnosov ter raziskovanja miru (Ernst-Otto Chempel). Knjigo obogati tudi bibliografija, ki je dodana posameznim poglavjem, tako da ne samo dokumentira posamezne trditve, marveč tudi spodbuja nadaljnji poglobljeni študij.

V rokah imamo torej zelo ambiciozno delo, ki po eni strani v marsičem upošteva pozitivne izkušnje podobnih dosedanjih študij, hkrati pa se tudi uči na njihovih pomanjkljivostih. Delo se izogiba enostranskih površnih sodb in skuša uravnoteženo obdelati bistvene determinante, aspekte in rezultate razvoja politične znanosti v ZRN do srede 80. let. Zavrača monokavzalne razlage, ki so bile zelo pogoste v ortodoksnih marksistično in drugače inspiriranih študijah, hkrati pa se izogiba nevarnosti, da v politični znanosti razkriva zgolj področje »duha«, ki se zoperstavlja »oblasti«, čeprav je tudi takšna tradicija v nemški zgodovini, kot poudarjajo posamezne študije, zelo pogosta. Delo skuša zlasti z uvodno študijo profesorja K. v. Beymeja določiti pluralizem oblikovalnih determinant, ki so vplivale na politično znanost v tej deželi: od dolgoroč-

nega vpliva humbolddske univerzitetne tradicije – ki se dokaj razlikuje od ameriške in specifične francoske ravno s poudarkom na pomenu filozofsko-teoretičnega izročila – do srednjeročnega vpliva specifične dominante delitve dela na področju družbenih znanosti in vpliva po drugi svetovni vojni – ameriških izkušenj – do kratkoročnih vplivov političnega sistema in sprememb v političnem življenju na družbeno in predvsem politično znanost, ki je še posebej naravnana k problemom politične prakse.

Knjiga daje velik poudarek analizi tistega področja politične znanosti, ki nosi ime politična teorija (pri čemer ta pojem pojmuje dokaj širše, kot je to običajno, saj pod tem naslovom obravnava metateoretično, metodološko in znanstveno-filozofsko problematiko, sistematično teorijo in t. i. področne teorije, politično filozofijo in zgodovino idej itd.), hkrati pa tudi zavrača običajno podmeno, da je zapadnonemška politična znanost preveč obremenjena z zgodovino političnih teorij, saj dokazuje, da je z raziskovalnega stališča zgodovina političnih teorij tako rekoč na margini. Toda vendar je bila za zahodnonemško politično znanost značilna – kar je ravno v zvezi s specifično nemško tradicijo – nekakšna »Theoriehunger« (lakota po teoriji), kar je v določenem času imelo svoj vpliv na recepcijo analitično-empiričnega raziskovanja. Zanimiva je novejša primerjava med zahodnonemškimi (1985) in ameriškimi politologi (1983) v njihovih pogledih na poglavitne pristope v politični znanosti: oboji rangirajo najvišje, po vrsteh, zgodovinski pristop, »policy analizo«, analitično znanstveno teorijo in sistemsko teorijo, za njimi pa kritično teorijo, hermenevtiko in normativistični pristop »rational-choice« (ki ima prednost v ZDA) in glede kritične teorije in marksizma (ki imata prednost v ZRN). Pri vzporejanju razvoja in stanja v politični znanosti v ZRN, ki je za razliko od drugih obravnav sploh odlika te knjige, za ZDA pa je zanimiva ugotovitev o sovpadanju inovacijskih faz v letih 1967–1972 (kritična teorija) in 1980–1985 (policy analiza itd.), pri čemer je v Nemčiji po sodbi nekaterih prispevkov zaslediti teoretično imobilnost in rastočo nezainteresiranost za filozofska vprašanja, v ZDA pa povratek k politični filozofiji, identifikacijski teoretični profil pa je v obeh deželah, kar je sicer povezano z nacionalnimi specifičnostmi, v osnovi enak. Gle-

de politične teorije in zgodovine političnih teorij je treba dodati še dvoje: čas velikih teoretičnih konfrontacij med ontološko-normativnim, empirično-analitičnim in dialektično-zgodovinskim pristopom, ki je bil tako značilen za politično znanost v ZRN v 60. in 70. letih, je stopil v ozadje, v ospredje pa je stopila tematska diferenciacija in – podobno kot v ZDA – razvoj »področnih« teorij, v katerih so sicer še prisotni različni pristopi.

Premiki v zahodnonemški politični znanosti so razvidni zlasti v pojavu novih, bolj »praktično« orientiranih področij. Medtem ko je razpravljanje o političnih institucijah (parlament; partije; interesna združenja) starejšega datuma in so volilne in javnomnenjske raziskave stalno zbujale pozornost, pa je prava inovacija politološko raziskovanje javne uprave in področje analize politik (»Policy-Forschung«). Gre za raziskave, ki se izrecno ukvarjajo z vlogo javne uprave v političnem procesu in ki so se začele uveljavljati od začetka 70. let in ki se nanašajo zlasti na vprašanja legitimnosti, selektivnosti, determiniranosti in učinkovitosti javne uprave. Gre torej za raziskovanja kadrov, institucij, interakcij in funkcij javne uprave, postopkov in programov njenega delovanja. Treba je pregledati seznam literature k temu poglavju, da bi se lahko prepričali o vsebini politološkega raziskovanja javne uprave v ZRN (npr. Carl Böhret, *Politika in uprava*). Prispevki k politologiji upravljanja, 1983; Böhret Carl (ur.), *Zakonodajna praksa in nauk o zakonodaji*, 1980; Buse Michael, *Uvod v politično upravo*, 1975; Ellwein Thomas, *Vladanje in upravljanje*. Kritični uvod, 1976; Luhmann Niklas, Mayntz Renata, *Personal v javni upravi*, 1973; Schäfer Peter, *Centralizacija in decentralizacija*, 1982; Scharpf Fritz, *Planiranje kot politični proces*, 1973; Seibel Wolfgang, *Koristi raziskovanja uprave za zakonodajo*, 1984, itd.). Raziskovanje uprave je torej neposredno povezano in se tudi prepleta s področjem analize politik, ki se je uveljavila v ZDA ob koncu 60. in na začetku 70. let in je kmalu dobila odmev tudi v ZRN. Po presoji kompetentnih avtorjev odpira analiza politik nove možnosti politični znanosti in to tako glede metateoretične odprtosti, mednarodne integracije discipline, primerjalnega raziskovanja kot glede interdisciplinarnosti in praktično-zaposlitvene uporabnosti. Politično svetovanje, ki bistveno sodi na področje

analize politik, je dokaj razvejano. Računa se, da se približno 300–400 institucij v ZRN ukvarja s političnim svetovanjem, *Wissenschaftszentrum* Berlin pa velja – poleg instituta, ki ga vodi Richard Rose v Strathclyde (Glasgow) – za najpomembnejši policy center v Evropi. Raziskave kažejo, da so glavna področja raziskovanja politik v ZRN, po padajoči lestvici: tehnološka politika, politika delovnega trga, strukturna politika, izobraževalna politika, politika okolja in medijska politika. Knjiga daje tudi pregled raziskav po posameznih »poljih politike«, zaradi česar se policy analiza tudi prevaja v nemščino kot *Politikfelderanalyse*. Podobno kot pri politološkem raziskovanju uprave dobimo vpogled v analizo politik iz selektivne bibliografije, ki navaja dela s področja formulacije politik, sprejemanja odločitev in implementacije politik. Naj navedemo samo nekaj primerov: K. v. Beyme – M. C. Schmidt (ur.), *Policy in politika v ZRN*, 1985; H. N. Hartwich, *Policy raziskave v ZRN*, 1985; W. Jann, *Kategorije policy raziskav*, 1981; R. Mayntz, *Razvoj analitične paradigme v implementacijskih raziskavah*, 1980; F. Scharpf, *Komparativne policy študije*, 1978; Windhoff-Heritier, *Implementacija politike*, 1980; H. Wollmann, W. Jann, *Raziskovanje javne politike v ZRN*, 1983 itd. ter dela s področja socialne, zdravstvene, izobraževalne, pravne, stanovanjske politike itd.

Delo se ne spušta samo v analizo intelektualnega profila discipline (pri čemer bi večja pozornost do posameznih področnih teorij (npr. pluralizem, demokracija, država itd.) še bolj konkretizirala stanje, marveč dokumentirano prikaže tudi institucionalizacijo discipline tako skozi raven univerze in posebnih raziskovalnih institutov kot skozi vlogo Nemškega združenja za politične vede, od katerega se je leta 1983 odcepilo manjše »Nemško društvo za politično znanost«, za kar so obstajali tako strokovni kot očitno tudi politični razlogi.

Iz celotnega dela je moč ugotoviti, da je politična znanost v ZRN kljub deficitom dosegla velike rezultate, in da zanesljivo sodi po kvantiteti pa tudi po kvaliteti v sam vrh – poleg politične znanosti v ZDA, Franciji in morda Švedski – sodobne svetovne politologije. Pričakovati smemo, da spremembe, ki nastajajo z združitvijo obeh Nemčij, dajejo disciplini nove šanse ne samo v smislu funkcije vzgoje, ki je bil osnovni neposredni motiv

za uvedbo politične znanosti leta 1949, največ predvsem za razvoj globlje spoznavne funkcije, ki je – tudi skozi številne metodološke in teoretične kontroverze – prihajala do veljave zlasti v zadnjem četrtsotletju.

Adolf Bibič

RUDI KOCJANČIČ

Delo kot mit in kot stvarnost

(Marxov koncept dela in naš politični sistem)

Izd. založba Lipa, Koper, 1990

Ne moremo vedeti, kakšen pomen ima delo v našem novem pluralističnem sistemu, če ne proučimo dodobra, kakšnega je imelo v socialističnem samoupravnem sistemu. Kocjančičeva zamisel knjige je naslednja – I. Marksistično pojmovanje dela: 1. geneza in značaj Marxovega koncepta dela; 2. sovjeti med Marxovim izročilom in politično stvarnostjo; 3. premik v marksističnem pojmovanju dela; II. Marxov koncept dela in povojna ustavna ureditev: 1. posebnosti oblasti v času NOB; 2. prevlada politike nad delom; 3. reafirmacija Marxovega koncepta dela; 4. koncepcija in institucionalizacija dela po ustavi iz l. 1974. III. Marxov koncept dela med normo in stvarnostjo: 1. sestop dela iz abstrakcije v stvarnost; 2. delitev dela in upravljanja; 3. od monistične k pluralistični družbi.

Tema knjige je odnos med delom in upravljanjem, med zamislijo in našo stvarnostjo, med teorijo in prakso. Avtor ne analizira samo Marxovega polivalentno odprtega pojma dela, ampak tudi marksističnega (Lenin, Luxemburg, Gramsci, Korsch, Kardelj, itd).

Pri opozorilu na Marxov prevrat v pojmovanju dela se avtor dotakne tudi daljne zgodovine dela, kar za njegov namen to ni potrebno. Marxovo pojmovanje dela kot samorealizacija človeka lahko razumemo tudi že kot rezultat humanističnih teženj.

Avtor obravnava delo v smislu triade: koncept, (ustavna) norma in verifikacija (stopnje afirmacije Marxovega koncepta) v praksi. Kocjančičevo delo ima multidisciplinarni značaj z dominantnim ustavnopravnim stališčem, ki je avtorju kot profesorju ustavnega prava na Višji upravni šoli v Ljubljani, najbližji.

Kocjančič ugotavlja, da je Marx pojmoval odtujeno delo večplastno in da je pri ozemljitvi Heglovega pojma odkril njegovo negativno stran. Odnos med kraljestvom svobode in kraljestvom nujnosti, ki ga Marx razčlenjuje v 3. knjigi Kapitala, je eno izmed najbolj priljubljenih mest za različne interpretacije v Marxovem opusu. Kocjančič opredeljuje »kraljestvo nujnosti« kot sinonim za koristno delo. Obenem pa je koristno delo tisti spodnji prag dela, v katerega človek ne more poseči, ne da bi ogrozil svojega obstoja in razvoja. V tem je tudi meja tistega, ki ji Marx pravi »odprava dela«. Potemtakem socializem lahko odpravi odtujeno in mezdnno delo, ne pa tudi »koristnega dela« (Kocjančič, 1990; 14).

Tudi komunizem ne more odpraviti koristnega dela, ker je večni pogoj človekovega obstanka in je zato neodpravljivo. Problem odprave privatne lastnine pa se veže na odtujeno delo in na delitev dela. Marxovo zamišljanje odprave delitve dela v Nemški ideologiji Kocjančič negira s stališčem: »Kaj kdo dela ni odvisno samo od njegovih potreb, ampak tudi od družbenih potreb, predvsem pa od njegovih prirojenih zmognosti in družbenih možnosti« (Kocjančič, 1990; 16). To stališče je izredno pomembno. Ni odveč pripomniti, da je Marx za samorealizacijo človeka v delu predpostavljал ustreznost individualnih in družbenih potreb, kar je pa samo idealni model. Posebna zanimivost knjige je v tem, da avtor v njej opozarja na posebne akcente, ki jih Marx daje delu v svojih delih. Marx prehaja od antropološkega k sociološko-ekonomskemu pojmu dela. Kritika politične ekonomije je možna prav na osnovi antropološkega pojma dela kot generične lastnosti človeka, ker ekonomski pojem meznega dela pomeni razredno negacijo antropološkega pojma. Zato je bistvo Marxovega antropološkega pojma dela v emancipaciji proletariata.

Lenin se ni ukvarjal z delom samim, ampak z vprašanjem, kako partija in sovjeti

upravljajo delo. Kot odgovor na to vprašanje sodi tudi pojmovanje svetov v podjetjih pri Rozi Luxemburg, tovarniških svetov pri Gramsciju ali svetov pri Korschju.

Pri nas je po vojni prevladovala politika nad delom. Pri tem je zanimivo, da smo v Ustavi 63 uvedli institucijo »osvoboditve dela«, ki jo je Kardelj utemeljil kot odnose med ljudmi, kot osvoboditev delovnega človeka in ne kot fizično delo. Zakaj koncept svobodnega združenega dela, ki ga zastopa še Ustava 74, ni preživel? Sam koncept je nastal kot kritika birokracije in tehnokracije. Z združenim delom nismo uveljavili Marxovega antropološkega pojma dela, za delavce je delo še vedno nujno zlo, sredstvo za preživljanje in ne prva življenjska potreba.

Kocjančič analizira tudi delegatski sistem kot sredstvo integracije dela in upravljanja. V zasnovi delegatskega sistema je razvidna absolutizacija človeka delavca, ki je značilna za specifične razmere v 19. stol. Delo naj bi se osvobodilo v vseh svojih dimenzijah in ne le v ekonomski. V zadnjem času še bolj izstopa nacionalna komponenta osvobajanja dela, kot to predvideva Ustava 74. V delegatskem sistemu je bila komponenta združenega dela predimenzionirana.

Kardelj je že postavil l. 1961 kot izhodišče naše ustave delovnega človeka-ustvarjalca in svobodnega proizvajalca. Iz paradigme upravljanja kot funkciji dela je razvil delegatski sistem. Ni slutil, da se bo dilema človeka ali delavca sčasoma zaostрила. Delegatski sistem je zasnovan na predpostavki dominacije združenega dela in delavskega razreda, ki se pa ni uresničila. Načelo dela kot podlage delegatskega sistema že zato ni moglo biti dosledno uveljavljeno, ker človek v svoji konkretnosti ni samo delavec.

V tretjem delu knjige obravnava avtor tudi sodobne spremembe dela. Danes se širi področje prostega časa, vendar tako delo kot prosti čas nudita človeku protislovne možnosti. Človek ni v odnosu do drugih ljudi samo v konjunktivnih (kooperacija, asimilacija, akomodacija), ampak tudi v disjunktivnih odnosih (konflikti, nasprotovanja, tekmovalnosti). Človek je zoon politikon tako pri delu kot v prostem času, zato za razlago odtujitve v prostem času ni uporabna Marxova shema baze in nadstavbe (Kocjančič, 127). Človek ni samo homo faber, ampak je homo sapiens s kompleksnejšo strukturo. Na osnovi tega avtor sklene, da »je samo človek v celokupnosti svojih potreb in interesov subjekt upravljanja splošnih

zadev, delavec pa je subjekt upravljanja v proizvodnji« (Kocjančič, 127). Sodobne družbe so policentrične in delo je eno izmed njihovih središč. To pomeni, da tudi proletariat v nekem smislu ni izgubil središčne vloge, nekdanjo središčno vlogo pa je izgubil.

Zaradi sprememb dela se je spremenil tudi odnos med državo in družbo, ki ni več istovestен z odnosom baze in nadstavbe. Kultura je pogoj in os dela in ne samo njegov derivat (Kocjančič, 133). Avtor sprejema Sutličevo tezo, da je danes delo bližje mitu kot stvarnosti. Delo pa ni le izraz kulture, ampak je temelj celotne civilne družbe. Odnose v civilni družbi je možno urejati z načelom »svobode za« in »svobode od«. To omeni, da je civilna družba svobodna od države v obsegu, ki si ga sama določa. Sodobne civilne družbe niso razložljive samo z Marxovo shemo človeka delavca, ker je nedomišljen in obrnjen pretežno v 19. stol. Po Kocjančiču je delovno funkcionalno načelo lahko podlaga samo za delovanje predstavniških organov v organizaciji združenega dela. Za delovanje skupščinskih družbenopolitičnih skupnosti pa ta shema ne zadošča. Tako avtor sklene, »da bi se morali na ravni civilne družbe preusmeriti od političnega monizma k samoupravnim in političnim oblikam pluralizma, na ravni oblasti pa od politične k pravni državi« (Kocjančič, 177).

Knjiga je pomembna predvsem zato, ker jasno opozarja, da v našem sistemu delo še ni dobilo tistega mesta in vloge, ki mu pripada in da se ni mogoče pri upravljanju opirati samo na marksistično (vključno z Marxom) pojmovanje dela.

Bogomir Novak

MITJA HAFNER FINK

Ideologija in zavest družbenih slojev v Sloveniji

(Marksistični center CK ZKS, Ljubljana, 1989, str. 91)

V letu 1989 je izšla pri Marksističnem centru CK ZKS knjžica z naslovom »Ideologija

in zavest družbenih slojev v Sloveniji». Avtor dela je Mitja Hafner Fink.

Kaj je spodbudilo avtorja k pisanju? Odgovor na zastavljeno vprašanje daje v uvodu sam avtor: »Aktualna dogajanja v Jugoslaviji so med drugim tudi indikator transformacij vladajoče ideološke matrice in nasploh večje dinamike na polju ideoloških borb ter spreminjanja odnosov v celotnem ideološkem prostoru. Tu mislimo predvsem na dejstvo, da se, po revoluciji zgrajeni ideološki monolit, ki je dolgo časa uspešno branil situacijo ideološkega monizma, začel zopet krhati.« (str. 3)

Po avtorjevem mnenju so torej številne potekajoče spremembe pripeljale do tega, da ni več mogoče govoriti o ideoloških procesih le na področju »nezavednega«. Ideološki procesi, ideološki boji potekajo tudi na javnem prizorišču. To pa pomeni, da postane funkcioniranje tako subtilnega družbenega pojava, kot je ideologija, tudi neposredno razvidno in zaradi tega tudi empirično preučljivo. Prav s takšno empirično preučljivostjo tematike se avtor knjižice ukvarja. Še več. Mogoče je celo trditi, da je avtorjeva študija celovita predstavitev »ideološke tematike«. Njena celovitost je grajena tako na teoretični kot tudi (pretežno) na empirično izvedeni analizi te problematike.

Pri snovanju svoje empirične metode se avtor osredinja na nekatere vidike ideologije in ideološke zavesti v kontekstu preučevanja socialne strukture slovenske družbe. Povedati je treba, da graditev takšne empirične metode za preučevanje tako zapletenega, kompleksnega družbenega pojava kot je ideologija, nikakor ni lahko opravilo, kajti za njegovo kvalitetno izvedbo je potrebno zelo široko metodološko znanje. In prav to znanje avtor nedvomno izpričuje.

Pri snovanju svoje preučevalne metode izhaja avtor iz strukturiranja pomenskega polja vladajoče ideologije. V analizi ga zanimajo tudi razlike med pripadniki različnih družbenih slojev. Ko uporablja svoj analitični model in tudi ko interpretira zanimive izsledke raziskave, izhaja iz naslednjih temeljnih predpostavk:

a) Med pripadniki različnih družbenih slojev gre za razlike glede na njihovo zavestno odzivanje na dominantno ideologijo.

b). Med pripadniki različnih družbenih slojev pa gre tudi za ugotovljene razlike glede na njihovo vključevanje v transformacij-

ske procese dominantne ideološke matrice.

Pri tej razlagi pisec izrecno poudarja, da nima »v mislih poenostavljene sheme o družbeni biti, ki določa družbeno zavest. Odnosa „naddoločnosti“ seveda nismo v celoti zavrgli, ampak smo ga upoštevali v okviru strukturnega modela povezanosti med ideologijo, političnim sistemom in socialno strukturo konkretne družbe.« (str. 3). Avtor si namreč močno prizadeva, da bi pojem ideologije napolnil z vsebinami, ki bi ga kar najbolje osvetlile. To dokazuje tudi sama struktura knjige. V njej se namreč po uvodni osvetlitvi tematike najprej loteva obravnave pojma ideologije in problema njegove definicije. Sodi, da je ideologija pojem, pri katerem je mogoče zaznati njegovo sila frekventno uporabo. Prav ta pa postavlja zahtevo po njegovi kar najbolj natančni uporabi. Ob tem je zelo pomembna avtorjeva trditev, da je možno govoriti o dvojnem izvoru ideologije: po eni strani je to temelj, ki koristi stabiliziranju obstoječega, po drugi strani pa tudi akciji, ki naj bi obstoječe spremenila. »Tudi v družbeni misli se srečujemo s celo vrsto definicij ideologije, ki se bolj ali manj razlikujejo.« (str. 15) In celo povzročajo mnogotere nesporazume. Prav zato avtor sodi, da bi bilo potrebno ta pojem teoretično izostriti. Le tak je namreč lahko dober temelj za njegovo empirično preučevanje. »Pri naši definiciji ideologije je ključen njen dvojni značaj: ideologija kot proces, ki predstavlja povezanost (družbene) zavesti posameznikov in skupin na eni strani ter materialne družbene prakse na drugi strani.« (str. 15) Avtor pojasnjuje, kaj to pomeni na empiričnem področju.

Če sledimo nadaljnjim vsebinskim razdelkom publikacije, potem moremo ugotoviti, da so ta – ne da bi jih vse izčrpno predstavili – pretežno empiričnega značaja. Govore nam namreč o izhodiščnih postavkah za analitični preučevalni model ideologije v okviru empiričnega raziskovanja družbene slojevitosti slovenske družbe. Seznanjajo nas tudi z ideologijo in zavestjo družbenih slojev v Sloveniji. Skratka, predstavljajo analizo empiričnih podatkov. Opravljeno raziskovalno delo ugotavlja bistveno. To je: v letih 1986–1989 je mogoče zaznavati preobrazbene procese

v družbeni zavesti in ideologiji. In to v našem prostoru. Zaznavanje preobrazbenih procesov utemeljuje avtor s posredovanjem množice raznoterih konkretnih izsledkov.

Moremo trditi, da je avtorjevo delo pomembno iz več vidikov: z mnogimi inovativnimi metodološkimi pristopi bogati znanstveno oz. družboslovno misel. Z dobljenimi raziskovalnimi ugotovitvami je lahko pomembna smernica za prihodnji družbeni razvoj. Je pa lahko tudi dragoceno pomagalo pedagogom, družboslovcem (sociologom, zgodovinarjem, učiteljem predmetnega področja družbenomoralna vzgoja itd.) za posredovanje bogatejših družboslovnih znanj v njihovi pedagoški praksi.

Na koncu naj dodamo, da je prikazano delo plod prizadevanj zelo mladega raziskovalca, ki je ne le z izborom te sila aktualne teme proučevanja, pač pa tudi z njeno sistematično elaboracijo, že samo po sebi izziv in spodbuda za nadaljnja znanstvena raziskovanja tega področja.

Alojzija Židan

JURIJ PEROVŠEK

Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923

INZ, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1990,
str. 436

Mag. Jurij Perovšek je (v sodelovanju z dr. Jankom Prunkom in Jankom Pleterskim) zbral, uredil ter z več sto opombami opremil *Dokumente o oblikovanju nacionalnega programa KPJ*, kakor je podnaslovil to delo. Uvodno študijo je napisala dr. Latinka Perović, znana beograjska zgodovinarica, ki ima zadnja leta s slovenskimi zgodovinarji in politologi plodne znanstveno-raziskovalne stike.

Zbornik dokumentov je sicer druga knjiga v ediciji, ki jo je Inštitut za novejšo zgodovino (prej Inštitut za zgodovino delavskega gibanja) začel izdajati leta 1980 pod naslovom *Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem*.

V Zborniku je objavljenih 53 dokumentov, tj. razprav o nacionalnem vprašanju tedaj vodilnih predstavnikov komunističnega gibanja v Jugoslaviji. Te razprave so izhajale v drugi polovici leta 1923 v glasilih Neodvisne delavske stranke Jugoslavije.

Debata o nacionalnem vprašanju je za komunistično stranko Jugoslavije pomenila pripravo na III. državno konferenco, ki je bila prve dni leta 1924 v Beogradu, kjer so komunisti oblikovali federativno zasnovani nacionalni program, ki je temeljil na načelu samoodločbe narodov. Ta debata je bila kasneje lep čas »pozabljena«. Ponovno jo je obudil šele Janko Pleterski leta 1967 (glej PZGD, VII, št. 1–2). Zadnja leta je bilo temu vprašanju posvečeno nekoliko več pozornosti, zlasti v Srbiji (Latinka Perović in Desanka Pešić).

Objava teh dokumentov (med natisnjenimi je tudi nekaj slovenskih razprav, med katerimi izstopajo zlasti Gustinčičevi teksti) nima le znanstvene, se pravi historiografske vloge v smislu rekonstrukcije političnega razmišljanja v takrat že dobro definirani politični struji, ampak ima to delo samo po sebi precejšnjo teoretsko vrednost, saj razprave izvirno interpretirajo nacionalno problematiko. V to interpretacijo so zajete domala vse takrat znane pomembnejše teorije o tem vprašanju. Poleg tega se v opombah kaže širok razpon Perovškovega historiografskega znanja.

Drugi pomen ima ta knjiga v tem, da bralce opozori, da so v Jugoslaviji že pred približno sedmimi desetletji razmišljali o podobnih vprašanjih skupnostnega bivanja, kot danes. Hkrati pa jo lahko razumemo tudi kot svarilo pred ponovnim zanemarjenjem tako pomembnega (političnega) vprašanja, kot je narodno. Izginjanje komunističnega gibanja iz jugoslovanske politične scene ni nikakršno jamstvo, da ne bi kdo v »narodnem imenu« spet storil kaj podobnega.

Milan Zver

Rekvjem za socializem

Ali ima socializem prihodnost?

(Izd. Stručna knjiga, Beograd 1989; biblioteka Poenta, kolo 4, 203 str.)

Med mnogimi študijami in zborniki, ki so bili objavljeni v zadnjih dveh letih in ki se ukvarjajo s krizo in zlomom socializma v vzhodni Evropi (katerih avtorji dokaj enoznačno ugotavljajo, da vidijo izhod iz vseh ekonomskih neuspehov in političnih zgreškov socializma v tržišču in večpartijskem političnem sistemu) – nevprašljivost teh tez v marsičem nadgrajuje knjiga Đure Kovačevića *Rekvjem za socializem*. V njej najdemo pronicljive in pretehtane teze ter vprašanja o smiselnosti in nadaljnji družbeni validnosti ne le nekaterih postulatov socializma, pač pa tudi nekaterih klasičnih postulatih kapitalizma, ki so se v družbi poznega kapitalizma bistveno spremenili.

Avtor je pisal besedila domala celo desetletje, vzporedno s krizo socializma – med leti 1980 in 1989. Njegove ugotovitve so sila preiščane, vrednostno izenačene; podprte pa niso zgolj z znanstvenim kategorialnim aparatom, pač pa tudi s političnim izkuštvom dveh desetletij. Knjigo sestavlja šest poglavij: Uvod (str. 3–9); 1. Spoznanja o prihodnosti ali graditev socializma (str. 11–46), v katerem se loteva razmerja med proizvodjalnimi silami in produkcijskimi odnosi; 2. Socializem danes (str. 47–94), v katerem govori o razmerju med socializmom in alternativo, demokracijo, tržiščem ter položajem državljana; 3. Revolucija kot sistem (str. 95–117), kjer razmišlja o razmerju med partijo in sistemom; 4. Kriza in reforme (str. 119–154) na temo o zaostajanju socializma ter vzrokih za neuspeh reform; 5. Evropska Jugoslavija je poglavje z zgodovinsko analizo federalizma in nacionalnih odnosov v Jugoslaviji (str. 157–194); 6. V poglavju K zgodovinskemu zgledu razmišlja o vplivu francoske revolucije na sodobni družbeni razvoj evropskih držav in sveta v celoti.

Avtor na začetku študije opozori na relevantne teoretske postulate socialistične

misli, ki so bili vgrajeni v politične in pravne dokumente vseh socialističnih držav. Pri tem ločuje dva temeljna pristopa: ekonomističnega – ki favorizira razvoj proizvodjalnih sil, oziroma ekonomsko-političnega, ki daje prednost razvoju proizvodnih in družbenih odnosov – z razvijanjem socializma kot modela »izgradnje socializma«. Ta druga usmeritev razvoja socializma je bila zasnovana in zvedena na raven normativnih in institucionalnih odnosov – kot »napotilo« za ustvarjanje novih in hitrejših procesov razvoja in sprememb v družbi (gl. str. 12).

Praksa socializma je neprestano nihala med tema dvema postulatoma. Vendar so se začela hkrati – namesto nadaljnega razvijanja teorije s kritiko prakse – ti dve načeli poenostavljati; namesto razprave o nujnosti odpravljanja eksploatacije, oz. ali je možno govoriti o zgodovinskih subjektih preobrazanja ali ne – se je ta zvajala na nujnost napredovanja socializma. Na koncu si moremo zastaviti vprašanje – katera teza je pravilna?

Avtor poudarja, da je spopad med normativnim in dejanskim v socializmu oster in opazen, da je pustil globoke sledove v zavesti širokih ljudskih množic, ki ga ne sprejemajo kot sistem, v katerem bi mogli živeti in reševati temeljna eksistencialna vprašanja – da o modernizaciji družbe niti ne govorimo. »Družbena kriza je vse bolj očitna in se vse bolj zaostrojuje, socializem pa se od idealov spreminja v vse manj sprejemljivo stvarnost. Socializem kot zgodovinski novum, narcisoidnost njegovih sistemskih sil, domišljava »moč« njegove ideologije, superiornost »kolektivnega človeka« ter mesijanstvo Partije vse bolj zahajajo na pot blokade družbenega razvoja. Prihodnost, v imenu katere nastopa, postaja za človekovo stvarno življenje vse bolj neznosna. Poskusi sprememb – reform – so pred trdovratno močjo socializma kot dejanskega stanja povsem skopneli (str. 4–5).

Avtor poudarja, da je največja zabloda socializma kot nove družbe v napačnem prepričanju o univerzalni samozadostnosti politične volje. »Možnost osvobajanja in inovacij družbenih odnosov se ne more dogajati zunaj avtoritete družbenih proizvodjalnih sil ali avtoritete ekonomskih zakonitosti, strnjenih v zakonu vrednosti kot temeljni določnici družbene proizvodnje v zgodovini in sodobnosti«... »Napetost med silami

projekta izgradnje socializma in samo resničnostjo je trajna tendenca, ki se izraža v različnih intenzitetah in oblikah. Iz tendence te napetosti se najpogosteje poraja sistemska zahteva o nujnosti neprestane krepite in favoriziranja aparata sistema moči, kar se opravičuje s tem, da slaboten aparat spravlja v nevarnost uveljavitev sistema kot družbene prakse. Vzporedno s tem poteka bolj ali manj prikrito (prek inoviranja politične in družbene organizacije, prek institucionalnega reformiranja organizacije družbene proizvodnje in preoblikovanja instituta javnosti) blokada tistih komponent skupnega družbenega razvoja – zlasti gospodarskega razvoja – ki bi mogle okrepiti moč ljudi v družbenem razvoju« (str. 18–19).

Avtor poudarja, da je socializem družba, ki je zavestno in premišljeno vzpostavljena s predpostavko o zgodovinsko objektivni nujnosti odpravljanja eksploatacije in zatiranja ljudi. Družba se opredeljuje kot nekaj danega, kar je treba spreminjati, socializem se elaborira *kot sistem*. Avtor navaja vrsto kvalitativnih, pozitivnih sprememb v družbah socialističnega sistema: »Celo najbolj površen vpogled zgovorno izpričuje veliko preobrazbo v sferi materialne proizvodnje, v sferi izobraževanja, znanosti in kulture, v razvoju človeškega potenciala in razvoja povezav s svetom kot naravnim zgodovinskim okoljem vsake od teh družb« (str. 23). Kovačević zaključuje, da je revolucija presežena z zgodovinskim razvojem kot temeljem in gibalom družbenega razvoja. Ta nemožnost družbene evolucije se poraja iz spopada birokracije in družbe. »Nujno je treba ugotoviti, na primer, da moč birokracije in birokratizacija družbe, nerazvitost ali celo suspenz demokracije, omejenost svoboščin človeka – četudi so bistvene značilnosti izgradnje socializma – niso tudi fatalna nujnost socializma. Možen je tudi socializem, ki izrašča iz civilizacijskega razvoja, ne pa iz njegovega uničevanja in odpravljanja« (str. 24). Družbeni interesi se vse bolj raznovrstni, potrebe ljudi ter motivacija za življenje pa niso družbeno legalizirani kot temelj samega življenja, ugotavlja avtor. Hkrati pa kritika prakse socializma ne sme biti enostranska, pač pa mora izhajati iz kriterija neprestanega preobražanja družbe – in s tega vidika opozarja, da sta monopolizacija in absolutizacija politične oblasti pripeljali do velikih blokad za neprestano inovacijo

družbe. To misel avtor sklene takole: »Vse dokler se stvarno zgodovinsko upornišvo prikriva in zamegljuje z nujnostjo političnega vladanja v imenu socializma, se bo poglobljala tudi kriza možnosti socialistične revolucionarne preobrazbe – in sicer kot kriza, ki je nastala z blokado razvojno osvobodilnih potencialov človeka, ljudi kot ustvarjalnih zgodovinskih upornikov v danih razmerah, ki jih odtujujejo, podreajo in zatirajo – in to v imenu socializma« (str. 25). Bistvo problema je v tem, da reforma tako vzpostavljenega sistema kot idealnega – ni možna, niti na način evolucije in integriranja nekaterih razvojnih rezultatov kapitalističnih gospodarstev in družb. Neizogiben rezultat tega sta zapiranje in stagnacija socialističnih družb, o čemer avtor podrobneje razpravlja v četrtem in delno tudi v petem poglavju. V odnosu med oblastjo in družbo v smislu družbene alternative, avtor razmišlja takole: »Zgodovina je odprto polje, socializem pa zgodovinska možnost, ki je le toliko privlačen, kolikor se razvojno dokazuje kot boljša alternativa za človeka in družbo« (str. 89).

Nezmožnost razvoja je razčlenjena na več mestih v knjigi, vendar se mi zdi naslednja argumentacija bolj pomembna in popolnejša od prej navedene: »V našem primeru, v praksi jugoslovanskega družbenega in materialnega razvoja je prišlo do paradoksalne situacije, da projekcija odnosov »prednjači« razvoju proizvodjalnih sil, medtem ko v nasprotju s tem nimamo takega razvoja, ki bi bil sposoben uresničiti zamišljene družbene odnose v njihovi projekciji. To samo dokazuje, da tako kot postajajo odnosi in morejo postati zavora za razvitejše proizvodjalne sile, lahko ti odnosi ostanejo tudi zavora za nujni razvoj proizvodjalnih sil, kolikor jih obravnavamo nezgodovinsko. To v praksi pomeni, da ti zamišljeni odnosi niso dobili tudi resnične osmiselnosti, da pa dejanski odnosi ne dohitevajo razvoja proizvodjalnih sil, kakršne poznamo v praksi« (str. 102).

Kakšne sklepe navaja avtor v smislu političnega predvidevanja? Najprej poudari pomen države: »Povsod v svetu ima država izredno pomembno gospodarsko vlogo, ki jo danes uveljavlja bistveno drugače kot v preteklosti. Nihče pameten ne bo zatrjeval, da je postala država povsem nepotrebna – zlasti nepotrebna v pogledu njenih gospodarskih in socialnih funkcij« (str. 139). Potem tržno

gospodarstvo, brez iluzij glede njegovih realnih posledic – neenakosti državljanov, gospodarskih vej in regionov – v širšem smislu razrednega razslojevanja družbe. Hkrati avtor ne zametava ideje socialne pravičnosti in meni, da bo morala nastati prav zaradi zakonitega delovanja tržišča neka nova, kompetentna levica, ki bo zastopala pravice zaposlenih – ne kot njihova avantgarda, pač pa kot zastopnik njihovih stvarnih interesov.

Dubravka Stajić

BOGOMIL FERFILA

Jugoslovensko društvo od utopije ka realnosti

(Od dominacije politike ka dominaciji ekonomije)

MC CK ZKS, Ljubljana 1990, str. 64

Komunizem se raztaplja in izginja dobesedno pred našimi očmi, kar sproža tudi novo razpravo o teh daljnosežnih spremembah. Zgodovina tako sama spodbuja novo premišljevanje in obravnavo komunističnih in »post-komunističnih« sistemov. Kakšni so okviri in pogoji te razprave, rekonceptualizacije »problema komunizma«, kot je bil opredeljen desetletja?

Če se je razprava vedno znova osredotočala na vprašanje, kje je razmejitevna črta med problemi komunizma in problemi vladanja in se enostransko omejevala na eno ali drugo stran, pa s propadanjem komunizma in odpravo hladne vojne to ni več nujno niti koristno. Avtor se je temu izognil tako, da se je opredelil za optiko politika-ekonomija (politično-ideološki-partijski ratio nasproti ekonomskim »železnim pravilom«), ki jo prek proučevanja jugoslovanskega razvoja sprova tudi v analizo sistemskih elementov samoupravnega projekta. Ekonomija in demokracija sta področji, kjer je obstoječi model »realnega socializma« najbolj odpovedal. Zato se trg in demokracija postavljata

kot temeljno in komplementarno sredstvo za preseganje ekonomskega in političnega pat-položaja, ki je (bil) pogojen z vsesplošnim in neomejenim partijsko-državnim monopolom v odločanju o vseh bistvenih vprašanih razvoja družbe.

Jugoslovanski socializem je namreč poskušal materializirati kombinacijo utopije delovne družbe in partijsko-nacionalne ekskluzivnosti, hkrati pa je izrinjal vsako realno alternativo v sfero utopičnega onostranstva. Rezultat je znan (stanje, v katerem danes živimo). Možno poti za preseganje tega stanja so tudi (v glavnem) poznane. Avtor B. Ferfila jih obravnava v poglavju o Jugoslaviji kot politično in ekonomsko pluralni družbi. Gre za ekonomizacijo ekonomije in demokratizacijo politike, lastninski in politični pluralizem. Vračanje k trgu in demokraciji je ključni pogoj za preobrazbo socializma, kajti gre za nesporno in pomembno civilizacijsko pridobitev, brez katere ni mogoče vstopiti v novo obdobje tehnološke in znanstvene revolucije. Drugačna sredstva in metode se, dolgoročno gledano, niso pokazala kot uspešna. V tem smislu je obračanje k trgu in demokraciji tudi vračanje k realnosti, sestop z olimpijskih in utopističnih višin »uresničenega socializma«, »vzpostavljanja« oblasti delavskega razreda s pomočjo »združenega dela« in podobno.

Parcialne reforme ne morejo razrešiti obstoječih protislovij niti zadovoljiti naraslih potreb socialističnih držav. Nujne so globoke, radikalne spremembe. Alternativa temu je samo njihova nadaljnja stagnacija ob zaostranju obstoječih protislovij in avtoritar na oblast birokracije. Avtorjev zaključek je sploh resoluten: socializma ni mogoče reformirati, ampak ga je potrebno ukiniti. Kljub stalnemu reformiranju namreč tudi jugoslovanski socializem, prav tako omejevan s togimi in neživljenjskimi mejami »socialističnosti« in partijske ideologije-hegemonije, ni ušel usodi ostalih socialističnih režimov.

V zadnjem, tretjem poglavju se avtor ukvarja z razpadom socializma kot razvoje in civilizacijske alternative. Propadanje socialistične opcije družbenoekonomskega razvoja prikazuje na primeru Kitajske in Sovjetske zveze (oz. Gorbačova). Vprašanje, ki se tu postavlja, je: kaj je šlo narobe, oz. kaj je iztirilo dozdevno mnogokaj obljublajoče

reformo in povzročilo naraščajočo ekonomsko krizo.¹

Problematika perestrojke, »glasnosti« in novega političnega razmišljanja oz. fenomena Gorbačov, seveda zaposluje številne avtorje.² B. Ferfila opozarja na mnoge probleme in težave sovjetskega gospodarstva, njegove prognoze pa niso najbolj optimistične. Ker sta obseg in hitrost sprememb dokaj nepredvidljiva (včasih tudi za samega Gorbačova), je pisanje o tem zahtevna naloga. Nujno stalno dopolnjevanje in izpopolnjevanje obravnavane tematike bi ob povečani politološki dimenziji terjalo vključitev tudi politično-kulturnega vidika in nacionalne problematike razvoja v Sovjetski zvezi.

Prikaz te kratke, toda po vsebini zanimive in aktualne knjižice, ki opozarja na številne pogoje in probleme uvajanja političnega pluralizma in tržne ekonomije v socializmu, oziroma liberalno-kapitalističnega reformiranja, želi potrditi izziv konvencionalnemu razmišljanju o socializmu in avtorjevo ekonomsko reorientacijo. V knjižici pogrešamo navedbo o predhodnih objavah posameznih tekstov, pa tudi pojasnilo o razlogih za njen prevod v srbohrvaščino.

Marjan Brezovšek

¹ Razpوتا kitajske ekonomije so sicer predmet številnih študij, če naštejemo samo nekatere: Gene Tidrick/Chen Jiyuan (eds), *China's Industrial Reform*, New York, Oxford University Press, 1987; Malcolm Warner (ed), *Management Reforms in China*, New York, St. Martin's Press, 1987; Stephen Feuchtwang, Athar Hussain, Thierry Pairault (eds), *Transforming China's Economy in the Eighties*, vol. I: The Rural Sector, Welfare and Employment, vol. II: Management, Industry and the Urban Economy, Boulder, C. O. Westview, 1988; R. J. R. Kirkby, *Urbanization in China. Town and Country in a Developing Economy 1949–2000 AD*, London, Croom Helm, 1985; Michel Chossudovsky, *Towards Capitalist Restoration? Chinese Socialism After Mao*, New York, St. Martin's Press, 1986; Victor Lippit, *The Economic Development of China*, White Plains, NY, M. E. Sharpe, 1987.

² Michel Tatu, *Gorbachev l'URSS va-t-elle changer?* Paris, Le Centurion, 1987; Seweryn Bialer (ed), *Politics, Society, and Nationality in Gorbachev's Russia*, Boulder C. O. Westview, 1989; Jerry Hough, *Russia and the West: Gorbachev and the Politics of Reform*, New York, Simon and Schuster, 1988; Moshe Lewin, *The Gorbachev Phenomenon*, Berkeley, CA, University of California Press, 1988; Walter Laquer, *The Long Road to Freedom: Russia and Glasnost*, New York, Charles Scribner's Sons, 1989; Alec Nove, *Glasnost in Action: Cultural Renaissance in Russia*, Boston MA, Unwin Hyman, 1989.

JANOS KORNAI

Contradictions and Dilemmas

(Studies on the Socialist Economy and Society, Budapest, Corvina 1985, Cambridge (Ma.) and London, The MIT Press, 1986)

Knjiga Janosa Kornaija »Kontradikcije in dileme. Študija socialistične ekonomije in družbe« je pravzaprav zbirka sedmih tekstov, ki jih je avtor objavil med 1978 in 1983. letom. Razumeli bi jo lahko kot teoretski uvod v sicer obsežen opus velikega madžarskega teoretika, ekonomista Janosa Kornaija.

V prvih treh člankih Janos Kornai zgoščevo našteva osnovne ideje teorije pomanjkanja, katere avtor je. Ta teorija govori o prevelikem poudarjanju ambicij centralizirane politike (v *Anti-Equilibriumu*, 1971, in v *Rush versus Harmonic Growth*, 1972), in sicer v kontekstu obstoječih družbenih institucij. Eden teh tekstov analizira reproduciranje pomanjkanja, njegove mikro in makro dimenzije. Kornai jedrnatno predstavi model, ki je bil prezentiran v njegovem zdaj že klasičnem delu »Socializem in ekonomija pomanjkanja« (Pariz, 1984). Za razliko od teorije ekonomskega neravnotežja njegova teorija poudarja dualnost pomanjkanja in pojav mikroekonomskih presežkov. Kornai meni, da ni mogoče poiskati socialističnega ekvivalenta Phillipsovemu »skoku« v terminih dileme pomanjkanje/inflacija, saj gre za poldenarno ekonomijo: rast cen ni izhod za pomanjkanje, iz katerega je mogoče priti le z večjim krčenjem proračuna. O tem pojmu je avtor razpravljal v enem izmed tekstov, ko je predstavil »čiste« primere čvrste in ohlapnega zategovanja pasu in navedel učinke popuščanja oziroma stimulacije, podobne tisti s profitom v pogojih ohlapnejšega krčenja proračuna. V tretjem članku razpravlja o stopnjah paternalizma.

Najstimulativnejši del knjige govori o notranjih protislovjih sistema, organizacijskih dilemah in etičnih posledicah. Ob soočenju kategorij ekonomije in politike avtor podrobno opredeljuje, kateri ekonomski pojmi omejujejo »toleranco«, povzročajo »frustracije«, onemogočajo »identifikacijo

z delom«, omogočajo pa pojav »paternalizma«, »izražanja nagonov« itn. Kornai uvršča norme po njihovem pomenu v ekonomski in institucionalni sistem, pa tudi v zgodovinski kontekst. Hipoteza neoklasika o homo oeconomicus ignorira posameznikove notranje konflikte. Multipliciranje učinkovite motivacije pa nima le pozitivnega, ampak tudi negativen značaj (pojavljanje strahu in inhibicij). V njej so vsebovane omejitve materialne stimulacije.

Pod Smithovim naslovom »The Health of Nations« (Nacionalno zdravje) razpravlja avtor o analogiji med medicino in ekonomijo. Ekonomska patologija je zelo razprostranjena: inflacija, nezaposlenost, pomanjkanje, prezadolženost, motnje v zaupanju, neenako obdavčevanje, birokratizacija. Ob vsem tem je težko opredeliti, kaj je zdravje nekega sistema. Vendarle pa gre za normativno kategorijo. Kornai se drži pragmatične definicije ekonomske bolezni: iz nekaterih prej omenjenih fenomenov potegne sklep o direktnih fizičnih ali mentalnih poškodbah mnogih članov sistema in ekonomski izgubi celotne družbe. Pomembna je aktualnost teh fenomenov v sistemu. Kornajjevo mnenje je, da ekonomija kot znanost precej zaostaja za medicino, predvsem zato, ker ekonomisti bolj diagnosticirajo kot predpisujejo terapijo, še posebej pa, ker je uspešnost teorije, ki jo predpišejo, precej negotova.

Med ekonomisti so raziskovalci vrednosti dovolj pogumni, da povedo, da obstajajo neresljivi problemi (Kornai navaja Phillipso, Arrowa in Lindbecha), medtem ko številni normativistično usmerjeni teoretiki kažejo naivni optimizem. Kornai naredi komparativno analizo in pravi: »Dobro je vedeti, da je bolezen, ali skromneje predspozicija zanjo, za enega zdravnika dedna, za drugega pa pridobljena kronična anomalija. Vendar je to precej slaba tolažba za pacienta, katerega bolezen hitro napreduje, on pa ne ve, kako naj jo zdravi. Sklep je nekoliko pesimističen, hkrati pa pomeni klic k dejavnosti. »Treba je verjeti v iluzije: človeško racionalnost, popolnost tržišča, popolnost planiranja ali optimalen družbeni sistem, ki bo ohranil pravičnost v delu v ekonomskih okvirih. Nimamo razlogov, da bi verjeli, da bo v bližnji prihodnosti stanje kaj boljše. Prepričan sem, da ima raziskovalec ekonomist ob koncu 20. stoletja

dobre razloge za tesnobo, obupovanje in bes. To pa ne pomeni, da bi se moral predati ali prenehati z delom.«

Kornai pravi, da ni »čiste« družbe, niti popolne koherentne družbe. Vsi obstoječi sistemi so praktičen kompromis med načeli in medsebojno kontradiktornimi potrebami. Idejo o sistemskih idejah in kompromisih razvije Kornai v zadnjem spisu, ki govori o konfliktih in občih načelih učinkovite ekonomije na eni strani (o stimulaciji rezultatov, zakonu vrednosti in koristi, hitrejšem in fleksibilnejšem prilagajanju, duhu iniciative in rizika, pa tudi o osebni odgovornosti pri odločanju), in o etičnih načelih socialistične ekonomije na drugi strani (»vsakomur po njegovem delu«, solidarnost, varnost, prvenstvo občega nad posebnim interesom). Te konflikte je treba spoznati in jih ni mogoče ignorirati, kakor počno nekateri socialisti (Kornai ima v mislih Oskarja Langa).

Če hočemo imeti optimalen ekonomski sistem, tedaj se z njim ne moremo igrati, pravil njegovega funkcioniranja ne moremo potegniti iz klobuka, niti jih ne moremo izmikati družbenemu nadzoru. Vsak sistem (ekonomski sistem), ki je realno konstituiran, mora biti organsko zrasel. Lahko ima dober ali slab značaj, bolj ali manj določene proporce. Izbira sistema je mogoča samo v »paketihi« (package deals), sestavljenih iz tistega, kar nas zadovoljuje, a brez zavračanja tistega, kar nam ni všeč. Videti je, da je nemogoče vzpostaviti enotno in koherentno normativno socio-ekonomsko teorijo, ali bi bila brez kontradikcij postavljena na sistemu politično-etičnih vrednot, in bi hkrati zagotavljala ekonomsko učinkovit račun. To je nemogoče, če naj se ta teorija realizira in vzpostavi čiste račune človeških obelježij, skupnosti, organizacij socialnih skupin. Bolj pomembno in potrebneje je zagotoviti obstoječo družbo. Naša znanost mora odgovoriti na vprašanje, kateri kompromisi (med različnimi normativnimi načeli) so formativna sila za preseganje neizogibnih kontradikcij. To je tisto, v čemer lahko znanstvena dejavnost koristi družbi; seči do sistemskih protislovij, pojasniti etične in ekonomske dileme, zahtevati sprejemljive kompromise – tako sklene svoje razmišljanje Janos Kornai.

Nadežda Četković

Pregled žensk

Esaj iz antropologije spolov (L'Arraînement des femmes. Essais en anthropologie des sexes, Paris 1985, Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en sciences sociales, coll. »Cahier del' Homme«)

Poskus, da bi generalno vstopili v antropologijo, je problematičen, ker ne moremo zanemariti podatka o tem, katerega spola je opazovalec. Nicole-Claude Mathieu s skupino avtorjev, večinoma antropologov, skuša v različnih družbenih znanostih – sociologiji, socialni psihologiji, lingvistiki itn. – razbrati in razložiti rezultate tako, da upošteva biseksualnost sveta. Izhaja iz spoznanja, da so vsi problemi biseksualni in jih je mogoče obravnavati s stališča enega ali drugega spola. Čeprav je »Žensko vprašanje« postalo že kar modna zadeva, avtorji menijo, da ni bilo deležno ustrezne obravnave v družbenih znanostih.

V vsem besedilu je jasno razviden sklep, da je kategorizacija spolov na moške in ženske, pa naj bo izvajana zavedno ali nezavedno, ostanek mentalitete, ki se je v družbi globoko zakoreninila in postavlja ženske v vlogo podrejenih bitij. Poznale so jo vse družbe: primitivna, fevdalna, kapitalistična, pa tudi druge. Rezultati raziskav, objavljenih v tej knjigi, kažejo, da tistih, ki še danes mislijo tako, ni manj kot 20%.

Avtorica Odile Jeune je analizirala položaj žensk v plemenu Jola v Zahodni Afriki. Ženske v tem plemenu imajo veliko pravic: delajo in se udeležujejo dejavnosti plemena. Razen tega so svojim sinovom hiper-matere. To hiper-materinstvo do moških otrok pojasnjujejo dejavniki ekonomske konjunkturo. Prav to pa predstavlja »poraz ženske«, saj se tako ne kaže le njena simbolna, ampak tudi konkretna podrejenost.

Druga pomembna ugotovitev te knjige je, da se ženske skozi zgodovino niso mogle »dezalienirati«, ker so si moške prisvajali presežno vrednost, profit. Miti in velike religije predstavljajo moškega kot steber in oporo, ženska pa je šibka in bojazljiva. In iz teh mitov so si nato moški zgradili pravico do prisvajanja presežka ženskega dela.

Tretji pomemben rezultat je povezan z družbenimi vedami v celoti. Tako kot velike religije se tudi družbene znanosti niso znebile dogmatizma in slabega empirizma, ki sta žensko zadrževala v obstoječih okviri.

Čeprav s svojimi rezultati to delo ni napravilo velikega koraka naprej, vendarle opozarja na številne izzive, pred katerimi sodobna družbena znanost ne bo mogla več molčati. Šele z resnim prevrednotenjem lastnih ugotovitev in rezultatov ter ob upoštevanju osebnosti, različnosti ženske biti, bomo lahko govorili o družbeni znanosti, ki ne bo seksistična in bo objektivna. Vse dokler biti objektivni pomeni biti moški, se družbena znanost ne bo mogla pohvaliti s tem epitetom.

Nadežda Četković

RUDOLF BAHRO ET AL.

Prihodnost demokracije

(Die Zukunft der Demokratie, avtorji: Rudolf Bahro, Norbert Leser, Leonhard Neidhart, Michael Voslensky). Izd. Orac, Wien, 1988, str. 112.

Institut für Sparkassenwesen iz Linza prireja nekaj zadnjih let v Bad Ischlu strokovna srečanja uglednih evropskih strokovnjakov različnih vej družboslovja. V letu 1985 so organizirali simpozij na temo *Evolucija, človek, tehnika – perspektive naslednjega desetletja*, leto kasneje je bila tema srečanja *Socialne tendence razvoja – sprememba vrednot, demokracija, družba – perspektive naslednjega desetletja*, v letu 1987 pa *Človek, okolje in prihodnost – samouničenje ali prilagoditev*.

Tema zadnjega srečanja je bila *Prihodnost demokracije*. V tej knjigi so objavljeni štirje najzanimivejši prispevki udeležencev.

Michael Voslensky, univerzitetni profesor, direktor Raziskovalnega instituta za sovjetologijo v Bonnu, avtor znanega dela *Nomenklatura* (1987), je napisal razpravo

Ali prinaša Gorbačov spremembo v komunistično politiko? Morda ima ta razprava zaradi nepredvidljivih in nenadnih velikih sprememb na Vzhodu najizrazitejšo »znamenje« časa. To seveda zahteva od bralca, da upošteva tudi časovni kontekst nastanka razprave.

Voslensky meni, da Gorbačov, voditelj sovjetske perestrojke, kot politik nima diktatorskih lastnosti, vendar pa to ne more omajati dejstva, da je vendarle del nedemokratskega sistema tudi njegov produkt. Zato ga ne more niti noče bistveno spremeniti. Avtor ugotavlja, da je sovjetski politični sistem totalitaren, saj temelji na monopolu ene politične skupine – nomenklature, tj. sistema izbranih voditeljev. Njegova teza je, da predstavlja gospodarska struktura SZ, kjer je vojaško-industrijski kompleks pretirano razvit, glavno oviro demokratizaciji. Ker SZ nima v gospodarskem razvoju nobene prave perspektive (neskladje med njeno obstoječo gospodarsko strukturo in svetovnimi postindustrijskimi trendi se še povečuje), Voslensky ne vidi tudi prave politične perspektive. Tudi tri politične usmeritve, ki so razpoznavne v politbiroju (Gorbačovovi reformisti, Ligačovovi konservativci in Riškovičevi tehnokrati) ne nameravajo prekiniti poti nedemokratskega razvoja sovjetske družbe.

Zanimiva je njegova teza o treh reformnih valovih v zgodovini SZ: prvega predstavlja Leninova Nova ekonomska politika, drugega politika Hruščova po Stalinovi smrti, tretjega pa perestrojka – reforma tretje generacije. Pesimizem Voslenskega glede možnosti demokratizacije SZ izvira iz »rezultatov« prvih dveh reformnih valov, ko ni prišlo do prekinitev v kontinuiteti razvoja sovjetskega sistema. Po njegovem je tudi reforma tretje generacije obsojena na poraz, še zlasti, ker temelji sovjetski sistem na delovanju nekaterih dejavnikov, trdnih stebrov sovjetskega sistema: Partiji, ideologiji marksizma-leninizma, KGB-ju, izjemnem statusu vojske, centraliziranem planiranju, strogi delovni disciplini.

Rudolf Bahro, književnik, publicist, poznan po delih *Die Alternative* (1977) in *Logik der Rettung* (1987), v svojem prispevku razmišlja o težavah vladanja v krizi izginjajoče svetovne civilizacije. V začetku se je navezal na temo, ki jo je obravnaval Voslensky, zlasti na njegovo trditev, da živijo v SZ

v pomanjkanju ter da je za to kriv monistični (tj. nedemokratski) politični sistem. Bahro je trdil, da je pomanjkanje danes problem tretjega sveta in ne predvsem vzhodnih držav, ter da zahodna parlamentarna demokracija nikakor ni najprimernejša formula pri premagovanju osrednjih problemov sodobnega sveta, zlasti ekoloških. Za Bahroja ni osrednje vprašanje demokratičnega sistema to, ali je sistem večstrankarski ali ne. Zanj je ključni kriterij možnost uveljavljanja individualne avtonomije. Poleg tega nam zaradi zahodnega (tržnega) modela gospodarjenja, ki je univerzalen, vsaj s svojimi učinki, grozi uničenje sveta. Bahrojeva razmišljanja o prihodnosti funkcionalnejše družbene ureditve gredo v smeri iskanja neke skupne, svetovne, globalne racionalne strukturiranosti politike oz. demokratičnega sistema, s katerim bi presejali neuravnovešeni gospodarski razvoj, ki utegne s svojo logiko delovanja uničiti svetovno civilizacijo. Bahro se znajde v težavah, ko skuša odgovoriti na vprašanje, kdo naj uravnava (svetovno) gospodarstvo in kakšni naj bi bili konkretniji obrisi nerazvitim in okolju prijaznejše globalne ureditve. Ne presenečajo zato njegova stališča, da je bil srednjeveški stanovski sistem racionalnejši (češ da je omogočal večjo stopnjo družbenega nadzora nad ekonomijo). Zato bi se po njegovem mnenju ekonomija, kot »skupen proces«, najbolje razvijala v političnem okviru »svete monarhije«.

Norbert Leser, univerzitetni profesor in vodja Ludwig-Baltzmannovega inštituta za novejšo zgodovino Avstrije na Dunaju, je avtor številnih del (*Zwischen Reformismus und Bolschewismus* (1968), *Gottes Spuren in Österreich* (1978), *Grenzgänger. Österreichische Geistgeschichte in Totenbeschwörungen* (1981, 1982), itd.). Če je Rudolf Bahro v omenjenem prispevku razpravljal z nekakšno »svetovljansko pozicijo«, ostaja Leserjeva razprava na tleh srednjeevropskega kulturnopolitičnega miljeja, vendar s tem ne izgublja značaja občeteoretske refleksije. Leser govori o treh osrednjih elementih demokracije, o »demokratičnem«, »avtoritarnem« in »reprezentativnem«. »Demokratična ureditev« je spremenljivka, ki je odvisna od primerne porazdeljenosti omenjenih elementov. Prvi element, ki predstavlja stremljenje ljudi po participaciji in avtonomiji (kot protest proti heteronomiji) in ki

temelji na domnevi, da izhajata celotno pravo in moč iz ljudstva, ni zadosten pogoj demokratične ureditve. Je pa nujen, tako kot je nujen tudi element avtoritarnosti, ki izraža objektivno in od ljudstva priznano potrebo, da mu vlada neka politična instanca. Tretji sestavni del demokratične ureditve je predstavništvo, tehnološko sprejemljivejša varianta, kot pa je plebiscitarna demokracija. V nadaljevanju primerja specifično švicarsko demokracijo s političnim sistemom Avstrije. Ugotavlja, da je imela Avstrija kar nekajkrat možnost, da bi prevzela nekatere institucije švicarskega političnega sistema. V Avstriji pa so se nasprotno pojavile politične stranke z močno organizacijsko strukturo, ki, namesto da bi postale množične stranke zahodnoevropskega in severnoameriškega tipa, vse bolj postajajo »stranke pristašev«. Tudi zato je njegov pogled na prihodnost demokracije prej malodušen kot pa optimističen.

Leonhard Neidhart, profesor političnih ved na univerzah v Konstanzu in v Zürichu, se je doslej pretežno ukvarjal z vprašanjem demokracije v Švici. Doslej je napisal več tovrstnih razprav, najpomembnejše so gotovo *Plebiscit und pluralitare Demokratie* (1970) in *Der Federalismus in der Schweiz* (1975). V tej knjigi je objavil referat *Demokracija in politika v Švici*. Avtor priznava, da v funkcioniranju švicarskega sistema obstajajo posamezne težave, vendar po njegovem mnenju še daleč ne gre za krizo švicarskega modela demokracije. Zagovarja tezo, da je kompleksnost švicarskega političnega sistema (kompleksen je zato, ker temelji na različnih organizacijsko-tehnoloških principih, kot so federalizem, neposredna demokracija, polparlamentarizem, konkordančna demokracija) nujna pri obvladovanju družbenih vprašanj »kompleksne« strukture švicarske družbe. S tem je Neidhart v bistvu obravnaval vprašanje, ki se ga je kritično lotil tudi Leser, tj. šibkosti »zgolj« večinskoparlamentarne demokracije v izrazito segmentiranih družbah, tj. v družbah neštetih manjšin. Neidhart v bistvu soglaša s tistimi paradigmi sodobne politične znanosti, ki sledijo postmodernističnim vrednotam političnega življenja, ki se od kozmopolitizma vse bolj obračajo k potrebam individuov in skupin, se pravi k njihovi avtonomiji. Morda ni naključje, da je to težnjo zapaziti prav pri Leserju in Neidhartu, ki sta iz držav srednjeevropskega civilizacijskega prostora.

Milan Zver

EDGAR MORIN

Kako misliti Evropo

(Sarajevo, »Svetlost«, 1989)

Kako misliti Evropo, je zares vprašanje, na katerega je težko najti natančen, koherenten in zadovoljiv odgovor. V svoji knjigi, ki jo je prav tako naslovil, poskuša Edgar Morin opazovati in misliti v okvirih odnosov dominacije in svobode, totalitarizma in demokracije.

Knjiga ima štiri poglavja, ki obsegajo nekaj krajših in domala ločenih razdelkov.

V prvem poglavju z naslovom »Preobrazba Evrope« začenja Morin razpravo s povsem sprejemljivo tezo, da je Evropa negotov in nejasen pojem, ki ga ni mogoče opredeliti zgolj z njenimi geografskimi mejami. Četudi ni mogoče govoriti o Evropi kot nečem enotnem, se vendar Morin nagiba k razumevanju Evrope kot »neki zgodovinsko nedeljivi bitnosti«. Njen nastanek spremlja skoz protisloven razvoj od antike prek srednjega veka do danes. V tem razvoju izpostavlja religiozne, »plemenske«, etnične in državne spopade. Moderna Evropa se izoblikuje s propadom »starega sveta«, se pravi Bizanca (1453) in odkrivanjem novega sveta, ki sovpada z reformacijo, Gutembergovo »galaksijo«, spopadom med vero in razumom oz. med religijo in humanizmom. Hkrati je to obdobje ekonomsko-socialnih preobrazb, nastanka in krepitve novih mest, trgovine, menjave in konkurence, razvoja nacionalnih držav, kriz, uporov in vojn. To je potemtakem obdobje »vrenja« Evrope, silnih ekonomskih in političnih preobrazb, v katerih so morali »verski motivi« prepustiti mesto »interesom države«, Kristusova religija se je morala ukloniti umu nacionalne države. Tako je vzpostavljen proces razvoja nacionalnih držav, s čemer Evropa ne postaja zgolj geografski, pač pa tudi zgodovinski pojem, se pravi pojem, ki je imanentna vsebina socialno-političnega pluralizma.

Tudi v kulturnem pogledu, ki je predmet Morinove analize v drugem poglavju knjige, doživlja Evropa globoke in protislovne spremembe, ki jih avtor ne brez razloga uvršča v pojem »kulturnega vrenja«. Ta se začenja

z nastankom evropskih univerz (v 13. stoletju) kot »središč uma, znanja, mišljenj in razprav«. Četudi je krščanstvo obsojalo svobodo misli, znanosti in raziskovanj, je vendarle tudi samo prispevalo svoj delež k njeni kulturi. Evropa postaja bogatejša, bolj raznolika in svobodnejša, kajti nadvlada vere nad umom prepušča mesto dialogu. Humanizem je ločil filozofijo od teologije, politiko od religije, znanost od filozofije in s tem omajal etabrirane postulate o Bogu kot počelu zgodovine. Vendar je renesansa zgolj radikalizirala in vsa bistvena vprašanja utemeljevala kot problem.

To je veliko obdobje začenja dialoga med različnimi sektorji in področji človekovega življenja, čas promocij ideje človeka in afirmacije ideje humanizma. Vendar tako kot vsaka druga ideja se tudi ta sprevrže v svoje nasprotje. Ideja humanizma je svoj evropski vrhunec dosegla konec preteklega stoletja, ko poskuša Evropa svojo dominacijo vsiljevati, in sicer tako, da svoj imperializem opravičuje s širjenjem civilizacije in napredka. Evropocentristična narcisoidnost prispeva k temu, da zgodovinski progres zabrede v novo in še bolj dramatično krizo. V Evropi se izmenično pojavljata teror in svoboda, mir in vojna – pa vendar se neprestano to oboje dogaja pod dojmom in v imenu napredka zgodovine. Nove oblike barbarstva postajajo seveda bolj civilizirane, vendar kljub temu niso nič drugega kot instrumenti v službi nekdanih barbarizmov. Znanost se je ločila od filozofije, vendar je prišla v bratski objem s tehniko – in tako se je začel njen proces dominacije nad človekom in naravo. Univerzalna nenadzorovanost znanstvenih spoznanj in vseobča nenadzorovanost razvoja tehnike sta sproducirali kontroveržno idejo napredka – vendar pa bo odkritje »izpraznjenosti, ničnosti in praznine« nujno vzpostavilo tudi »izgubo smisla za univerzum in človeka«. Problem ponovnega afirmiranja problema postaja temeljni problem spoznavnega procesa. Renesansa se je rodila iz obče problematizacije (Bog, kozmos, narava, človek), humanizem iz prepričanja o absolutni dokazljivosti, moderni čas pa iz nazora, »da problem zgodovine ne more biti razrešen«.

Prav na tej vozliščni točki Morin nadaljuje razpravo v tretjem poglavju z naslovom »Nova zavest«.

Že na samem začetku poglavja poudari,

da je leta 1945 »umrla neka Evropa« oz. da je nastala »Evropa modernega časa zato, da bi se udejanila prva (resnična) evropska volja«. Ta »evropska volja« ni nič drugega kot »utelešenje neke metanacionalne evropske ideje«, ki ukinja »prikazen starih in novih groženj«. Če iz zgodovinskega vidika opazujemo razvoj Evrope, moremo ugotoviti, da je ta, četudi je predločen kot razvoj demokracije, v bistvu skrival v sebi imperalizem in surovost. Sedanji razvoj Evrope ni možen brez demokracije. Vendar tudi v tem pogledu Evropa ne kaže enotnosti. Njen razvoj je protisloven, ker ga opredeljujeta tako totalitarne kot demokratične tendence. Protislovja na relaciji kapitalizem/socializem bodo vedno bolj pojenjavala, vse bolj bodo prihajala v ospredje nasprotja in relaciji demokracija/totalitarizem. Nova evropska zavest končno vse bolj spoznava nevarnost totalitarizma in iztrebljenja, dojema, da je vse negotovo in da obstaja grožnja, ki ji še vedno preti.

Z letom 1945. se začenja proces formiranja zavesti o »skupni usodi«, v devetdesetih letih pa se začenja »trenutek vzajemništva te usode«. Evropa je pred novo nevarnostjo, ki pa je ne prinaša proces centralizacije evropskih nacij, pač pa problemi nadnacionalne skupnosti usode. Filozofski in fizični nihilizem, tehnicizem, birokratizem in totalitarizem pošastno pretijo Evropi kot Damoklov meč.

Posebno nevarnost za Evropo vidi Morin v njenem totalitarizmu, ki je uperjen proti demokratičnemu pluralizmu. »Totalitarizem teži k zničenju slehernega političnega pluralizma, sleherne družbene konfliktnosti kot tudi k izogibanju sleherni dialoški delovanju, ki bi vsebovalo antagonizme. Totalitarizem v bistu vzpostavlja 'monolitno' enotnost na vrhu; direkcija partije združuje v sebi v domala teokratski obliki politično, filozofsko, znanstveno, policijsko in vojaško kompetenco – tako kot je tudi izvršilna, zakonodajna, sodna, ekonomska in kulturna oblast podrejena tej vseobči pristojnosti edine partije. Totalitarizem ni zasnovan na absolutni oblasti države, marveč na absolutni oblasti partije nad vsemi mehanizmi države in ob tem še nad vsemi celicami družbenega življenja. Partija si prizadeva vzpostaviti enotno in harmonično družbo, v kateri so z njenim posredovanjem povsem usklajeni interesi posameznikov, države, vseh in vsakega

posebej – ker naj bi bili z odpravo eksploata-torjev izkoreninjeni vsi vzroki razrednega boja. Zaradi tega sistem ne priznava odklo-nov in opozicije; pozna samo mentalne devi-acije, izdajalce in vohune» (st. 162–163).

V nasprotju s totalitarizmom »vzpostavlja demokracija principe in pravila, ki spoštuje-jo individualnost in varujejo raznovrstnost, vključno z manjšinami. Demokracija se ne izvaja na zakon večine, obvezno vsebuje pravico do obstoja in izražanja vsakršnih manjšin. Demokracija živi od raznolikosti in večplastnosti. Zasnovana je na obstoju in delovanju spopadov in antagonizmov, ne pa na njihovem zatiranju. Izoblikuje pravila igre, ki omogočajo in uravnavajo njihovo izražanje: spopade in antagonizme uravnava tako, da jih usmerja prek debat in izmenjave argumentov v okviru skupščin, volilnih kam-panj – ali pa tudi referendumov. Demokra-cija se hrani s prerekanji, ki jih povzročajo individualne svoboščine že same po sebi – seveda pod pogojem, da udeleženci dialo-ga spoštujejo sporazumno sprejete meje; prav tako se hrani z vsakovrstnimi spopadi, če antagonisti upoštevajo pravila igre in občasne sankcije volilnih rezultatov« (str. 164).

Morin povsem pravilno ugotavlja, da je totalitariistična Evropa zavestna ukana in zablada vsiljene »resnice«, ki si prizadeva, da socializem nadomesti razvoj demokraci-je. Toda to prizadevanje je protislovno, kon-fliktno in negotovo. In kljub tej negotovosti se je preobražanje Evrope že začelo. »Preo-brazba seveda še ni končana ... odločilna prizadevanja morajo šele priti«. Morin opo-zarja, da je preobrazba v teku, vendar se lahko »izjalovi« – toda »če se tega zaveda-mo, je to preobrazbi že v pomoč«.

Knjiga Edgarja Morina *Kako misliti Evropo* je zanimiva iz več razlogov, pred-vsem pa zaradi tega, ker skoz ilustracijo pro-tislovnega in dramatičnega razvoja Evrope ponuja bralcu neko drugačno gnoseologijo. Ali se evropska zavest in vest zavedata last-ne preobrazbe, ali pa bosta še naprej blodili v svojem že tradicionalnem somnambulizmu – to bomo šele videli.

Braco Kovačević

Prihodnost Evrope: razprava

(International Affairs, vol. 66, No 2, April 1990)

Spremembe v Evropi so izziv za številne znanstvene razprave. Ena od njih je objavljena tudi v drugi letošnji številki znane med-narodne revije International Affairs, ki jo za The Royal Institute of International Affairs iz Londona izdaja Cambridge University Press. V razpravi so sodelovali Marta Das-sú, direktorica Centra za študij mednarodne politike iz Rima, Ian Davidson, ki je dolga leta pisal za Financial Times o evropski inte-graciji, Milovan Djilas, Thomas Kielinger, izdajatelj tednika Rheinischer Merkur iz Bonna, Marcin Król, poljski politični filozof in László Lengyel, publicist iz Budimpešte. Raznovrstnost pogledov in različne zorne kote v tej tematski številki o prihodnosti Evrope dopolnjujeta še dve študiji. Ena se nanaša na ameriško zunanjo politiko, v kateri Linda B. Miller ocenjuje odnos Bus-hove administracije do Evrope in Sovjetske zveze, v drugi pa David Reynolds raziskuje, kdaj je propadla stara Evropa (članek ima naslov – 1940: osišče dvajsetega stoletja).

D. Reynolds (profesor univerze v Cam-bridgu) s svojo študijo razkriva zgodovinski okvir nastajajoče neodvisne Evrope in njene nove samozvesti in vzpodbude za evropsko integracijo. Njegov argument je, da je padec Francije 1940. leta odločilno vplival na pre-oblikovanje mednarodnih odnosov po 2. svetovni vojni (povezovanje Velike Britanije z Ameriko, bipolarnost ZDA in Sovjetske zveze itd.). Druge razprave se ukvarjajo v večji meri z aktualnimi zadevami nove Evrope po letu 1989, ki ga nekateri označu-jejo tudi kot revolucionarno leto.

T. Kielinger v svojem prispevku (Prebujanja v novi Evropi – z glavobolom) piše, da nezaustavljivo združevanje Nemčij prinaša s seboj tudi zelo resne probleme in mnoge nevarnosti, politične in ekonomske napeto-sti, socialne občutljivosti itd. Prav na tej toč-ki pa bo morala Zahodna Evropa oz. Evro-pejci, dokazati svojo sposobnost za nove zgodovinske izzive in se potrditi v novi vod-

stveni vlogi (ne pa samo kritizirati Strica Sama). Po avtorjevem mnenju je nemško vprašanje osrednjega pomena za prihodnost Evrope, zato še posebej analizira možnosti nezaželjene dejà vu prihodnosti z ambicijami Velike Nemčije. Dosežena stopnja demokracije v Zahodni Nemčiji je po njegovem mnenju najbolje zagotovilo, da ne bo prišlo do nove nemške katastrofe. T. Kiellinger je uspel pokazati na vso dramatičnost nastalih sprememb in na pogoje za ureditev nemškega vprašanja.

Prispevek Milovana Djilasa, ki ga našim bralcem ni treba predstavljati, nosi naslov *Revolucionarna demokratična vizija Evrope*. V njem avtor argumentira tezo, da so revolucije v Vzhodni Evropi vitalnega pomena tudi za Zahodno Evropo, saj sproščajo energijo in kreativno moč Evrope kot celote. Zato je v interesu Zahoda, da brez-pogojno podpre te revolucije, četudi so izpeljane predvsem zaradi bankrota obstoječega sistema oblasti. Revolucije v Vzhodni Evropi in nastajajoče demokracije bodo odpravile številno nasprotje med kapitalizmom in komunizmom. Demokratična svoboda v Sovjetski zvezi pa bo možna samo z neodvisnostjo neruskih narodov. Avtor analizira krizo komunizma kot industrijskega fevdalizma, problem lastnine itd.

Iskanje nove ureditve v Evropi zanima I. Davidsona, in zato poskuša ugotoviti pogoje zanj. Pri tem v svojem članku opozarja zlasti na možnost nestabilnosti v Vzhodni Evropi in Sovjetski zvezi – v hitrosti sprememb, obnovi nacionalizma in težavah pri zagotavljanju politične legitimnosti in ekonomske uspešnosti. Avtor proučuje različne scenarije, ki so možni, če ekonomske in politične reforme ne uspejo. Njegov zaključek je, da lahko Zahodna Evropa najbolje zavaruje svoje interese s krepitvijo politične razsežnosti evropske integracije v Evropski skupnosti. Zanimiva so tudi razmišljanja o preoblikovanju NATO-pakta.

M. Król je zelo pesimističen glede sprememb, stabilnosti in demokracije v Vzhodni Evropi zaradi obnovljenega nacionalizma, ki je zanj globoko destruktiven. V prispevku Evropa narodov ali univerzalna Evropa trdi, da ni nobene možnosti, da bi se obstoječe teritorialne meje v Vzhodni Evropi ohranile, tudi če ne upoštevamo še posebnega problema narodnih manjšin. Če bodo zahteve

po nacionalni samoodločbi uveljavljene, bo to prej ali slej pripeljalo do nove evropske vojne. Po njegovem mnenju je velika verjetnost, da bo prišlo do zaustavitve oblikovanja liberalne Evrope, še posebej, če se ne bo izoblikoval pan-evropski duh identitete. Zahodna Evropa lahko pomaga Vzhodni Evropi tudi s tem, da zmanjša vlogo države in bi avtentične skupnosti lahko presegle nacionalizem. Duh pan-evropske kulture se lahko izgradi seveda samo postopoma, zato prognoze niso najboljše.

Zelo zanimiv je tudi prispevek L. Lengyela Evropa z madžarskimi očmi. Za Evropo so značilni ogromni premiki v strukturi oblasti in moči, odvisnost od načela nacionalne samoodločbe, ekonomske podrejenosti, vključno z možnimi teritorialnimi spremembami. V takšnih razmerah imamo seveda nove zmagovalce in nove poražence, kar v mnogočem spreminja sliko Evrope po 2. svetovni vojni. Evropa se pripravlja na novo Versaillsko pogodbo, pri čemer sta vlogi med Nemčijo in Sovjetsko zvezo zamenjani. V primarno orbito Nemčije spadajo Vzhodna Nemčija, Avstrija in Češkoslovaška, v sekundarno pa že tudi Poljska, Madžarska in Jugoslavija. Pri tem pa je Jugoslavija uganka: Srbija na eni strani s Kosovom in Slovenija ter Hrvaška (v interesni sferi Nemčije) na drugi strani. Tudi v letu 1990, podobno kot 1920. leta, se kaže agonija majhnih držav; ali je možen nastanek združenih držav centralne Evrope?

V prispevku *Prihodnost Evrope: pogled iz Rima* Marta Dassù proučuje razvoj italijanske zunanje politike v Evropski skupnosti in v širšem Vzhodno-Zahodnem Evropskem kontekstu v 70. in 80. letih in špekulira o povečani mednarodni vlogi Italije v Evropi in še posebej na regionalnem področju južne Evrope, kar je zanimivo tudi za nas. Italija je odločena igrati svojo vlogo v spremenjenem evropskem scenariju.

Ne da bi delali kakšne zaključke, povejmo, da bo ta tema prevladovala v prihodnosti in da bodo evropske študije pridobile na pomenu. Ne glede na vsebino te številke revije *International Affairs*, dodajmo še, da ta revija posveča ogromno pozornosti literaturi, predvsem iz mednarodnih odnosov in da polovico revije sestavljajo krajše recenzije knjig.

Marjan Brezovšek

Exploring the Interaction Order

P. Drew and A. Wooton (eds.)

Svojevrstnost in slikovitost sta lastnosti, ki ju kritična refleksija согласно pripisuje Goffmanovemu teoretičnemu delu. To skupno oceno pa različni kritiki uporabljajo različno: nekaterim je osnova za negativen, podcenjujoč odnos, drugim spodbuda za subtilnejšo in poglobljeno analizo njegovih del. V tem okviru ocenjujejo nekateri Goffmana kot enega največjih sociologov druge polovice 20. stoletja.

Potrebo po poglobljeni osvetlitvi Goffmanovega celotnega teoretičnega in metodološkega dela je spodbudila teoretikova smrt (1982), ki je med družboslovci običajno priložnost za ovrednotenje posameznikove teoretične zapuščine in njene vloge pri razvoju sociološkega znanja. Tako je bila štiri leta po Goffmanovi smrti, junija 1986, pod varstvom Britanske skupine za sociologijo jezika organizirana večdisciplinarna konferenca Erving Goffman: an interdisciplinary appreciation; prispevki različnih avtorjev na konferenci so zbrani v knjigi Erving Goffman: Exploring the Interaction Order.

Namen osmih razpravljalcev je bil različen: nekateri so Goffmanovo delo predvsem pojasnjevali (A. Kendon, R. Collins in R. Williams), drugi so ga pretežno kritično presojali (E. A. Schegloff, A. Giddens), tretji pa so s predstavitvijo lastnih preučevanj nakazali zaželeno smer in obliko raziskovanja »interakcijskega reda« (IR), kot imenuje Goffman področje neposrednih odnosov na interpersonalni ravni (C. Heath, S. C. Levinson, P. M. Strong).

V nadaljevanju bomo predstavili temeljne ugotovitve nekaterih ocenjevalcev.

R. Williams (Understanding Goffman's Methods) začenja tekst s predstavitvijo Goffmanove zahteve, da je treba IR proučevati kot neodvisno sfero ravnanja in doživljanja v vsakdanjem življenju. Proučevanje tega področja naj bi vzpostavilo novo posebno vejo sociologije, ki se ne navezuje na pobude in spoznanja drugih ved. Pri tem se R. W. opira zlasti na prepričanje, da obstoj

IR temelji na neodvisnih oblikah sistematičnosti, katerih raziskovanje zahteva oblikovanje specifične konceptualne aparature. R. W. je Goffmanovo konceptualizacijo postavil v okvir dotedanjega načina obravnave vsakdanjih neposrednih interakcij. Pri tem navaja Goffmanove ocene, da so se obstoječe analize neposrednih odnosov uporabljale za razlage drugih družbenih pojavov (npr. birokratskih organizacij, družine), kot del preučevanja vedenjskih vzorcev pripadnikov različnih družbenih razredov in slojev ali le kot ilustracije, npr. v okviru proučevanja družbenih sprememb. Goffman zavrača tak pristop k proučevanju človeških interakcij, ki sestavine IR obravnava zgolj v povezavi s širšimi strukturami »nad njimi« (ekonomija, pravni sistem itd.), katerih odsev naj bi bile. Praktična interakcija ima svoja lastna načela urejanja, zato je predmet, ki zahteva eksplicitno definicijo in neposredno proučevanje.

V nadaljevanju teksta R. W. oriše tri metodološke značilnosti, ki jih kritična ortodoksija označuje za temeljne pomanjkljivosti Goffmanove metode. 1) Problem arbitrarnosti v selekciji in razvoju predmeta obdelave (za njegovo delo je značilna neakumulativnost, ki se kaže v tem, da so knjige in celo poglavja v knjigi povsem nepovezana med seboj). 2) Problem uporabe konceptov: nepreciznost, prilaščanje tujih konceptov in njihovo prilagajanje, preimenovanje in transformacije. 3) Problem uporabe podatkov: zapiski na podlagi opazovanja z udeležbo, časopisni izrezki, t. i. made-up podatki itd. Avtor prispevka ugotavlja, da je Goffmanovo delo uspešno ne kljub tem pomanjkljivostim, temveč prav zaradi njih.

A. Kendon (Goffman's Approach to Face-to-Face Interaction) predstavlja glavne parametre IR, kot jih vključuje Goffmanovo delo. Avtor se naloge loti s proučevanjem uvodov k posameznim delom, v katerih je Goffman običajno najbolj ekspliciten in nazoren glede narave in namenov svojega dela. Pri pregledovanju poskuša izslediti kontinuiteto (in razvoj) Goffmanove ideje o raziskovanju IR; z združitvijo Goffmanovih opazovanj določenih ključnih procesov interakcije in sredstev, s katerimi posamezniki kažejo različno stopnjo vključenosti v interakcijo, je oblikoval podlago, na kateri je mogoče razlikovati med različnimi vrstami družbenih »srečanj«. Pod »srečanja« raz-

ume Goffman katerokoli priložnost, v kateri sta neposredno prisotni dve ali več oseb, med katerimi se razvije neka vrsta medsebojne odvisnosti in koordinacija v delovanju (interakcija). Njegov raziskovalni interes je usmerjen predvsem na tip osredinjenih interakcij (v katerih je ravnanje udeležencev organizirano tako, da zasledujejo in ohranjajo skupen objekt pozornosti), ugotavlja A. Kendon in poudarja, da nam analiza lastnosti teh interakcij omogoča razumevanje številnih vidikov človeškega obnašanja, ki jih behavioristične vede niso vselej dovolj upoštevale.

Koncept sistemskih in ritualnih pogojev je, kot navaja A. K., nadaljnji korak k celovitemu poznavanju interakcijske strukture in notranjih interakcijskih dogajanj. Med sistemske pogoje uvršča Goffman sposobnost produciranja in sprejemanja ustreznih in jasnih sporočil, obstoj znakov, ki signalizirajo zaprtost oz. odprtost komunikacijskih kanalov, metakomunikacijske znake, ki sugerirajo način, kako je treba razumeti neko sporočilo, pravila, ki urejajo odnose med udeleženci in neudeleženci in drugo. V ritualne pogoje pa so vključena pravila interakcije, ki urejajo odnose med udeleženci kot moralnimi bitji, delujočimi na podlagi medsebojno sprejetih norm primerne obnašanja.

Avtor navaja še preostale lastnosti neposredne interakcije: posamezniki, ki vstopajo v tip osredinjenih interakcij, so vključeni v »eksplicitne izmenjave«, vzdržujejo ločeno prostorsko organizacijo, razvijajo skupno definicijo situacije, delovni konsenz, skupno atmosfero, občutek moralne odgovornosti za lastna delovanja, »mi« občutek, itd.

V sklepu A. K. na kratko oceni Goffmanove pozitivne dosežke. Meni, da je zagotovil prepričljivo podlago za razumevanje interakcije kot sistema, ki zahteva samostojno proučevanje in analizo. Pristop, ki v izhodiščne obravnave postavi »pravila koordinacije« in ne posameznikovo psihološko strukturo, po prepričanju A. K. presega psihologistično pojasnjevanje vedenjskih podrobnosti. Kljub Goffmanovemu poskusu formuliranja splošne teorije interakcij, pa avtor prispevka dvomi o transkulturni vrednosti njegovih izsledkov, zlasti zaradi relativne odsotnosti primerjalnih analiz interakcijskih postopkov.

R. Collins (Theoretical Continuities in

Goffman's Work) je poskusil odkriti vpliv in sprejem Durkheimove ideje pri E. Goffmanu. Stične točke med obema najde v Goffmanovi izenačitvi vsakdanjega življenja in rituala. Durkheimov neposredni vpliv izsledi v razlagi, da konverzijski ritual razvija lasten pritisk, ki nadzoruje udeležence: konverzacija kot oblika neposredne interakcije je stanje psihoze, v kateri je pomembna le tista realnost, ki ohranja vzpostavljene odnose med udeleženci, predmet razprave in emocionalno atmosfero, v kateri se odvija pogovor. Vljudnostni vidik vsakdanjih interakcij so v Goffmanovem delu označeni kot ritual, ki spominja na religiozne ceremoniale širše skupnosti. Na mesto Durkheimovih svetih objektov čaščenja postavi Goffman spoštovanje posameznikovega jaza. Ne glede na njegovo avtentičnost samopredstavljanja, je treba ohranjati imidž posameznikovega jaza (s t. i. »face-work«), kar je osnova za medsebojno koordinacijo ravnanja udeležencev interakcije.

R. C. se dotakne tudi Goffmanovega opisa prizadevanj udeležencev v smeri proizvajanja napačnega razumevanja neposrednega dogajanja (t. i. »fabrications«). Te medsebojne prevare pa so, po Goffmanu, po svojih učinkih nekonfliktne, ker so ljudje v osnovi nekonfliktna bitja.

Tudi P. M. Strong (Minor Courtesies and Macro Structures) se osredotoča na obravnavo ritualne in moralne narave interakcij. Ceremonialna ureditev človeških interakcij ni trivialen vidik vedenja, ampak je življenjskega pomena za obstoj in razvoj mikrodružbenega reda. Stabilnost in občutek realnosti sta odvisna od pravil vedenja (sistema moralnih pravil), ki zlasti s pravili pomembnega oz. nepomembnega natančno določajo in usmerjajo pozornost udeležencem na določene pomene, kvalitete, emocije in sistematično izključevanje oz. prezrtje drugih. Da bi udeleženci dosegli čimbolj popolno vključenost v interakcijski proces in njegovo harmonično potekanje, je potrebno, da se strogo držijo tovrstnih »tihih navodil«. Med njimi ima ključni pomen koncept idealizacije, ki je odvisen od skupne in sistematične nepozornosti, prezrtja vsega, kar bi lahko ogrozilo viden red stvari. S tega vidika se Strong loti lastnega proučevanja družbenih interakcij na primeru pediatričnih konzultacij. Obdelal je sistematično zbrane podatke o 1120 pogovorih med zdravniki

pediatri in klienti – materami (100 iz enega mesta na vzhodu Združenih držav, nekaj iz privatnih praks, nekaj dobrodelnih, drugi so se odvijali v javno financirani zdravstveni službi; 1000 posvetov se je odvijalo v škotskem mestu podobne velikosti, vse znotraj National Health Service). Dognal je, da v vseh posvetih obstajajo ritualna pravila vedenja in da ima vsak udeleženec vnaprej pripisan javni značaj (zdravnik je razumen, sposoben, matere so ljubeče, poštene, a v medicini nekompetentne), sprejemanje tega pa prispeva k harmoničnemu in nepretrganemu delovanju interakcije.

Osnovno vprašanje, ki si ga Strong postavlja, je, ali moramo govoriti le o eni sami ritualni ureditvi in v tem smislu sprejeti Goffmanov »idealni model«, ki vsebuje vedenjska pravila za vse neposredne stike na liniji uslužbenec – klient. Strong v svoji raziskavi odkrije obstoj pluralnosti ritualnih redov in definira (najmanj) tri različne ceremonialne ureditve: 1. privatna oblika rituala; 2. birokratska oblika rituala in 3. oblika rituala, ki se odvija v situaciji, kjer so zdravniške storitve brezplačne. Za birokratsko in privatno prakso je običajno, da pravila nepomembnega zavezujejo zdravnika, da vodi posvetovanje tako, da ohranja in potrjuje idealizirano podobo/ značaj matere (t. i. »cosmetic face work«) ne glede na njene dejanske, privatne kvalitete. V povsem drugačni luči je ženska-mati obravnavana v »charity« modelu, kjer ritualna ureditev vključuje odkrito in sistematično ocenjevanje moralnega značaja matere (t. i. »Character work«).

Odkritje različnih ritualnih redov kaže na to, da je razmerje med zdravniki in klienti določeno in oblikovano po družbenem statusu udeležencev in komercialni podlagi transakcij. Ta odkritja pomenijo odmik od Goffmanove diskusije o idealnem modelu. Istovrstna aktivnost je lahko različno ritualno strukturirana, pri čemer je odnos moči med udeleženci ključnega pomena. Ta spoznanja, poudarja avtor, vnašajo potrebo po sistematičnem osvetljevanju in odkrivanju odnosov in povezav med mikro- in makrosistemi. Zato, po Strongovem sklepanju, ostaja integrativni pristop k proučevanju te sfere družbenega življenja osrednja naloga nadaljnji študij na tem področju.

C. Health (Embarrassment and Interactional Organization) usmerja pozornost na

pojav zadrege kot čustvene razsežnosti vsakdanjih interakcij in ji na podlagi lastnih proučevanj pripiše konstitutivno vlogo pri družbeni organizaciji vsakdanjega vedenja ljudi. Pri tem izpostavi njen pomen pri ohranjanju posameznikove vezanosti na obstoječo družbeno organizacijo, vrednote in »dogovore«. Čustvo zadrege prežema naše vsakdanje življenje in postavlja meje posameznikovemu vedenju na tistih področjih, ki ostajajo bolj ali manj zunaj formalnih prisil.

Potem ko ugotovi relativno odsotnost in zapostavljenost analize čustev v sociologiji in behaviorističnih vedah, poudari Goffmanovo pionirsko delo v tej razsežnosti. Čeprav se Heath v svojih raziskavah opira na Goffmanove analize, pa presega razumevanje zadrege kot izbruha dezorganiziranega in iracionalnega vedenja, v katerem posameznik izgubi samokontrolo in sposobnost za nadaljnje sodelovanje v interakciji.

A. Giddens (Goffman as a Systematic Social Theorist) prikazuje Goffmana kot pomembnega teoretika, katerega prispevek se lahko meri npr. z dosežki T. Parsonsa, Mertona in Habermasa. V prikazu napačnih razumevanj Goffmanovega dela (ki jih povezuje z intelektualnimi okoliščinami v sociologiji – naturalistični in funkcionalistični model znanosti – v času Goffmanovega teoretičnega produciranja), ga brani pred očitki, da je njegovo delo zgolj serija lahkotnih opazovanj trivialnih vidikov družbenega življenja brez intelektualne integracije spoznanj in resne analize institucionalne ureditve. Delno zavrne tudi očitke, ki zadevajo družbenokulturno in časovno omejeno vrednost in znanstveno relevantnost Goffmanovih spoznanj. Prav tako relativizira ocene o (amoralni) naravi Goffmanovih akterjev in kulture, ki jo opisuje (kot primer nasprotnega navaja številne Goffmanove koncepte, kot so: »moral repair«, »remedical practices«, »save one's face« itd.). Obenem pa ne more zanikati vrste kazalcev, ki pričajo o delni prisotnosti kritično ovrednotenih elementov v Goffmanovem delu.

Giddens posebej poudarja, da je Goffman teoretik situacij in ne teoretik majhnih skupin. S tem presega v sociologiji uveljavljeno razlikovanje med primarnimi in sekundarnimi skupinami in podobnimi dihotomnimi konceptijami (v tem vidi Giddens originalnost Goffmanove pozicije, ki jo sam nosilec pogosto zakriva). Avtor prispevka meni, da

Goffman v tem okviru prepričljivo dokazuje pomembnost trivialnih vidikov vsakdanjih interakcij za vzdrževanje in ohranitev interakcij. Ne uvidi pa potrjevalnih učinkov, ki zadevajo institucionalno ureditev na mikro-ravni in podcenjuje spoznavno vrednost svojih izsledkov za bolj »standardne« makro-strukturne sociološke probleme in obratno. Giddensovo mnenje je, da je Goffmanovo delo zasnova za možne drugačne, integrativne razlagalne prijeme v sodobni sociološki teoriji. Vendar tudi kritično ugotavlja, da ostaja Goffmanovo delo brez neposrednih povezav analiz interakcijskega reda in širšega institucionalnega okolja, brez komparativnih analiz in brez ustrezne (več razsežnosti zajemajoče) teorije motivacij na pol poti k celostnemu razumevanju družbenega življenja in sveta.

Nobenega dvoma ni, da so avtorji začutili polni pomen in potencial Goffmanovega dela, saj ostajajo vseskozi dosledni pri razbi-ranju pozitivnih elementov njegove razlage.

Kljub tej »pozitivni identifikaciji« pa ohrani-jo nekateri sočasno kritično distanco, zlasti v točki, ki zadeva Goffmanovo nepopustlji-vo vztrajanje pri samozadostnosti mikrosoci-ološkega pristopa k obravnavi neposrednih odnosov med ljudmi.

Problematizacija pojmovanja praktične interakcije kot sfere ravnanj, v kateri se medčloveški odnosi vzpostavljajo neodvisno od institucionalne urejenosti dane družbe, se zdi prepričljiva, zlasti če upoštevamo spoznanja omenjenih raziskav. Medtem ko ostajajo intelektualne in družbene okolišči-ne, v katerih se je oblikoval Goffmanov dra-maturški model, bolj ali manj nepojasnen, pa je predstavitev sestavin IR zanimiva informacija, ki razkriva številne vsakdanje postopke obnašanja ljudi v neposrednem soočanju z drugimi. V tem pritegne k branju vse tiste, ki želijo o tem zvedeti kaj več – laike in strokovnjake.

Zdenka Šadl

Naše teme (Zagreb)
št. 6/1990

Pogledi: NEVEN MATES: Problemi transformacije družbene lastnine; ŠTEFICA DEREN-ANTOLJAK: Sistem proporcionalne reprezentacije; *Naša tema:* BOŽIDAR JELČIĆ: Modalitete financiranja družbenih dejavnosti; SLAVEN LETICA: Družbene dejavnosti danes (in jutri); VLATKO MILETA: Krivice pokojninskega sistema; STIPE MILANOVIĆ: Polom sedanjega sistema (stopnje prispevka in učinkovitost družbenih dejavnosti v Zagrebu); OLIVERA LONČARIĆ-HORVAT: Kaj storiti? (ali argumenti proti samoupravnim interesnim skupnostim); ANTUN MIJATOVIĆ: Nesistemske utemeljevanje samoupravnega interesnega organiziranja; *Študije:* VLADIMIR GLIGOROV: Interesi in načela v razmerah decentraliziranega odločanja; MIROSLAV PROKOPIJEVIĆ: Temelji kazenskega prava; *Knjiga »Naših tem«:* JOHN RAWLS: Načela pravice; *Razprava o knjigi:* VLADIMIR PAAR: Aktualnost Richtmannovih nazorov (spopad na prirodoznanstveni levici); MIROSLAV KUKOČ: Stari in novi »zagrebški revizionizem«; DUBRAVKO TADIĆ: Richtmannov popularni članek o znanosti; TOMICA PETKOVIĆ: Filozofija znanosti in zagrebška levica; IVAN SALEČIĆ: Filozofikacija znanstvenega pozitivizma; SINIŠA MARIČIĆ: O znanosti, politiki in etiki; JOSIP LUKATELA: Za kontinuiteto naše prirodoznanstvene misli; *Raziskave:* DRAGUTIN NOVAKOVIĆ; BERISLAV STANUGA: Umiranje in smrt v dojemanju medicinskih sester; *Pogledi, recenzije, prikazi.*

Ekonomska analiza (Beograd)
št. 2/1989

Izvirni znanstveni članki: ŽELJKO BOGETIĆ: Model mešanega gospodinjstva v Jugoslaviji; JASMINKA ŠOHINGER: Pojem ekvilibrija v Marxovi ekonomiji;

MILENA JOVIČIĆ: Odvisnost trgovinske bilance od stopnje rasti družbenega proizvoda Jugoslavije; IRA HOROWITZ: Kratkoročna politika delavskega samoupravnega podjetja v pogojih nezanesljivih izvoznih cen; SLOBODAN SEKULOVIĆ: Popolni ali totalni koeficient elastičnosti agregatnega povpraševanja; MIRTA ŠILAC: Odplačevanje posojila z variabilnimi anuitetami; *Prikazi knjig.*

Savremenost (Novi Sad)
št. 11–12/1989

Osnovna tema: TOMISLAV PERIĆ: Predpostavke in možnosti političnega pluralizma v Jugoslaviji; NENAD DIMITRIJEVIĆ: O (ne)možnosti političnega pluralizma v Jugoslaviji; ZAGORKA GOLUBOVIĆ: Kvazi-politični pluralizem v današnji jugoslovanski družbi; VOJISLAV STANOVČIĆ: Vzroki in problemi uvajanja političnega pluralizma; SAVA TUBIĆ: Jugoslovanska družba med monizmom in pluralizmom; VUČINA VASOVIĆ: Dolgi pohod komunistov skoz pluralistični purgatorij; VLADIMIR CVETKOVIĆ: Utopično gibanje in post/moderni komunisti; BORISLAV ĐUROVIĆ: Kriza »realnega socializma« in (ne)možnost njegove reforme; *Razgovor o knjigi:* »Bistvo jugoslovanskega pluralističnega šoka« (redaktor dr. vladimir Goati); *Eseji:* MILOŠ NIKOLIĆ: Socializem in demokracija (II); *Prispevki:* GEORGY OZER: Normativni temelji politične reforme v republiki Madžarski; *Bibliografija:* DOBROLO ARANITOVIĆ: Predpostavke in možnosti političnega pluralizma v Jugoslaviji (izbrana bibliografija).

Pitanja (Zagreb)
št. 4–5–6/1989

Civilno služenje vojaškega roka: CANDY WHITTOME: Ugovor vesti vojaški službi;

Kaj je s človekovimi pravicami? DANIEL COHN-BENDIT: Vsi smo imeli revolucijo tako radi (izbor intervjujev iz zadnje knjige D. Cohn-Bendita); PETER LANZ: Od pojma duha k nevrofiziologiji; VLADIMIR CVETKOVIĆ: Opojna (ne)moč subjekta postmoderne; *Filmski žanr: grozljivka*: HRVOJE TURKOVIĆ: Modeliranje ogroženosti: film groze; BRUCE KEWIN: Serial mumij; J. P. TELOTTE: Vera in malikovalstvo v filmskih grozljivkah; DENNIS GILES: Stanje uživanja v filmskih grozljivkah; WALTER EVANS: Filmi z monstumi: seksualna teorija; MORRIS DICKSTEIN: Estetika strahu; ROBIN WOOD: Uvod v ameriški »horreur« film; SLAVEN ZEČEVIĆ: Selektivna filmografija žanra grozljivk; VASA PAVKOVIĆ: Panorama mlajšega srbskega pesništva; *Esej*: DEAN DUDA: Problem prostora v pripovednem tekstu; *Recenzije, kritike, prikazi*.

Pregled (Sarajevo)
št. 1–2/1990

Članki: PREDRAD VRANICKI: Nove zgodovinske razredne antiteze (2); ADOLF DRAGIČEVIĆ: Svetovno gospodarstvo v devetdesetih letih; JELENA STEVOVIĆ-

BUHA: Strukturalnejša trgovska politika EGS – pot k zmanjševanju protekcionizma; NEDAD BAŠIĆ: Internacionalizacija kapitala in nacionalno vprašanje v deželah v razvoju; STAFET HALILOVIĆ: Demokracija kot »sistem svobode in enakosti« menjalne ekonomije; ZLATAN PEIĆ: Redefinicija ali reforma socializma v razvoju; ARIF TANOVIĆ: Univerza pred novimi izzivi; FAHRUDIN ŠEBIĆ: Znanost – izobraževanje – razvoj; BOŽIDAR MATIĆ: Vzroki nemoči in ozdravitev univerze (pogled iz industrije); BILJANA PLAVŠIĆ: Univerza in fundamentalne prirodoslovne vede; *Prikazi*.

Socijalizam (Beograd)
št. 1–4/1990

Intervjuji: MILOVAN ĐILAS: Novi tok zgodovine; MIHAILO MARKOVIĆ: Tvorci zgodovine pred njenim tribunalom; *Misel in praksa*: BLAGOJE BABIĆ: Socializem danes; BOGDAN ILIĆ: Produktijski odnosi in kriza socializma v Jugoslaviji; VUČINA VASOVIĆ: Vzroki »socialistične« naciomanije; MILOJE PETROVIĆ: Ideologija razredne zavesti.

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

NOVE TEMATSKÉ ŠTEVILKE REVU

SOCIOLOGIJA

- COMPUTER Simulation in Sociology. *Journal of Mathematical Sociology*, 15(1990)2
- EMILE Durkheim. *Archives de sciences sociales des religions*, 35(1990)69
- LES INTELLECTUELS: déclin ou essor. *Cahiers Vilfredo Pareto*, 28(1990)87
- POLITIK der Geschlechtlichkeit. *Oesterreichische Zeitschrift fuer Politikwissenschaft*, (1990)2
- PROSPETTIVE sociologiche per la società post-industriale. *Lo scenario nazionale. Sociologia*, 23(1989)2-3
- QUOTIERUNGS-Erfahrungen. *Argument*, (1990)181
- RATIONAL Choice Models for Sociology: Pro and Con. *Rationality and Society*, 2(1990)2

POLITIČNE VEDE

- DISSONANCES dans la Revolution. *L'homme et la société*, 23(1989)4
- LA GAUCHE contemporaine aux Etats-Unis: mouvements d'hier et pensée d'aujourd'hui. *L'homme et la société*, 23(1989)3
- MANAGERIAL Reform. *Governance*, 3(1990)2
- MEXICO: Tradition and transition. *Journal of International Affairs*, 43(1990)2
- REFORMA političkog sistema. *Marksistička misao*, (1989)6

MEDNARODNA POLITIKA

- NOW WHAT? Responses to Socialism's Crisis in meaning. *Socialist Review*, 20(1990)2
- SYMPOSIUM on human rights and Israeli rule in the territories. *New York University Journal of International Law and Politics*, 21(1989)3
- TIANANMEN 1989. Problems of communism. 38(1989)5
- U.S. ALLIANCE management toward the year 2000. *Journal of International Affairs*, 43(1989)1

KOMUNIKOLOGIJA, MARKETING

- CHILDREN in a Changing Media Environment. *Communication Research*, 17(1990)1
- COMMUNICATIONS research in Europe: The State of the Art. *European Journal of Communication*, 5(1990)2-3
- LA SOCIETY multimediale. *Democrazia e diritto*, 30(1990)3-4
- MODNO trženje. *MM: media marketing*, 10(1990)110

TELEVISIONS mutations. *Communications*, (1990)51

FILOZOFIJA

FILOZOFIJA psihologije. *Pitanja*, 19(1989)1

PRAVO

DVE STOTINE godina od francuske revolucije. *Arhiv za pravne in društvene nauke*, 45(1989)3

EKONOMIJA, MEDNARODNO GOSPODARSTVO

- ANALYZING Power Structures. *Insurgent Sociologist*, 16(1990)2
- APPROACHING Pay Equity Through Comparable Worth. *Journal of Social Issues*, 45(1989)4
- CONTESTED Exchange. *Politics and Society*, 18(1990)2
- INTERNATIONAL trade: The Changing Role of the United States. *Proceedings*, 37(1990)4
- LABOR Recruiting Organizations in the Developing World. *International Migration Review*, 24(1990)2
- PEASANTRIES: Peasant strategies, state policies and market relations. *International Social Science Journal*, 42(1990)124
- REPRIVATIZACIJA u suvremenom svijetu. *Pogledi-Split*, 19(1989)2
- SECTEUR informel et développement. *Revue Tiers-monde: Croissance. Développement. Progres.*, (1990)122
- SYMPOSIUM on differing perspectives on economic development. *Policy Studies Journal*, 17(1989)3

VOJAŠKE VEDE

- ARMS Control and the new strategic environment. *Survival*, 32(1990)4
- UNITED Nations Peace-Keeping. *Survival*, 32(1990)3

EKOLOGIJA, ZNANOST, TEHNOLOGIJA

- GREEN politics. *Scandinavian Political Studies*, 13(1990)2
- MACHT des Wissens. *Prokla*, 20(1990)79
- SOCIOLOGIJA spoznaje – stroga znanost? *Kulturni radnik*, 43(1990)2
- TECNOLOGIE et développement. *Revue Tiers-monde: Croissance. Développement. Progres.*, (1990)122
- TECNOLOGY, Organizations, and Innovation. *Administrative Science Quarterly*, 35(1990)1
- ZELENI marketing. *MM: media marketing*, 10(1990)109

UMETNOST, KULTURA, JEZIK

- CHINESE Syntax. *Linguistics*, 28(1990)2
LITERACY in America. *Daedalus*, 119(1990)2
REDEFINING Literature. *Journal of Popular Culture*, 23(1989)3
SPANISH in the USA: New Quandaries and Prospects. *International Journal of the Sociology of Language*, (1990)84
ZUR SOZIOLOGIE des Deutschen. *International Journal of the Sociology of Language*, (1990)83

IZOBRAŽEVANJE, ŠOLSTVO

- CULTURA politica e democrazia. La formazione politica in Italia e nei partiti della sinistra europea. *Democrazia e diritto*, (1990)pos 17

ZDRAVSTVO, SOCIALNA POLITIKA

- AIDS and intravenous drug use. *American Behavioral Scientist*, 33(1990)4
RESEARCHING sensitive topics. *American Behavioral Scientist*, 33(1990)6
THE LIMITS of equal opportunities. *Critical Social Policy*, 10(1990)28

RELIGIJA

- IL DIVINO concepito da noi. *Inchiesta*, 19(1989)85-86
SOCIOLOGY of the Papacy II. *Social Compass*, 37(1990)2
TABLES signalétiques (1982-1987). *Archives de sciences sociales des religions*, (1990)pos

PAŠIĆ, dr. Najdan: The Historical Fate of Current Teleocratic Systems (Self-Destruction of the Ideological Apparatus of the Party State)

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No. 10–11, pg. 1321–1337

According to the chosen theme, the author analyses some crucial terms and thesis, which have analytical weight when dealing with real socialist countries and socialist systems. He analyses the contradictions of teleological foundations of monopoly to power, that is of the historical mission of the political avantgarde, of the destruction of these systems and of their regression into chaos. He is above all interested in the ideological components of the crisis: value systems, ruling collective beliefs, attitudes and prejudices, ideological apparatus of power, diminishing trust into 'predestination', crisis of legitimacy of the one party monopoly, failure of 'simulated pluralism'. The two central themes are self-management forced from above and recent manipulation of the nationalist potential in Yugoslavia, normative anticipation of the future when defense of the monopoly to power becomes central of even the only preoccupation of the ruling state administrative elite and of the beurocratized party. Instead of the old, 'used up' fundament of legitimacy (liberation of labor), a new one is grasped, a noncompromising defense of nationalist interests and the construction of the nation state, that is of an irrational collectivist egocentrism, which still manipulates the bewildered and frustrated masses with ease.

UDC 330.111.62(497.1)

BOHINC, dr. Rado: Basic Approaches to Property Reform

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No. 10–11, pg. 1338–1344

The author critically analyses some up till now discussed approaches to property reform in Yugoslavia, such as: a) reshaping social into state property, b) transfer of social property on citizens, c) transformation of social property funds of enterprises into workers' share capital etc. He supports a model of privatization which would be based on the principles of payment (that is to say, of obligatory payment of market determined value of the enterprise), on market based motives for acquisition of property, on the graduality of property transformation, on the policy of controlled privatization and on decision regarding which parts of the economy are withheld from traffic (because of wider social interests). He allows a plurality of possible modes of property which are determined by the state, so that privatization is not carried out in an anarchical fashion – on or below the border of legality and honesty. Revisional organizations can contribute their part towards a successful privatization – neutral expert financial enterprises – which are capable of determining market value of enterprises.

UDC 351.81:330.138.12

ODAR, dr. Miroslav, Traffic Characteristics and Public Functions of the Transportation Infrastructure

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No. 10–11, pg. 1345–1356

Despite the seemingly clear pragmatic definitions of system reproduction in traffic infrastructure systems, numerous problems crop up in practise. The basic one is that formal solutions of reproduction do not guarantee the optimal and congruent development of the traffic system. This demands a continous control of practise with theoretical achievements of traffic and economic sciences in attempts to find a better solution. In the article we have dealt with basic theoretical models of reproduction, classifying them according to how they define the function of infrastructure from the social aspect. In this manner we are able to distinguish, 1. models which define traffic infrastructure as economic objects, and 2. models which define it as a public good. In the first case, theory defends market mechanism reproduction, in the second case mechanisms of state regulation. This theoretical dilemma was rather well solved by current marginalist models, which have centered above all on the structure and the dynamics of expenses in traffic and in this manner trasfered the discussion to the level of transportation enterprises. They have asserted the principle of covering marginal expenses with the price and fixed expenses by other payments. In this fashion, they integrated the complex economic and general social functions of traffic infrastructure. – Yugoslav theory has dealt with marginal models but it failed to implement them in practise because the state retained crucial competencies in this field. And this despite the fact that on the formal level, associations of interconnected consumers and executors of traffic services exists, but have no important economic powers. In the future, it would be necessary to achieve a consistency of theory and practise in the reproduction of traffic infrastructure.

PASIČ, dr. Najdan: Zgodovinska usoda sodobnih teleokratskih sistemov (Samodestrukcija ideoloških aparatov partijske države)

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, let. XXVII, št. 10–11, str. 1321–1337.

Glede na izbrano temo avtor razčleni nekatere ključne pojme in teze, ki imajo analitično težo v obravnavanju krize dežel realnega socializma in socialističnih sistemov. Analizira protislovja teleološkega utemeljevanja monopola oblasti, t. i. zgodovinski mandat politične avantgarde, rušenje sistemov in umikanje v neredu. Predvsem ga zanimajo ideološke komponente krize: sistem vrednot, vladajoči kolektivni nazori, pojmovanja in predsodki, ideološki aparati oblasti, usihanje zaupanja v »predestinacijo«, kriza legitimnosti enopartijskega monopola, neuspehi »simuliranega pluralizma«. Osrednji temi sta oktroirano samoupravljanje in sodobne manipulacijske potence nacionalizma v Jugoslaviji, normativne anticipacije prihodnosti, ko postane obramba monopola oblasti glavna ali celo edina skrb vladajoče državno upravljalске elite in zbirokratizirane partije. Namesto stare »izrabljene« podstatí legitimnosti (osvobajanje dela) se je treba oprijeti brezkompromisne obrambe nacionalnih interesov in graditve nacionalne države, to je iracionalnega kolektivističnega egocentrizma, ki še vedno zlahka manipulira z zbeganimi in flustriranimi množicami.

UDK 330.111.62(497.1)

BOHINC, dr. Rado: Temeljni pristop k lastninski reformi

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, let. XXVII, št. 10–11, str. 1338–1344

Avtor kritično analizira nekatere doslej ponujene pristope k lastninski reformi v Jugoslaviji, kot so npr.: a) preoblikovanje družbene lastnine v državno, b) prenos družbene lastnine na državljane, c) pretvorba družbene lastnine v lastnino pokojninskega sklada, d) preoblikovanje družbenolastninskih skladov podjetij v delavsko-delničarski kapital itn. Zavzema se za model privatizacije, ki bo temeljil na načelih odplačilnosti (se pravi obveznega plačila tržno opredeljene vrednosti podjetja), tržno utemeljenih motivov za pridobitev lastništva, postopnosti lastninske preobrazbe, politike nadzorovane privatizacije, odločitve, kateri deli gospodarstva so izvzeti iz prometa (zaradi širšega družbenega interesa). Dopusča možnost več modelov lastninjenja, ki pa jih določi država zato, da privatizacija ne bi potekala stihijno – na meji ali pod mejo zakonitosti in poštenja. K uspešni privatizaciji lahko prispevajo svoj delež usposobljene revizijske organizacije – nevtralna ekspertna finančna podjetja – ki so sposobna določiti tržno ceno podjetij.

UDK 351.81:330.138.12

ODAR, dr. Miroslav: Prometne značilnosti in javne funkcije transportne infrastrukture

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, let. XXVII, št. 10–11, str. 1345–1356

Kljub navidezno jasnim pragmatičnim opredelitvam sistema reprodukcije v prometnih infrastrukturnih sistemih se v praksi srečujemo s številnimi problemi. Poglavitni je ta, da formalne rešitve reprodukcije ne zagotavljajo optimalnega in skladnega razvoja prometnega sistema. Tako stanje terja, da neprestano preverjamo prakso s teoretičnimi dosežki prometne in ekonomske znanosti in poskušamo najti boljše rešitve. V prispevku smo obdelali poglavitne teoretične modele reprodukcije in jih razvrstili glede na to, kako z družbenega vidika opredeljujejo funkcijo infrastrukture. To so 1. modeli, ki opredeljujejo prometno infrastrukturo kot gospodarske objekte, in 2. modeli, ki jo opredeljujejo kot javno dobrino. V prvem primeru zagovarja teorija tržne mehanizme reprodukcije, v drugem pa mehanizme državne regulative. Teoretske dileme so dokaj dobro razrešili sodobni modeli marginalistov, ki so proučevali predvsem strukturo in dinamiko stroškov v prometu in obravnavo prenesli na raven transportnega podjetja. Uveljavili so načelo o pokrivanju marginalnih stroškov s ceno in fiksnih stroškov z doplačili. S tem so kompleksno zajeli ekonomsko in splošno družbeno funkcijo prometne infrastrukture. – Jugoslovanska teorija je marginalistični model sicer sprejela, ni ji ga pa v praksi uspelo realizirati, ker je država še vedno ohranila ključne pristojnosti na tem področju. Takšno je stanje kljub temu, da formalno obstajajo asociacije povezanih uporabnikov in izvajalcev prometnih storitev, ki pa nimajo ključnih ekonomskih pristojnosti. V prihodnje bo nujno doseči v reprodukciji prometne infrastrukture konsistentnost teorije in prakse.

CONTENTS

CONSTITUTIONAL CHANGES AND RESTRUCTURATION OF YUGOSLAVIA

Introductory note	1179
PETER JAMBREK: The Execution of the Constitutional Principle of the Division of Power	1179
MATEVŽ KRIVIC: The Parliamentary System With the Representative Role of the Head of State and a Stable Government (the System of "Constructive Nonconfidence")	1185
MATJAN BREZOVŠEK: The Political Dimension of Constitutionality	1191
MILAN GASPARI: What is a Modern Constitution?	1195
FRANC GRAD: Introducing Parliamentary System Into the New Slovenian Constitutional Order	1200
PETER HEDŽET: The Political System and Constitutional Change	1204
ALBIN IGLIČAR: The Constitutional Definition of Legal Activity	1208
IGOR KAČIČ: The Adoption of the New Slovenian Constitution	1211
BOŠTJAN MARKIČ: The Preamble to the Slovenian Constitution—Between Originality and Imitation	1215
DIMITAR MIRČEV: How to Achieve a Postsocialist and a Postcapitalist Constitution?	1219
TONE PERŠAK: They're Demolishing the Foundations, Aren't They ...?	1222
CIRIL RIBIČIČ: The Basic Consensus and Fundamental Differences	1224
BRANKO SMRDEL: Some Constitutional and Legal Problems of the Realization of the Confederate Idea	1227
JANEZ ŠMIDOVNIK: Local Self-Management in the New Slovenian Constitution	1231
MAKS TAJNIKAR: Economic Sovereignty of Slovenia—a Problem From Welfare Economics	1240
VIKTOR ŽAKELJ: Will We Be Able to Escape the Ghosts of the Past With the New Constitution?	1246

ROUND TABLE: INTEGRATIONAL PROCESSES IN EUROPE

Introductory Note	1251
BOŠTJAN MARKIČ	1252
NIKO TOŠ: The University in European Integration	1252
STANE JUŽNICH: Some Points of Departure for the Discussion	1253
ZDRAVKO MLINAR: Sociological Perception of Integrational Processes in Europe	1254
PETER KLINAR: Some Thesis on the Migrational Processes in Europe	1256
SLAVKO SPLICAL: The Ambivalent Nature of Informational Technology	1258
EMIL MILAN PINTAR: Paths of European Development	1259
ANTON BEBLER: Integrational and Desintegrational Processes in Europe	1261
PREDRAG SIMIČ: From a Bipolar to a Continental Europe	1263
RUDI ČAČINOVIČ: Slovenians in the Transformation of Yugoslavia and Europe	1271
JANEZ STANIČ: Can Eastern Europe Survive Without Its Identity?	1273
ANTON RUPNIK: Are We Obsessed With "Europe Now"?	1275
BOBAN KAVČIČ: Some Technological Determinants of the Entry Into Europe	1277
METKA DOVIDIJA: The New Strategy of EC in the Mediterranean	1278
PETER KLINAR: The Different Migrational Policies	1280
ALBIN IGLIČAR: The Legal Aspect of European Integration	1281
ANDREJ KIRN: The Ecological Message of Economic-Technological Integration	1282
BOJKO BUČAR: On Two Paths of Slovenia Into Europe	1285

VLADO BENKO: The Symbiosis of Economic and Political Goals of Integration	1289
MARJAN BREZOVŠEK: The Idea of European Federalism	1292
ANDREJ KUMAR: European Processes of Integration—Why and How?	1296
RANKO PETKOVIČ: Yugoslavia and Europe—Transcended Dilemmas	1300
RUDI RIZMAN: The Compoundness of the European Story	1303
LOJZE SOČAN: Adapting Slovenia to Europe	1306
DANILO TÜRK: On Some (Legals) Aspects of European Integrations	1311
RADOVAN VUKADINOVIČ: European Scenarios of the Future	1315

ARTICLES, ESSAYS

NAJĐAN PAŠIČ: The Historical Fate of Current Teleocratic Systems	1321
RADO BOHINC: Basic Approaches to Property Reform	1338
MIROSLAV ODAR: Traffic Characteristics and Public Functions of the Transportation Infrastructure	1345

VIEWS, COMMENTARIES

MARIJA CIGALE: Women and the 1990 Elections	1357
ANTON GRIZOLD: Some Views Regarding Militarization and Militarism	1364
ANDREJ BERGANT: The Fate of Nonenterprising Creative People	1370

A SHORT INTERVIEW

NADEŽDA ČETKOVIČ, LUCIANNA CASTELINA: For the Right to Be Different	1372
---	------

OUR TRANSLATION

EISHI FUJITA: Process of Work and Management of Work	1376
--	------

PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS

BREDA LUTHAR: AIERI 1990	1382
IDA HOJNIK-ZUPANC: Innovations in Social Welfare Activities	1385

REVIEWS, RECENSIONS

KLAUS VON BEYME (ed.): On the State of Political Science in Western Germany (Adolf Bibi)	1388
RUDI KOČANČIČ: Work as Myth and as Reality (Bogomir Novak)	1391
MITJA HAFNER-FINK: Ideology and Consciousness of Social Strata in Slovenia (Alojzija Židan)	1392
JURJ PEROVŠEK: Discussion Regarding The National Question in CPY in 1923 (Milan Zver)	1394
DURO KOVAČEVIČ: Requiem For Socialism (Dubravka Stajić)	1395
BOGOMIL FERFILA: Yugoslav Society From Utopia to Reality (Marjan Brezovšek)	1397
JANOS KORNAI: Contradictions and Dilemmas (Nadežda Četković)	1398
NICOLE-CLAUDE MATHIEU et al: Review of Women (Nadežda Četković)	1400
RUDOLF BAHRD: The Future of Democracy (Milan Zver)	1400
EDGAR MORIN: How to Reflect Europe? (Braco Kovačević)	1402
The Future of Europe: Discussion (Marjan Brezovšek)	1404
IRVING GOFFMAN: Exploring the Interaction Order (Zdenka Šadl)	1406

BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES

FROM DOMESTIC MAGAZINES	1412
AUTHORS' SUMMARIES	1414

SODELAVCEM TEORIJE IN PRAKSE

V želji po grafični enotnosti oblike prispevkov in njeni skladnosti z mednarodnimi revialnimi standardi prosi uredniški odbor Teorije in prakse sodelavce, da upoštevajo naslednja navodila pri strokovnih in znanstvenih prispevkih:

1) Prispevke v dveh izvodih pošiljajte na naslov: Uredništvo Teorije in prakse, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana.

2) Znanstveni in tehni strokovni prispevki naj ne presegajo 15–20 strani (s 30 vrsticami na stran z dvojnimi razmakom med vrsticami); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

3) Vsak prispevek naj ima na posebnem listu naslovno stran, ki vsebuje ime in priimek avtorja, naslov prispevka, akademski in strokovni naziv ter točen naslov ustanove, kjer avtor dela.

4) Znanstveni in strokovni prispevki morajo imeti še angleški naslov; opremljeni naj bodo s povzetkom do 150 besed v slovenščini in po možnosti tudi v angleščini.

5) Vrstni red znanstvenih in strokovnih prispevkov naj bo naslednji: naslovna stran (ločeno), tekst, opombe, seznam literature v predpisani obliki.

6) Tabele naj bodo natipkane v besedilu prispevka, kamor sodijo. Sheme, diagrami, grafikoni morajo biti izdelani ločeno od besedila in vsak na posebni strani ter oštevilčeni po vrstnem redu pojavljanja v besedilu z označenimi mesti v besedilu, kamor sodijo.

7) Seznam literature uredite po abecednem redu priimkov avtorjev (pri anonimnih delih pa velja abecedni red naslova dela). Predvidena oblika seznama:

a) Knjiga: priimek in ime avtorja, leto izdaje, naslov, kraj, založba. Primer: Smolnikar Tone (1983): Migracije, Ljubljana, Delavska enotnost.

b) Članki v reviji. Primer: Zaletel Franc, (1984): Nova sociološka paradigma. Teorija in praksa, 23(8), str. 70–86.

c) Prispevki v zbornikih: Podkrajšek Stane (1988): Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj. V: Kregar Peter et. al., Neformalno delo. Ljubljana, Delavska enotnost. Str. 33–82.

8) Vključevanje referenc v tekst; če gre za točno navedbo, ki vključuje tudi stran, uporabite (Torkar, 1981:63), če pa gre za splošno opozorilo na avtorja in delo (Premrl, 1985).

9) Uredništvo uporablja za prispevke anonimni recenzentski postopek (brez navajanja avtorja in institucije). Avtor prispevka lahko zahteva od uredništva, da ga seznani z vsebino splošnih in konkretnih pripomb recenzenta.

10) Zaradi tehničnih razlogov prosimo avtorje, da se izogibajo zapletenim matematičnim izrazom ali uporabi simbola v drugih črkopisih (npr. grške črke).

11) Prispevkov ne vračamo.

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

SNOPIČ PRISPEVKOV o ustavnih spremembah in preureditvi Jugoslavije (2)

ZDENKO ROTER: Cerkev in politika

PETER KLINAR: Nacionalizmi, etnična mobilizacija in jugoslovanski konflikti

BOGOMIR KOVAČ: Modeli privatizacije v postsocialističnih družbah

VLADIMIR GLIGOROV: Velika preobrazba (in vloga družbenih znanosti)

ZDRAVKO MLINAR: Integracije in avtonomija v Evropi

MARJAN SEDMAK: Renesansa meščanstva v optiki združevanja Nemčije

PAVLE NOVOSEL: Komuniciranje v konfliktnih razmerah

ZINKA KOLARIČ: Od enosmerne k pluralni socialni politiki

NORBERTO BOBBIO: Civilna družba (Naš prevod)

KONGRES SOCIOLOGOV: s svetovnega srečanja v Madridu (poročajo udeleženci)

MILAN ZVER: Albin Prepeluh o demokraciji in avtonomiji Slovencev